

HITLEROV PAPA

Džon Kornvel, Hitlerov papa

Džon Kornvel

Hitlerov papa

Tajna istorija pape Pija XII

SADRŽAJ

Predgovor	7
Prolog	10
1. Pačelijevi	18
2. Tajni život	39
3. Papske igre moći	51
4. Put Nemačke	69
5. Pačeli i Vajmar	89
6. Sjajni diplomata	106
7. Hitler i Nemačko katoličanstvo	115
8. Hitler i Pačeli	141
9. Konkordat na delu	169
10. Pije XI govori	192
11. Mrak nad Evropom	206
12. Trijumf	219
13. Pačeli, papa mira	234
14. Prijatelj Hrvatske	257
15. Svetost Pija XII	285
16. Pačeli i holokaust	295
17. Rimski Jevreji	316
18. Spasitelj Rima	337
19. Trijumfalna crkva	355
20. Apsolutna moć	366
21. Pije XII redivivus	379
22. Izvori, debata o „ćutanju" i svetost	391
Skraćenice, arhivski izvori	405
Reference	406
Bibliografija	427

„Uspeh se može jedino postići (verovao je Pačeli) pap-
skom diplomatijom. Sistem konkordata doveo je njega i
Vatikan do toga da prezru demokratiju i parlamentarni
sistem... Krute vlade, kruta centralizacija i kruti ugovori
trebalo je da uvedu u doba stabilnog reda, doba mira i tiši-
ne.”

Hajnrih Brining, nemački kancelar 1930-1932.

„Pije XII i Jevreji... Čitava stvar je suviše tužna i suviše
ozbiljna za gorčinu... to je ćutanje koje je tako duboko i
potpuno u dosluhu sa svim silama koje tlače, donose
nepravdu, nasilje, eksploataciju, rat.”

Tomas Merton

„Slučaj beatifikacije i kanonizacije pape Pija XII, koga s
pravom poštuju milioni katolika, neće zaustaviti ili uspori-
ti nepravedni i zlobni napadi protiv ovog velikog i svetog
čoveka.”

*Sveštenik Peter Gumpel, jezuita,
relator u slučaju kanonizacije Pija XII.*

Predgovor

Pre nekoliko godina večerao sam sa grupom postdiplomaca među kojima je bilo katolika. Tema razgovora bila je papstvo, pa se čitava grupa podelila u mišljenjima. Jedna mlada žena je tvrdila da je za nju bilo teško da razume kako čovek zdravog razuma danas može biti katolik, s obzirom na to da je Katolička crkva stala uz najozloglašeniije desničarske vladare veka - Franka, Salazara, Musolinija, Hitlera. Njen je otac bio Katalonac, a njeni deda i baba po ocu pretrpeli su strašne patnje za vreme građanskog rata od strane Franka. Potom se razgovaralo o Euđeniju Pačeliju, Piju XII, papi iz vremena rata, i o tome kako on nije učinio više da spase Jevreje iz logora smrti.

Kao i mnogi katolici moje generacije, bio sam suviše dobro upoznat sa tom tvrdnjom. Sve je započelo sa dramom Rolfa Hohuta „Namesnik" (1963), u kojoj je Pačeli prikazan (po mišljenju mnogih katolika - neuverljivo) kao surovi cinik, više zainteresovan za vatikanske vrednosne papire nego za sudbinu Jevreja. Ipak, Hohutov komad potpalio je raspravu o grešnosti papstva i Katoličke crkve u konačnom rešenju. Svaki prilog toj raspravi podstakao je odgovor sa još ekstremnijim gledištem. Vodeći učesnici u raspravi, o čijim radovima govorim na kraju knjige, najveću pažnju posvetili su Pačelijevim ratnim godinama. Ipak, Pačelijev uticaj u Vatikanu počeo se osećati u prvoj deceniji dvadesetog veka i stalno je rastao tokom narednih četrdeset godina, sve dok nije bio izabran za papu (1939) u predvečerje Drugog svetskog rata. Učinilo mi se da je objektivna ocena Pačelija, njegovih zasluga i promašaja, zahtevala detaljniju istoriju od bilo koje do sada napisane. Takva rasprava proširila bi se ne samo na Pačelijeve rane diplomatske delatnosti već i na čitav njegov život, uključujući i sazrevanje njegove duhovnosti još od detinj-

stva. Bio sam uveren da bi, ako bi se sve ovo iznelo, pontifikat Pija XII bio odbranjen. Nakon toga, odlučio sam se da napišem knjigu koja će zadovoljiti širi krug čitalaca, starih i mladih, katolika i nekatolika, svih koji nastavljaju da postavljaju pitanja o ulozi papstva u istoriji dvadesetog veka. Projekat koji sam nameiravao da napišem nije trebalo da bude konvencionalna biografija, pošto uticaj pojedinog pape na globalne poslove zamagljuje uobičajene razlike između biografije i istorije. Konačno, papa, zajedno sa stotinama miliona vernika, veruje da je on Božiji predstavnik na zemlji.

Podneo sam zahtev da mi se omogući pristup važnoj građi u Rimu, uveravajući one koji su upravljali odgovarajućim arhivima da sam bio veran ličnosti koju obrađujem. Postupajući u tom uverenju, dva ključna arhivista darežljivo su mi omogućili pristup do tada nekorišćenoj građi i izjavama datim pod zakletvom, sakupljenim pre trideset godina za Pačelijevu beatifikaciju, kao i dokumentima vatikanskog Državnog sekretarijata. U isto vreme, otpočeo sam da kritički prikupljam ogromnu masu naučnih radova koji su se odnosili na Pačelijevu delatnost tokom dvadesetih i tridesetih godina u Nemačkoj, radova objavljenih poslednjih dvadeset godina, ali koji su bili uglavnom nedostupni širokom krugu čitalaca.

Sredinom 1997, privodeći svoj istraživački napor kraju, našao sam se u stanju koje se može opisati jedino kao moralni šok. Materijal koji sam prikupio, a koji mi je pružao širi pogled na Pačelijev život, doveo me je, ne do njegovog oslobađanja od kritike, već do još veće optužbe. Obuhvatajući Pačelijevu karijeru od početka veka, moje istraživanje uobličilo je priču o nastojanju da se ostvari do tada besprimerna papska vlast, koja je oko 1933. uvukla Katoličku crkvu u saučesništvo sa najmračnijim silama tog vremena. Štaviše, otkrio sam dokaze da je već od samog početka svoje karijere Pačeli pokazivao nesumnjivu antipatiju prema Jevrejima i da je njegova diplomatija u Nemačkoj tokom tridesetih godina dovela do izneveravanja katoličkih političkih udruženja koja su mogla da dovedu u pitanje Hitlerov politički režim i onemogućće Konačno rešenje.

Euđenio Pačeli nije bio čudovište; njegov slučaj je daleko složeniji i tragičniji. Interes za njegov život svodi se na fatalnu kombinaciju visoke duhovne aspiracije koja se sukobila sa ogromnom voljom za moć i kontrolu. Njegov portret nije lik zla, već lik fatalne moralne pomenosti - odvajanja vlasti od hrišćanske ljubavi. Posledica tog raskida bila je dosluh sa tiranijom i, u krajnjoj liniji, sa nasiljem.

Na vrhuncu Prvog vatikanskog koncila 1870, nadbiskup Westminstera, Henri Mening, pozdravio je doktrinu o papskoj nepogrešivosti i primatu kao „trijumf dogme nad istorijom“. U svom dokumentu Sećanje, o Konačnom rešenju, objavljenom 1997, Papa Jovan Pavle II govorio je o Hristu kao „Gospodaru istorije“. Nema sumnje da je sazrelo vreme da se usvoje lekcije iz novije istorije papstva.

*Jesus College, Kembridž
April 1999.*

Prolog

Za vreme „svete“ 1950. godine, kada su milioni hodočasnika stigli u Rim da iskažu odanost papstvu, Euđenio Pačeli, Papa Pije XII, imao je sedamdeset i četiri godine i bio u dobrom zdravlju. Visok 180 cm, tanak kao prut, težak 62 kg,¹ lagana koraka, pravilnih navika, jedva da se nešto fizički izmenio od vremena kada je krunisan za papu, jedanaest godina ranije. Onima koji su ga sreli prvo što je padalo u oči bilo je njegovo primetno bledilo. „Njegova koža, zategnuta preko snažnih crta lica, gotovo pepeljasto siva, nezdrava, ličila je na stari pergament,“ pisao je jedan posmatrač, „ali istovremeno, delovala je iznenađujuće prozirno, kao da zrači iznutra hladnim, belim plamenom.“² Utisak koji je ostavljao na, inače neosetljive obične ljude širom sveta, često je bio zapanjujući. „Njegovo prisustvo zračilo je dobroćudnošću, mirnoćom i svetošću što zasigurno nikad nisam osetio ni kod jednog drugog ljudskog bića“, pisao je Džejms Lis-Miln. „Sve vreme se smešio na najprijatniji, najljubazniji način tako da sam se u trenutku preko glave zaljubio u njega. Toliko sam bio potrešen da sam jedva mogao da govorim bez suza, svestan da mi se noge tresu.“³

Tokom Svete godine bilo je mnogo papskih inicijativa - kanonizacija, enciklika (otvorena pisma katoličkim vernicima po svetu), čak proglasa o nepogrešivoj dogmi (Uznesenje device Marije) - i izgledalo je da je Pije XII čvrsto sedeo na papskom prestolu, kao da je uvek bio papa i kao da će to zauvek ostati. Za pola milijarde katoličkih vernika u svetu, on je oličavao papski ideal: svetost, posvećenost, božanski uređenu vrhovnu vlast, i, u izvesnim okolnostima, nepogrešivost u stavovima o veri i moralu. Sve do današnjeg dana, stariji Italijani govore o njemu kao o „l'ultimo papa“ o poslednjem papi.

Iako čovek monaških sklonosti ka samoći i molitvi, ipak je primao u audijenciju ogroman broj političara, pisaca, naučnika, vojnika, glumaca, sportista, nacionalnih vođa i kraljevskih ličnosti. Malo ih je bilo koje nije šarmirao i zadivio. Imao je divne kupače ruke koje je vešto koristio neprekidno blagosiljajući. Oči su mu bile velike i tamne, gotovo grozničave iza naočara sa zlatnim okvirima. Glas mu je bio piskutav, pomalo svađalački, uz preterano naglašavanje. Kada je obavljao crkvenu službu, lice mu je bilo bezizražajno, pokreti i gestovi smireni i elegantni. Prema svojim posetiocima bio je izrazito prijatan, opuštajući ih pun laskanja i ljubaznosti, bez imalo pompeznosti ili afektacije. Bio je uvek spreman za jednostavan humor i smejaao bi se bezglasnim smehom, otvorenih usta. Njegovi zubi, primetio je jedan posmatrač, bili su kao „stara slonovača“.

Neko je primetio njegovu „mačiju“ osetljivost, drugi su govorili o njegovoj povremenoj sklonosti ka „ženstvenoj“ taštini. Ispred kamera osećao se tračak narcizma. Pa ipak, većinu onih koje je sretao, impresionirao je osećanjem čedne, mladalačke nevinosti, kao neki večni seminarista ili samostanski iskušenik. Bio je prislan sa decom i privlačio ih je. Nikada nije ogovarao ili loše govorio o drugima. Njegove oči bi se zamrzle, kao u zeca, kada bi se osetio povređenim zbog preterane familijarnosti ili nekog prostačkog izraza. Bio je sam - na jedan sasvim izvanredan i uznesen način.

Kako je moguće shvatiti tu jedinstvenu samoću, tu egoističnu papsku uzvišenost, u kojoj su moderne pape izabrale da bitišu?

Ophrvan samoćom svoje pontifikatske uloge, Pavle VI, papa šezdesetih i sedamdesetih godina, poverio je u jednoj svojoj ličnoj belešci ono što bi mogao napisati i Pačeli, kome je Pavle VI (kao Đovani Batista Montini) služio petnaest godina:

“Bio sam i ranije usamljen, ali sada je moja samoća postala potpuna i strašna. Otuda zamućenost, vrtoglavica. Kao statua na stubu - tako sada živim. Isus je takođe bio sam na krstu. Ne treba da tražim pomoć spolja koja bi me oslobodila moje dužnosti; moja dužnost je isuviše jasna: odlučiti, preuzeti svaku odgovornost za vođenje drugih, čak i kada to izgleda nelogično ili možda

apsurdno. I patiti sam... Ja i Bog. Razgovor mora biti pun i beskrajan.”⁴

Ova vrtoglava papska svest svakako da menja čoveka koji na svojim plećima nosi papski teret. To je samoća koju prate izvesne opasnosti, među kojima nije najmanje ona od povećanog egoizma i despotizma. Što je duža papska vlast, to je jača papska svest. Teolog Džon Henri Njuman, najčuveniji britanski preobraćenik u katoličanstvo u devetnaestom veku, dao je poražavajuću ocenu o prethodnom dugačkom pontifikatu: „Nije dobro za pape da vladaju dvadeset godina. To je anomalija i ona ne donosi dobre plodove; on postaje bog, nema nikog da mu se suprotstavi, ne poznaje činjenice, i bez zle namere radi okrutne stvari”.⁵ Za deset godina otkako je postao papa, Pačeli je uzdigao papstvo do neprevaziđene uznesenosti; izvesno je da nije bilo nikog ko mu se mogao suprotstaviti; ponašao se kao neko ko je bio predodređen za kanonizaciju.

Postoji jedna izuzetna slika Pačelija kada je bio u zenitu svoje moći, objavljena 1950. godine. Fotografisan odozgo i sa leđa, visoko iznad Trga svetog Petra, on pozdravlja uskomešano mnoštvo ispod sebe kao kolos koji čitavu ljudsku rasu drži u zagrljaju. Slika u potpunosti odgovara našem početnom uverenju: ideologija papskog primata, onakva kakvu mi poznajemo, izmišljotina je kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog veka. Drugim rečima, u neko vreme, pre modernih sredstava komunikacije, nije postojao piramidalni model katoličke vlasti - gde jedan čovek u beloj odeždi vlada Crkvom u izrazito nejednakom odnosu snaga. Nekada je vlast Katoličke crkve bila široko raspodeljena na velike istorijske koncile i bezbrojne mreže lokalnog samoodlučivanja. Kao u srednjovekovnoj katedrali, bilo je mnogo istaknutih tornjeva vlasti. Izvesno je da je najviši od njih bilo papstvo. Ali rimski primat većeg dela dva milenijuma bio je pre apelacioni sud nego jedinstveno izgrađena autokratija. Karakteristična slika Pija XII - vrhunski vladar, mada pun ljubavi, koji lebdi nad Trgom svetog Petra - otkriva neke suprotnosti koje razlikuju moderne pape od njihovih prethodnika. Što je pontifeks bio uzvišeniji, to je vernik bio manji i beznačajniji. Što je pontifeks bio odgovorniji i autoritarniji, to je sputaniji bio narod Božiji, uklju-

čujući tu i biskupe, sledbenike apostola. Što je pontifeks bio svetiji i udaljeniji, to je profaniji i sekularniji bio čitav svet.

Ova knjiga kazuje priču o karijeri Euđenija Pačelija, čoveka koji je bio Pije XII, najuticajnija crkvena ličnost na svetu od početka tridesetih do kasnih pedesetih godina ovoga veka. Pačeli je više od bilo kog drugog vatikanskog zvaničnika toga vremena, pomogao da ojača ideologija papske moći - moći koju je sam preuzeo 1939. godine, u predvečerje Drugog svetskog rata, i koju je zadržao sve do svoje smrti, oktobra 1958. Ali priča je počela tri decenije pre nego što je on postao papa. Među mnogim inicijativama u svojoj dugoj diplomatskoj karijeri, Pačeli je bio odgovoran za ugovor sa Srbijom koji je doprineo napetostima koje su dovele do Prvog svetskog rata. Dvadeset godina kasnije, on je sačinio dogovor sa Hitlerom kome je pomogao da se legalno domogne diktature, i time neutralisao potencijal od 23 miliona nemačkih katolika da protestuju i pruže otpor (34 miliona posle Anšlusa - okupacije Austrije).

Pačelijevi ciljevi i njegov uticaj kao diplomate i pape ne mogu se odvojiti od nadležnosti i službe koja je podstakla njegovu izuzetnu ambiciju. Ta ambicija nije bila prosta žudnja za vlašću: pape dvadesetog veka nisu bile sebični ljudi svetovne oholosti, gordosti i pohlepe. To su bili, bez izuzetka, ljudi molitve i čvrstog uverenja, opterećeni šarolikom istorijom stare ustanove koju su otelovljavali. Pačeli nije bio izuzetak. Pa ipak, ova knjiga pokazaće da je uprkos svemu izvršio poguban i grešan uticaj na istoriju ovog veka.

Pačeli je rođen u Rimu 1876. godine, u porodici crkvenih pravnika u službi papstva, razočaranih gubitkom papskih teritorija koje je uzela nova nacionalna država Italija. Taj gubitak suvereniteta doveo je papstvo u krizu. Kako su pape mogle da se smatraju nezavisnim od političkog status quo Italije, sada kad su postali obični građani ovog skorojevičkog kraljevstva? Kako su mogle dalje da vode i štite Crkvu u sukobu sa modernim svetom?

Još od protestantske Reformacije, papstvo se nerado prilagođavalo stvarnosti rasparčanog hrišćanskog sveta usred izazova prosvetiteljskih ideja i novih pogleda na svet. U odgovoru na političke i društvene promene koje su hvatale korak posle Fran-

cuske revolucije, papstvo se borilo da preživi i vrši uticaj u klimi liberalizma, sekularizma, nauke, industrijalizacije i nacionalne države u razvoju. Pape su morale da se bore na dva fronta - kao primasi jedne ugrožene Crkve i kao vladari potresenog papskog kraljevstva. Suočeno sa bezbrojnim izazovima koje su stvarali novi gospodari Evrope, papstvo je pokušavalo da zaštiti univerzalnost Crkve, i istovremeno, da brani celovitost njene ugrožene svetovne moći.

Većina država Evrope koje su se modernizovale, bile su sklone da odvoje Crkvu od države: presto od oltara, papstvo od carstva, sveštenstvo od laika, sveto od svetovnog. Katolička crkva postala je predmet pritiska u Evropi kroz dobar deo devetnaestog veka; njena imanja i bogatstvo su se sistematski otimali; verski redovi i sveštenstvo gubili su mogućnost da deluju; škole je preuzela država ili ih je zatvarala. Samo papstvo je stalno ponižavano (Pije VII i Pije VIII bili su Napoleonovi zatočnici), i papske teritorije su bile u stalnoj opasnosti od cepanja i aneksija onako kako su snage italijanske države i modernizacija hvatale zamah.

Usponi i padovi u ovom razdoblju, otkrili su da je Crkvu iznutra rastrzao problem bremenit posledicama po moderno papstvo. Ukratko, vodila se bitka između onih koji su se zalagali za apsolutni papski primat iz Rima kao centra, i onih koji su zahtevali veću podelu vlasti među biskupima (čak je tu bilo i onih koji su se zalagali za stvaranje nacionalnih crkava, nezavisnih od Rima). Obe ove tendencije najizraženije su bile u Francuskoj od sedamnaestog veka pa nadalje, iako su prethodnici papske autokratije imali staro poreklo, koje je poticalo još iz jedanaestog veka i iz temelja papskog monarhizma. Papska autokratija je bez sumnje, bila osnovni uzrok same reformacije.

Trijumf modernih centrista, ili „ultramontanista" (izraz skovan u Francuskoj koji ukazuje na papsku vlast „preko planina" ili Alpa), potvrđen je Prvim vatikanskim koncilom iz 1870. godine. To treba da se sagleda u svetlosti gubitka papskih poseda. Na tom Koncilu papa je proglašen nepogrešivim u pitanjima vere i morala. Takođe je bio proglašen za nespornog poglavara, vrhovnog duhovnog i administrativnog starešinu Crkve. U izvesnom

smislu, ova definicija zadovoljava čak i one koji su osećali da ona nije u potpunosti tačna: to je konačno bio u istoj meri stav o ograničenjima, koliko i o okviru nepogrešivosti i primata.

U prve tri decenije posle Vatikanskog koncila, za vreme vladavine Lava XIII, ultramontanistička Crkva se uvećavala i jačala. Kao da je došlo do restauracije; klerikalni Rim je cvetao sa novim akademskim i administrativnim ustanovama: katoličke misije prodirale su do najudaljenijih kutaka sveta. Postojalo je široko rasprostranjeno osećanje lojalnosti, poslušnosti, žara. Obnova hrišćanske filozofije Tome Akvinskog, ili barem neke njene verzije, obezbedila je okvire za odbranu protiv modernih ideja i zaštitu papske vlasti. Međutim, već tokom prve decenije dvadesetog veka, koncept granica papske nepogrešivosti i primata postao je nejasan. Legalni i birokratski instrument preobratio je dogmu u ideologiju papske moći bez presedana u dugoj istoriji Rimske crkve.

Na prelasku dva veka, Pačeli, briljantan mladi vatikanski pravnik, saradivao je u preradi crkvenih zakona, kako bi obezbedio budućim papama neprikosnovenu dominaciju iz Rima kao centra. Ovi zakoni, odvojeni od svoje istorijske i društvene pozadine, spakovani su u priručnik poznat kao Kodeks kanonskog prava, objavljen i primenjivan od 1917. godine. Kodeks, razdvojen katoličkom kleru u celom svetu, stvorio je sredstva za ustanovljavanje, uspostavljanje i održavanje izvanrednog novog odnosa snaga od „vrha do dna“.

Kao papski nuncije u Minhenu i Berlinu tokom dvadesetih godina, Pačeli je nastojao da nametne ovaj novi Kodeks pojedinim nemačkim državama (Pruska, Bavarska, Baden...). Nemačka je predstavljala jednu od najvećih, najobrazovanijih i najbogatijih katoličkih zajednica na svetu. Istovremeno, Pačeli je radio na konkordatu sa Rajhom, crkveno-državnom ugovoru između papstva i čitave Nemačke. Njegova nastojanja da se ostvari ovaj dogovor sa Rajhom često su nailazila na otpor, ne samo kod razočaranih protestantskih vođa već i kod katolika koji su verovali da je njegova vizija Nemačke crkve bila neprihvatljivo autoritarna.

Godine 1933. Pačeli je našao uspešnog partnera za pregovore o Nemačkom konkordatu u ličnosti Adolfa Hitlera. Njihov ugovor ovlastio je papstvo da nametne novi crkveni zakon nemačkim katolicima i davao je velikodušne privilegije katoličkim školama i kleru. Za uzvrat, katolička crkva u Nemačkoj, njena parlamentarna politička stranka i njena mnogobrojna udruženja i novine, „svojevoljno“ su se povukli, idući za Pačelijevom inicijativom, iz društvenog i političkog delovanja. Abdikacija nemačkog političkog katoličanstva 1933. godine, koju je iz Vatikana pregovarao i ostvario Pačeli uz odobravanje pape Pija XI, obezbedila je uspon nacizma bez otpora najmoćnije katoličke zajednice na svetu. To je bilo potpuno različito od situacije koja je postojala šezdeset godina ranije, kada su se nemački katolici suprotstavili širokom masovnom akcijom i zaustavili Bizmarkov Kulturkampf. Sam Hitler se hvalio na sastanku vlade održanom 14. jula 1933, da je Pačelijeva garancija o neintervenciji dala režimu određene ruke da reši jevrejsko pitanje. Po zapisnicima sa sastanka vlade, „Hitler je izrazio mišljenje da se ovo ima smatrati velikim uspehom. Konkordat je dao Nemačkoj mogućnost i stvorio područje poverenja što je bilo posebno značajno u tekućoj borbi protiv međunarodnog jevrejstva.“⁶ Papska podrška nacizmu, u Nemačkoj i van nje, pomogla je da se zapečati sudbina Evrope.

Priča u ovoj knjizi dakle, obuhvata period Pačelijeve mladosti, godine školovanja i godine njegove izvanredne karijere, dok nije postao papa. Štaviše, pripovest pronalazi novo središte gravitacije u njegovim sudbonosnim pregovorima sa Hitlerom ranih tridesetih godina. Ovi pregovori, s druge strane, ne mogu se posmatrati odvojeno od razvoja ideologije papske moći kroz ceo vek, niti od Pačelijevog ponašanja tokom rata i njegovog stava prema Jevrejima. Posleratni period Pačelijevog pontifikata, tokom pedesetih, bio je apoteoza te moći, kada je vladao monolitnom, trijumfalističkom Katoličkom crkvom koja se sukobljavala sa komunizmom u Italiji i iza Gvozdene zavese.

Ali, to se nije moglo održati. Unutrašnja struktura i ponašanje Katoličke crkve počeli su da pokazuju znakove cepanja i opadanja u poslednjim godinama papstva Pija XII, što je zahtevalo

preispitivanje i obnovu. Jovan XXIII koji je 1958. nasledio Pačelija sazvaio je 1962. godine Drugi vatikanski koncil upravo zato da bi se odbacio monolitni, centralistički model crkve njegovih prethodnika, i da bi se uspostavila kolegijalna, decentralizovana, humana zajednica u razvoju. U dva ključna dokumenta, Crkva (Lumen Gentium) i Crkva u modernom svetu (Gaudium et spes) na drukčiji način se naglašavala istorija, crkvena služba, zajedništvo, Sveti duh i ljubav. Vodeća metafora crkve budućnosti bila je „Hodočasnici Božiji“. Očekivanja su bila velika i nije nedostajalo rasprava i zebnji - stare navike i disciplina teško iščezavaju. Od samog početka bilo je nagoveštaja da papski i vatikanski centrizam neće tako lako da ustukne.

U praskozorje trećeg hrišćanskog milenijuma, jasno je da se crkva Pija XII ponovo uspostavila na bezbroj načina, od kojih su neki očevadni, drugi tajni, ali iznad svega, u potvrdi piramidalnog crkvenog modela - vere u primat čoveka u beloj odeždi koji diktira u samoći sa vrha. U poznim godinama duge vladavine Jovana Pavla II, Katolička crkva odaje neodoljiv utisak nefunkcionisanja, uprkos istorijskoj ulozi Jovana Pavla II u propasti komunističke tiranije u Poljskoj i entuzijazmu Vatikana da ulazi u treći milenijum čiste savesti.

U drugoj polovini vladavine Jovana Pavla II, politika Pija XII se ponovo pojavila kao izazov odlukama Drugog vatikanskog koncila, stvarajući tenzije unutar Katoličke crkve koje bi mogle da kulminiraju u budućoj titanskoj borbi. To je prokomentarisao britanski teolog Adrian Hestings rečima: „Velika plima koju je omogućio Drugi vatikanski koncil, potrošila je, barem institucionalno, svoju snagu. Staro stanje se ponovo pojavilo i danas se Drugi vatikanski koncil u Rimu tumači daleko više u duhu Prvog vatikanskog koncila i u skladu sa modelom katoličanstva Pija XII“.

Pačeli, čija je kanonizacija već dobro odmakla, postao je, četrdeset godina posle svoje smrti, ikona onih koji čitaju i revidiraju odluke Drugog vatikanskog koncila sa stanovišta takve ideologije papske moći koja se već pokazala kobnom u istoriji ovog veka.

Pačelijevi

Bilo je uobičajeno da se Euđenio Pačeli u vreme njegovog pontifikata i posle smrti, opisuje kao član Crnog plemstva. Crni plemići predstavljali su malu skupinu aristokratskih rimskih porodica koje su ostajale uz pape i posle gubitka njihovih poseda, tokom ogorčene borbe za stvaranje italijanske države. Iako su bili veoma lojalni papstvu, Pačelijevi jedva da su bili aristokracija. Poreklo porodice Euđenija Pačelija bilo je ugledno, ali skromno. Sa očeve strane poticali su iz zabačenog seoskog kraja blizu Viterba, poveće varoši 80 km severno od Rima. U vreme Pačelijevog rođenja 1876. godine, njihov rođak Pijetro Katerini (koga su pripadnici Euđenijeve vlastite generacije nazivali „konte“), još uvek je posedovao kuću sa malo zemlje u selu Onano. Međutim, Pačelijevi otac i deda, kao i njegov stariji brat Frančesko, nisu dugovali svoj ugled plemićkim vezama ili bogatstvu, već članstvu u kasti laičkih vatikanskih pravnika u službi papstva.¹ Ipak, počev od 1930, Pačelijev brat i tri nećaka dobili su plemićke titule kao nagradu za svoje usluge u pravničkim i drugim poslovima za Italiju i Svetu stolicu.

Pačelijeva neposredna porodična veza sa Svetom stolicom datira još od 1819, kada je njegov deda, Markantonio Pačeli, stigao u „Večni grad“ da studira Kanonsko ili Crkveno pravo, kao šticićenik svog ujaka klerikalca, monsinjora Prospera Katerinija. Već 1834. godine, Markantonio je postao advokat u Tribunalu svetog Rota, klerikalnog suda u čije aktivnosti je spadalo i poništenje braka. Dok je gajio svoje desetoro dece (drugo dete bio je Euđenijev otac, Filipo, rođen 1837), Markantonio je postao ključni činovnik u službi Pija IX koga su popularno zvali Pije Nono.

Žestokog temperamenta, harizmatičan i epileptičan, Pije IX (Đovani Maria Mastai-Fereti), krunisan 1846, bio je ubeden, kao i odvajkada njegovi prethodnici, da papske teritorije koje presecaju italijansko poluostrvo obezbeđuju nezavisnost naslednika papskog trona. Ako je vrhovni pontifeks samo stanovnik „strane” zemlje, kako može tvrditi da je nezavisan od lokalnog uticaja? Tri godine posle krunisanja, izgledalo je kao da je Pije IX sramno izgubio vlast nad Večnim Gradom koji je preuzela republikanska gomila. Petnaestog novembra 1849, grof Pelegrino Rossi, laički ministar u vladi papske države, čuven po svom britkom sarkazmu, došao je do Palazzo della Cancellaria u Rimu i pozdravio prezrivim osmehom smrknutu masu koja je čekala. Kada je hteo da uđe u zgradu, neki čovek je skočio i zadao mu smrtni udarac nožem u vrat. Sledećeg dana, papina letnja palata u Kvirinalu iznad grada je opljačkana, a Pije IX, preobučen u prostu sveštenu mantiju sa parom velikih naočara, pobegao je u primorsku tvrđavu u Gaeti, u sigurnost susednog napuljskog kraljevstva. Sa sobom je kao pravnog i političkog savetnika, poveo Markantonija Pačelija. Iz ove tvrđave Pije IX je slao javne optužbe protiv „strašne izdaje demokratije” i zapretio mogućim glasačima ekskomuniciranjem. Zahvaljujući pomoći francuskih bajoneta i Rotšildovom kreditu, uspeo je Pije IX da se vrati godinu dana kasnije u Vatikan i da preuzme prezrenu vlast nad gradom Rimom i onim što je ostalo od papskih teritorija.

S obzirom na reakcionarne sklonosti Pija IX, barem počev od ovog perioda, možemo pretpostaviti da je Markantonio Pačeli delio sa svojim pontifeksom odbojnost prema liberalizmu i demokratiji. Po povratku u Rim, Markantonio je naimenovan za člana „Saveta cenzora”, tela koje se bavilo ispitivanjem onih koji su bili umešani u republikansku „zaveru”. Godine 1852, postavljen je za ministra unutrašnjih dela. Papski režim tokom ovog poslednjeg perioda nije bio milosrdan. Pišući Viljemu Gledstonu te iste godine, jedan engleski putnik opisao je Rim kao zatvor: „Nema ni traga od slobode, nema nade za miran život; dve strane vojske; stalno opsadno stanje, užasne osvete, besne frakcije, opšte nezadovoljstvo; takva je papska uprava ovih dana”.²

Jevreji su postali meta postrepublikanske odmazde. U početku svoje vladavine, Pije IX je podržavao toleranciju, ukinuo je stari jevrejski geto, praksu preobraćeničkih molitvi za rimske Jevreje, i prisilno učenje katehizisa onih Jevreja koji su „slučajno“ pokršteni. Pa iako je povratak Pija IX bio omogućen jevrejskim zajmom, rimski Jevreji su sada bili prisiljeni da se ponovo vrate u geto i da plate, upravo zato što su podržavali revoluciju. Potom je Pije IX bio umešan u skandal koji je zaprepastio svet. Godine 1858, šestogodišnje jevrejsko dete Edgarda Mortara, kidnapovala je papska policija u Bolonji pod izgovorom da je njega šest godina ranije krstila služavka.³ Smešteno u ponovo obnovljen Dom Katekumena, dete je bilo prisiljeno da uči katoličku veru. Uprkos molbama Edgardovih roditelja, Pije IX je usvojio dete i voleo je da se sa njim igra, skrivajući ga pod svoju mantiju, i vičući: „Gde je dečko?“ Svet je bio ogorčen; čak je o tome objavljeno dvadeset uvodnika u „New York Times-u“, a austrijski car Franja Josip i Napoleon III, molili su papu da vrati dete njegovim pravim roditeljima. Sve je bilo uzalud. Pije IX je držao Edgarda zatvorenog u samostanu, gde je na kraju postao sveštenik.

Međutim, silina italijanskog nacionalizma bila je nezaustavljiva; i Markantonio Pačeli, blizak svome papi, prisustvovao je događajima koji su imali dalekosežne posledice za moderno papstvo. Godine 1860, nova italijanska država pod vođstvom pijemontskog kralja Vitorija Emanuela II, prigrabila je gotovo sve papske posede. U svom poznatom Silabusu grehova (1864), Pije IX je osudio osamdeset „modernih“ tekovina, uključujući tu socijalizam, slobodno zidarstvo i racionalizam. U osamdesetoj, završnoj osudi, on je objavio da je težak greh tvrditi da „Rimski pontifeks može i treba da se pomiri sa progresom, liberalizmom i modernom civilizacijom“.

Pije IX je oko sebe podigao zaštitne bedeme božanske tvrđave; unutar nje, on je podigao standarde katoličke vere zasnovane na Božijoj reči onako kako ju je tumačio on, vrhovni pontifeks, Hristov zastupnik na zemlji. Izvan tvrđave vladali su standardi Antihrista, ideologije koje su počevši od Francuske revolucije u svom središtu imale čoveka i koje su sejale greh. Otrovni plod, izjavljivao je, čak je uticao i na samu Crkvu: bili su to

pokreti koji su nastojali da umanje papsku vlast zahtevajući nezavisnost nacionalnih crkava od Rima. Ipak, jednako uticajna bila je i već davno uspostavljena suprotna tendencija: ultramontanizam, poziv na neprikosnovenu papsku moć koja bi zračila širom sveta, prelazeći sve nacionalne i geografske granice. Pije IX je tada počeo da priprema dogmatski proglas o jednom upravo takvom sveobuhvatnom primatu. Svet bi trebalo da preko dogme (fiat) sazna koliko je on moćan da sve drži pod pretnjom ekskomunikacije. Mesto gde je trebalo da se održi rasprava pre proglašenja bio je veliki crkveni koncil, skup svih biskupa kojima je predsedavao papa. Pije IX je sazvao Prvi vatikanski koncil krajem 1869, koji je trajao do 20. oktobra naredne godine.

Na početku, samo polovina biskupa koja je prisustvovala Koncilu bila je raspoložena da podrži dogmu o papinoj nepogrešivosti. Ali Pije IX i njegovi bliski saradnici počeli su da ih obrađuju. Kada je bolonjski kardinal Gvido protestovao da samo zajednica biskupa Crkve može da tvrdi da je svedok tradiciji doktrine, Pije IX je odgovorio: „Svedok tradicije? Ja sam tradicija”.⁴

Istorijski dekret o papskoj nepogrešivosti koji je 18. jula 1870. usvojilo 433 biskupa, sa samo dva glasa protiv, glasi:

„Kada rimski pontifeks govori ex cathedra, to jest, kada obavlja dužnost pastira i učitelja svih hrišćana, on određuje... doktrinu u pitanjima vere i morala koja važe za čitavu Crkvu; kroz božansku pomoć koju mu je obećao sveti Petar, on poseduje onu nepogrešivost kojom je Božanski Spasilac želeo da Njegova Crkva bude obdarena... i zato se takve definicije rimskog pontifeksa ne mogu same menjati i ne zavise od saglasnosti Crkve.”⁵

Drugi dekret objavio je da je papa imao vrhovnu vlast nad svojim biskupima, kako nad pojedincima tako i nad celinom. Papa je, ustvari, imao potpunu vlast bez presedana. Za vreme donošenja ovih velikih odluka, oluja je besnela nad kupolom bazilike Svetog Petra i udar groma, koji je odjekivao u pećinskoj unutrašnjosti bazilike, razbio je okno na visokim prozorima. Prema londonskom „Times-u”, protivnici nepogrešivosti pape, videli su u ovom događaju znak božanskog neodobravanja. Kardinal Henri Mening, nadbiskup Vestminstera i oduševljeni pris-

talica Pija IX, odgovorio je s prezirom: „Oni su zaboravili Sinaj i Deset Božijih zapovesti”.⁶

Pre nego što se Koncil mogao okrenuti drugim stvarima, poslednji francuski vojnici napustili su „Večni grad” da bi branili Pariz u Francusko-pruskom ratu. U njega su ušli italijanski vojnici i tako je Rim bio izgubljen za papstvo, ovog puta zauvek. Sve što je ostalo Piju IX i njegovoj Kuriji, kardinalima koji su upravljali dotadašnjim papskim posedima, bilo je 108,7 jutara današnjeg grada Vatikana i to uz dozvolu nove italijanske države. Zatvarajući se unutar apostolske palate koja gleda na Crkvu svetog Petra, Pije je odbio da se dogovori sa novom italijanskom državom. On je već 1868. godine zabranio italijanskim katolicima da učestvuju u demokratskoj politici.

Markantonio Pačeli je mogao da ostane bez posla da nije pomogao da se 1861. osnuje novi vatikanski dnevni list. „L'Osservatore Romano” postao je „moralno i političko” glasilo Vatikana i novine koje se štampaju na sedam jezika sve do danas. U međuvremenu, idući stopama Markantonija, Euđenijev otac Filipo, takođe obrazovan kao kanonista, slično je naimenovan za Tribunal Svete Rote, da bi vremenom postao dekan konzistorijalnih advokata, pravnika Svete Stolice.

Pačelijevi roditelji su se venčali 1871. godine. Njegova majka, Virdžinija Graciosi bila je Rimljanka i, kako se to kaže, bila je pobožna kćer Crkve. Bila je jedna od trinaestoro braće i sestara. Dva njena brata postala su sveštenici, a dve sestre su se zamo našile. Filipo Pačeli obavljao je pastirsku dužnost u parohijama Rima, deleći duhovno štivo za čitanje siromašnima. Bio je poznat po svojoj privrženosti knjizi pod naslovom *Massime eterne* (Večni principi), meditacijama o smrti, koje je napisao Alfonso Liguori, katolički moralista i svetac iz osamnaestog veka. Filipo je razdelio stotine primeraka po Rimu i svake godine je predvodio procesiju na rimsko groblje, gde su hodočasnici pod njegovim vođstvom razmišljali o svojoj neizbežnoj sudbini.

Plata vatikanskih laičkih pravnika bila je mršava i Pačelijevi nisu bili imućni. Posle 1870, izgleda da je porodica oskudevala. Mnogo godina, Pačeli se sećao da nije bilo grejanja u porodičnom stanu čak i do duboko u zimu, osim malog gorionika oko

koga su članovi porodice grejali ruke.⁷ I dok su posle 1870, mnogi njihovi laički savremenici ušli u dobro plaćenu birokratiju nove Italije, Pačelijevi su ostali odani svojoj prezrivoj odbojnosti prema uzurpaciji Vitorija Emanuela. Postojala je praksa lojalne papske buržoazije da nosi jednu rukavicu, da stavlja stolicu okrenutu ka zidu u glavnoj sobi, da kapke na prozorima stalno drži zatvorene i da vrata palate stalno drži na pola zatvorene, u znak sećanja na konfiskovano papino imanje. Pačelijevi, mada sami nisu imali čitavu palatu, pripadali su takvom nepokolebljivom sloju. Euđenio Pačeli je tako odrastao u okruženju naglašene katoličke pobožnosti, sirotinjskog uvažavanja i usađenog osećanja o povređenoj papskoj važnosti. Iznad svega, porodica je bila zagnjurenjena u mnogobrojna pravna pitanja i poslove - građanskih, međunarodnih i crkvenih. Pačelijevi koji su smatrali da su njihovo papstvo i njihova Crkva ugroženi sa svih strana razornim silama modernog sveta, mislili su da ona može da preživi i s vremenom prevaziđe sve opasnosti mudrom i sveopštom primenom zakonitosti.

POTLAČENA CRKVA

U godinama posle Prvog vatikanskog koncila, Pije IX je posmatrao turobnu scenu tlačenja sa gornjih spratova apostolske palate, sa njenom globalnom perspektivom na Katoličku crkvu u svetu. U Italiji su bile zabranjene procesije i mise van crkve, verske zajednice su bile raspršene, crkvena imanja konfiskovana, sveštenici regrutovani u vojsku. Čitav niz mera koje je Sveta Stolica razumljivo, smatrala antikatoličkim, dolazio je iz nove prestonice: ozakonjenje razvoda braka, sekularizacija škola, ukidanje brojnih svetih dana.

U Nemačkoj, delimično kao odgovor na „razornu“ dogmu o nepogrešivosti, Bizmark je započeo svoj Kulturkampf („kulturnu borbu“), politiku proganjanja katoličanstva. Versko učenje potpalo je pod državnu kontrolu, a verskim redovima bilo je zabranjeno da podučavaju; jezuiti su proterani; država se mešala u poslove semeništa; crkvena imanja bila su pod kontrolom laičkih odbora; u Pruskoj je uveden građanski brak. Biskupi i kler

koji se suprotstavljao zakonima Kulturkampf bili su kažnjavani, zatvarani i proterivani. U mnogim delovima Evrope bilo je isto: u Belgiji su katolici izbačeni iz prosvete; u Švajcarskoj su zabranjeni verski redovi; u Austriji, tradicionalno katoličkoj zemlji, država je preuzela škole i ozakonila građanski brak; u Francuskoj se javio novi talas antiklerikalizma. Pisci, mislioci i političari širom Evrope - Bovio u Italiji, Balzac u Francuskoj, Bizmark u Nemačkoj, Gledston u Engleskoj - izražavali su snažno uverenje da su papstvu, a sa njim i katoličanstvu, dani odbrojani.

Čak i najsnažnije pristalice Pija IX počele su da sumnjaju da je u korenu svih problema bila velika dužina njegove vladavine. Razmišljajući o tome 1876, vestminsterski nadbiskup Mening je sumorno pisao o „mračnjaštvu, zbrci, potištenosti... nedelanju i bolesti" Svete Stolice. Pa ipak, da li su stvari bile zaista tako sveopšte i nepopravljivo loše? Da li je povučenost već ostarelog Pija IX, u sukobu sa nezaustavljivim talasom modernizma, dovela do toga da je papstvo, najstarija živa ljudska institucija na zemlji, bilo na samrti? Možda je baš suprotno, konačno gubljenje pontifiksovih svetovnih poseda, u kombinaciji sa korisnošću modernih komunikacija, postavilo osnovu za do tada neslućene mogućnosti vlasti. Ako mu je takva ideja i pala na pamet, Pije IX nije jasno iskazao svoju nameru, osim u svom priznanju pred smrt: „Sve se promenilo; vreme mog sistema i politike je prošlo, i ja sam suviše star da promenim svoj put; to će biti zadatak mog naslednika".⁸ Posle smrti Pija IX, 7. februara 1878. godine, njegovo telo je konačno preneto iz svog privremenog počivališta u Crkvi svetog Petra, u grob u San Lorencu. Kada je pratnja došla do Tibra, gomila antiklerikalnih Rimljana zapretila je da će da baci kovčeg u reku. Samo dolazak policijskog voda spasao je telo Pija IX od poslednje uvrede.⁹

Tako se završio najduži i jedan od najnemirnijih pontifikata u istoriji papstva.

DETINJSTVO I MLADOST U „NOVOM" RIMU

Euđenio Pačeli rođen je u Rimu, 2. marta 1876, u vreme kada se pontifikat Pija IX nalazio na kraju svog mučnog trajanja. Živeo

je u stanu koji su njegovi roditelji delili sa njegovim dedom Mar-
kantoniom, na trećem spratu Via Monte Đordano 3 (sada Via
delji Orsini). Zgrada se nalazila na nekoliko koraka od Kjeza
Nuova sa njenim ukrašenim i pozlaćenim baroknim enterije-
rom. Prilazeći sa zapadne strane Korso Vittorio Emanuele, vidi se
ulaz u kuću, nešto uvučen od ulice. Od vrata stambene zgrade
treba tačno pet minuta peške da se stigne do mosta Svetog An-
đela na Tibru, a petnaest do Trga svetog Petra. Euđenio je bio
jedno od četvoro dece; njegova starija sestra Đuzepina imala je
četiri godine kad je rođen; stariji brat Frančesko imao je dve.
Druga sestra Elizabeta rodila se četiri godine kasnije.

Rim u kome je Pačeli rođen i kršten jedva da se nešto prome-
nio u poslednjih dve stotine godina. Više od polovine područja
koje su opasavala Aurelijeve zidine bilo je ukrašeno crkvama,
kapelama i samostanima. Hrišćanski Rim živeo je pored ruševi-
na klasične antike i već oronulih vila, u senci večno zelenih hras-
tova, pomorandžinih stabala i veličanstvenih širokih borova.
Dobar deo grada ličio je na starinske trgovačke varoši. Stada ko-
za i ovaca okupljala su se oko fontana i prolazila ulicama i trgo-
vima zajedno sa pešacima i kolima. Sve će se ovo promeniti
tokom Pačelijevog detinjstva, kada je grad osamdesetih godina
postao prestonica nove nacije, i kada je moderni svet tehnologi-
je, komunikacija i saobraćaja preobrazio njegovu starinsku otu-
pelost.

Stigli su ljudi sa severa i oni su gradili novu prestonicu na
brzinu, jeftino i ne obazirući se na stil ili planiranje. Neke od
novih arhitektonskih i umetničkih tvorevina rađene su s name-
rom da upute neprijateljske signale u pravcu Vatikana. Spome-
nik Emanuelu, razmetljivi „svadbeni kolač“, započet je 1885.
godine, u slavu ujedinjenja zemlje pod njenim prvim kraljem.
Ratnička statua Garibaldija na konju, smeštena na najviši vrh
brda Janikulum, kao da dominira i nad novom prestonicom i
nad vaticanskim gradom.

U petoj godini, Pačelija su upisali u obdanište koje su vodile
dve časne sestre u ulici koja se danas zove Via Zanardeli. U to
vreme porodica se preselila u veći stan u Via dela Vetrina, neda-
leko od mesta gde je rođen. Završio je privatnu katoličku osnov-

nu školu u dve prostorije zgrade na Pjaca Santa Lučia del Đinazi, blizu Pjace Venecija. Ustanova je bila u rukama ćudljivog osnivača i upravitelja, sinjora Đuzepa Markija, koji je imao običaj da drži govore sa svoje visoke katedre, o „tvrdom srcu Jevreja”.¹⁰ Jedan od Pačelijevih savremenih biografa komentarisao je to bez ironije: „Mnogo toga bi se moglo reći u korist sinjora Markija; on je znao da se utisci koje ponesu mala deca nikada ne gube”.¹¹

Sa deset godina, Pačeli je postao đak u liceju Kvirino Viskonti, državnoj školi koja je uopšte uzev bila nenaklonjena katoličanstvu i kleru. Nalazila se u Koleđo Romano, gde je ranije bio smešten jezuitski rimski univerzitet. Euđenijev brat Frančesko bio je dve godine ispred njega po školi. Filipo Pačeli je očito verovao da njegovim sinovima samo može da koristi upoznavanje iz prve ruke sa njihovim sekularnim „neprijateljima” dok su istovremeno dobijali najbolje klasično obrazovanje u Rimu.

Po mišljenju brata i sestre koji su ga nadživeli, Euđenio je bio tvrdočlavlav. Izdržljiv, nežne građe, pokazivao je impresivnu inteligenciju i moć pamćenja od najranijih godina. Mogao je da upamti kada je hteo, čitave stranice štiva i mogao je da ponovi čitave lekcije reč po reč, pošto bi izašao iz razreda. Imao je smisla za klasične i moderne jezike. Njegov rukopis i u mladosti, a i kasnije u zrelosti, bio je brižljiv i elegantno ispisan. Svirao je violinu i klavir i često je pratio svoje sestre koje su pevale i svirale mandolinu. Voleo je da pliva i za vreme raspusta jahao je na imanju svog rođaka u Onanu.

Malo šta je ostalo u anegdotama ili u književnim zapisima što bi moglo da pojasni ličnosti Euđenijevih roditelja, osim svedočenja o njihovoj „velikoj čestitosti” koje je ostavila njihova mlađa kćerka Elizabeta. „Samo su fini izrazi”, tvrdila je, „mogli da pređu preko njihovih usana”. Virdžinija Pačeli vodila je svoju decu nekoliko puta dnevno da se mole pred kućnim oltarom Bogorodice i čitava porodica je čitala „Oče naš” svako veče pre večere. Nema nikakvih tragova o traumama ili lišavanju u detinjstvu; sa samo još troje dece u porodici, Euđenio je očigledno imao dosta roditeljske pažnje.

Svedočanstva za beatifikaciju prirodno se upravljaju na dokaže o Euđenijevoj ranoj pobožnosti. Na svom putu od škole do

kuće redovno je posećivao ikonu Bogorodice, poznatu kao Madona dela Strada, blizu groba Ignjacija Lojole u Jezuitskoj crkvi. Ovde je, ponekad dva puta dnevno, otvarao svoje srce Bogorodici, „govoreći joj sve". Priča se da je još kao dete pokazivao neobično osećanje skromnosti. Njegova mlađa sestra se seća da nikada nije ušao u sobu ukoliko nije bio sasvim obučen. Bio je nezavisan i usamljen; obavezno se sa knjigom pojavljivao za obedom, tražio od roditelja, brata i sestara dozvolu da se i zadubi u čitanje. U mladosti je rado išao na koncerte i predstave, sa spremnom sveskom u koju je tokom pauze, beležio kritike izvođenja. Elizabeta se sećala da bi komponovao duhovne bukete (molitve ukrasno zabeležene na karti), za misije ili duše u čistilištu. Ona se takođe prisećala da joj je nametao svoja vlastita uzdržavanja (na primer, odricao se nekih poslastica kao što su bili voćni sokovi). Još kao dete, poučavao je katehizisu petogodišnjeg sina domara palate u kojoj su stanovali.

Bio je dečak kod oltara u Kjeza Nuova, pomažući na misi rođaku svešteniku, i kao i mnogim drugim dečacima određenim za sveštenečki poziv, njegova omiljena igra bila je da se oblači i obavi misu u svojoj spavaćoj sobi. Majka ga je u tome podržavala, dajući mu komad platna damasta koji je on zamišljao kao crkvenu odeždu; pomagala mu je da postavi oltar zajedno sa svećama na aluminijumskoj foliji. Jedne godine on je odigrao čitavu ceremoniju Svete nedelje. Kada jedna bolesna tetka nije mogla da ode na misu, mladi Euđenio je izveo supstituciju službe, uključujući i propoved.

Važna ličnost u Euđenijevom životu, odkada je napunio osam godina, bio je jedan kapelnik, sveptenik Đuzepe Lais. Prema Elizabetinom svedočenju, njihov otac je zamolio sveštenika Laisa da se brine o Euđenijevom duhovnom razvoju. Lais je postao čest posetilac doma Pačelijevih, gde je redovno izveštavao roditelje o Euđenijevom verskom napretku. Postoje naznake da je u ovom odnosu postojalo ono osobeno prijateljstvo koje često postoji između uzornog sveštenika i pobožnog mladića koji razmišlja o verskom pozivu.

Euđenio je poneo uticaje svojih roditelja i sveštenika Laisa u svoj svetovni licej. Priča se da je za jedan zadatak da opiše svoju

„omiljenu“ istorijsku ličnost, izabrao Augustina iz Hipa, na opšti podsmeh svojih školskih drugova. Kada je pokušao da malo proširi studije istorije hrišćanske civilizacije, temom koja nije bila u programu nastave, profesor ga je ukorio, rekavši mu da on nije taj koji treba da predaje.

Među ono malo što je ostalo od onoga što je pisao, nalazi se desetak njegovih školskih sastava. Iako pomalo visokoparni, ipak su bili dobro sastavljeni i tečni. Jedan, pod naslovom „Znak da se ono što je upisano u srcu pojavljuje na licu“, bavi se „zlom kukavičke tišine“ i priča o poštovanom starcu koji, za razliku od ostalih dvorana, odbija da laska tiranskom kralju.¹²

U drugom sastavu pod naslovom „Moj portret“, trinaestogodišnji Pačeli procenjuje sebe na način koji je istovremeno iskren i samoironičan. „Srednjeg sam rasta“, počinje on. „Telo mi je vitko, lice prilično bledo, kosa kestenjasta i meka, oči crne, nos pomalo orlovski. Neću da govorim mnogo o svojim grudima koje nisu, da budem iskren, snažne. Najzad, imam par dugih i tankih nogu, sa povelikim stopalima.“ Otuda je, dalje govori čitaocu, lako zaključiti „da sam ja fizički prilično osrednji mladić“. Govoreći o svojoj moralnoj prirodi on priznaje da je „njegov karakter dosta nestrpljiv i žestok“. Nada se da će uz pomoć „obrazovanja naći način na koji će ga kontrolisati“. Završava priznanjem da ima „urođenu velikodušnost duha“, i teši se mišlju da mada ne podnosi protivrečenje, lako oprašta onima koji ga uvrede.¹³ Blizak Pačelijev školski drug, koji je kasnije postao kardinal, rekao je da je Pačeli kao dečak imao „sposobnost da se samokontroliše što je istinski retko kod mladog sveta“.¹⁴

Među njegovim mladalačkim sastavima, samo jedan, napisan kad mu je bilo petnaest godina, otkriva da je Euđenio Pačeli možda iskusio mladalački poraz. Tu opisuje u trećem licu nekog ko je „slep od taštine i grešnih ideja i sumnji“. Ko će mu, pita se on, „dati krila pa da se digne sa ove bedne zemlje do najviše sfere i iskida ovaj zli veo koji ga uvek u svuda obavija?“ U zaključku, on govori kako mu ta osoba „čupa kosu“ i želi da „nikad nije rođen“. Završava sa molitvom: „Bože moj, prosvetli ga!“¹⁵ Da li je to bio dokaz emocionalne krize podstaknute preteranim učenjem i

mladalačkim asketizmom? Tamna epizoda je prošla i nikada se, koliko je poznato, nije povratila.

Razvio je ljubav prema muzici. Posebno je voleo da sluša Beethovena, Baha, Mocarta i Mendelsoana i zainteresovao se za istoriju muzike. Još kao dečak čitao je klasike iz zadovoljstva i započeo da skuplja vlastitu klasičnu biblioteku koju je čuvao čitavog života. Čitao je Avgustina, Dantea, Manconija, a od svih je najviše voleo Cicerona.¹⁶ Njegovo najomiljenije duhovno štivo bilo je „Imitacija Hrista” od Tomasa a Kempisa, kaluđera iz petnaestog veka. Imitacija koja je do šezdesetih godina uživala široku popularnost među vernicima, pa čak i među usrdnim dejecezanskim sveštenicima, odgovarala je asketskim težnjama suzdržanog monaštva: ona je ohrabivala ona unutrašnja osećanja koja su bila neposredno povezana sa Bogom bez društvenog posredovanja, smatrajući da su ljudske veze nesavršene i rastrojene. Ipak, savetovala se vedrina, poniznost i milosrđe prema svakom, a posebno prema onima koji nam se najmanje dopadaju. S vremenom je Pačeli naučio celu knjigu napamet. Među drugim omiljenim verskim autorima bio je Žak-Beninj Bosije, francuski biskup iz sedamnaestog veka čiju je uzvišenu i ubedljivu elokvenciju Pačeli nastojao da prevaziđe u narednim godinama. Bosije se nalazio na njegovom noćnom stoliću pored kreveta, celog njegovog života.

Posle Pačelijeve smrti, jezuita, sveštenik Robert Lajber, njegov lični pomoćnik tokom četrdeset godina, pisao je da je papina duhovnost ostala u suštini mladalačka. „U njegovom verskom životu ostao je pobožan dečak iz onih dana... Iskreno je poštovao svaku jednostavnu, poniznu pobožnost. Sačuvao je detinju ljubav za Bogorodicu iz svoje mladosti.”¹⁷

U leto 1894. godine, pošto je završio licej u svojoj osamnaestoj godini, sa diplomom, odnosno sa licencom ad honorem, Pačeli se povukao na deset dana u crkvu Sv. Agneze u Via Nomentana. Po prvi put (ali ne i poslednji) prošao je kroz Duhovne vežbe Ignjacija Lojole, priručnik za duhovnu meditaciju. Ova vežbanja vide život kao borbu između Sotone i Hrista. Od onih koji su se privremeno povukli u crkvu, tražilo se da jasno izaberu u budućnosti: da prate merila Hrista ili da prate merila Princa Tame. Po

povratku kući, Pačeli je obavestio svoje roditelje da želi da postane sveštenik. Po pričanju Elizabete, „ova odluka nikog nije iznenadila. Što se nas tiče, on se rodio kao sveštenik.“

SEMINARISTA

Almo Koleđo Kapranika, poznat jednostavno kao Kapranika, zastrašujuća je građevina, smeštena na mirnom trgu u srcu starog Rima, blizu Panteona i nalazio se na dvadesetak minuta hoda od doma Pačelijevih. Osnovana 1457. godine, Kapranika je bila i još uvek je čuvena kao uzgajilište najviših vatikanskih dostojanstvenika. Euđenio Pačeli se tu smestio u novembru 1894. i upisao na kurs filozofije u obližnjem rimskom jezuitskom univerzitetu Gregoriani.

Pačeli je započeo svoje studije za sveštenika na vrhuncu pontifikata Lava XIII, naslednika Pija IX, izabranog 1878. Lav XIII bio je konzervativan (sarađivao je u sastavljanju „Silabusa grešaka Pija IX“). Imao je gotovo 68 godina kada je izabran, pa ipak, silno se trudio da se uskladi sa modernim svetom. Prve godine njegove vladavine obeležene su nizom izvanrednih akademskih inicijativa: ustanovio je u Rimu novi institut za filozofiju i teologiju, centre za proučavanje Svetog pisma i centar za astronomiju. Vatikanski arhivi su otvoreni i za katoličke i za nekatoličke naučnike. Pod Lavom XIII aktivno su otvorene istorijske perspektive koje je katolička nauka gotovo sasvim zanemarila.

Kao nuncije, Lav je putovao širom Evrope i upoznao se sa radnim i životnim prilikama u razvijenim industrijskim središtima. Osamdesetih godina, katoličke sindikalne organizacije koje su tražile uputstva za svoj rad od Crkve, dolazile su u Rim u sve većem broju. Godine 1891. Lav je objavio encikliku *Rerum Novarum* (Nove stvari), papski odgovor posle pola veka na Marksov Komunistički manifest i Kapital. Osuđujući tlačenje i suštinsko ropstvo brojne sirotinje preko instrumenata „lihvarstva“ u rukama „malog broja vrlo bogatih ljudi“, i zahtevajući pravedne nadnice i pravo na organizovane sindikate (po mogućstvu katoličke) i u izvesnim okolnostima pravo na štrajk, enciklika je odbacila socijalizam i bila pomalo neodređena prema demokratiji. Klasa

i nejednakost, izjavio je Lav, nepromenljive su odlike ljudskog društva, jednako kao pravo na privatnu svojinu ili ona prava koja neguju i štite porodični život. Osudio je socijalizam kao iluziju, smatrajući ga jednakim sa klasnom mržnjom i ateizmom. Autoritet društva, učio je, ne dolazi od čoveka već od Boga.

Godine 1880. pisao je nadbiskupu Kelna da „kuga socijalizma... koja tako duboko izopačuje osećanje našeg sveta, crpe svoju snagu iz tame koju prouzrokuje u intelektu, skrivajuću svetlo večnih istina i kvareći životne norme koje je odredio hrišćanski moral".¹⁸ Lav je verovao da je odgovor socijalizmu, tom velikom zlu savremenog sveta, bila hrišćanska intelektualna renesansa zasnovana na veri i razumu. Ta renesansa, izjavio je, treba da ima svoj koren u misli srednjovekovnog filozofa i teologa sv. Tome Akvinskog.

Tomizam ili neotomizam kako je nazvan posle Lavove enciklike iz 1879. (o oživljavanju tomističkih studija)¹⁹ jedna je sveobuhvatna intelektualna sinteza, koja sjedinjuje istine Otkrića i područja natprirodnog, fizički kosmos, prirodu, društvo, porodicu i pojedinca. Posle više od jednog veka u kome su svetovne škole filozofije širom Evrope i Amerike postajale sve više subjektivističke i materijalističke, Lavova odluka da ponovo otkrije bezbedne i postojeće apsolutne istine tomističke filozofije - koja se dizala, po mišljenju pontifeksa iznad maglina modernog skepticizma kao blistava srednjovekovna katedrala - izgledala je inspirativna. Upravo tako, koliko god da je Lav podstakao katoličku učenost posle generacija intelektualne jalovosti, oživljavanje neotomizma u ravni prosečnog kandidata za svešteničko zvanje, označilo je jedan značajan pomak ka konformizmu i sužavanju klerikalnog uma. Neotomizam, barem onakav kakav se učio u semeništima devedesetih godina, odbacio je mnogo toga što je bilo dobro i istinito u modernim idejama. Godine 1892, dve godine pre nego što je Pačeli stigao na Gregorijanski univerzitet, Lav je proklamovao da se tomistički sistem mora smatrati kao „konačan" na svim semeništima i katoličkim univerzitetima. A tamo gde je Toma propustio da razradi neku temu, profesori su morali da dođu do zaključaka koji su bili u skla-

du sa njegovim učenjem. Pod sledećim papom, Pijem X, neotomizam će dostići ortodoksnost ravnu dogmi.

OBRAZOVANJE U IZOLACIJI

Kada je Pačeli započeo svoje studije u povoljnoj duhovnoj klimi u eklezijastičnom Rimu, u leto 1895, planovi oko njegovog sveštenečkog obrazovanja uzeli su čudan obrt. Na kraju svoje prve akademske godine, napustio je i Kapraniku i Gregorijanski univerzitet. Prema Elizabeti, za to je bila kriva hrana u Kapraniki: njegov „izbirljiv“ stomak progoniće ga čitavog života, što je ukazivalo na nervoznu, napetu telesnu građu. Čitava porodica, izjavila je ona pred tribunalom za kanonizaciju, dolazila bi u koledž svake nedelje da mu donese posebnu hranu kako bi preživeo.²⁰ Ona je čak ukratko opisala kako je njihov otac konačno dobio odobrenje da Eudenio živi kod kuće nastavljajući redovno da studira. Rezultat ovog novog rasporeda bio je da se Pačeli vratio materinskoj zaštiti i time izbegao grubosti mešanja sa vršnjacima, rigoroznu seminarsku disciplinu, kao i zajedničko druženje. Nesposobnost da se suoče sa teškoćama u semeništu dovodila je do naglog prekida klerikalnih ambicija većine kandidata za sveštenike. Pačeljevi su, međutim, imali moćne prijatelje u Kuriji.

Sa izuzetkom prijateljstva sa mlađim rođakom, kao što će se videti, njegova majka je ostala u središtu njegovog emocionalnog života. Uzajamna odanost između majke i sina svugde je prisutna u svedočanstvima za beatifikaciju. Kada je postao papa, on je krst koji je nosio na grudima ukrasio majčinim draguljima.

U jesen 1895, upisao se u novu akademsku godinu da studira teologiju i Sveto pismo na Institutu sv. Apolinarija, nedaleko od njegove kuće, i istovremeno na jezike na svetovnom univerzitetu Sapiencia, takođe u blizini. Međutim, njegove veze sa ovim ustanovama bile su čisto akademske prirode. Kod kuće, pričala je Elizabeta, nosio je svoju mantiju i rimsku kragnu preko dana i nastavio da „bude pod uticajem sveštenika Laisa“, ličnosti koja je bdela nad duhovnim napretkom njegovog detinjstva. U leto 1896, u dvadesetoj godini, putovao je sa Laisom u Pariz da prisustvuje Astronomskom kongresu.

Ne postoje svedočanstva koja bi opisala tok njegovog svešteničkog obrazovanja kroz naredne četiri godine. Jedino se izvesno zna da je prošao neophodne ispite koji su mu omogućili da uđe u Sveti red. Drugog aprila 1899, kada je imao samo dvadeset i tri godine, zaređen je sam, u privatnoj kapeli pomoćnog rimskog biskupa, umesto zajedno sa ostalim kandidatima rimske dijeceze u Crkvi sv. Jovana Lateranskog. Još jednom je izbegao svoje vršnjake. Sledećeg dana održao je svoju prvu misu na Bogorodičinom oltaru u bazilici Santa Marija Mađore, uz asistenciju sveštenika Laisa.

Pačeli je završio svoje obrazovanje u Svetoj teologiji sa doktoratom (po današnjim standardima to bi pre bila fakultetska diploma) koji je dobio na osnovu kratke disertacije, sada izgubljene za potomstvo, i usmene odbrane na latinskom. U jesen se ponovo upisao na Institut sv. Apolinarija da studira prava. To je značilo početak ozbiljnih postdiplomskih studija, tokom kojih je verovatno došao pod uticaj jezuitskog kanoniste Franca Ksavijera Vernca, stručnjaka u pitanjima ekleziastičke vlasti u kanonskom pravu.

Međutim, uticaj rimskih jezuita koje je Pačeli smatrao svojim posebnim mentorima u vreme dok je bio seminarista, a potom i tokom života, važan je iz drugih razloga. 1898. godine, kada je Pačeli završio svoje studije za sveštenika, „Civiltá Cattolica“, rimski jezuitski list, zalagao se za proglašenje krivim Alfreda Drajfusa, jevrejskog oficira koji je bio optužen za veleizdaju u Francuskoj. List je nastavio da tvrdi da je on kriv i naredne godine, čak i kada je oslobođen optužbe. Urednik, sveštenik Rafaele Balerini optužio je Jevreje da su „kupili sve novine i savesti Evrope“ da bi oslobodili Drajfusa. U hladnom zaključku on je potvrdio da „kada god bi Jevreji dobili državljanstvo“ to bi dovelo do „propasti“ hrišćana ili masakra „tuđinske rase.“²¹

Ne zna se u kojoj meri je Pačeli bio pod uticajem ovih shvatanja koja su objavljena u izuzetno uticajnom rimskom časopisu. Ali budući katolički sveštenici na kraju devetnaestog veka, morali su da budu pod uticajem duge istorije hrišćanskih stavova prema Jevrejstvu.

KATOLIČANSTVO I ANTISEMITIZAM

Postoje značajne razlike između rasizma 19. veka, inspirisanog izopačenim društvenim darvinizmom, i tradicionalnog hrišćanskog antijudaizma koji traje još od ranog hrišćanstva. Rasistički antisemitizam od one vrste koja će omogućiti nacističko konačno rešenje, bio je zasnovan na ideji da je jevrejski genetski materijal bio po prirodi biološki inferioran; otuda zla logika da će njihovo istrebljenje doneti koristi na putu ka nacionalnoj veličini. U poznom srednjem veku, španski Jevreji bili su isključeni iz „čiste“ zajednice hrišćanske krvi, i postavljala su se pitanja u vreme evropskog otkrića Amerike o statusu urođeničkih „prirodnih robova“ u Novom svetu. Ipak, rasističke ideje nisu nikada bile deo ortodoksnog hrišćanstva. Hrišćani su, u celini, ignorisali rasno i nacionalno poreklo u potrazi za preobraćenicima.

Hrišćanska antipatija prema Jevrejima rođena je iz uverenja koje potiče još iz rane hrišćanske crkve, da su Jevreji ubili Hrista - u stvari, da su ubili Boga. Prvi crkveni oci, hrišćanski pisci prvih šest vekova hrišćanstva, pokazivali su izrazitu sklonost prema antijudaizmu. „Hristova krv“ pisao je Origen, „nije pala samo na Jevreje onog vremena, već i na sve generacije Jevreja, sve do kraja sveta.“ Sveti Jovan Hrizostom je pisao: „Sinagoga je javna kuća, mesto za skrivanje nečistih životinja... Nikada se nijedan Jevrejin nije molio Bogu... Oni su u vlasti demona.“

Na Prvom nikejskom saboru 325. godine, car Konstantin je naredio da Uskrs ne treba da se nadmeće sa jevrejskom Pashom: „Nedostojno je,“ izjavio je, „da se na najsvetijem prazniku ide za običajima Jevreja; otuda nemojmo imati ništa zajedničko sa tim odvratnim narodom.“ Sledio je niz carskih mera protiv Jevreja: posebni nameti, zabrana za otvaranje novih sinagoga, proglašenje nezakonitim brakova između Jevreja i hrišćana. Cvetali su progoni u narednim carskim vladavinama. Oko petog veka, Jevreji su bili stalno napadani tokom Svete nedelje, isključivani iz javnih službi, dok su im sinagoge spaljivane.

Može se s pravom postaviti pitanje zašto hrišćani nisu iskorenili sve Jevreje u tom ranom periodu hrišćanskog carstva. Prema

hrišćanskom verovanju, Jevreji su morali da prežive i da nastave lutanje po Dijaspori kao znak prokletstva koje su naneli svom narodu. S vremena na vreme, pape su u prvom milenijumu zahtevale obuzdavanje, ali nikada i prestanak progona ili promenu osećanja. Papa Inoćentije III, u ranom trinaestom veku, sazeo je papsko gledište prvog milenijuma: „Njihove reči - neka njegova krv bude na nama i našoj deci - donela je nasledni greh na čitav narod, koji ih prati kao prokletstvo tamo gde žive i rade, kada se rađaju i kada umiru.“ Četvrti lateranski sabor, koji je održan pod Inoćentijem III 1215, postavio je zahtev da Jevreji moraju da nose kape na glavama koje će ih razlikovati od drugih.

Pošto su bili lišeni društvene jednakosti, proterani iz sopstvene zemlje, isključeni iz javnih službi i najvećeg broja trgovačkih delatnosti, Jevrejima su preostale malobrojne alternative kao što je bilo pozajmljivanje novca, što je bilo zabranjeno po hrišćanskom zakonu. Ovlašćeni da pozajmljuju po tačno određenim interesnim stopama, Jevreji su postali prokleti kao „krvopije“ i „lihvari“ koji su živeli od dugova hrišćana.

Srednji vek bio je vreme neviđenih progona Jevreja, koje su ponekad zauzdavale prosvete pape. Krstaši su smatrali delom svoje misije da muče i ubijaju Jevreje na svom putu za i iz Svete zemlje; praksa prisilnih preobraćanja i pokrštavanja, posebno jevrejskih dečaka, postala je široko rasprostranjena. Jedan od glavnih ciljeva novih redova propovednika bio je preobraćanje Jevreja. Izbila je rasprava između franjevaca i dominikanaca o pravu vladara da silom pokrštavaju jevrejsku decu kao nastavak njihove vlasti nad robovima na svojim posedima. Prema franjevcima koji su sledili teologa Dansa Skotusa, Jevreji su bili robovi po božanskoj odluci; dominikanac Toma Akvinski tvrdio je da po prirodnom zakonu koji se odnosi na roditeljstvo, Jevreji imaju pravo na obrazovanje svoje dece u onoj veri koju za njih izaberu.²²

Međutim, srednji vek je takođe obeležen zlokobnom pojavom, kasnije poznatom pod nazivom „krvna optužba“. Verovanje da Jevreji muče i žrtvuju hrišćansku decu započelo je u Engleskoj u dvanaestom veku i brzo se proširilo Evropom. S tim u vezi, postojao je mit da su Jevreji krali svetu hostiju, pričesni

hleb koji je postao „telo i krv“ Hristova na misi, da bi obavljali neke strašne rituale. U isto vreme, navodi za ritualno ubistvo, ljudske žrtve i sknavljenje hostije dalo je podsticaja verovanju da judaizam uključuje izvođenje magije u cilju podrirvanja i konačnog uništenja hrišćanstva.²³ Pogubljenje Jevreja optuženih za ritualno ubistvo, pratilo je i uništavanje čitavih jevrejskih zajednica, optuživanih za izvođenje magijskih radnji koje su prozrokovalе crnu smrt i druge velike i male pošasti.

Pojavom protestantske reformacije smanjena su takva suđenja za ritualnu magiju, a mitovi o krvnoj optužbi, ustukli su pred ubeđenjem da veštice praktikuju žrtveno ubijanje dece. Ali uskoro, papa iz šesnaestog veka, Pavle IV, ustanovio je geto i nošenje žute trake.

U osamnaestom veku, Jevreji su postepeno dobili slobodu u područjima koja su bila najudaljenija od rimskog centra katoličanstva - Holandija, Engleska, protestantske enklave Severne Amerike - ali papske države su i dalje primenjivale represivne mere protiv Jevreja i duboko u devetnaestom veku. U kratkom naletu liberalizma kada je izabran, Pije IX, kao što smo videli, ukinuo je geto, ali ga je uskoro ponovo uveo kada se vratio iz progonstva u Gaeti. Rimski geto je konačno nestao kada je stvorena italijanska država, iako je „područje geta“ preživelo kao stambena četvrt za siromašnije Jevreje u gradu, sve do Drugog svetskog rata. U međuvremenu, antijudaizam je u Rimu tinjao i povremeno se razgorevao sve do papstva Lava XIII, kada je Pačeli bio učenik. Najuporniji oblik antipatije usredsredio se na „tvrdoглаvost“ Jevreja, što je bila tema Pačelijeveg visokoparnog učitelja, sinjora Markija.

U stvari, postojala je neobična podudarnost između Pačelijeveg mesta rođenja i mita o tvrdom srcu, koja pokazuje važnost običaja u istrajavanju predrasude. U Via Monte Đordano, ulici u kojoj je Pačeli rođen, bio je običaj tokom mnogih vekova da nove pape obave antijevrejsku ceremoniju na svom putu do bazilike Sv. Jovana Lateranskog. Tu bi se pontifeks zaustavio sa svojom procesijom kako bi primio kopiju Petoknjižja od rimskog rabina, dok su ga njegovi ljudi čekali. Tada bi papa vratio tekst okrenut naopačke uz dvadeset zlatnika, izjavljujući da, iako poštuje Moj-

sija, odbacuje tvrdo srce jevrejskog naroda. Naime, postojalo je staro i čvrsto ukorenjeno uverenje katoličkih teologa da, kada bi Jevreji samo hteli da slušaju otvorenog srca razloge hrišćanske vere, oni bi odmah uvideli da greše i preobratili bi se.

Pojam jevrejske tvrdoglavosti bio je suštinski element u slučaju Edgarda Mortara. Kada su roditelji oetog Edgarda lično zamolili papu da im vrati njihovog sina, Pije IX im je rekao da mogu da dobiju svog sina nazad ako se preobrate u katoličanstvo, što bi oni odmah učinili samo kad bi otvorili svoje srce hrišćanskom Otkrovenju. Ali oni to nisu učinili. Mortarovi su, po mišljenju Pija IX, zbog svoje tvrdokornosti sami sebi naneli svu patnju.

Jevrejska „tvrdoća srca“ paralelna je i u ponečemu se poklapa sa pojmom jevrejskog „slepila“, što je prikazano u rimskoj misi za Veliki petak, kada sveštenik moli za „perfidne, lukave Jevreje“ i traži da „naš Bog i Gospod skine veo sa njihovih srca; da bi i oni priznali našeg Gospoda Isusa Hrista“.²⁴ Ova molitva tokom koje sveštenik i narod odbijaju da kleknu, trajala je sve dok je nije ukinuo papa Jovan XXIII.

Odrastao u porodici kanonskih pravnika (Markantonio Pačeli je verovatno konsultovan u slučaju Mortara), Pačeli je po svoj prilici znao za slučaj Mortara i argumente koji su branili papino delovanje, kao što je sigurno bio u razredu pod uticajem opaski sinjora Markija o jevrejskoj tvrdokornosti. Važnost optužbi za jevrejsku slepu tvrdoglavost bila je u njenoj snazi da se ojača ubeđenje široko rasprostranjeno kod mnogih katolika - oni nisu bili svesni antijudaizma, a kamoli antisemitizma - da su Jevreji bili odgovorni za vlastite nevolje. Takvo gledište ohrabrilo je zvaničnike Katoličke crkve tokom tridesetih godina ovog veka, da zatvore oči dok je anti-semitizam besneo u Nemačkoj.

Još ekstremniji oblici antijudaizma su buknuili među katoličkim intelektualnim krugovima u Rimu za vreme vladavine Lava XIII, što je bez sumnje uticalo na buduće sveštenike na katoličkim univerzitetima. Još jednom su se podizale krvne tužbe u nizu članaka koji su objavljeni od februara 1881. do decembra 1882. godine u „Civiltf Cattolica“. Pisao ih je jezuita, Đuzepe Orelja de San Stefano, tvrdeći da je ubistvo dece za praznik Pashe bilo nešto „sasvim obično“ na Istoku i da je korišćenje krvi

hrišćanskog deteta bio opšti zakon „koji je ležao na savesti svih Jevreja". Svake godine Jevreji „razapinju dete na krst", a da bi krv bila delotvorna, „dete mora da umre na mukama".²⁵ Godine 1890, „Civiltà Cattolica" je ponovo skrenula pažnju na Jevreje u nizu napisa objavljenih u obliku pamfleta pod naslovom „Della questione ebraica in Europa" (Rim, 1891), koji je imao za cilj da izloži delovanje Jevreja u formiranju moderne liberalne nacionalne države. Autor je optužio da su svojim „lukavstvom" Jevreji podstakli Francusku revoluciju da bi postigli građansku jednakost, i da su se od tada namestili na ključne položaje u privredi većine država, sa ciljem da ih kontrolišu i uspostave svoje „otrovne kampanje protiv hrišćanstva". Jevreji su bili „odvratna rasa"; bili su „lenj narod koji niti radi niti išta proizvodi; koji živi na znoju drugih". Pamflet u zaključku poziva na ukidanje „građanske jednakosti" i traži segregaciju Jevreja od ostalog naroda.

Mada postoji značajna razlika između rasističkog antisemitizma i religioznog antijudaizma, ovaj tekst objavljen u Rimu za vreme Pačelijevog školovanja, otelovljuje bujanje zlokobne antipatije. Činjenica da su takva gledišta bila podsticana od strane vodećeg jezuitskog časopisa koji je uživao zaštitu pape, ukazuje na njihov mogući domet i sličnost sa stavovima vlasti. Takve predrasude teško su mogle biti neprijateljske prema rasističkim teorijama koje će dostići vrhunac u besnom nacističkom napadu na evropsko jevrejstvo u Drugom svetskom ratu. Verovatna je pretpostavka da su ove katoličke predrasude, u stvari, podstakle pojedine oblike nacističkog antisemitizma.

Tajni život

Postoji fotografija u papskim arhivima koja prikazuje Lava XIII, papu od 1878. do 1903. kako sedi na prestolu postavljenom na podijumu u vatikanskim vrtovima. Izgleda slab, omršaveo (američki biskupi su ga zvali „vreća kostiju“), onako kako je on mislio da treba da izgleda apsolutna, kraljevska vlast. Okružen je bliskim saradnicima, ali samo jedan od njih sedi, stamena figura Marijana Ramopole del Tinaro, kardinala državnog sekretara i glavnog arhitekta Lavove međunarodne diplomatije. Rampola sedi na prostoj stolici, kao da je sasvim zadovoljan svojim nižim položajem, smešten sa strane, od kamere, kao da želi da pokaže da ne deli isto gledište sa svojim papom.

Takođe postoji fotografija Pačelija iz istog vremena, kao privlačnog, mladog sveštenika, blagog pogleda. Godine 1901, dve godine pre smrti Lava XIII, on je ušao u ambijent ovog moćnog, malog dvora da nauči kako radi vatikanska birokratija i da odmah postane izuzetan miljenik. Da li je on bio, posle petogodišnjeg pontifikalnog obrazovanja i majčinske zaštite kod kuće, poslušni sluga za sve poslove, izabran zbog svoje savitljivosti među stotinama kandidata u velikim rimskim semeništima? Ili je bio snažna i odlučna ličnost koja se našla, zahvaljujući dugoročnoj strategiji, u svom pravom elementu? Događaji će uskoro pokazati Pačelijevu snagu, njegovu sposobnost da igra ulogu u administraciji koja se nalazila na prelazu ka apoteози moderne papske moći.

I pored sve svoje društvene saosećajnosti, Lav XIII bio je autokrata koji je uspostavio mnoga merila za papsku uzvišenost dvadesetog veka, koja su važila sve do izbora Jovana XXIII. Od katoličkih posetilaca zahtevalo se da kleknu pred njega za vreme audijencije, i tokom svoje vladavine on se nikada nije obraćao

niti rečju svojoj posluži. Podsticao je kult vlastite ličnosti, saradujući u stvaranju masovnih reprodukcija njegovih fotografija u boji i ohrabrivao ogromna hodočašća u „Večni grad“. Ipak, i pored njegove sklonosti ka ličnom apsolutizmu, težio je da neposredno i praktično utiče na spoljašnji svet iz svog rimskog svetišta. Kroz česte enciklike pisane kitnjastim jezikom, ustanovio je modernu praksu stalnog papskog propovedanja sa svog uzvišenog položaja.

Papski uticaj su uvećale moderne komunikacije dok su se misionarski poduhvati širili, katoličko stanovništvo u industrijskim oblastima uvećavalo, a katolička emigracija u Novom svetu naglo rasla. Lav je shvatio potrebu da ide u korak sa svetom koji se ubrzano menjao i preduzeo je mere da ga dostigne, da dovede do promena jačanjem puteva uticaja i obaveštavanja iz rimskog središta do najudaljenijih delova sveta. Iskusan u diplomatiji, Lav je verovao da je papska diplomatska služba imala da igra suštinsku ulogu i u sprovođenju unutrašnje crkvene discipline i u uspostavljanju odnosa između crkve i države. Godine 1885, Španija i Nemačka su ga zamolile da posreduje u sporu oko poseda Karolinskih ostrva na Pacifiku. A godine 1899, ruski car Nikolaj II i holandska kraljica Vilhelmina, koristili su njegove dobre usluge u svojim nastojanjima da organizuju mirovnu konferenciju evropskih država. Lav je želeo da ga smatraju nezavisnim arbitrom, u stvari, vrhovnim sudijom u svetskim poslovima. Razmišljajući o vatikanskoj diplomatiji uz pomoć dela Tome Akvinskog, on je u svojoj enciklici „Immortale Dei“ (1886) ponovo izložio odnos između Svete Stolice i nacionalnih država. Prema međunarodnom pravu, svetovne države priznaju uzajamni suverenitet ne samo preko ugovora već i razmenom akreditovanih predstavnika. Papski nuncije, po Lavovom mišljenju, bio je predstavnik papskog duhovnog suvereniteta, a kao ambasador bio je i predstavnik političkog suvereniteta svoje države. Lav XIII je video moć bezdržavne, onosvetske Svete Stolice kao „savršenog društva“ - savršenog u svojoj celovitosti i samostalnosti. Zahvaljujući Lavovom entuzijazmu za snaženje papske diplomatije i odlučnom regrutovanju i obučavanju koje je sprovodio

Rampola, stalne misije akreditovane pri Svetoj Stolici povećane su od osamnaest na dvadeset i sedam.

U međuvremenu, kao tek skoro rukopoloženi sveštenik, Euđenio Pačeli se brinuo za duše učenika u samostanu Senakl u Rimu i bio je čest posetilac samostanu „Uznesenja" blizu Vile Borgeze, gde je učestvovao u službi za kapelsku liturgiju. Bez sumnje, pod uticajem svog dede, oca i brata Frančeska, Pačeli je vredno proučavao kanonsko pravo u nadi da će ga pozvati da započne svoju „crkvenu karijeru", kako ju je nazvao njegov otac kada je tražio mesto za Euđenija u Kapraniki.

Detalji o tome kako je visoki emisar lovio glavu mladog sveštenika, postali su legendarni.¹ Kasno jedne večeri, početkom 1901, Pačeli je bio kod kuće i svirao violinu u pratnji svoje sestre Elizabete na mandolini. Tada je neko snažno zakucao na vrata i tu se pojavio monsinjor Pjetro Gaspari, nedavno naimenovani podsekretar u Odeljenju za izvanredne poslove, što je odgovaralo inostranim poslovima unutar Državnog sekretarijata. Prema pričanju njegove sestre, Pačeli nije mogao da prikrije svoje čuđenje. Omanji, dežmekasti čovek, seljačkog izgleda, kojem je tada bila 51 godina, Gaspari je već bio čuven u međunarodnim krugovima kao sjajan kanonski pravnik, inače već osamnaest godina šef katedre na tom predmetu, na Katoličkom institutu u Parizu. Kada je prelat pozvao Pačelija da mu se pridruži u Državnom sekretarijatu, mladi sveštenik ga je u početku uveravao da je njegova ambicija oduvek bila da radi kao „pastir duša". Ali kad je saslušao šta je monsinjor imao da kaže o važnosti odbrane crkve od napada sekularizma i liberalizma širom Evrope, on je popustio.

Narednih trideset godina, Gaspari i Pačeli, fizički i društveno različiti, radili su zajedno. To je bilo razdoblje u kome su kanonsko pravo i konkordatsko pravo - okviri u kojima je Sveta Stolica vodila svoju spoljnu politiku - oblikovali rast papske moći u dvadesetom veku. Godine 1930, Pačeli će naslediti Gasparija kao kardinal državni sekretar, i to će mesto zadržati sve dok ne postane papa.

Nekoliko dana pasle Gasparijeve posete, Pačeli je postavljen za apprendista, pripravnika u Gasparijevom odeljenju. Nekoliko

nedelja kasnije (što je dokaz da je bio miljenik unutar Vatikana) Pačelija je, prema zvaničnom izveštaju,² izabrao sam Lav XIII da odnese pismo sa izrazima saučešća u London i da ga preda kralju Edvardu VII na engleskom dvoru, povodom smrti kraljice Viktorije. Bilo mu je samo dvadeset i pet godina i već se našao na putu brzog napredovanja.

Godine 1902, uz svoj položaj u Vatikanu, naimenovan je kao povremeni nastavnik kanonskog prava na Univerzitetu sv. Apolinarija. Potom je dobio isti posao na Akademiji za plemstvo i crkvena lica, koledžu za mlade diplomate, gde je predavao građansko i kanonsko pravo. Godine 1904. je doktorirao. Tema njegove teze³ bila je priroda konkordata (posebnog ugovora između Svete Stolice i država, kraljevina, carevina) i funkcija kanonskog prava kada konkordat, iz bilo kog razloga, prestane da važi. Značaj ovog istraživanja postaće jasan kasnije u ovoj knjizi, kada budemo videli kako se Pačeli upušta u niz pregovora oko konkordata kako bi ugovore između crkve i države doveo u sklad sa novim kodeksom kanonskog prava.

Uskoro je napredovao do mesta minutante, kada mu je povereno da piše skraćene izveštaje koji su stizali u Sekretarijat iz celog sveta. Iste godine, postao je papski komornik sa titulom monsignor, a potom je ponovo napredovao sledeće godine kada je dobio titulu lični prelat. Dve godine kasnije, opet mu je odobren put u London, ovaj put u pratnji Rafaela Meri del Vala, špansko-irskog kardinala državnog sekretara, na Evharistički kongres u Londonu - sastanak verskih i svetovnih predstavnika održan na otvorenom prostoru, gde je Pačeli u sjajnom purpuru prošao ulicama Vestminstera.

Svedočenja za beatifikaciju govore o njegovoj ogromnoj vrednoći, velikoj ljubavi za red i disciplinu. Njegov jedini odmor bio je da se prošetata svakog dana posle ručka, sa brevijarom u ruci, u parku Vile Borgeze. Samo jedna priča međutim, ukazuje na to da je don Euđenio mogao da skrene sa svog dobro uređenog života u emocionalnu opasnost, za vreme tih njegovih ranih sveštениčkih godina.

Pačeli je imao rođaku Mariju Terezu Pačeli, kćer njegovog rođaka Ernesta, još jednog pačelijevskog laika sa „izvesnim utica-

jem u Svetoj Stolici". Roditelji Marije Tereze bili su rastavljeni (ne znamo zašto) i ona je zbog toga bila smeštena kod časnih sestara u samostan Uznesenja, od svoje pete godine. Oko 1901. godine, Marija Tereza, tada trinaestogodišnjakinja, upala je u silenzio sepolcrale - grobnu tišinu ili depresiju, što je bila posledica svađe između njene majke i jedne od časnih sestara koja je izgleda pogrдно govorila o italijanskom kralju za vreme časa.

Ernesto Pačeli, ne govoreći Mariji Terezi, zamolio je don Euđenija da je „izvuče iz njenog psihološkog bekstva", čime je započeo odnos koji će trajati pet godina. Svakog utorka, mladi sveštenik i njegova rođaka šetali su sami i razgovarali u predvorju samostanske kapele najmanje dva sata. Razgovarali su o stvarima, pričala je ona, koje su bile zaštićene pečatom ispovesti. „On me je otvorio", rekla je tribunalu za beatifikaciju, „i ja sam mu se poverila." Ali bilo je tu i mnogo više od toga: po pričanju Marije Tereze, „naše dve duše su se približile, povezane u Bogu".⁴ Ona je našla u njemu, kako je verovala, „drugog Hrista". Uprkos onome što je ona opisala kao „njihova uzdržanost i tajna", njen otac je postao sumnjičav u vezi sa njihovim odnosom kad je njoj bilo osamnaest godina i stavio je na to tačku. „Moj otac", opisala je ona, „nije razumeo ovu uzdržanost i tajnu, niti je razumeo plemenitu ličnost don Euđenija." Don Euđenio je, priča nam Marija Tereza, „sa tugom prihvatio ovo poniženje i ja sam izgubila jedinstvenu podršku i moralno i duhovno vođstvo". Sledeći put ga je videla, pričala je, sedam godina kasnije, na papskoj audijenciji kada je „prošao pored mene: izgledao je vedar, skroman, ponizan, zatvoren, pa ipak veseo, jednostavan kao i uvek. Imao je čistotu onoga ko živi blizu Boga. I sve devojke u samostanu su govorile - ko bi mogao da ga gleda, a da ga ne voli!"⁵

Osim ovih letimičnih saznanja, nema dovoljno detalja koji bi omogućili da se ispriča kako se razvijao njegov karakter. Ali, nešto jasnija slika se pojavila u nekoliko narednih godina u nizu teških trenutaka koji su zadesili crkvu, a koje je Pačeli ćutljivo posmatrao iz vatikanskog epicentra. Činjenica da je on ostao izuzetan miljenik i tokom ove krize - poznate kao antimodernistička kampanja - i nastavio da napreduje dok su drugi skrajnuti, govo-

ri mnogo o njegovoj razboritosti, snalažljivosti i sposobnosti preživljavanja. Nema sumnje da je čitava afera na njega ostavila neizbrisiv trag.

PAPA PIJE X

Prvih dana jula 1903, Lav XIII, u svojoj 93. godini, bio je na samrti. Dve naredne sedmice gomila prelata i vatikanskih dokoličara punila je papske apartmane, dok se mnoštvo okupljalo na Trgu svetog Petra. Lav se još nije predavao, taj mršavi starac sa oduzetom levom rukom, koji je četvrt veka ranije bio samo najmenovan da bi obavljao papsku dužnost do narednog izbora. U jednom trenutku se proširio neverovatan glas da se oporavio i da će se uskoro vratiti na posao. Dvadesetog jula ujutro, tražio je pero i hartiju i počeo da piše latinske stihove u čast sv. Anselma. U četiri poslepodne, međutim, izdahnuo je u napadu gušenja.

Telo je balzamovano tek narednog dana, i tako, zahvaljujući vrućini, ceremonija ljubljena golog papinog stopala bila je ovom prilikom zanemarena. Posle uobičajenog pogreba, grobarni su morali da lupe kovčeg kako bi stao na mesto. Događaj je posmatrao užasnuti Đuzepe Sarto, patrijarh Venecije, koji je kasnije kazao svom kolegi: „Vidiš, tako završavaju pape.”⁶

Kardinali su ušli u konklavu sledećeg meseca, od prvog do četvrtog avgusta, i očekivalo se da će Rampola, čovek koji je trebalo da nastavi politiku Lava XIII, postati papa. Tokom trajanja konklave, austrijski car Franja Josip koji je imao moć veta, izrazio je svoje nezadovoljstvo dotadašnjim kardinalom državnim sekretarom. U početku je jačala podrška Rampoli, očigledno kao reakcija na ovo uplitanje, ali potom se smanjila. Na kraju, trostruku krunu dobio je Đuzepe Sarto, koji nije iznutra poznao Vatikan i Kuriju. On je uzeo ime Pije X. Sekularni svet je poslednji put intervenisao u novijim izborima papa, i novi papa se postarao da se spoljašnji uticaj više nikad ne uvaži. Posmatrano iz jedne perspektive, Crkva kao suvereno društvo konačno je zadobila „savršenstvo” kome je Lav XIII tako predano težio. Posmatrano iz druge, iz izbora za papu otklonjen je i poslednji trag sekularnog pluralizma.

Sarto, tada šezdesetogodišnjak, bio je suprotnost svom uzvišenom i aristokratskom prethodniku. Bio je sin poštara i švalje iz Venecije. Birajući njega, konklava kardinala je izabrala pastirskog papu, čoveka molitve i jednostavne pobožnosti, koji je dobar deo života proveo kao župnik, parohijski sveštenik, duhovni direktor semeništa i dijecezanski biskup.

Sartova ambicija bila je da obnovi duhovni život Katoličke crkve, da nadahne iskrenu ličnu odanost, a ne da pokazuje spoljašnje znake pobožnosti, kao i da usadi u mlade osećanje verskog doživljaja. Njegov moto bio je „vaspostaviti sve stvari u Hristu". Tokom njegovog pontifikata, od 1903. do 1914, on je ohrabrivao učenje katehizisa i redovno posećivanje svete pričesti kao uobičajenih obeležja župnog života. Uveo je da deca već od sedme godine, umesto od jedanaeste kako je bilo do tada, mogu da primaju evharistiju, što je dovelo do popularne proslave Prvog pričesća sa belim haljinama, ešarpama, poklonima i porodičnim svečanostima. To je takođe dovelo i do prakse ranog redovnog ispovedanja.

Pije X imao je oreol pobožnog, posvećenog pastira, ali on je bio sumnjičav prema intelektualnim i modernim stvarima. Njegova pobožnost, tako očigledna svima koji su dolazili s njim u dodir, bila je jednaka njegovom svetom žaru. Tamo gde je Lav XIII izgledalo da se angažuje i miri sa modernim svetom, Sarto se suprotstavljao, podstičući vladavinu zastrašujućeg konformizma, koja će uticati na seminariste, teologe, sveštenike, biskupe, pa čak i kardinale.

KRIZA MODERNIZMA

Nekoliko sedmica nakon ustoličenja Pija X, akademsku godinu 1903. obeležila je u glavnom milanskom dijecezanskom semeništu, pristupna beseda oca Antonia Fumagaliya koji se obratio skupini sveštenika i profesora u prisustvu nadbiskupa metropolitite.⁷ Svi prisutni, rekao im je Fumagali, moraju da se čuvaju od intelektualnog otrova koji je izbio u Francuskoj i koji se širi kroz Italiju. Mislio je pri tom, na one ideje koje su bile poznate kao „modernizam", i povezane sa izvesnim francuskim katolič-

kim naučnicima koji su nasuprot Tomi Akvinskom, tvrdili da postoji nepremostivi jaz između prirodnog i natprirodnog znanja. Namera je bila, kako ju je opisao Fumagali, da se podrije katoličko pravoverje i verovanje odanih katolika. Kobre posledice ovih ideja bile su: relativizam i skepticizam.

Vraćajući se na ovu kontroverzu posle jednog veka, teško bi bilo opisati modernističke grešnike kao progresivce, liberale ili moderniste. Oni bi se pre mogli nazvati piscima i misliocima koji su pokušavali da „obnove katolički život, misao i duhovnost koristeći sile koje su oblikovale savremenu kulturu”.⁸ Strah od modernih uticaja u Crkvi usredsredio se na sličnu grupu modernista u Severnoj Americi i za vreme papstva Lava XIII. Poznata kod svojih kritičara pod nazivom amerikanizam, ova grupa pre-kookeanskih „modernista” težila je da uskladi katoličanstvo sa demokratijom. Tradicionalisti u Sjedinjenim Državama i rimska Kurija videli su da se u tom pozivu na demokratiju krila opasnost od demokratizacije same Crkve. Lav je odlučno ukazao na to u svom apostolskom pismu iz januara 1899. „Religiozni amerikanizam” pisao je papa, „opasniji je i utoliko više neprijateljski prema katoličkoj doktrini i disciplini, ukoliko sledbenici ovih novotarija smatraju da u Crkvu treba uvesti izvesne slobode.”⁹ Amerikanizam je iznenada umro zahvaljujući prvom hladnom udaru koji mu je nanelo papino neodobravanje.

„Otrov” evropskog modernizma bio je pronađen, na primer, u učenju i radovima Luja Dišana, katoličkog profesora iz sedamdesetih godina XIX veka, sa Katoličkog instituta u Parizu. On je dovodio u pitanje ideju da Bog neposredno utiče na poslove ljudi. Početkom devedesetih, Dišanov učenik, katolički sveštenik i naučnik, Alfred Loazi, otišao je još dalje, odbacujući da je svaki red u Svetom pismu pre bio bukvalan, nego metaforički istinit. U svojoj knjizi „Jevanđelje i Crkva”, objavljenoj 1902, Loazi se zalagao za važnost proučavanja Crkve iz društvene, simboličke i „organske” perspektive, upravo zato da bi se suprotstavio vladajućim liberalnim protestantskim idejama. Ali bez obzira na njegove namere, Loazijevo delo, kao i ono Dišanovo, izazvali su bes Kurije koja je sve takve ideje tumačila, čak i izrečene u odbranu Crkve, kao opasan izazov katoličkoj pravovernosti i autoritetu

Rima. Bez obzira na to, knjigu su sa oduševljenjem pozdravili brojni francuski seminaristi i nastavnici koje je tako očešala modernistička četka. U Britaniji su je takođe primili sa dobrodošlicom teolog baron Fridrih fon Higel i jezuita Džordž Tirel. Tirel je navukao toliko mržnje iz Rima da su odbili da ga sahrane po hrišćanskim obredima. S vremenom, pet Loazijevih knjiga stavljeno je na Indeks zabranjenih knjiga. U međuvremenu, „otrov“ za koji se verovalo da se širi kroz Crkvu trebalo je iskoreniti.

Umberto Beninji, čovek koji je vodio kampanju za uništenje modernizma, radio je u samom srcu Vatikana u istoj kancelariji sa Pačelijem, u Odeljenju za izvanredne poslove pri Državnom sekretarijatu. Beninji je bio izuzetno energičan i šarmantan čovek koji je zadobio poverenje svog pontifeksa i nekolicine visokih kardinala. On će progoniti sumnjive moderniste sa fanatičnim žarom. Iako je studirao hrišćansku istoriju i čak držao povremeno taj predmet na jednom od rimskih semeništa, on je jednom optužio grupu svetski priznatih istoričara da su ljudi za koje „istorija nije ništa drugo do neprekidni očajnički napor da se povraća. Za takva ljudska bića postoji samo jedan lek: Inkvizicija.“¹⁰

Beninji je vodio dvostruki život. Ujutro bi radio u vaticanском uredu; tokom poslepodneva i krajem nedelje on bi upravljao iz svog privatnog stana, tajnom službom poznatom kao Sodalitium Pianum (Bratstvo pobožnih). Pošto je upravljao katoličkom službom vesti i novina, Beninji je zaposlio najveštije ljude u medijima da vode njegovu špijunsku službu, šireći antimodernističku propagandu i prikupljajući obaveštenja o „grešnicima“ kroz mrežu obaveštajaca i dopisnika. Sve je to rađeno pomoću modernih kopir i pisaćih mašina, kao i uz pomoć četiri službenika, od kojih su dva bile časne sestre. Beninji je imao vlastiti tajni kod: Pije X, na primer, zvao se „mama“.

Bezbrojni seminaristi, nastavnici u semeništima, župnici, parohijski sveštenici i biskupi bili su „prijavljivani“, ili dostavljani, za doktrinarnu nepravovernost, a detalji o tome bili su upisivani u sve debljim Beninjijevim dosijeima. Čak ni crkveni dostojanstvenici nisu bili pošteđeni. Kardinali, nadbiskupi Beča i Pariza,

bili su prijavljeni, kao i čitava dominikanska zajednica Friburškog univerziteta u Švajcarskoj. „Prestupi“ su išli od blagonaklonog spominjanja „hrišćanske demokratije“ do nošenja liberalno obojenih novina, sumnji u istinitost anđeoskog prenosa Svete kuće iz Nazareta u grad Loreto. Slučajna reč u trpezariji ili dnevnoj sobi u semeništu, stajanje u društvu sa sumnjivim modernistom, a da se ne govori o propovedi sa nepravovernim shvatanjima, moglo je da dovede do prokazivanja, posle čega je sledilo uklanjanje sa nastavničkog mesta i proterivanje u udaljenu seosku župu. I da li se ikome moglo verovati, kada se znalo da su i studenti, pa čak i stari prijatelji sarađivali sa Beninjijevom špijunažom, možda zbog svoje savesti, a možda u nadi da će imati od toga neke koristi?

U nedostatku dokaza, možemo samo nagađati kako je na Pačelija uticala antimodernistička kampanja koja je uzdrerala Crkvu do njenih temelja i ohrabrila intelektualnu uskogrudost i opreznost koja će trajati više od pola veka. Kao što svedočenja za njegovu kanonizaciju pokazuju, sam Pije X bio je odgovoran za ovo intelektualno proganjanje. Stav Pija X prema modernistima postao je s vremenom primetno neumeren. „Oni hoće da prema njima postupamo sa uljem, sapunom i milovanjem“, rekao je jednom, misleći na one koji su savetovali samilost prema navodnim grešnicima. „Ali njih treba tući pesnicama. U dvoboju, ne brojite niti merite udarce, bijete kako stignete. Rat se ne vodi samilošću; to je borba, dvoboj.“¹¹ Nije onda ni čudo da je bio spreman da podrži Beninjijeve izvanredne mere kako bi pronašao i uništio zamišljenog neprijatelja.

U svom svedočenju za kanonizaciju Pija X, Pjetro Gaspari, Pačelijev šef i bliski poverenik tokom tih godina, osudio je lične inicijative Pija X u ovoj kampanji. „Papa Pije X,“ rekao je Gaspari tribunalu, „odobravao je, blagosiljao i ohrabrivao tajnu špijunsku mrežu izvan i iznad hijerarhije koja je nadzirala članove same hijerarhije, čak i njihove eminencije kardinale; ukratko, on je odobravao, blagosiljao i ohrabrivao neku vrstu Slobodnog zidarstva u Crkvi, nešto do tada nečuvano u crkvenoj istoriji“.¹²

Kako su progoni uzimali maha, Pije X je ponavljao opomene i sve više i više zabranjivao radove „modernista“. Sedamnaestog

aprila 1907, objavio je dugačku alokuciju protiv tih „pobunjenika“ koji su, kako je izjavio, pokušavali da izbace katoličku teologiju i dekrete crkvenih koncila, i da se „prilagode vremenu.“ Njihove pogreške, izjavio je u jednoj sveobuhvatnoj definiciji modernizma, nisu „jeres, već zbirka i otrov svih jeresi“. ¹³ Trećeg jula 1907, objavio je dekret *Lamentabili* optužujući šezdest i pet modernističkih ideja. Jedna ideja zbog koje je posebno trebalo žaliti, bilo je uverenje da je „Hrist kako ga pokazuje istorija mnogo inferiorniji od Hrista koji je predmet vere“. Druga je bila uverenje da se katoličanstvo može pomiriti sa pravom naukom samo ukoliko se pretvori u nedogmatsko hrišćanstvo, to jest, u sveobuhvatni i liberalni protestantizam. Dva meseca kasnije, Pije X objavio je svoju encikliku o modernizmu, poznatu kao *Pascendi*.

*Pascendi*¹⁴ predstavlja dokument od izuzetne važnosti za istoriju Katoličke crkve u dvadesetom veku, jer se njim određuje u velikoj meri dogmatski i centristički ton papskog učenja sve do Drugog vatikanskog koncila početkom šezdesetih godina dvadesetog veka. U isto vreme, enciklika još potpunije određuje odnose moći, definišući ideologiju primata između papstva i čitave Crkve, naime, određuje jednom za svagda, da intelektualna pitanja unutar katoličke crkve ne smeju da budu predmet rasprave naučnika, već da predstavljaju moralno pitanje koje mora da se reši papskim autoritetom. Kako se to u to vreme govorilo, navodeći Alfonsa Liguorija, „papska volja: Božija volja.“

U međuvremenu, Pije X izgovorio je oštre reči o navodnim greškama amerikanizma, za koje je verovao da su još uvek žive u SAD. Ukazujući da je amerikanizam bio prethodnik modernizma, papa ističe da su u „pogledu moralnih vrednosti modernisti prihvatili načela amerikanista, da su aktivne vrline važnije od pasivnih, kako u oceni onog čega se one moraju pridržavati tako i u njihovom sprovođenju“. ¹⁵ U svojim nastojanjima da se oslobode svih naslaga modernizma, članovi američke hijerarhije podsticali su Crkvu u SAD da pređe u „pasivno“ duhovno mrtvilo, iz koga se nije izvukla tokom narednih trideset godina.

Tri godine kasnije, 1. septembra 1910, u završnom činu pri-nude, Pije X objavio je nalog¹⁶ kojim obavezuje buduće sveštenu-

ke i sveštenike na administrativnim i prosvetnim položajima da se zakunu da će odbaciti modernizam i da će podržati Lamentabili i Pascendi. Poznata kao antimodernistička zakletva, na koju se do današnjeg dana u izmenjenom obliku zaklinju budući sveštenici, ona je zahtevala potpuno prihvatanje papskog učenja i provođenje u svim vremenima značenja i smisla onakvog učenja kakvo je određivao papa. Kao što je savremeni komentator papske vlasti, sveptenik Pol Kolins, to definisao: „Nije postojala mogućnost bilo kakvog oblika protivljenja, čak ni unutrašnjeg. Savest ličnosti koja se zaklinje prinuđena je da prihvati ne samo ono što je Rim predlagao već i smisao kako Rim to tumači. Ovo ne samo da je bilo u suprotnosti sa tradicionalnim katoličkim razumevanjem uloge savesti, već je to predstavljalo oblik kojim se misao kontrolisala, kakav nije postojao čak ni pod fašističkim i komunističkim režimima.”¹⁷ Ova sredina u kojoj niko nikom nije verovao, bilo je mesto u kome se Pačeli našao dok se uspinjao klizavim stepenicama vatikanske birokratije.

Detaljan spisak svih stavki koje su spadale u modernističku zaveru, kako ih je opisala Kurija, bio je uglavnom izmišljen. Ono što nije bilo izmišljeno bio je papin strah od modernog sveta, užas od centrifugalnog raspada koji je naterao Pija X da zauzme stav dubokog otpora čak i prema umerenijim vidovima društvenog i političkog modernizma na početku novog veka, uključujući i dobrobiti demokratije.

Nemoguće je reći kako je ova kampanja pogodila Pačelija lično - da li se on odupirao sumnji oprežnošću ili je postao prećutni saučesnik u progonu. Verovatno je atmosfera nepoverenja izoštrila njegovu veštinu govorenja nejasnim i okolišnim jezikom. Branioci Pačelijevog stava u pitanjima antimodernizma ističu da je mnogo godina kasnije kao papa, našao mesto u svom srcu da oprostí Romolo Muriju, ekskomuniciranom modernisti.¹⁸ Činjenica je, međutim, da je, za razliku od svog starijeg kolege Gasparija koji očevidno nije odobravao ponašanje Pija X, Pačeli ovog podržavao. Pačeli je bio taj, u liku Pija XII, koji je 29. maja 1954. kanonizovao Pija X kao velikog sveca Crkve, opisujući ga kao „vatreni plamen milosrđa i blistavi sjaj svetosti.”¹⁹

Papske igre moći

Poštovan zbog svoje pastirske brige, preziran od liberala do dana današnjeg zbog antimodernističke kampanje, Pija X manje pamte zbog projekta koji možda predstavlja najvažniji događaj u istoriji Katoličke crkve modernog doba - pisanja, obznane i objavljivanja katoličkog pravnog priručnika poznatog kao Kodeks kanonskog prava iz 1917. godine. Započet u najvećoj tajnosti 1904, tekst, zajedno sa antimodernističkom zakletvom, postaje sredstvo kojim će Sveta Stolica uspostaviti i održavati nov, nejednak i do tada nepoznat odnos moći, koji je stvoren između papstva i Crkve. Gaspari i Pačeli su bili njegovi glavni arhitekti, uz podršku dve hiljade naučnika i sedam stotina biskupa iz celog sveta. Pačeli će se ovim poslom baviti trinaest godina.

Kanonsko pravo čini skup internih zakona Katoličke crkve, koji su se sakupljali stotinama godina u čitavu džunglu dekreta, pravila i propisa. Ono je uglavnom bilo organizovano (ili neorganizovano) hronološki, a ne po temi ili predmetu, i bogato lokalnom raznovrsnošću. Ideju da se uvede red u ovaj pravni haos, Kuriji je prvi predložio Pije IX 1864. godine, ali je odluka o tome odložena do planiranog Prvog vatikanskog koncila, šest godina kasnije. Usled izbijanja Francusko-pruskog rata i suspendovanja koncila, 20. oktobra 1870. odluka o projektu kanonskog prava zanemarena je narednih trideset godina.¹

Presudna je bila odluka da se napravi kodeks, a ne samo kompilacija ili zbir zakona ili važećih kanona. Kodifikacija znači uopštavanje, stavljanje zakona u jezgrovite formule odvojene od svojih istorijskih i društvenih izvora. Još od Napoleonovog Zakonika (Kodeksa) iz 1804. (koji je igrao tako značajnu ulogu u „modernizovanju“ francuskog društva), kodifikacija je ušla u modu - na primer u Švajcarskoj, Nemačkoj i Italiji. Mada izgleda

ironično, Pije X kao antimodernista, iskoristio je Kodeks kanonskog prava kao akt modernizacije: da stvori jednoobraznost, centralizam, disciplinu.² Kodeks je trebalo primenjivati univerzalno, bez lokalnih izmena ili ustupaka. On je određivao granice ovlašćenja i postavljao pravila i kazne. On je preobrazio papsku moć, a time i svest o tome šta je značilo biti papa i katolik. Preko najsavremenijih sredstava štampe i distribucije, on je stigao do svakog katoličkog sveštenika na svetu, prelazeći sve kulturne granice, a njegova bezvremenost i univerzalnost ovekovečili su novu i do tada nečuvenu svest o vrhovnoj papskoj vlasti.

Prema Ulrihu Štucu, uglednom protestantskom kanonskom pravniku tog vremena, njegov ideološki značaj bio je ogroman za budućnost katoličke Crkve. „Sada kad je nepogrešivost u području vere i morala pripisana papstvu“, pisao je 1917, sa iskrenošću koja nije bila moguća njegovim katoličkim kolegama, „ono je završilo posao u oblasti zakona i dalo (katoličkoj) Crkvi sveobuhvatan zakonik koji iscrpno reguliše okolnosti unutar Crkve, unicus et authenticus fons (jedinствен i autentičan izvor) za administraciju, jurisdikciju i zakonske pouke, što je bilo sasvim novo u odnosu na ono što je Crkva do tada imala u svom dve hiljade godina dugom postojanju.“³

Na vrhu piramidalnog modela vlasti bio je papa, čija je suprematija opisana u kanonu 218: „Vrhovna i potpuna jurisdikcija u Crkvi, u stvarima vere i morala i svega onoga što se tiče discipline i upravljanja crkvom u čitavom svetu.“ Pod vlašću ove jedine autoritarne ličnosti, kodeks je regulisao i usklađivao čitav život Crkve i njene odnose prema papstvu i Kuriji, koje je Pije X istovremeno reorganizovao.⁴

U teoriji, papska Komisija za Kanonsko pravo nije imala ovlašćenje da donosi nove zakone. Ali, kao što ćemo videti, biće nekih značajnih nijansi i novih naglasaka, nastalih u procesu uopštavanja. I dok je bilo jasno da je Rim objavio jednostranu nezavisnost od svakog svetovnog uticaja, očigledno je bilo da je takođe bio u toku prenos vlasti iz lokalnih dijeceza do Rima.

Među ključnim novinama bilo je uobličavanje u kanonu 1323 u kome se govori o razlici između običnog i svečanog prava pape da propoveda, što je bila zbrka koju su oci Prvog vatikanskog

koncila nastojali da izbegnu.⁵ To je značilo da je barem u praksi, ako ne i u teoriji, od tada postojala namera da se papske enciklike smatraju jednakim po autoritetu kao i dogma izrečena ex cathedra. Kasnije se to zvalo „lažna nepogrešivost“. U isto vreme, jeres i greške bili su spojeni u sadržaju kanona 1324: „Nije dovoljno samo izbegavati jeres; čovek mora jednako pažljivo da se kloni svih grešaka koje joj se manje ili više približavaju; otuda svi moraju da poštuju propise i dekrete preko kojih je Sveta Stolica zabranila mišljenja takve vrste.“ U standardnom izdanju koje se koristilo u semenštima sve do 1983. godine, nalazimo sledeće razjašnjenje: „Takvi su svi doktrinarni dekreti Svete Stolice, čak iako nisu nepogrešivo predloženi, i čak iako dolaze od Svete kongregacije uz odobrenje Svetog oca ili iz Odbora za Bibliju... Takvi dekreti nemaju saglasnost vere; oni nisu de fide catholica. Ali oni zaslužuju iskrenu unutrašnju i intelektualnu saglasnost i odanu poslušnost.“⁶ Tako se antimodernistička zakletva uvukla u kodeks.

Dok je učvršćavao saglasnost za centralizovanu vaticansku vlast, kodeks je takođe izbegao ekumenske kolegijalne diskusije u kanonu 1325: „Katolici treba da izbegavaju rasprave i savetovanja o pitanjima vere sa nekatolicima, naročito u javnosti, osim ako Sveta Stolica ili, u slučaju hitnosti, biskup datog mesta nisu dali odobrenje.“⁷ A po kanonu 246, sve presude o teološkoj pravovernosti poveravaju se Svetoj kancelariji (ranije rimskoj inkviziciji). Uporedo sa ovim odredbama stvoreni su i novi propisi koji su uspostavljali cenzuru. Po kanonu 1386.1, nijednom svešteniku nije bilo dozvoljeno da objavi knjigu ili da izda ili da prilog za novine, časopis, magazin ili reviju, bez dozvole lokalnog biskupa. Svaka dijeceza bi imala svog vlastitog cenzora (kanon 1393.1). Cenzori su morali da daju posebnu izjavu o veri (kanon 1406.1). Od njih se tražilo da svaki rad koji dobije dijecezanski imprimatur mora da bude potpuno u skladu sa opštim Koncilima Crkve, „ili sa ustavom i preporukama Apostolske Stolice“ (kanon 1393.2). Ime cenzora, štaviše, nije smelo biti obelodanjeno sve dok biskup ne bi dao povoljan sud o njegovom radu (kanon 1393.5).

Iznad svega, stajao je kanon 329.2, koji je davao papi jedinstveno pravo da imenuje biskupe. Razvoj modernih nacionalnih država kroz devetnaesti vek svedoči o postepenom i dobrovoljnom odustajanju svetovnog uplitanja u imenovanje biskupa i o preuzimanju tog prava od Svete Stolice. Kroz veći deo crkvene istorije, pape su nasledile pravo da imenuju biskupe uglavnom unutar papskih država i područja na Istoku gde su dijeceze bile pod neposrednom vlašću pape. Oni su, drugim rečima, imali samo izuzetno pravo da imenuju biskupe. Kanon 329.2, iskoristio je nedavne istorijske okolnosti i pretvorio ih u univerzalni, apsolutni i bezvremeni zakon, koji nije imao uporište ni u istoriji ni u tradiciji. Pokojni Geret Svini, u svojoj studiji o ovom pitanju, uverljivo je naslikao posledice ovog pravila, koje važi do današnjeg dana. „Ako je 'Crkva' zamišljena kao jedinstvena mašina, sa božanskom pomoći koja se nalazila na vrhu, i ako se od biskupa ne traži ništa više sem da efikasno pokreću tu mašinu, onda je sasvim ispravno da ih imenuje Rim.”⁸

Imenovanje biskupa, štaviše, imaće važne posledice za sprovođenje nepogrešivog ili konačnog učenja od strane svih katoličkih biskupa, kada istupaju zajedno i sa papom. Ova ideja o nepogrešivosti, razjašnjena šest decenija kasnije u revidiranoj verziji Kodeksa kanonskog prava, danas pretpostavlja kolegijalni pluralizam. Pa ipak, kako na to ukazuju kritičari sistema, kolegijalnost je teško dostižan ideal kada papa bira svakog biskupa u kolegijumu po svojim vlastitim shvatanjima i predrasudama.⁹

U praksi, nova pravila u imenovanju biskupa bila su predmet osporavanja. Postojali su brojni konkordati o kojima se tokom vekova pregovaralo između Svete Stolice i raznih vlada i kraljevstava po svetu, koji su postavljali lokalna pravila za imenovanje novih biskupa. Tipično je bilo da konkordat dozvoljava svetovno uplitanje, kao i meru kolegijalnosti - na primer, želje kanonika katedrale. Gaspariju i Pačeliju postalo je jasno da će neki od važnih konkordata zahtevati ponovne pregovore i poništavanje, ako kodeks bude zaživeo.¹⁰

Složeni zadatak sređivanja konkordatskog prava pokazao se mnogo težim nego što su to vatikanski stručnjaci predviđali. Maja 1917. godine, kada je ceo kodeks bio objavljen, Pačelijev glav-

ni zadatak bio je da ukloni prepreke za njegovu potpunu primenu u najvećoj i najmoćnijoj katoličkoj državi na svetu: Nemačkoj.

PAČELI I ODNOSI IZMEĐU CRKVE I DRŽAVE U FRANCUSKOJ

Istovremeno dok se suočavao sa ogromnim zadatkom da kodifikuje kanonsko pravo, Pačeliju su takođe povereni ključni projekti u oblasti međunarodnih odnosa. Najvažniji se ticao odnosa između crkve i države u Francuskoj gde je bujao antiklerikalizam. Problemi i istorija odnosa između Treće republike i Svete Stolice oblikovali su Pačelijevе stavove i politiku prema Crkvi i državi u narednim godinama.

Imajući u vidu antagonizam francuske vlade prema katoličkoj hijerarhiji i kleru zbog njihovih rojalističkih težnji, Lav XIII je osamdesetih godina XIX veka pokušao da se lagano izvuče iz vlastitog monarhističkog položaja. Međutim, francuska hijerarhija nije imala nameru da proguta pilulu republikanizma, čak iako je ohrabrenje za to stizalo od samog pape. Stvari su krenule nagore kada su katoličke novine *La Croix* prišle pogrešnoj strani u čuvenom Drajfusovom slučaju. Drajfus, jevrejski armijski oficir, osuđen je na prinudni rad na Đavoljem ostrvu, pošto je bio optužen da je prodao državne tajne, što su navodi u koje su francuski biskupi bili spremni da poveruju u svetlu svojih antisocijalističkih predrasuda. Jedan katolički sveštenik, opat Kro, izjavio je da Drajfusa „treba gaziti jutrom i večerom... i treba ga tresnuti po nosu”.¹¹ Jezuitski mesečnik „*Civiltà Cattolica*” izjavio je neslavno: „Jevreja je Bog stvorio da svugde bude izdajnik”, dodajući da Francuska sada mora da žali što je 1871. donela zakon koji je dao francusko državljanstvo Jevrejima, pošto Jevreji čak i sada skupljaju sredstva za upućivanje žalbe u korist Drajfusa u Nemačkoj. Kada je Drajfus oslobođen optužbe, 20. juna 1899, socijalisti su napali katolički kler.

Iskoristivši još jedan talas anitiklerikalizma širom Francuske, nejakа vlada Valdek-Rusoa donela je 1901. godine zakon kojim je bilo zabranjeno verskim redovima da drže nastavu. Jezuiti su

zatvorili svoje škole i okrenuli se drugim poslovima; čitave verske zajednice su emigrirale u Englesku, Belgiju, Holandiju i SAD. U narednim godinama progone je nastavio naslednik Valdekrusoa, Emil Komb, koji se septembra 1904. hvalio da je zatvorio 13.904 katoličke škole.¹²

Pije X koji je izabran na vrhuncu francuskih antiklerikalnih progona, stavio je do znanja da ne želi pomirenje sa Francuskom republikom. Pije je odbio da odobri naimenovanje nekih kandidata za dijeceze koje je predložila Kombova vlada, i zvanično je protestovao kod italijanskog kralja Vitoria Emanuela III, kada je francuski predsednik Emil-Fransoa Lube najavio državnu posetu Rimu, 1904. Francuska vlada je odgovorila prekidom diplomatskih odnosa sa Vatikanom, nakon čega je usledio zakon kojim se zvanično crkva u Francuskoj odvajala od države. Manja posledica ovog razlaza, ali veoma značajna za Eudženija Pačelija, bila je odluka kardinala državnog sekretara Meri del Vala da naruči od Gasparija libro bianco (belu knjigu), zvaničan izveštaj o skorašnjoj istoriji odnosa između Svete Stolice i Francuske. Gaspari je preneo zadatak na Pačelija „jednog od mojih odanih ljudi u Državnom sekretarijatu, u koga imam posebno poverenje“.¹³ U Pačelijevom izveštaju francuska vlada se optužuje za okorelo sektaštvo i navodi se da su ministri u vladi bili umešani u naređenje da se provali u nuncijaturu (ili ambasadu) Svete Stolice u Parizu, da bi se ukrala tajna šifra za komunikaciju sa Vatikanom.

U međuvremenu, kriza se produbljivala. Francuska vlada je pokušala da kontroliše crkvenu imovinu uspostavljajući zajednička laičko-klerikalna administrativna tela (u početku, trebalo je da se ona sastoje od nekatoličkih laika). Kako bi oslobodio Crkvu od svakog takvog svetovnog uticaja, Pije X je dobrovoljno predao celokupnu crkvenu imovinu francuskoj državi, stavljajući dobro Crkve, kako se izrazio, ispred crkvenih dobara. Francuska je odgovorila tako što je prinudno iselila kler i vernike iz njihovih kuća i samostana. Vlada je bila odlučna da sprovede pravnu kontrolu nad Crkvom koju je odvojila od države. Pije X bio je odlučan da sprovede potpunu kontrolu nad Crkvom kao duhovnom, doktrinarnom, pravnom i administrativnom celinom. To

je bila jasna papina vizija o potpunom odvajanju suvereniteta: Crkva sa papom koji je bespogovorno bio na njenom čelu i svet kroz koji posreduje papska diplomatska služba i biskupi.

Ova ideja odrazila se na stav Pija X prema katoličkim političkim strankama u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj. On nije mario za njih pošto ih nije mogao kontrolisati. Ovo je nagoveštavalo Pačelijev budući stav prema katoličkoj stranačkoj politici u Nemačkoj, tokom dvadesetih i tridesetih godina. Jednom je Pije X rekao o nemačkoj Katoličkoj stranci centra (Zentrumspartei): „Ne dopada mi se, jer je katolička stranka.“¹⁴ Takva izjava je bila utoliko neobičnija pošto je Pije X bio u godinama kada se mogao sećati kakva je bila uloga Stranke centra u borbi protiv progona katoličke crkve u Bizmarkovoj Nemačkoj tokom 70-ih godina XIX veka. Državni sekretarijat je očigledno prihvatio lekcije naučene tokom Kulturkampf-a. „Neka francuski katolici“, rekao je kardinal Meri del Val, „idu za primerom progonjenih katolika u Bizmarkovoj Nemačkoj. Ujedinjujući se u vlastitoj odbrani, ti nemački katolici su porazili Kulturkampf.“ Ipak, Pije X je više voleo da ukloni katoličku političku stranku upravo zato što nije video kakva bi bila uloga laičko-klerikalnog pluralizma unutar piramidalne strukture papske vlasti. Komentarišući gledište Pija X o političkom katoličanstvu, istoričar i novinar Karlo Falkoni piše: „On je verovao da je mešavina politike i vere najopasniji mogući hibrid za Crkvu, pošto su uopšte, a posebno u to vreme, katoličke stranke negovale učešće sveštenika u politici. Najzad, smatrao ih je beskorisnim, jer su katolici uvek mogli da nađu podršku za svoje verske zahteve od laičkih stranaka koje su bile naklonjene Crkvi ili koje barem nisu bile neprijateljske prema njoj.“¹⁵ Ovakvo gledište imaće i Pačeli, kao što ćemo videti, dvadeset godina kasnije. Tada se kao kardinal državni sekretar, zalagao za mirnu i poslušnu Crkvu i njenu saradnju sa Nacističkom strankom po pitanju daljeg postajanja Katoličke stranke centra koja je predstavljala poslednju prepreku na Hitlerovom putu u diktaturu.

Pačeli je sazio kao stručnjak za vatikanske spoljne poslove tokom sukoba sa Kombovom vladom, dok se nadugačko bavio teškim poslom kodifikovanja kanonskog prava i svakodnevnim

zadacima u Odeljenju za izvanredne poslove. Istovremeno, skriven od sveta, godinama je radio na tome da zadobije poverenje svojih pretpostavljenih, sve dok se 1911. godine nije uzdigao do ranga podsekretara u Odeljenju za izvanredne poslove,¹⁶ zamenivši Umberta Beninija koji je podneo ostavku iz zdravstvenih razloga (što je verovatno bilo u vezi sa iscrpljujućim dvostrukim životom koji je vodio kao vatikanski birokrata i špijunski šef).

Naredne godine, kao još jedan znak posebne milosti, Pačeli je zamoljen da otputuje u Englesku u pratnji kardinala Đenara Granita Pinjatelija di Belmonte, da prisustvuje krunisanju kralja Džordža V. Tokom te posete prisustvovao je u Spithedu smotri Kraljevske mornarice, događaju koga se, kada je postao papa, često prisećao za vreme privatnih audijencija sa engleskim hodočasnici. U jesen 1912, takođe je naimenovan za consultore ili savetnika u Svetoj kancelariji, što ukazuje da ni trun antimodernističke sumnje nije pao na njegovu pravovernost.

U svojstvu visokofavorizovanog podsekretara i kao ličnost koja tek stiže u svet međunarodne diplomatije i prava, sada se uključio u niz pregovora koji su značajno doprineli velikoj napeitosti između Srbije i Austrougarskog carstva u periodu koji je prethodio izbijanju Prvog svetskog rata.

Detalji priče, koji su najavljivali strategiju Nemačke deceniju kasnije, nalaze se u brojnim dosijeima u Vatikanu. Arhiv, poznat kao Sekcija za odnose sa državama, podeljen je prema vatikanskim aktivnostima sa različitim državama. U kutijama pod nazivom „Austro-ugarska 1913 - Srbija - Beograd 1913-1915.“ nalazi se kolekcija naslovljena „Concordato tra la Santa Sede e la Serbia“ („Konkordat između Svete Stolice i Srbije“), i sadrži pisma, dešifrovane strogo poverljive memorandume, zapisnike sa sastanaka kardinala, nacрте ugovora - što je sve zajedno nekad bilo na čuvanju kod Eudenija Pačelija, sa beleškama pisanim njegovim brižljivo ispisanim rukopisom.

U uvodu u zbirku dokumenata navodi se da je pregovarač za Srbiju bio gospodin Lujo Bakotić koga je postavio ministar inostranih dela Srbije; da je specijalni agent pri Svetoj stolici za Srbiju bio francusko-italijanski sveštenik Denis Kardon; i da su

pregovori započeti 1913, „na poziv monsinjora Eudenija Pačelija, podsekretara Svete kongregacije za izvanredne poslove.“

KONKORDAT SRBIJE I SVETSKI RAT

Tačno u 11.30 pre podne, 24. juna 1914, samo četiri dana pre nego što je austrijski nadvojvoda Franc Ferdinand ubijen u Sarajevu, predstavnici Svete Stolice i srpske vlade seli su u salone Državnog sekretarijata da stave potpis na ugovor poznat kao Konkordat Srbije. Susretu su prisustvovali glavni srpski pregovarači na čelu sa Milenkom Vesnićem, srpskim poslanikom u Parizu i Lujom Bakotićem iz srpskog ministarstva spoljnih poslova. Sa vatikanske strane bio je tu kardinal Meri del Val, do koga je bila visoka, uglađena ličnost tridesetosmogodišnjeg monsinjora Eudenija Pačelija. Pačeli je tokom proteklih osamnaest meseci pregovarao i izradio nacrt dokumenta.

Po odredbama ugovora, Srbija je garantovala Svetoj Stolici pravo da nametne svoj novi Kodeks kanonskog prava katoličkom kleru i vernicima u zemlji; garantovala je slobodu veroisповesti i obrazovanja unutar svojih granica. Srbija se takođe obavezala da će da plaća beogradskog nadbiskupa, skopskog biskupa i sveštenstvo koje je služilo u katoličkim crkvama. U isto vreme, ugovor je podrazumevao ukidanje starih protektoratskih prava Austrougarskog carstva nad katoličkim enklavama u Srbiji.

Ideja da Vatikan odobri katoličkoj evropskoj zemlji da deluje kao zaštitnik katolika unutar druge, nekatoličke države, bila je poznata praksa iz kolonijalnih vremena.¹⁷ Posebno je Francuska koristila svoj status zaštitnika na Dalekom i Srednjem istoku, sve do raskida sa Vatikanom 1905; Nemačka, Austrija, Španija i Belgija imale su u različita vremena i u različitim delovima sveta status koji im je davao više ili manje političke i trgovačke prednosti. U međuvremenu, nikada se nije postavljalo pitanje konkordata sa Srbijom, pošto je tamo broj katolika bio mali - to jest, sve do pobede Srbije u Prvom balkanskom ratu protiv Turske 1912. i njenog širenja u Makedoniju, Epir i Severnu Albaniju.¹⁸ Sa tim pridodatim teritorijama, broj katolika u okviru proširene

Srbije povećao se sa sedam na četrdeset hiljada. Srbija, u kojoj je većina stanovništva bila pravoslavna, smatrala je da će joj prijateljski odnosi sa katolicima biti od koristi.

Austrougarska zaštitnička prava koja su se ljubomorno čuvala više od jednog veka, bila su uglavnom simbolična. Ali sadržavala su ovlašćenja da imenuju biskupe i da obrazuju balkanske sveštenike po latinskom obredu u semeništima Austrije i Mađarske, pa čak su i davala moralno pravo carstvu da pokori teritoriju ukoliko se smatralo da su katoličke zajednice bile ugrožene. Za Austrougarsku ova simbolična prava nisu bila zanemarljiva. U vreme kada je Srbija, ohrabrena iz Rusije, dovodila u pitanje austrougarsku dominaciju na čitavom Balkanu, Franja Josip je bio spreman da upotrebi sva raspoloživa sredstva kako bi očuvao veze i odanost Carstvu. Konkordat Srbije koji je potpisan u Vatikanu toga dana 1914. godine, uništio je te veze i uticaj koji je išao uz to.

Sa svoje strane, Srbija je očekivala da dobije mnogo toga po konkordatu, pošto je on odagnao sumnje o njenom snažnom sektaštvu prema pravoslavlju i pojačao njene imperijalističke ambicije da bude središte zajednice među šarolikim slovenskim narodima kako katoličkog tako i pravoslavnog obreda u tom području. Vatikan je takođe trebalo mnogo da dobije, pošto je konkordat proglasio kraj vekovnog antagonizma između Rima i pravoslavne „šizme“, otvarajući mogućnost evangelizacije katoličkog latinskog i istočnog obreda u Rusiji i Grčkoj. Iznad svega - a dokumenti otkrivaju da je to bio Pačelijev osnovni motiv - konkordat je dao papstvu značajnu moć, uključujući tu i naimenovanje biskupa i prelata, što će potom biti potvrđeno u kodeksu iz 1917, a što je do tada bilo pravo austrijskog cara. Izgubila je samo Austro-Ugarska, pošto je ugovor pretio da uveća srpski, panslovenski uticaj duž njenih južnih granica, kao i da nanese carstvu diplomatsko poniženje.

Pregovori oko srpskog konkordata vodili su se u nizu strogo poverljivih razmena gledišta, u trouglu između Beča, Beograda i Vatikana. Austrijanci su sa svoje strane pokušali da onemoguće pregovore, ali je Vatikan, preko Euđenija Pačelija, isterao proje-

kat do kraja, uprkos svim opreznim savetima, uključujući tu i oštre opomene papskog nuncija iz Beča.

Beč je besno reagovao na vest o konkordatu. „Austrijska štampa i narod," pisao je 25. juna, italijanski ambasador iz Beča, „smatraju da je konkordat Srbije veliki diplomatski poraz njihove vlade".¹⁹ Pod naslovom „Novi poraz", bečki list „Die Zeit" je pisao: „Ovim će porasti srpski ugled, a njihovi biskupi i sveštenici će postati važan činilac u panslovenskoj agitaciji... Zašto je, zaboga, Austrija uložila tolika finansijska sredstva u te balkanske zemlje u ime našeg protektorata, što je više politički nego verski potez, a sada to u nekoliko nedelja odbacuje, bez ikakve borbe?" U još žešćem napisu u Arbeiterzeitung, dan posle potpisivanja, uvodničar je pitao: „Posle ovog poniženja, hoće li se glas Austrije ikad više slušati?" Vlada je postupila sa Srbijom kukavički i nesposobno, govorila je štampa. Posledica toga bila je naglo uvećana antisrpska retorika i pozivi na akciju. Kada je nadvojvoda ubijen u Sarajevu, nekoliko dana kasnije, reakcije su već postale eksplozivne. Konkordat Srbije je, nema sumnje doprineo neprihvatljivim zahtevima koje je Austro-Ugarska nametnula Srbiji, zbog čega je rat bio neizbežan.

PAČELIJEVA TAJNA DIPLOMATIJA

Početak neobične priče o konkordatu Srbije bilo je putovanje seoskog župnika u Beograd, u leto 1912. Sveštenik Denis Kardon nameravao je da se „upozna sa balkanskim zemljama pre nego što se vrati u Beč, gde će prisustvovati evharističkom kongresu".²⁰ Kardon je bio krupan, užurban, nametljiv klerik, poznavalac nekoliko jezika, uključujući i srpsko-hrvatski, koji je vodio malu parohiju u mestu Tađa u Visokim Alpima iznad Ventimilje na Sredozemlju.

Jedne večeri, u svom beogradskom hotelu, razgovarao je sa jednim ministrom iz srpske vlade (u vatikanskim dokumentima nije identifikovan²¹). Sveštenik je ukazao na to da bi konkordat mogao biti od interesa i za Crkvu i za Srbiju. Ministar je rekao da on sumnja da bi srpska vlada mogla da se neposredno obrati Vatikanu zbog oštrog suprotstavljanja Austrije. On je rekao svešte-

niku da su mnogi ljudi na visokim položajima to pokušali i da nisu uspeli.

Ali, Kardon je tako uverljivo govorio o vrednostima konkordata da je ministar odmah naimenovao ovog smernog i očigledno povodljivog sveštenika kao specijalnog srpskog izaslanika pri Svetoj Stolici. Sledeći dan, Kardon je razgovarao sa ministrom vera u kancelarijama srpske Vlade, a posledica toga bila je da je sveštenik konačno uspostavio vezu sa Državnim sekretarijatom u Vatikanu. „Čovek se pita“, pisao je uvodničar „L'Éclairer de Nice“, novina koje su prve objavile Kardonovu priču, 26. juna 1914, „u stvari, zahteva da zna, ko je zaista bio glavni pregovarač ovog važnog događaja!“ Jasno je iz dosijea da to nije bio niko drugi do Euđenio Pačeli, podsekretar u Odeljenju za izvanredne poslove, koji je direktno odgovarao kardinalu-državnom sekretaru, Meri del Valu. Svi poslovi - sa Kardonom, sa diplomatama u Beču i Beogradu i sa austrijskim ambasadorom pri Svetoj Stolici u Rimu - išli su preko Pačelija. On je skicirao sve odredbe konkordata, odgovarao na svako pitanje, pišući uvek svojom rukom u ime Meri del Vala i čak prerađujući njegova pisma pre šifrovanja, organizujući i pišući zapisnike sa sastanaka Kurije gde su se donosile konačne odluke.

Čitave godine srpski pregovori nisu uključivali bečke diplomate u Rimu, papskog nuncija u Beču ili odgovarajuće austrijske ministre. U rukom pisanom memorandumu na francuskom, upućenom Pačeliju, 10. januara 1913,²² austrijski ambasador pri Svetoj Stolici, žalio se Pačeliju da je čuo za glasine - počevši od novinskog članka u Beogradu od prošlog novembra - o naporima Srbije da reformiše zaštitu katolika unutar svoje teritorije. On je upozorio Vatikan da je austrijska vlada smatrala protektorat nad Balkanom koji je ona držala od „pradavnih vremena“, „ne svojim pravom već svojom dužnošću“. Nota je bila puna prezira prema ideji da Srbija traži da „oslobodi katolike koji žive na njenim teritorijama od austrijskog jarma, zamenjujući strane sveštenike domaćim“. Završio je traženjem potvrde da će se Sveta Stolica naći oči u oči sa austrijskom vladom u vezi s potrebom da protektorat ostane na snazi.

Druga nota austrijskog ambasadora stigla je 4. februara,²³ i u njoj se saopštava da se službenik srpskog Ministarstva vera obratio župniku u Skoplju, tražeći od njega podatke o broju katolika u njegovoj dijecezi, izveštaje o dohocima i imanjima i detalje o uspostavljanju nadbiskupije. „Naš konzul u Skoplju tražio je od župnika da odbaci ove zahteve," pisao je ambasador. Završio je time što je podsetio Pačelija da je on već i ranije tražio razjašnjenje i da ga ponovo traži.

Konačno, u edmemoaru od 17. februara, 1914,²⁴ ambasador je izneo odlučan stav svoje vlade prema zbivanjima, ukazujući na uslove pod kojima bi Austrija pristala na izmene u shvatanju protektorata. Uslovi su sadržavali poimenične molitve za cara Franju Josipa i njegovu porodicu za vreme svake mise; počasnu stolicu za cara koja se mora nalaziti u svakoj crkvi; posebno mesto za carskog predstavnika za vreme verskih procesija, „takvim predstavnicima mora se dati posebna prednost tokom ceremonije kađenja, poljupca za mir, agnus dei, pričešća, itd."; prisustvo carskih grbova i proslavu njegovog rođendana. Sa današnjeg stanovišta sve je ovo imalo malog značaja, ali je u odnosu na kulturnu lojalnost bilo od suštinske simbolične važnosti.

Još jedan zbunjen i neobavešten čovek koji je čuo glasine, bio je sam nuncije Svete Stolice u Beču. U pismu od 15. februara 1913,²⁵ nadbiskup Rafaele Skapineli obavestio je Pačelija o svojim nedavnim razgovorima sa srpskim diplomatama. Očigledno da nuncije nije bio u toku sa zbivanjima, ali pretpostavljajući o čemu se radi, preuzeo je na sebe da ispita prednosti i nedostatke takvog ugovora. Sve u svemu, priznao je, konkordat će otvoriti nove perspektive za katolički uticaj na Balkanu („gde se katolici smatraju tuđincima bez uticaja na politički i kulturni život zemlje"). Ali završio je ledenom proročanskom opaskom:

„Austrija, međutim, izgleda da je odlučna da se oštro pozabavi Srbijom i opšte je uverenje da može doći do rata sa tom zemljom u proleće, što dalje krajnje komplikuje stvari. Ne bi li bilo bolje kad bismo ostavili (pregovore o konkordatu) za sada nego da rizikujemo niz neizvesnih i opasnih okolnosti koje se mogu završiti sa vojnim porazom Srbije; jer Srbija je središte privlač-

nosti za ambicije južnobalkanskih naroda - koji svi izgledaju namerni da ugroze celovitost Austrougarskog Carstva.”²⁶

Tokom narednih dvanaest meseci, dosijei Državnog sekretarijata pokazuju da je sveštenik Kardon često putovao između Rima i Beograda, dok je Pačeli nastavio da igra mačke i miša sa austrijskim diplomatama i papskim nuncijem u Beču. Iz očajničkih nota Austrijanaca, vidi se da je Pačeli bio odlučan, bez obzira na molbe iz Beča, da dokrajči status protektorata, više u interesu centrističke papske politike nego u korist katolika u Srbiji. U međuvremenu, da bi umirio Austrijance, on je pokrenuo ideju o pravima patronata (patronatus), „čisto počasnim pravima koja su u skladu sa kanonskim pravom”. Očigledno je da je kanonista Pačeli, nameravao da skrene pažnju Austrijanaca na haotičnu šumu rimskog kanonskog prava, znajući sasvim dobro, a što Austrijanci nisu mogli znati, da im predstojeći kodeks iz 1917. neće dati apsolutno ništa u pogledu „počasnih prava”. Austrijanci se nisu mogli umiriti, ali ipak, nije postojalo ništa što bi moglo da zaustavi Svetu Stolicu, osim da je mole za jasno izražena prava patronata u konkordatu ili barem za njegovo odlaganje.

Trebalo je održati dva sastanka u Kuriji, pre nego što je došlo do potpisivanja konkordata. Prvi je održan u nedelju, 3. maja 1914, u 10.30, i u njemu se opaža rastuće osećanje krize zbog ugovora. Kardinali Vanuteli, De Lai, Goti, Ferata, Gaspari i Meri del Val bili su prisutni. Pačeli je bio sekretar sastanka, beležeći svojeručno zapisnik.²⁷ Srbija je zapretila da će se povući iz pregovora u slučaju da Vatikan isuviše popusti Austriji ili u slučaju daljeg odlaganja. Kurija je bila priterana uza zid. Ukoliko bi se Srbija povukla, verovali su u Kuriji, položaj katolika u regionu mogao bi postati gori nego pre početka pregovora o konkordatu. Kardinali su shvatili da je došlo vreme da se odluče, iako se iz zapisnika sa sastanka imao utisak da se kao u snu kreću ka neizbežnom.

Vanuteli je započeo nagovarajući svoje kolege da potpišu, pošto je bio uveren da će konkordat da unapredi interese katoličke crkve na Istoku. Bio je svestan, kazao je, osetljivosti Austrijanaca. „Ali pokušajmo da ih ubedimo da vide prednosti, a ne

nedostatke." Govorio je kako da Austriju zadovolje sa počasnim pravima, ali nije predložio ništa određeno.

Potom je kratko govorio De Lai, podržavajući sve što je kazao Vanuteli, i potvrđujući da treba da nastave sa konkordatom jer je to „najbolji konkordat koji smo ikada napravili“, što je bilo laskavo priznanje Pačelijevom trudu. Zatim je govorio Goti, zalažući se da treba prihvatiti konkordat, jer nije u njihovoj moći da odbiju bilo kakav zahtev za ugovorom. On je, ipak, opomenuo da treba da budu veoma pažljivi u tome „kako postupaju sa Austrijom“, iako ni on nije imao ništa posebno da predloži. Potom, koristeći se malo kazuistikom, izneo je mogućnost da se Austrija uveri u svoj čisto počasni status kao „patron“, dodajući da „nema potrebe da se ovo podupre posebnim dogovorom“. Drugim rečima, obećanje o počasnom statusu nije trebalo pominjati u konkordatu.

Potom je uzeo reč Ferata, nudeći nešto opreznosti: Srbija nije, tvrdio je, „zemlja kojoj se može verovati, i jasno je da ona traži konkordat prosto da bi otklonila uticaj Austrije“. Ponovo je ukazao da se može napredovati samo ako se zadovolji Austrija: ali ni on, kao ni ostali, nije imao konkretan predlog.

Pačelijev vodič i mentor, Gaspari, takođe je, kao i drugi, podržao konkordat. Pačeli je zapisao: „E anch'egli, tutto considerato, per affirmativa" (I on se, uzimajući sve u obzir, izrazio pozitivno). Ostalo što je zabeleženo da je govorio Gaspari sasvim je malo i neobavezno. „Sada Austrija nema pravo na protektorat, pošto su se Turci povukli iz regiona,“ kazao je Gaspari.

Zatim je uzeo reč kardinal državni sekretar Meri del Val, iznoseći najjače razloge u korist konkordata. „Odbiti“, započeo je, „značilo bi dati izgovor Slovenima da još više drže katolike kao taoce. A treba da se setimo da su Srbi došli nama... Oni su zainteresovani da srede situaciju. Ovakva prilika možda se više nikada neće pojaviti. U svakom slučaju, austrijski protektorat više ne deluje niti može da deluje.“

Naglašavajući ono čega bi se Pačeli mogao dobro sećati dvadeset godina kasnije, kada je razgovarao sa Hitlerom, Meri del Val je izjavio: „Ako kažemo da ne možemo verovati tim Srbima, utoliko više imamo razloga da ih pričvrstimo sa konkordatom.“

Završni sastanak kardinala u Državnom sekretarijatu sazvan je 7. juna 1914. u 10.30 pre podne.²⁸ Kardinali su ponovo raspravljali o problemu prava patronata (patronatus) - što je sada bio minimum austrijskih uslova, ukoliko žele da daju konkordatu svoj nevoljni blagoslov. Ali, kako su kardinali priznali, govoreći jedan za drugim, srpski pregovarači bi se sigurno pre povukli nego što bi dozvolili takva prava u ugovoru.

Pred kraj sastanka, Meri del Val izneo je gotovo očajničku misao: „Biće teških posledica ako sada prekinemo pregovore. Srbi će oštro istupiti protiv Crkve, tvrdeći da mi nikada nismo ni želeli da damo pravu zakonsku osnovu za ono što su oni nudili. U isto vreme, ako katoličke zajednice budu zatim primorane da traže da ih brane Austrijanci, one će biti dvostruko prezrene.”

Međutim, Gaspari je bio taj koji je ponovio opreznu opasku bečkog nuncija, nadbiskupa Skapinelija, od pre pre osamnaest meseci:

„Glavni razlog zbog kojeg je Srbija tražila ovaj konkordat je da se preporuči onim slovenskim zajednicama koje su pod vlašću Austrougarskog carstva i da ukloni sve prepreke koje se mogu pojaviti iz verskih ili kulturnih obzira. Oni pokušavaju da pokažu da je kraljevina Srbija u srdačnim odnosima sa Svetom Stolicom i da ponude katolicima garancije slobode i dobrobiti.”

To su bile poslednje reči izgovorene u Kuriji pre nego što se otišlo kod Pija X na potpis, i jedina prava primedba na poslednjem sastanku na kome su svi ostali odobravali. Gaspari je barem shvatio da je Vatikan upao u zamku koju je namestila želja Kurije da vrši neposrednu papsku upravu nad katolicima na Balkanu, kao i mogućnost misionarskog uspeha na Istoku. Srbija je uvukla Vatikan u legendarne zavrzlane balkanske politike, i Vatikan je propustio da shvati kakav će biti uticaj konkordata na zategnutosti u regionu.

Nema dokaza da je Pačeli koji je napravio koreografiju za čitav proces, sumnjao u mudrost svog držanja u ovim pitanjima, bilo tada bilo kasnije. Niti ima dokaza da je Gaspari shvatio obim upletenosti svog štićenika u tu stvar.

Konkordat koji je imao dvadeset i dva člana, potpisan je 24. juna, i nosio je pečat Pačelijeve buduće politike: širenje papske

moći nad katoličkom crkvom do lokalnog nivoa, a posebno, kontrola nad imenovanjem biskupa. Suštinska eliminacija lokalnog prava u izboru biskupa postala je glavni problem unutar Crkve, sve do kraja veka.

Član 1. prosto kazuje da će se „Katolička i Apostolska rimska vera provoditi slobodno i javno u Kraljevini Srbiji“. Član 3. govori o tome da nadbiskup Beograda i biskup Skoplja „direktno odgovaraju Svetoj Stolici za svoje crkvene poslove“, a član 4. naglašava da će „Njegova Svetost imenovati kandidate za biskupije“, obaveštavajući srpsku vladu kako bi se izbegao politički priговор. Šest daljih članova naglašavaju slobodno ispoljavanje katoličke vere u skladu sa odredbama kanonskog prava, uključujući i uopšteni član 20: „Ako se bilo kakva teškoća pojavi u tumačenju ovih članova... Sveta Stolica i kraljevska vlada će zajednički potražiti rešenje koje je u skladu sa kanonskim pravom.“

U konkordatu se predviđalo da vlada izdašno finansira biskupe, kler i nastavnika katoličke vere. U Srbiji će se ustanoviti semeništa i budući sveštenici i katihete će se podsticati da uče doktrinu katoličke vere na lokalnom jeziku. Na misi će se govoriti molitva za kralja Srbije. Nije bilo pomena Austrougarske, niti se i jednom rečju ukazivalo da njene stare veze sa katoličanstvom u regionu zaslužuju bilo kakav obzir, a da ne govorimo o patronatskim pravima.

Austrijski list „Die Zeit“ objavio je narednog dana na naslovnoj strani članak „Novi poraz“. Njegovi detaljni argumenti ukazali su na političku dimenziju koju je Pačeli prenebregavao tokom osamnaest meseci pregovora o konkordatu. Katolička hijerarhija u regionu, pisale su novine, sada duguje svoju odanost Srbiji, kao i kler koji će se sada obrazovati u semeništima unutar Srbije. „To je veliki gubitak uticaja, čega Austrija mora biti sasvim svesna.“ I dalje se nastavlja: „Austrija je vekovima podnosila ogromne žrtve, sve ni za šta, u ime balkanskih katolika, uključujući Albaniju - gde takođe gubimo naš status protektorata. To je strašan udarac našem ugledu.“

Treći, najjači argument koji je izneo list tog jutra i koji su prenele sve novine sveta, bio je najzloslutniji. „Konkordat je najbolje oruđe propagande u korist Velike Srbije, jer je jedina prepre-

ka ujedinjenju Srba i Hrvata jaz između katoličke i pravoslavne vere. Ako uz vojni uspeh (protiv Turske), Srbi mogu da dodaju diplomatski uspeh nad Austrijom, Srbija onda mora postati centar za Slovene južno od austrijskih granica. Svesrpski agitatori smatraju pomoć biskupa i klera veoma bitnom ovoj borbi."

Kada je 28. juna nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu ženu ubio srpski nacionalista u Sarajevu, emocije koje je izazvao Srpski konkordat postale su deo opšteg talasa antisrpskog besa. Konkordat je ipak doprineo napetostima koje su dovele austrijsku vladu dotle da pretera u upućivanju ponižavajućeg ultimatumu Srbiji. Nema pokazatelja da je papa Pije X shvatio ulogu Svete Stolice u dodatnom pritisku koji je doveo Austrougarsko carstvo i Srbiju do ivice. Objava rata, priča se, bacila ga je u duboku depresiju od koje se nikad nije oporavio. Umro je 20. avgusta 1914 - kažu, slomljenog srca.

Ono što je jasno iz ove epizode je potencijalno negativan uticaj vatikanske diplomatije na kulturne i političke odnose, njena moć da izazove pometnju i nesigurnost, njena namera da još više komplikuje rastuće napetosti između država. Očigledno je da Sveta Stolica nije bila samo duhovni posmatrač koji je bio zainteresovan isključivo za duhovnu dobrobit katolika u Srbiji, već i igrač na svetskoj sceni sa vlastitim dugoročnim ambicijama i ciljevima. U narednim godinama, Pačelijevе inicijative u međunarodnoj politici usredsredile su se na ponovne pregovore o konkordatima koji su bili u suprotnosti sa novim Kodeksom kanonskog prava. Nema dokaza da je Pačeli razmatrao opasne posledice srpskih pregovora posle ovog događaja. Sa te tačke gledišta, ova epizoda označava zlokoban početak Pačelijevе nezainteresovanosti za dalekosežne političke posledice njegovih diplomatskih koraka u ime pape.

Put Nemačke

Trećeg septembra 1914, dve sedmice posle smrti Pija X, izabran je Benedikt XV, kardinal Đakomo dela Kjeza. Aristokrata iz Đenove, sitnog rasta (njegov nadimak bio je *picoletto* - malecki), Dela Kjeza je bio svetački skroman, vispren i dinamičan. Štićenik Rampole, kardinala državnog sekretara kod Lava XIII, Dela Kjeza se brzo uzdigao u redovima diplomatske službe da bi postao podsekretar u Državnom sekretarijatu kod kardinala Meri del Vala. Međutim, u paranoidnoj atmosferi pontifikata Pija X, Dela Kjeza je bio osumnjičen - verovatno zato što se često i neoprezno osvrtao na srećnija vremena i savete Lava XIII. Iz Vatikana je uklonjen 1907. godine i postavljen za nadbiskupa u Bolonji, što se smatralo nazadovanjem u službi. Na tom mestu nije mu dodeljen kardinalski šešir (što se automatski podrazumevalo za tako važnu dijecezu), sve do 1914.

Postavši papa, otpustio je Meri del Vala, jedva davši vremena odlazećem kardinalu-državnom sekretaru da očisti svoj sto. Istovremeno, Beninijeva špijunska mreža, *Sodalitium Pianum*, na brzinu je zatvorena (Beninji je završio svoj vek, sasvim u stilu, kao Musolinijev doušnik),¹ a antimodernistički lov na veštice je prestao. Pa ipak, antimodernistička zakletva, cenzura knjiga koje su pisali sveštenici i ograničenja koja je nametao Kodeks kanonskog prava koji je još uvek bio u pripremi, ostali su na snazi kako bi učvrstili monolitnost nove ideologije papske moći kroz veći deo veka.

Benedikt XV je sada svoju pažnju upravio na zadatak da prisili zaraćene evropske države da sednu za pregovarački sto. Mučila ga je slika hrišćana koji ratuju protiv hrišćana, katolika protiv katolika. Odmah nakon svog izbora, objavio je protest svetu protiv „strašne klanice“. Bio je „slomljen“, kazao je, „zbog ne-

izrecivog užasa i patnje pred strašnom slikom ovog rata sa rekama hrišćanske krvi."² Odlučno je smatrao da Sveta Stolica na najbolji način može da utiče strogo neutralnim ili, kako je rekao, nepristrasnim stavom. S obzirom na to da je imao mogućnosti da manipuliše verskim protestom s ciljem propagande, na Benedikta XV su vršili snažne pritiske da se opredeli za jednu stranu. On je odbio da se pridruži bilo kojoj strani u osudi neprijateljskih zločina i posledica takvog držanja bila je da su ga obe strane prezrele. Kada se Italija u maju 1915. pridružila saveznicima, ona je tražila tajnim Londonskim ugovorom da saveznici spreče predstavnike Svete Stolice da uzmu bilo kakvog učešća u dogovorima oko mira ili u sređivanju problema u vezi s ratom. Izgleda da Italija nije bila jedina koja je smatrala da je papstvo u stanju da iskoristi svetsku krizu za svoje vlastite ciljeve u još uvek nerešenom Rimskom pitanju, tj. sukobu između Svete Stolice i italijanske države.

Benedikt XV je za kardinala državnog sekretara naimenovao Pjetra Gasparija koji će to mesto držati narednih šesnaest godina. Pačeli je istovremeno unapređen za sekretara Odeljenja za izvanredne poslove, gde je usmerio svoj rad na stradanja ogromnog broja ratnih zarobljenika sa obe strane. Pačeli je bio središte administrativne aktivnosti, protežući do krajnjih granica komunikacione mreže katoličke Crkve u službi dobrotvornog rada. U svakoj dijecezi gde su se nalazili logori ratnih zarobljenika, biskupi su morali da uključe sveštenike sa znanjem jezika da uspostave vezu između zarobljenika i njihovih porodica. Radeći sa međunarodnim Crvenim krstom i švajcarskom vladom, Pačeli je pregovarao o razmeni ranjenih zarobljenika.³ Kao rezultat njegovih napora, oko 65.000 zarobljenika je otišlo kućama. Pačelijevo odeljenje takođe je prikupljalo vesti o nestalima i mrtvima, i upravljalo fondom Svete Stolice za nabavku lekova i hrane.

Tokom prve tri godine rata u kojima, kako se priča, Pačeli nije imao ni dana odmora, nastavio je da radi na pripremi za objavljivanje i sprovođenje Kodeksa kanonskog prava. Tokom 1916, kružile su glasine po Vatikanu da je Pačeli trebalo da bude naimenovan za papskog nuncija u Minhenu, ali je mesto na kraju dobio nadbiskup Đuzepe Aversa, koji je bio nuncije u Brazilu.

Prema baronu Karlu Montiju, italijanskom diplomati i posredniku na papskom dvoru, Gaspari nije hteo ni da čuje da Pačeli napusti Rim sve dok se ne objavi novi Kodeks.

U međuvremenu, papa Benedikt XV čekao je pravu priliku da uključi sile u mirovni plan koji je smišljen u Vatikanu. Izgledalo je da je taj trenutak stigao 1917, u jednom od najstrašnijih perioda rata za saveznike. Nemci su okupirali Bukurešt; podmornički rat je uništavao savezničku trgovačku flotu; ofanzive na zapadnom frontu bile su na mrtvoj tački, dok je Rusija bila zahvaćena haosom revolucije. SAD još nisu ušle u rat. Benedikt XV je verovao da su događaji pogodovali okupljanju zaraćenih strana oko mirovnog stola. Postavljalo se pitanje kome poveriti osetljivi zadatak da o tome obavesti Nemce?

Kao da se umešalo providenje: samo što se nadbiskup Aversa smestio u Minhenu, iznenada je umro od upale slepog creva, 3. aprila. Benedikt XV je zaključio da je Pačeli bio idealna zamena. Na maloj, privatnoj ceremoniji u Sikstinskoj kapeli, Benedikt XV lično je posvetio Pačelija za nadbiskupa sardskog, 13. maja 1917. Sarda ili Sardi nije postojala kao dijeceza u kojoj bi se brinulo o dušama, već je bila samo jedna od sedam stotina dijeceza u Istočnom hrišćanstvu koje su uništili muslimani, a koje su bile poznate u Rimu pod imenom *in partibus infidelium* (u oblasti nevernika). Toga dana, u kapeli, služenju je prisustvovao izuzetan skup crkvenih moćnika: papa Benedikt XV, Pjetro Gaspari i Ahile Rati, vatikanski bibliotekar i diplomata, Pačelijev kolega i prijatelj koji će sam postati papa, pet godina kasnije. Prisutni su bili i Pačelijeva majka i brat Frančesko, ali ne i njegov otac koji je umro od upale pluća prethodnog novembra.

Oni koji traže posebno značenje u danima device Marije, primetiće kasnije da je Pačeli postao biskup 13. maja 1917, upravo onog dana kada se priča da je troje dece videlo Gospu, svu u blještavoj svetlosti u mestu Fatima, u Portugaliji. Ova prikaza, koju su kasnije prepoznali kao devicu Mariju, rekla im je: „Dođite ovde trinaestog dana za šest meseci u isto vreme i ja ću vam reći ko sam i šta želim.”⁴ Posle ovog događaja, desio se fenomen sunca koje se okretalo u Fatimi, što je videlo na hiljade svedoka. Godine 1928, Lucija, jedna od još živih svedoka, otkrila je prvu

od čuvenih Tajni Fatime, u kojoj se prorokovao rat i komunizam tokom dvadesetog veka. Četrdeset godina kasnije, kao papa, sam Pačeli svedoči da je u vatikanskim vrtovima video pojavu sunca koje se okreće. Sabrani, pravni administrator, imao je neobično mističnu stranu karaktera, koja će s vremenom doći do punog izražaja. Datum njegovog posvećenja, 13. maj, postaće praznik Naše Gospe iz Fatime.

PREGOVORI OKO MIROVNOG PLANA

18. maja 1917, nadbiskup Euđenio Pačeli krenuo je u velikom stilu sa rimske stanice Termini za Minhen. Ne samo da je Pačeli imao svoj privatni kupe, već je i jedan zapečaćeni vagon pridodao vozu, noseći šezdeset sanduka namirnica, kako se ne bi desilo da na njegov osetljivi stomak utiče hrana u ratom zahvaćenoj Nemačkoj. Baron Karlo Monti bio je taj koji je 19. maja saopštio Benediktu XV priču o Pačelijevoj ekstravagantnosti.⁵ Monti je rekao zapanjenom Svetom ocu da je morao, kako bi zadovoljio Pačelijeve potrebe na putu, da uposli ništa manje nego četiri ministra u italijanskoj vladi, i da su samo troškovi za namirnice dostigli sumu od osam hiljada lira što je trebalo da obezbedi Sveta Stolica. Poseban vagon u kome je hrana bila zapečaćena trebalo je brzim vozom dopremiti u Cirih, kazao je papi, a Pačelijev privatni kupe, što je bio ustupak nezamisliv tokom rata, trebalo je posebno da obezbede italijanske državne železnice. Štaviše, svi šefovi stanica od Rima do švajcarske granice stavljeni su u stanje pripravnosti u slučaju da nadbiskupu Pačeliju bude potrebna pomoć. U međuvremenu, ministarstvo spoljnih poslova nabavilo je posebne pasoše, a ministar finansija je dao posebnu dozvolu da ogromna količina hrane koja je bila pod embargom, izađe iz Italije.

Prema baronu Montiju, Sveti otac je tresao glavom u čudu, primećujući da, kada bi njega poslali u Minhen, on bi više voleo da živi kao i svako drugi u Bavarskoj. Monti u svom pripovedanju dodaje još jedno poređenje koje nagoveštava da je to bio papa koji se čudio kada je saznao da pilići na njegovoj trpezi koštaju čak dvadeset lira. „Ovo je jednostavan sveštenik“, pisao

je Monti, „koji nema velike prohteve i koji se ponaša bez pompe.“ Ipak, bez obzira što se tvrdi da je Benedikt XV osudio Pačelijevu ekstravaganciju, papa i Kurija su imali izuzetno mišljenje o mladom nadbiskupu i poverili su mu ključnu ulogu u papskim planovima za mir.

Do 25. maja, Pačeli se smestio u nuncijaturi u Minhenu, neoklasičnoj palati na Brenerštrase, nasuprot zgradi koja će se kasnije zvati Smeđa kuća, a što je bila kolevka nacizma. (Obe zgrade razorile su snažne bombe tokom Drugog svetskog rata.) Domaćinstvo je vodila mala grupa laika, a Pačeli je imao jednog pomoćnika, po imenu monsinjor Skjopa. Velelepni automobil, sa naslikanim papskim grbom na vratima, stajao je u garaži.

Pačeli je odmah pokrenuo rad na mirovnom planu Benedikta XV. Jasan u načelima, nejasan u detaljima, njime se tražilo postepeno razoružanje, ukidanje vojne obaveze, arbitraža umesto rata, sankcije protiv država koje odbiju da prihvate presude arbitara, i sloboda mora. Suštinski, njime se tražio povratak okupiranih teritorija i predlagao protokol za raspravu o spornim regionima kao što su Alzas i Loren, Trenta i Trst, uz odgovarajuće obzire koje treba imati prema željama naroda. Benedikt XV je predložio da Belgija treba da povрати nezavisnost, a da se Poljska ujedini i obnovi.

28. maja, tri dana po dolasku, Pačeli se odvezao sa kočijama i konjima do kraljevske palate. Tu je, u prisustvu ministra spoljnih poslova, grofa Georga Fridriha fon Hertlinga, uručio akreditive kralju Ludvigu Trećem Bavarskom. Međutim, važniji susreti će se tek odigrati u Berlinu, i kasnije u Krocnaahu, vojnom vrhovnom štabu kajzera Vilhelma II.

Krenuo je vozom za Berlin, u ponedeljak 25. juna.

U pismu Gaspariju u kome je opisivao putovanje, čujemo Pačelijev glas po prvi put od vremena njegovih dečijih sastava. Odsečan, gotovo novinarski, ima se utisak da zahteva da mu se u svakoj prilici ukazuje poštovanje.

„Stigli smo u Berlin u 7.20 ujutro. Na stanici me je dočekao poslanik Erberger (Matijas Erberger, istaknuti katolički vođa stranke Centra), i mi smo se odvezli u sjajnom vojnom automobilu, koji mi je on potpuno stavio na raspolaganje tokom čitavog

mog boravka u Berlinu. Otpratio me je do hotela Kontinental, jednog od najboljih u prestonici, gde sam boravio u dosta podnošljivom apartmanu na prvom spratu, kao gost carske vlade. Odmah sam ukazao g. Erbergeru potrebu da spreči novinske priče kako bi se po novinama izbegli neprijateljski komentari protiv Svete Stolice o mirovnom planu, a koji će po svoj prilici predstaviti da Sveta Stolica podržava nemačku stranu. Mom zahtevu je u potpunosti udovoljeno: cenzor je zaustavio svaki komentar u novinama o ovoj stvari.

Služio na Svetoj misi u katoličkoj crkvi Svete Edvige u 10.30. pre podne... U 11.30 pre podne, počeo moj sastanak sa carskim kancelarom (Teobald fon Betman-Holveg)...sinjore Betman-Holveg, čovek impozantnog stasa, snažnih crta lica i nešto grubog izgleda, mada se čini da je prostosrdačan i pronicljiv.”⁶

Kancelar Betman-Holveg rekao je Pačeliju da Nemačka „iskreno želi da dođe kraj ovom strašnom ratu koji ona nije izazvala”, i da je pokazala dobru volju da pregovara sa svojim neprijateljima još od prošlog decembra. Ta ponuda, nastavio je kancelar, „protumačena je kao znak slabosti, a ne kao iskrena želja da se zaustavi besmislena klanica, iako su centralne sile vojnički nepobedive”. Zaista, došlo je vreme da se dođe do mira, tvrdio je, i njega sprečava samo rđava volja neprijatelja Nemačke, „što dokazuju govori Lojda Džordža i Vilsona”.

Posle ovoga, njih dvojica su otpočela razgovore o detaljima. Pačeli je obavestio Gasparija da je kancelar postavio pitanje postepenog i uzajamnog razoružanja, nezavisnosti Belgije i problem Alzasa i Lorena, kao i spora oko granice između Italije i Austrije. Betman-Holveg je, „ne bez oklevanja”, komentarisao je Pačeli, prihvatio da je moguć izvestan napredak u ovim stvarima. Potom je kancelar dodao još neka pitanja - smatrajući da Austrija može da popusti nešto u vezi sa sporom oko granice sa Italijom; pomalo prekorevajući Pačelija zbog sklonosti francuskih biskupa da podstiču na mržnju protiv Nemačke.

Izveštavajući o počasti koja mu je ukazana tog dana na večeri, Pačeli je u rukom napisanoj fusnoti, izrazio svoje zaprepašćenje da je jedan od glavnih vođa Radničkih hrišćanskih sindikata

bio pozvan: „Ovo ukazuje“, dodao je, „da vlada zaista namerava da podrži radničke stranke.“⁷

PAČELI I KAJZER

U utorak uveče, 28. juna, napustio je Berlin i otišao u kajzerov rajnski vrhovni štab u „raskošnom specijalnom carskom železničkom vagonu“, zajedno sa svojim pomoćnikom, monsinjorom Skjopom. Prevezli su ga do kajzerove rezidencije u dvorac starog grada Krojcnaha, gde mu je stavljen na raspolaganje jedan „otmeni apartman“. Potom su Pačelija odveli u jednu skromnu sobu sa nekoliko stolica, u kojoj je kajzer sedeo za stolom; njegova sasušena ruka oslanjala se na balčak njegovog mača, a Veliki gvozdeni krst visio je sa kragne njegove vojničke bluze. Na stolu je bio poljski telefon, a mape linija fronta visile su po visokim zidovima.

Pačeli je obavestio Gasparija da je pročitao kajzeru „uvaženo pismo pontifeksa, u skladu sa mojim uputstvima“. Poruka je sadržavala „zabrinutost Svetog oca zbog produženja rata“, zbog ogromnih materijalnih i moralnih razaranja, samouništenja evropske civilizacije koja je građena tokom mnogih vekova ljudske istorije. Papa nije sumnjao, izjavio je Pačeli, da nemački car želi da mu pomogne u poslu oko završetka rata.

Kajzer je izgleda slušao sa „punom pažnjom i poštovanjem“. Međutim, kada je odgovorio, njegov glas, njegovi pokreti, njegov izraz lica, po Pačeliju, bili su „fanatični i nisu bili sasvim normalni („esaltato e non del tutto normale“).⁸

Kajzer mu je rekao da Nemačka nije izazvala ovaj rat. „Bili smo primorani da se borimo protiv razornih ciljeva Engleske, čija ratna sila mora biti uništena.“ Govoreći ovo, primetio je Pačeli, kajzer je udario pesnicom po vazduhu. Nemačka je pokušala da ponudi mir prošlog decembra, nastavio je kajzer, ali papa je propustio da to spomene. Na kraju, monarh je, prema Pačeliju, visokoparnim rečima ukazao na opasnost od međunarodnog socijalizma i govorio o potrebi za mirom. Vilhelm je zatim, posavetovao nuncija, da bi papa trebalo da ozbiljno naloži čitavom kleru i katoličkim vernicima da rade i da se mole za mir. Pruska

armija i katolička hijerarhija potom treba da stvore ujedinjeni front protiv pretnje od socijalizma.

Prema Pačeliju, kajzer je skakao sa teme na temu; govorio je o izdaji italijanskog kralja, o važnosti da papa ima vlastitu teritoriju sa koridorom do mora, o prilikama u Rusiji i planu Engleske da tu zemlju podrži finansijski kako bi je zadržala u ratu; o budućnosti Belgije. Tada je, prema tvrdnjama Pačelija i on odgovorio, odlučno zahtevajući „u ime Svetog oca i u skladu sa obećanjem njegovog veličanstva, da se zaustavi deportacija Belgijanaca u Nemačku". (Prema nekim drugim verzijama susreta, ali ne Pačelijevoj, kajzer je postao pomirljiv i obećao da će odmah da zaustavi takvu praksu.)⁹

Posle sastanka, Pačeli je pozvan na ručak uz sve „odgovarajuće počasti". Tokom obeda kome su prisustvovali razni kneževi, „stavili su me da sedim", precizno je zapisao, „desno od kajzera, dok mi je monsinjor Skjopa sedeo sa leve strane."

Kajzera je u tolikoj meri oduševio susret sa Pačelijem, da je ostavio vlastiti detaljan opis o tome u svojim memoarima, objavljenim u prevodu 1922, u „The New York Times-u".¹⁰ Kajzerova verzija, očigledno napisana po beleškama iz tog vremena, zanimljiva je sa gledišta Pačelijeve pomirljivosti i smešnog pokušaja Skjope da mu pritekne u pomoć, jer je osetio da nuncijske nije shvatio suštinu i da je verovatno imao problema sa razumevanjem jezika.

Kajzer je Pačelija opisao kao „otmenog, privlačnog čoveka, veoma inteligentnog i sjajnog ponašanja". Činilo mu se da nuncijske zna nemački „dovoljno dobro da bi mogao lako da ga razume kada ga čuje, ali ne i toliko dobro da bi mogao tačno da ga govori". Zato su govorili francuski, iako je nuncijske „povremeno upotrebljavao nemačke govorne izraze". Monsinjor Skjopa, koga kajzer pominje kao „kapelana", govorio je tačno i „učestvovao u razgovoru - čak i kad nije bio pitan - kada god bi osetio strah da je na nuncijske isuviše uticalo ono što sam mu govorio".

Kajzer je tvrdio da je Pačeli intervenisao kada se postavilo pitanje mira između Austrije i Italije, rekavši da bi papi bilo teško da se umeša, pošto ne postoje odnosi između Vatikana i ital-

janske vlade, i da Italija ne bi odobrila makar i samo nagoveštaj o konferenciji, ako bi on potekao od pape.

Ovde je, po kajzerovim memoarima, monsinjor Skjopa primetio da bi takav korak bio nezamisliv, pošto bi italijanska vlada mobilisala gomilu, pod kojom je podrazumevao reakciju naroda. Kada je kajzer izrazio svoju sumnju u to, Skjopa je, po vladarevom pisanju, postao isuviše glasan. „Rekao je da ja ne poznajem Rimljane; da kada ih neko podbode postaju jednostavno strašni... Čak je bilo moguće da napadnu Vatikan, što bi moglo da dovede u opasnost i samog papu." Iako je kajzer pokušao da umiri njegove strahove, Skjopa je „ne dajući se omesti, nastavio da priča o strahotama gomile".

Potom je Pačeli preuzeo inicijativu i kazao da je papi teško da uradi bilo šta praktično u vezi sa mirom, a da ne povredi ili ne izazove protivljenje laičke Italije, što ga može dovesti u opasnost. U njegovom govoru osećalo se staro neraspoloženje zbog nerešenog Rimskog pitanja. Kao da je nagoveštavao svoju uzdržanost kad postane papa, Pačeli je izjavio „da se mora imati na umu da (papa) nažalost, nije bio slobodan. Kada bi papa imao državu ili barem okrug u kome bi mogao autonomno da vlada i da radi šta mu se dopada, situacija bi bila sasvim drugačija; ali kako stvari stoje, on je suviše zavisao od laičkog Rima i ne može da deluje u skladu sa svojom slobodnom voljom."

Daleko od toga da je nagovestio da papa treba da ponovo ima svoju državu (kako je to obavestio Pačeli), vladar je, u svom priповedanju događaja rekao da je savetovao Pačeliju da bi papa morao da bude hrabriji: „Ukazao sam da je cilj da se dođe do mira u svetu toliko veliki da je neprihvatljivo da papa bude obeshrabren političkim obzirima i da ne obavi takav zadatak, koji kao da je bio stvoren za njega. "

Po vladarevom pričanju to je ostavilo dubok utisak na Pačelija: „Primetio je da sam ipak u pravu." Kajzerova verzija njegovih komentara o socijalizmu i katoličanstvu razlikuje se bitno od one koju je Pačeli dao Gaspariju.

„Šta može da misli katolički vojnik (rekao je Vilhelm Pačeliju)... kada čuje samo za napore socijalista, a nikada o naporu pape da ga oslobodi od užasa rata. Ako papa ne učini ništa,

nastavio sam, postoji opasnost da će mir svetu doneti socijalisti, što bi značilo kraj papine moći i Rimske crkve."

Po kajzeru, argument je pogodio cilj; Pačeli je kazao da će to odmah saopštiti Vatikanu i dati mu podršku, i da papa mora da deluje. Tu je Skjopa opet intervenisao, rekavši da bi papa doveo sebe u opasnost, ako bi tako radio, i da bi ga gomila napala. Ali kajzer je odgovorio da se Gospod Isus Hrist nikada nije bojao gomile. „Da li treba da verujem", rekao je kajzer monsinjoru, „da se njegov namesnik na zemlji plaši da postane mučenik, kao njegov Gospod, kako bi doneo mir svetu koji krvari; i to sve zbog dronjave rimske gomile? Kao protestant, ja sam imao mnogo bolje mišljenje o rimskom sveštenstvu, naročito o papi, da bih poverovao u takvu tvrdnju".

Nakon toga, kako se vladar seća, Pačeli ga je zgrabio rukom i „blistavih očiju" rekao mu na francuskom: „Vi ste apsolutno u pravu! To je papina dužnost; on mora da dela; svet mora da se preko njega vrati miru."

Tako je Pačeli potvrdio mističnu ulogu papstva, jedinstvenu vokaciju pontifeksa da utiče na sudbine naroda. Da li je on shvatio, kao što je to očigledno shvatio monsinjor Skjopa, da je kajzer pokušao da iskoristi tu viziju jedinstvene odgovornosti u nemačku korist? Kako god bilo, na tome se završila Pačelijeva personalna diplomatija u ime pape Benedikta XV.

Sudbina mirovnog plana Benedikta XV mogla se lako predvideti, s obzirom da su obe strane još uvek bile uverene da se rat može dobiti i da se strašne žrtve mogu do izvesne mere opravdati njihovim biračima. Odgovor predsednika Vilsona na papine predloge bio je da su oni nalikovali na status quo ante. Odgovarajući u ime SAD, 27. avgusta, on je kazao: „Mi ne možemo dovoljno verovati na reč sadašnjim vladarima Nemačke, da bismo poverovali u njihove pomirljive namere na mirovnoj konferenciji", i da je glavno pitanje rata sada postalo „spasenje slobodnih ljudi sveta od pretnje i stvarne moći ogromne vojne mašinerije".

Francuzi i Britanci su ćutali. Oni su i dalje čekali odgovor iz Vatikana na pitanja o pravim namerama Nemačke. Na isti način,

Nemačka je nastojala da otkrije kroz španske kanale koliko su saveznici voljni da popuste.

Nemački i austrijski odgovori na papin mirovni plan konačno su, 20. septembra, objavljeni preko švajcarske novinske agencije. Austrijanci su najavili da su predložili dobrodošli, i ukazali na to da su spremni da razgovaraju o miru. Nemački odgovor samo je potvrdio priče o kajažerovoj ljubavi za mir i izrazio smernu nadu da će od predloga nešto biti. Formalni odgovor dao je 24. septembra, Betman-Holvegov naslednik, kancelar Georg Mihaelis. U ovoj izjavi koja nikada nije bila objavljena, kaže se da „situacija nije dovoljno jasna“. Drugim rečima, Nemci nisu bili spremni na pregovore, iz straha da bi mogli da završe sa nečim manjim nego što bi dobili nastavkom rata.

Oktobra 1917, Pačeli je na kratko putovao u Rim da stavi tačku na mirovni plan Benedikta XV i Gasparija, pre nego što se ponovo vratio u Minhen kako bi se posvetio radu na pružanju humanitarne pomoći.

PASTIRSKI NUNCIJE

Pačeli je neumorno putovao po Nemačkoj tokom poslednjih dvanaest meseci rata, donoseći hranu i odeću izgladnelima „svih veroispovesti“, a u ime Svete Stolice.¹¹ Nazareno Padelaro, prvi i apologetski biograf, navodi reči ratnog zarobljenika koji je bio svedok Pačelijevog dolaska u logor. „Čuo se glasan uzvik koji je odjekivao kroz barake. Svi oficiri su se skupili, dok se skromna figura nuncija približavala... Ljudi mašu, plaču, šalju mu poljupce. On uspravan, dostojanstven i vedar, baca saosećajne poglede, zamagljene tugom, preko gomile ovih ljudi koje je dotakao u dubinu duše.“¹²

U ranu jesen 1917. godine, međutim, Pačeli se pokazao u nešto manje saosećajnom svetlu prema „svim veroispovestima“, kada je odbio da, u nekoj posebnoj prilici, pomogne nemačkim Jevrejima. Sam Pačeli opisao je ovu epizodu u pismu Gaspariju koje je sve do sada bilo zakopano u dosijeima Državnog sekretarijata.¹³ 4. septembra 1917, Pačeli je obavestio Gasparija da je izvesni dr Verner, minhenski rabin koji predstavlja „Zajednicu

Izraelićana Nemačke," došao u nuncijaturu moleći za uslugu. Kako bi proslavili praznik Senica koji počinje prvog oktobra, nemačkim Jevrejima je bilo potrebno palmino lišće koje je obično stizalo iz Italije. Na nesreću, italijanska vlada je zabranila da se preko Švajcarske izveze palmino lišće koje su Jevreji kupili, ali koje je zadržano u Komu. „Zajednica Izraelićana", nastavio je Pačeli, „traži intervenciju pape u nadi da će se založiti u ime hiljada nemačkih Jevreja. Oni su uvereni da će se njihov zahtev povoljno rešiti."

Sa samouverenešću koja je bila tipična za njegovo kasnije op-hođenje sa pretpostavljenima, Pačeli je savetovao Gasparija kako da u ovom slučaju postupi, mada je bilo jasno da je on već sve obavio.

„Izgledalo mi je da će ukoliko pristanem na ovo, Jevreji misliti da imaju posebnu privilegiju ne samo unutar praktičnih, kratkoročnih, čisto građanskih ili prirodnih prava zajedničkih svim ljudskim bićima, već da na pozitivan i neposredan način pomažemo u obavljanju jevrejskog kulta... Ja sam dakle, učtivo odgovorio da šaljem hitan izveštaj o tome Svetom ocu, ali sam nago-vestio da zbog ratnih kašnjenja u komunikacijama sumnjam da ću odgovor dobiti na vreme, i da će Sveti otac zakasniti da do tančina objasni stvar italijanskoj vladi."

Pismo je išlo sporovozno, diplomatskom poštom. Gaspari je odgovorio 18. septembra, šifrovanim telegramom.

„Pažljivo sam razmislio o toj stvari i odobravam u potpunosti način na koji ste vi vodili ovo osetljivo pitanje. Očigledno je da Sveta Stolica ne može da pristane na zahtev dr Venera. Međutim, u daljem odgovoru ovom gospodinu - odgovoru u kome računam na vašu već zapaženu visprenost - treba naglasiti činjenicu da Sveta Stolica nema diplomatske odnose sa italijanskom vladom."¹⁴

Tako je Pačeli odbio čemernu molbu svoje jevrejske braće koja je mogla da donese duhovnu utehu hiljadama ljudi. Bez imalo stida, pisao je ponovo 28. septembra 1917, obaveštavajući Gasparija da je „usmeno saopštio", uz svu potrebnu „uzdržanost" sa Vernerom, i „da mu je naglasio, kao što je vaša eminen-cija savetovala, činjenicu da Sveta Stolica nema dipomatske

odnose sa italijanskom vladom." Onda je dodao: „Profesor Verner je bio savršeno uveren u razloge koje sam mu naveo i toplo mi je zahvalio za sve što sam za njega učinio."

Neki katolički kanonisti bili su spremni da brane njegovu akciju do današnjeg dana, tvrdeći da je on bio pod istinskom obavezom da ne pomaže nehrišćanima u vršenju njihovih verskih obreda. Ali ova epizoda pokazuje to da su bile neopravdane kasnije tvrdnje da je veoma voleo Jevreje i da je njegovo delovanje uvek bilo motivisano njihovim najboljim interesima. To da je bio u stanju da umeša Svetu Stolicu u diplomatsku smicalicu kako bi osujetio mogućnost da se pomogne nemačkim Jevrejima u ovoj beznačajnoj liturgijskoj stvari, ukazuje da je u svojim ranim četrdesetim godinama imao malo naklonosti prema jevrejskoj veri.

Pačeli je, međutim, pružio obilje dokaza tokom ovog perioda za hvale vredne poslove u vezi s milosrdnim delovanjem, što je detaljno beleženo za njegove pretpostavljene i posebno za samog papu. I ovog puta, njegov glavni cilj bio je da prikaže svevideću, svemilosnu dobrotu Svetog oca u Rimu.

17. oktobra, pisao je Gaspariju iz zarobljeničkog logora u Puhhajmu, gde je posetio nekih šest stotina Francuza i više od hiljadu Rusa, koji su svi bili „po rangu prosti vojnici”.¹⁵ Govoreći na francuskom, on je održao propoved koju je u celosti napisao za Gasparija, i u kojoj uverava odrpane zarobljenike, koji u većini nisu bili katolici, da se papa Benedikt XV brine za njihove patnje.

Pošto je blagoslovio zarobljenike, podelio je pakete koji su naročito iz Vatikana poslati za Nemačku. „Svaki paket”, beležio je, „nosio je na sebi grb pontifeksa i poruku 'Sveti otac šalje svoj blagoslov', i sadržavao je 200 grama čokolade, kutiju keksa, šest paklica američkih cigareta, 125 grama sapuna, jednu konzervu kakaa, 100 grama čaja, 200 grama šećera."

Potom je obišao logor, prolazeći pored redova bednih zatvorenika, pre nego što je pošao u inspekciju njihovih baraka i kuhinje „gde su pripremani njihovi dnevni obroci supe i pokvarenog hleba". Konačno, stao je zamišljeno u malom groblju, „gde su sahranjeni siroti zarobljenici pomrli tokom svog zatočeništva".

Kada je otišao od njih, obavestio je Gasparija da je bio svestan da je „saosećajno i neiscrpno milosrđe Svetog oca unelo umirujuću melem vere i ljubavi u njihovu strašnu patnju”.

PAČELI I JEVREJI-BOLJŠEVICI

Dok je Pačeli bio angažovan tokom prvih dvanaest meseci kao papski nuncije u Minhenu, Nemačka je klizila u propast. Odbacivši svaku mogućnost da napravi umeren mir sa Saveznicima, nemačke vojne vođe su pojačali podmorničke napade u Severnom Atlantiku, što je dovelo do ulaska SAD u rat. Konačno, sve su stavili na kocku u jednoj ambicioznoj, mada uzaludnoj ofanzivi na Zapadnom frontu.

Krajem rata, broj nemačkih žrtava popeo se na dva miliona. Naciji je bilo teško da prihvati da je takva žrtva bila uzaludna. Nemačka nije bila spremna za tako ogroman poraz, ali jedna stvar je bila jasna tih poslednjih dana: predsednik Vudro Vilson i Saveznici bili su odlučni da ne sklapaju mir sa kajzerom i starim režimom, već sa predstavnicima naroda. Kada je primirje potpisano 11. novembra 1918, vođa nemačke delegacije bio je Matijas Erberger, poslanik Katoličke stranke centra, koji je radio za mir od sredine rata. Kajzer Vilhelm II, pobegao je u Holandiju i abdicirao; princ Maks Badenski, poslednji kancelar Drugog rajha koga je osnovao Bizmark, preneo je svoju vlast na privremenog predsednika, socijaldemokratu Fridriha Eberta.

Lagan prelaz ka demokratiji nije bio moguć. Saveznici su gurnuli Nemačku u politički vakuum, što je dovelo do duboke revolucionarne promene i privrednog i društvenog haosa. To je sa svoje strane dovelo do opšte gladi, pobuna i štrajkova. Neko vreme izgledalo je da će se trijumf boljševika u Rusiji ponoviti u Nemačkoj: bujali su radnički saveti, pobuna u mornarici proširila se na spontani ustanak u celoj zemlji. U Minhenu, gde je Pačeli živeo, nezavisni socijaldemokrata Kurt Ajzner, sa gomilom radnika koji su ga pratili, demobilisao je vojnike i seljake, zbacio vladajuću monarhiju 8. novembra i objavio socijalističku republiku. U Berlinu, ubrzo potom, savet „komesara” objavio je novu nemačku vladu.

Ipak, ove ekstremne levičarske grupe nisu imale opštu podršku kakvu su imale umerene socijalističke grupe koje će se pojaviti kao vladine stranke posle pada Drugog rajha. Najviše sledbenika imala je Socijaldemokratska stranka koju je predvodio Fridrih Ebert, od koje su se 1917, otopili Nezavisni socijaldemokrati tražeći da se zaustavi rat i zahtevajući „istinski“ posleratni socijalizam.

Pačeli je bio u središtu zbivanja. Početkom novembra, poslao je tri šifrovane poruke Gaspariju, izveštavajući o sve većoj napeitosti i političkom haosu u gradu, završavajući sa vešću da Ajznerova privremena vlada neće više dozvoljavati da se šifrovane poruke šalju u Rim. Pitao se, ne bi li bilo uputno da ode iz Minhena?¹⁶

Gaspari je 13. novembra obavestio Pačelija da je Benedikt XV odobrio da se nuncijatura preseli, ali da prvo treba da zatraži savet minhenskog nadbiskupa.¹⁷ Posle sedam dana, Pačeli je odgovorio da mu je nadbiskup savetovao da napusti Nemačku i ode u Švajcarsku. „Danas“, izvestio je u istom pismu. „polazim za neko vreme u Roršah... Stanje stvari je neizvesno i teško“.¹⁸ Sve do kraja februara 1919,¹⁹ Pačeli je posmatrao razvoj događaja iz mirnog švajcarskog sanatorijuma koji su vodile časne sestre. U međuvremenu, monsinjor Skjopa, moćni pomoćnik, ostao je da se brine o nuncijaturi u Minhenu.

Iako je Ajzner, novi socijalistički vođa u Minhenu, sebe smatrao demokratom, on nije pokazivao sklonost ka poštovanju demokratski izabrane vlasti, izuzev što se oslanjao na gomilu skupljenog ološa koji je sačinjavao radnički savet. Politički neiskusni sanjar, pokazao je da je njegov utopijski način uprave bio besmislen i osuđen na propast. Mlađi ratni veteran i antisemitski nacionalista, po imenu grof Arko-Vali, ubio je Ajznera 21. februara dok je ovaj išao na sednicu bavarskog parlamenta.

Nakon sedmicu-dve neshvatljive zbrke, 12. aprila započela je vladavina terora na čijem čelu se nalazio crveni revolucionarni trijumvirat koji su sačinjavali Maks Devijen, Eugen Levin i Tovija Akselrod. Da bi ubrzali diktaturu proletarijata oni su hvatali taoce iz srednje klase, bacajući ih u zatvor Štadelhajn. Zatvarali su škole, nametali cenzuru i oduzimali ljudima kuće i imovinu.

Hrana se nije delila onim porodicama koje su se smatrale građanskim. Režim je upadao i na ekstrateritorijalne posede raznih ambasada i konzulata i otimao hranu, nameštaj i automobile.

Po povratku u Minhenu, obraćajući se Državnom sekretarijatu,²⁰ Pačeli je imao o čemu da izvesti. Nakon ovih strašnih događaja, održan je sastanak diplomatskog kora koji je trebalo da odluči šta dalje preduzeti. Posle duge rasprave, doneta je odluka da se razgovara neposredno sa Levijenom, šefom minhenskog sovjeta, kako bi se postigao jasan sporazum da komunistička vlast mora da prizna imunitet diplomatskim predstavnicima i ekstrateritorijalnost njihovih rezidencija.

„Pošto bi moja pojava pred takvim gospodinom bila potpuno nedolična“, pisao je Pačeli, „poslao sam pomoćnika Skjopu koji je primljen u sovjetu ovog jutra, zajedno sa otpravnikom poslova Pruske, gospodinom grofom Fon Cekom.“ Skjopa se vratio iz Levijenovog štaba koji se nalazio u bivšoj kraljevskoj palati, sa puno ličnih utisaka koji su omogućili nunciju da opiše prilike Gaspariju. Pačelijev opis bio je opterećen osećanjima koja je ili izvukao od Skjope i podržao ili ih je dodao sa svoje strane. Mašinom pisano pismo je potpisano i ponegde dopisano Pačelijevom rukom:

„Scena koja se mogla videti u palati ne može se opisati. Konfuzija je bila potpuna i stvarala je utisak haosa; prljavština je bila nepodnošljiva; vojnici i naoružani radnici ulazili su i izlazili; zgrada, koja je nekad bila kraljev dom, odjekivala je kricima, ružnim jezikom, psovkama. Potpuni pakao. Vojska službenika trčala je po zgradi, izdajući naredbe, mašući papirima, i usred svega ovoga, nalazila se gomila mladih žena sumnjivog izgleda, Jevrejki kao što su bili i ostali, koje su se vukle po svim kancelarijama sa sebi svojstvenim pohotljivim ponašanjem i osmesima. Šef ove ženske gomile bila je Levijenova ljubavnica, mlada Ruskinja, Jevrejka i raspuštenica. I upravo je njoj nuncijatura bila obavezna da ukaže poštovanje, kako bi poslovi u nuncijaturi mogli dalje da se obavljaju.

Taj Levijen je mlad čovek, otprilike 33 ili 35 godina, ruski Jevrej. Bled, prljav, sa podbulim očima, grubog glasa, prost, odbojan, sa licem koje je istovremeno inteligentno i podmuklo. On

se drznuo da primi monsinjora Skjopu u hodniku, okružen oružanom pratnjom, od kojih je jedan bio njegov verni telohranitelj. Sa šeširom na glavi i cigaretom u ustima, slušao je ono što mu je monsinjor Skjopa govorio, ponavljajući da je u žurbi i da ima važnija posla.²¹

Stalna Pačelijeva zaokupljenost jevrejstvom ove gomile uzurpatora vlasti, u skladu je sa rastućim i široko rasprostranjenim uverenjem među Nemcima da su Jevreji bili podstrekači boljševičke revolucije i da je njihov glavni cilj bio razaranje hrišćanske civilizacije. Ali, u tome ima i nečeg drugog što je u ovom odlomku odbojno i zlokobno. Stalno pominjanje jevrejstva ovih pojedinaca, kao i niz epiteta kojima se opisuje njihova fizička i moralna odbojnost, daje utisak o stereotipnom antisemitskom preziru.

Prema Pačelijevim rečima, monsinjor Skjopa je insistirao da je misija koju je obavljao nuncije zasluživala poseban postupak, na šta je Levijen odgovorio, u „naglašeno ironičnom tonu“, da je nuncijev glavni cilj bio da zaštiti Stranku centra. Na to je dobri monsinjor odgovorio „da je nuncije bio tu da brani prava svih katolika, ne samo u Bavarskoj, već i u čitavoj Nemačkoj“.

Nakon ove razmene reči, Skjopu su odveli do čoveka koga su zvali drug Ditrih, koji je bio odgovoran za spoljne poslove i koji je rekao monsinjoru sasvim otvoreno da će nuncije ukoliko učini bilo šta protiv interesa Republike Sovjeta, biti bačen u zatvor. Dodao je da nije bilo potrebe za nuncijaturom u Minhenu jer je sada crkva bila potpuno odvojena od države.

Pošto se malo smirio, drug je uveravao, prema Pačelijevim rečima, da će ekstrateritorijalnost nuncijature biti poštovana i o tome je izdata potvrda.

NUNCIJEV AUTOMOBIL

Posle desetak dana, Pačeli je morao da se suoči sa Crvenom gomilom koja je došla do nuncijature da konfiskuje službeni automobil. Ovaj incident se često navodi kao objašnjenje za njegovu ogromnu mržnju prema komunizmu i kao ilustracija njegove hrabrosti da se izloži ličnoj opasnosti kao i hipnotička moć

njegove svetačke ličnosti.²² Njegov lični lekar tvrdio je da je Pačeli često sanjao o ovoj epizodi sve do kraja života.

Glavni izvor za priču, kako je ispričana posle Pačelijevе smrti, bila je njegova domaćica, sestra Paskvalina Lenert koja je došla u nuncijaturu u martu prethodne godine, u svojoj dvadeset i trećoj godini. Sestra Paskvalina (kasnije majka Paskvalina) postala je središnja ličnost u Pačelijevom domaćinstvu i izvor za mnogu hagiografsku i anegdotsku građu. Kaluđerica iz Bavarske, preuzeta je iz osnovne škole u kojoj je bila učiteljica u „malom švapskom selu“, kako je ona to opisala, i postavljena na „dvomesečni probni rad“ u nuncijaturi u Minhenu. „Probni rad“ se nikad nije završio. Ona je ostala njegova domaćica i zamena za majku do kraja njegovog života. U svojim memoarima o Pačeliju, koji su objavljeni 1959, godinu dana posle njegove smrti, tvrdila je da je bila svedok i, u stvari, glavni učesnik u epizodi sa limuzinom.

Po njenom pričanju, dva člana Crvene brigade ušla su u kuću, pošto ih je pustio sluga. Potom je Pačeli, koji je bio u lokalnoj bolnici zbog lečenja, naišao na prednja vrata. Na samu pojavu nuncija, piše ona, ljudi su se „zaprepastili“; izgledalo je kao da „su se izgubili“, a potom, „stresavši zapanjenost, uperili su pištolj na nuncijevе grudi i povikali da će otići kolima nuncijature.“²³ Po nuncijevom naređenju, pisala je, otvorena je garaža i revolucionari su otišli u limuzini.

Pošto su nedavno otvoreni arhivi Državnog sekretarijata, sada po prvi put imamo opis incidenta po Pačelijevim vlastitim rečima, od 30. aprila 1919. U pismu Gaspariju, Pačeli je izvestio da je komandant Crvene brigade juga, čovek po imenu Zajler, zajedno sa jednim „saučesnikom“ koga su zvali Brongrac i drugim vojnicima „naoružanim puškama, revolverima i ručnim granatama“, došao do nuncijature. Sluga je otvorio vrata i oni su upali unutra, izjavljujući da žele da uzapte kola - „sjajno vozilo“, komentariše Pačeli, „sa papskim grbom.“

„Pošto monsinjor Skjopa nije bio kod kuće“, pisao je Pačeli, „predstavio sam se i odmah stavio do znanja komandantu da je ovaj nasilni upad u nuncijaturu i zahtev za kola, flagrantno kršenje međunarodnog prava svih civilizovanih naroda. Pokazao sam mu potvrdu o ekstrateritorijalnosti koju mi je dao Narodni

komesar za inostrane poslove." Kao odgovor, Pačeli je nastavio, „saučesnik mi je pritisnuo pušku na grudi, a komandant, pravi kriminalac, pošto je naredio svojim poslušnicima da drže svoje granate spremne, bezobrazno mi je rekao da je razgovor suvišan i da on mora odmah da dobije kola”.

Žučno protestujući, pisao je Pačeli, on je zatražio od sluge da odvede društvo do garaže, gde je došlo do nove drame. Izgleda da je šofer nuncijature, „predviđajući takav događaj,” onespособio kola. Na to, komandant je telefonirao Ministarstvu za vojne poslove i tu mu je rečeno da, ako kola odmah ne budu osposobljena, digne u vazduh celu zgradu, a „čitavu družinu iz nuncijature” odmah uhapsi.

U međuvremenu, monsinjor Skjopa koji je otišao u glavni štab Crvenih brigada kako bi zaustavio konfiskaciju kola, dobio je obećanje. Posle toga, pojavila su se „tri agenta sigurnosti” i naterali komandanta da popusti. Oko šest uveče, Zajler i njegova brigada su napustili zgradu praznih šaka. „Mir se vratio u nuncijaturu”, pisao je Pačeli, „ali ne zadugo.”

Sledećeg dana, 30. aprila, ista grupa se vratila u devet ujutro, ovaj put sa dokumentom o rekviziciji koji je potpisao Vrhovni šef Crvenih brigada, Egelhofer. Ovaj put, Skjopa je bio prisutan, a Pačeli je bio bezbedno odsutan. „Bio sam na klinici profesora Johnera”, objasnio je Pačeli Gaspariju, „pošto sam nedavno imao jak napad gripa i pošto sam patio od lošeg stomaka zbog koga sam išao na poseban tretman.”

U raspravi sa revolucionarnim izvršnim komitetom i italijanskom vojnom misijom u Berlinu, monsinjor Skjopa je uspeo da dobije naređenje da se rekvizicija ukine. Zajler je morao da opozove svoje naređenje, „ali je”, komentarisao je Pačeli, „žuč kapala sa njegovih usana kada je zapretio da bi sve iz nuncijature trebalo baciti u zatvor.”

Incident sa kolima, obavestio je Gasparija, dogodio se uz zvuke pušćane vatre, koja je označavala „bratoubilačku borbu između Crvene brigade i Bele brigade koje su se tukle za oslobođenje bavarske prestonice, koja trpi pod okrutnom jevrejsko-ruskom revolucionarnom tiranijom”. Pačelijevu lično svedočenje događaja ne govori ništa o herojstvu i hipnotičkoj harizmi,

iako se s obzirom na okolnosti, ponašao prilično odvažno. Ako je bilo junaka u tim događajima, onda je to bio monsinjor Skjopa.

Posle konačnog trosedmičnog grča revolucije u Minhenu, predsednik Ebert je odobrio upotrebu Frajkora i Rajhsvera koji su se sastojali od veterana, kako bi se srušila Minhenska sovjetska republika. Oni su to i učinili, uz brojne žrtve. Pre nego što je sve bilo završeno, nuncijeva palata u Minhenu je još jednom, po poslednji put, pretrpela uvredu, dok su se vladine plaćeničke snage borile u uličnim borbama.

Kasno uveče, pet dana posle incidenta sa kolima, Pačeli je ponovo bio na bezbednoj udaljenosti, provodeći noć na klinici profesora Johnera. Uprkos predlogu da i on ode na spavanje negde drugde, monsinjor Skjopa je bio u zgradi i upravo je završio svoju večeru. Pačeli je, prema Skjopinom svedočenju, napisao još jedan izveštaj Gaspariju.²⁴ Izgleda da je Skjopa upalio svetlo u svojoj spavaćoj sobi kada se čuo uzvik iz milicijskog voda koji je patrolirao ulicom. Verujući da će neko da puca na njih, oni su zasuli gornje spratove zgrade mitraljeskom vatrom pre nego što su napali na glavna vrata nuncijature, tražeći da izvrše pretres.

Skjopa je proveo grupu milicajaca kroz svaku sobu u kući i oni nisu našli ništa. Vod je otišao, ostavljajući dva stražara ispred kuće tokom noći. Kada je razgledao gornje spratove, Skjopa je utvrdio da su uništeni. Sledeće jutro je izbrojao više od pedeset rupa na fasadi zgrade. „Bilo je pravo čudo“, pisao je Pačeli, „da nijedan geler nije pogodio gasnu cev, što bi odmah dovelo do eksplozije.“ Pošto je ovaj uzbudljivi napad prošao, i minhenska kriza se završila, barem što se tiče Pačelija, on je mogao da počne da razmišlja o pravom cilju svoje misije u Nemačkoj.

Pačeli i Vajmar

Nemačka privreda bila je na ivici propasti, njeni saveznici u ritama, njena vojna moć nestala, njeno društvo podložno revoluciji i građanskom ratu. Osramoćena, pritisnuta surovim mirovnim odredbama u Versaju, Nemačkoj su očajnički bili potrebni prijatelji i saveznici sa moralnim uticajem. U želji da Nemačkoj pomogne, papski nuncije mogao je da očekuje posebnu pažnju kada god se zalagao za legitimne interese Katoličke crkve. Urednici „L'Osservatore Romano“, već su u februaru, a zatim i aprilu 1919, ukazali na to da bi Saveznici trebalo da umere svoje zahteve na Versajskoj mirovnoj konferenciji. Bilo je više toga što je Sveta Stolica mogla da uradi u korist Nemačke, počevši od pritiska da se popusti oko spornih granica i teritorija do podržavanja diplomatskih veza sa bivšim neprijateljima i neutralnim zemljama. S obzirom na to, Sveta Stolica je mogla samo da se okoristi pomažući ozdravljenje nemačke privrede i politike.¹ Pre rata, Nemačka je priložila Svetoj Stolici više sredstava nego sve nacije na svetu zajedno. Što je više vremena Nemačkoj trebalo da oživi svoju privredu, to je Vatikan gubio više sredstava.

Laičko katoličko političko rukovodstvo u Nemačkoj, takođe je smatralo da je nova situacija u kojoj se našla zemlja sjajna prilika, ali sa sasvim drugog stanovišta. Pošto su tokom rata pokazali bespogovornu lojalnost, nemački katolici su verovali da su prošli dani njihove inferiornosti, dani kada su ih smatrali Reichsfeinde (neprijateljima domovine). Katolici su sačinjavali oko jedne trećine nemačkog stanovništva u posleratnom periodu. (U Hitlerovom Velikom rajhu - uključujući tu i Sar, Sudete i Austriju - to će porasti do skoro jedne polovine stanovništva). Katolici su se hvalili da imaju moćnu mrežu društvenih i političkih asocija-

cija - sindikata, novina, izdavačkih kuća, omladinskih grupa, ženskih grupa, škola, koledža - od kojih su mnoge stvorene i ojačane kao reakcija na Bizmarkov progon Katoličke crkve sedamdesetih godina XIX veka i koje su se održale i širile naredne četiri decenije.

U ravni nacionalne politike, Katolička stranka centra izašla je iz rata kao glavna snaga sa mrežom odbora širom zemlje i saiskusnim parlamentarnim predstavnicima. Stranka je prepustila svoj vodeći položaj u Rajhstagu 1912. godine socijaldemokratima, ali je ipak imala uticaja tokom rata, izvršivši značajan udar 19. aprila 1917, kada je silom opozvala antijeziuitske zakone iz 1872. Od tada, jezuiti su slobodno ulazili u Nemačku i sa velikom energijom osnivali zajednice, škole i koledže.

Na izborima, polovinom januara 1919, Centar je sakupio 6 miliona glasova i 91 mesto, odmah posle socijaldemokrata koji su dobili 11.5 miliona glasova i 163 od 421 mesta u skupštini. Tako je Stranka centra postala ključni igrač u potonjim vajmarskim koalicionim vladama, mešetareći u vlasti između socijaldemokrata i stranaka koje su zauzimale preostala 73 mesta. Između 1919. i 1933, čak pet članova Katoličke stranke centra postali su kancelari u deset vlada.

Odlučnost katolika da igraju pozitivnu ulogu u stvaranju post-monarhističke, demokratske i pluralističke Nemačke, dugovala je zanemarljivo malo papskom društvenom učenju ili papinoj podršci. Naprotiv, Stranka centra je morala stalno da se oglašuje o zahteve Pačelija - ali i pape Pija XI, izabranog 1922, da se kloni većine socijaldemokrata, sa kojima je bila primorana ili da napravi koaliciju u vladi ili da se povuče u političku izolaciju. Pa ipak, katoličko vođstvo, izuzev reakcionarnih grupa koje su se nostalgичno vraćale u vreme prinčeva, moglo je da nađe mrvu utehe u izjavi davno preminulog Lava XIII koji je sa oklevanjem priznao, navodeći slučaj SAD, da republikanska demokratija, između ostalog, može da ponudi nesporan politički sistem.²

Smisao težnji katoličkog političkog vođstva može se napabirčiti iz političkih i verskih ideja Maksa Šelera, najuglednijeg nemačkog katoličkog filozofa i politikologa toga doba. Šeler, koji je bio Pačelijev vršnjak, sin oca protestanta i majke Jevrejke, pos-

tao je najuticajniji katolički mislilac tokom veka. Pedesetih godina, kada je Karol Vojtila, budući papa Jovan Pavle II, radio u kakovskom semeništu na svojoj tezi o ljudskoj ličnosti, radovi Šelera su mu uvek stajali pri ruci. Šeler koji je 1916. odbacio svoju raniju privrženost nemačkom nacionalizmu (i koji će jednog dana da napusti Katoličku crkvu pošto se razveo i ponovo oženio), verovao je da hrišćanska etika može da stvori društva, zajednice i pojedince i da ih vodi u konkretnim društvenim i političkim situacijama. Drugim rečima, verovao je da je hrišćanstvo društvena religija. Šeler se suprotstavio takvom shvatanju pojedinca koje je odbacivalo solidarnost sa drugima.³ Iz istog razloga, bio je protiv komunističkog kolektivizma koji je odbacivao odgovornost i dostojanstvo pojedinca.

Šelerova važnost u ovom kritičnom trenutku je onolika koliko on određuje sve veći uticaj Euđenija Pačelija na katoličko pitanje u Nemačkoj. U najmračnijim danima svetskog rata, Šeler je izjavio da katolici ne treba da ponude Nemačkoj i Evropi strogu rimokatoličku pravovernost, ni apologetsku ni papsku vlast iz Vatikana, već blagotvorni, samoodređujući uticaj koji se javlja u najmanjim grupama i zajednicama. Ovaj uticaj je opisao kao „velikodušan i blag, a ne kao surov“, „više konkretan nego apstraktan“, „pre ukorenjen u ljudima i živoj tradiciji nego u istorijskim načelima“, „privrženiji organskoj nego veštačkim elitama“. Ova poređenja ukazuju na jaz koji po njegovom shvatanju, postoji između socijalnog katolicizma i piramidalne ideologije papske suprematije koja je videla papu kao posvećenog doktrinarnog i crkvenog autokratu. Šeler je video budućnost Stranke centra i katoličkih sindikata, štaviše, kao zbornu mesto hrišćanskih demokrata svih boja; ni Jevreji nisu bili isključeni.⁴ Katolički uticaj, tvrdio je, ne samo da mora da stoji uz nešto što se zove Germanstvo - „već štaviše, on mora da bude utkan u njega i da bude očevidan u međunarodnim odnosima“.⁵

Ova ideja predstojećeg katoličkog „trenutka“, koji će kombinovati unutrašnje pomirenje i međunarodnu saradnju, podržao je Matijas Erberger, uticajni poslanik Katoličke stranke centra. Od 1916. pa nadalje, Šeler i Erberger su sarađivali kao mirovni aktivisti. Šeler je često putovao u Švajcarsku, Holandiju i Aus-

triju, kao zastupnik ideje primirja i razoružanja. Upravo je Ercberger predstavljao Nemačku na potpisivanju Versajskog ugovora, što mu je s vremenom donelo pogrdan naziv „novembarški kriminalac“ i što je dovelo do njegovog ubistva.

Još 1917, Ercberger je nastojao da ubedi biskupa Mihaela fon Faulhabera iz Bavarske da je, bez obzira na ishod rata, „velika katolička renesansa“ bila na vidiku. On je rekao prelatu da u jubilarnoj, četiristotoj godini od Luterovih antipapskih Vitenberških teza, katoličanstvo treba da bude središte hrišćanske kulturne i intelektualne obnove. Predložio je da njegovo prirodno središte bude Minhen, srce katoličke Bavarske, iako će cela zemlja od toga da ima koristi.

Ercberger je bio predstavnik one grupe katoličkih političara koji su od katolika u posleratnoj Nemačkoj, zahtevali nov politički pragmatizam. Nemačka više nije bila sinonim za protestantizam: duh pomirenja i tolerancije bio je potreban na obe strane velike verske podele. Ercberger je tražio da katolici, koji tradicionalno nisu uživali srazmeran udeo u visokom obrazovanju, profesijama i državnoj službi, moraju sada da zauzmu mesto koje im pripada u društvu i da rade na tome da se oseća njihovo prisustvo.

Međutim, upravo u trenutku kada su nemački katolici nastojali da dovedu do ove promene tako što su postali osnova i potka nemačke kulture, društva i politike - upravo u trenutku kada su čak i protestantski političari govorili o kovanju novih veza sa Svetom Stolicom - istorijska vatikanska inicijativa bila je na pragu da razori čitav proces. Pačelijeva misija kao papskog nuncija odnosila se na pregovore oko ugovora između Crkve i države koji bi podsetio na četiristotu godišnjicu Luterove Reformacije na jedan sasvim drugi način od onoga kako ga je zamislio Ercberger. 10. decembra 1520. u Lestertoru u Vitenbergu, Luter i njegovi učenici su spalili sve knjige kanonskog prava u znak svog raskida sa Rimom. Ovaj čin ne samo da je simbolizovao Luterovo odbacivanje papske vlasti, već i njegovo ubedenje da Rim „uzdiže svoje vlastite zapovesti iznad Božijih“. Tomovi kanonskog prava, žalio se Luter, „ne govore ništa o Hristu“. Istorijski čin otpadništva, svet za nemački protestantizam, bio je od og-

romne važnosti za Pačelijevu ambiciju - poziv da se, posle četiri veka, dođe do zvaničnog vladinog priznanja i prihvatanja, da se nemačkim katolicima 1917. nametne Kodeks kanonskog prava. Novi kodeks, kao što smo videli, bilo je delo posvećeno koncentraciji crkvene vlasti u ličnosti pape. Ovde, u ovom aktu vrhunске moći i centralizacije, što se Pačelija tiče, leži budući izvor katoličkog jedinstva, duha, kulture i vlasti. To je bilo u naglašenoj suprotnosti sa pragmatičnim, pluralističkim, komunalnim katolicizmom koji su zagovarali Šeler i Erceberger.

PAČELIJEV KONKORDAT I HITLER

Pristajanje nemačkog naroda na nacizam ne može se u potpunosti razumeti, a da se ne uzmu u obzir dug put, koji je započeo još 1920, do Nemačkog konkordata iz 1933, Pačelijeva presudna uloga u tome i Hitlerovi razlozi za njegovo potpisivanje. Pregovore je vodio isključivo Pačeli u ime pape, bez učešća vernika, sveštenstva i nemačkih biskupa. (Kada je Hitler postao Pačelijev sagovornik u pregovorima, konkordat je time postao vrhunski izraz dve autoritarne ličnosti, dok su navodni korisnici bili oslabljeni, potisnuti i neutralisani). Diplomatska prepiska iz toga vremena, do kraja 1929. godine, pokazuje da su Gaspari i Pačeli potpisali većinu dokumenata, dok je papa igrao ulogu Mojsija Gasparijevom Aronu.⁶ Ali, kao što će biti očigledno, strategiju i stil, posebno počev od 1930, uobličio je i vodio Pačeli lično.

Vekovima su se u Vatikanu čuvali različiti ugovori između Svete Stolice i svetovne vlasti, koji su obezbeđivali pravo da se odredi doktrina; uslovi za prijem svetih tajni; prava na molitvu i obrazovanje; zakoni u vezi sa vlasništvom, semeništima, svešteničkim i episkopalnim naimenovanjima i platama; zakon o braku i njegovom poništavanju. Odredbe konkordata pre Prvog svetskog rata razlikovale su se od zemlje do zemlje, i čak kao što je to bio slučaj sa Nemačkom, od regije do regije, pri čemu je svaki ugovor pravljen po meri lokalnih okolnosti, običaja i svetovne moći.

Međutim, u svetlu kodeksa iz 1917, vatikanska politika u pogledu konkordata se promenila. Od tada, konkordat postaje instrument konsenzusa pomoću koga se regulišu životi biskupa, klera i vernika od vrha do dna, na jednakoj osnovi, svugde i bilo gde na svetu. Uz to, konkordat pretpostavlja pravo papstva da obaveže vernike, bez dogovora sa njima, na svaku vrstu uslova koje ono smatra da treba prihvatiti tokom lokalnih pregovora.

Sledećih trinaest godina, jedan čovek, Adolf Hitler, stajaće između Pačelija i njegovog sna o superkonkordatu koji će obezbediti punu snagu kanonskog prava podjednako za sve katolike u Nemačkoj. Predviđajući konačne pregovore, osnovni uslov koji je postavio Hitler 1933. godine, bio je ništa manje nego dobrovoljno povlačenje nemačkih katolika kao takvih, iz društvenog i političkog delovanja, uključujući i dobrovoljno raspuštanje Stranke centra, u tom trenutku jedine sposobne preživete demokratske stranke u Nemačkoj. Ovu abdikaciju političkog katoličanstva sproveo je sam Pačeli (koji se u to vreme uzdigao do mesta kardinala državnog sekretara u Vatikanu), koristeći veliku moć ubeđivanja koja mu je bila na raspolaganju.

Pačelijev zamašan program vodilo je, kao što smo videli, gotovo mesijansko ubeđenje kroz tri generacije porodice Pačeli, da Crkva može da preživi i ostane ujedinjena u modernom svetu samo jačanjem papske vlasti kroz primenu zakona. Pačelijeva konkordatska politika nije se usredsredila toliko na interese Nemačke crkve koliko na piramidalni model crkvene vlasti koji se stvarao još od Pija IX. Za razliku od Šelera i Erbergera, Pačeli se nije bavio sudbinom paralelnih vera, verskim zajednicama ili institucijama, kao ni ljudskim pravima ili društvenom etikom. Kada su počele da stižu žalbe nemačkog episkopata protiv nacističkog režima, one su se uglavnom bavile prestupima protiv katoličkih interesa navedenih u odredbama konkordata, i bile su prosleđivane u Vatikan.

Ništa nije moglo biti udaljenije od shvatanja pojma snage kroz jedinstveno, samoodređujuće, pluralističko katoličanstvo koje je delovalo kao centar okupljanja za međukonfesionalnu hrišćansku demokratiju. Ništa nije moglo biti bolje smišljeno da uruči moćnu instituciju Katoličke crkve Nemačke u ruke Hitleru.

Međutim, neposredno posle Prvog svetskog rata, suprotstavljene težnje Rima na jednoj strani i težnje nemačkog katoličkog vođstva na drugoj, i njihove dalekosežne posledice, tek treba da se shvate.

PAČELIJEVA KONKORDATSKA STRATEGIJA

Od samog početka, Pačeli se suočio sa nizom prepreka koje su proizlazile iz duge i složene istorije nemačkih odnosa sa papstvom. Čak i bez pomoći Pačelija, neke od ovih teškoća počele su da nestaju nakon pisanja novog ustava u Vajmaru, malom i starom gradu u Tiringiji koji je dao ime nizu vlada koje su upravljale Nemačkom sve do Hitlerovog stupanja na vlast.

Bizmark je gromoglasno zauvek odbacio pojam Nemačkog konkordata sa Vatikanom u čuvenom govoru 1872. u Rajhstagu. „Ne verujem“, rekao je govoreći o dogmi papske nepogrešivosti i primata, „da je posle nedavno izražene i javno objavljene dogme Katoličke crkve, moguće jednoj svetovnoj sili da zaključi konkordat bez da ta sila u izvesnoj meri ili na neki način, ne izgubi obraz. To Nemački rajh uopšte ne može da prihvati.“⁷

Prilika za ovaj govor bilo je ukidanje nemačkog poslanstva pri Svetoj Stolici, što je, u stvari, ostavilo Nemačku, Prusku i Vatikan bez uzajamnog predstavnštva i bez pisanih sporazuma koji bi zaštitili prava katolika u Pruskoj, osim papske bule iz 1821. De salute animarum⁸ za koju je pruski kralj dao svoju uzdržanu „dozvolu i odobrenje“. Godine 1882, kada su se završila Bizmarkova proganjanja katolika, ponovo je uspostavljeno prusko poslanstvo pri Svetoj Stolici u Rimu, ali još uvek nije bilo carskog poslanstva. I tako je to ostalo sve do 1918. Postavljalo se pitanje, kako je Pačeli mogao da počne pregovore o Nemačkom konkordatu bez nuncijature u Berlinu koja bi bila u rangu ambasade, i obrnuto, bez nemačke ambasade pri Svetoj Stolici u Rimu?

Jedan od Pačelijevih prioriternih zadataka bio je da sredi ovu stvar.

Posle ratifikacije ustava u Vajmaru, 11. avgusta 1919, Pačeli je shvatio da je odluka nove republike da odvoji Crkvu od države, otvorila put da Pruska prihvati važan propis koji je jedino papi

davao moć da imenuje nove biskupe. Član 137. novog ustava činilo se da uklanja prerogative države u crkvenim stvarima, objavljujući da verska udruženja mogu sama da upravljaju svojim poslovima „bez mešanja države ili civilne vlasti“, i time vraćajući upravu crkvama, ili, kako je Pačeli tumačio stvari katolicima, lično papi. Ali, bila je tu i jedna prepreka, pošto je član bio samo jedna uopštena odredba, dok su detalji ostavljeni pojedinim regionalnim državama. Otuda hitnost, kako se činilo Pačeliju, da se pregovara o konkordatu sa svakom državom pojedinačno, istovremeno ispitujući mogućnost konkordata za čitavu Nemačku.

Jedna druga odredba Vajmarskog ustava, pružila je Pačeliju priliku da sprovede svoju celokupnu strategiju. Član 78. je predviđao da je „održavanje odnosa sa stranim državama isključivo u nadležnosti Rajha“. Pošto je Sveta Stolica, strogo uzevši, strani vladar, kako je to Pačeli video, a ne strana država, to je ukazivalo na način na koji treba da se uspostave veze kako sa regionalnim državama tako i sa Rajhom, sa velikim mogućnostima korišćenja jednih i drugih za postizanje svojih ciljeva.

Još jedan član bio je od izuzetne važnosti za sve nemačke katoličke roditelje, kao i za Pačelija. Novi ustav davao je Rajhu veliku moć u pitanjima verskog obrazovanja, posebno školskih inspekcija, strukture nastavnog programa, standarda za kvalifikacije kao i imenovanja i otpuštanja nastavničkog kadra. Pošto je škola rasadnik katoličanstva, Pačeli je bio odlučan da ovaj član ustava mora da se briše, barem što se katolika tiče - iako nije imao nameru da osporava ustavnu obavezu da se jemči finansiranje verskih škola i verskog obrazovanja u državnim školama. Daleko od toga. Počevši od Bavarske, Pačeli je nameravao da uvede ispravke po pitanju školstva u svim nemačkim državama, sa krajnjim ciljem da se taj član ukloni iz primene u čitavoj državi u budućem celovitom Nemačkom konkordatu.

Bavarska na jugu Nemačke, sa svojim brojnim katoličkim stanovništvom i istorijskim vezama sa papstvom, bila je očigledno polazište za njegov prvi državni konkordat. U međuvremenu, pretežno protestanska Pruska, koja je imala zajedničku prestonicu sa vladom Rajha, mogla je malo da pričekava. Katolička Ba-

varska, sa svojim osećanjem za kulturnu nezavisnost od severa, uvek je žudila da ispita obim svoje regionalne autonomije, čime je Pačeli dobio priliku da postavi presedan stvarajući model konkordata za jednu propapsku državu.

BISKUPSKO PITANJE

Međutim, drugi razlog naveo je Pačelija da sa protestantskom Pruskom postupa oprezno u ovoj ranoj fazi. 11. novembra 1919, stolica velike i stare biskupije u Kelnu ostala je upražnjena posle smrti kardinala nadbiskupa Feliksa fon Hartmana. Time je stavljen na probu kanon iz 1917, kojim novog nadbiskupa imenuje sam papa. Oduvek je imenovanje nadbiskupa u Kelnu bilo u rukama kanonika katedrale, na slobodnim izborima, onako kako su predviđali stari i lokalni primeri, a što je bilo potvrđeno papskom bulom iz 1821. Prvi test novog kodeksa izazvao je strasne rasprave između centrističkog papskog apsolutizma i pristalica lokalnog prava.

Na sam dan Hartmanove smrti, devet glavnih sveštenih lica kaptola u Kelnu, od kojih su dvojica bili pomoćni biskupi, potpisali su pismo Svetom ocu tražeći njegov blagoslov, „pošto je sada nama dužnost da izaberemo novog nadbiskupa”.⁹ Zbog toga je 17. novembra Gaspari poslao Pačeliju hitan, šifrovani telegram: on treba da obavesti kanonike da „u pogledu imena nadbiskupa oni moraju da sačekaju uputstva od Svete Stolice”.¹⁰ Nedelju dana posle Hartmanove smrti, Pačeli je pisao kanonicima u Kelnu da ni u kom slučaju ne započinju izbor već da „sačekaju uputstva za imenovanje nadbiskupa, koje će Sveta Stolica bez daljeg poslati”.¹¹ Kanonici, međutim, nisu bili skloni da ustupe svoja stara prava, dok je pruska vlada rešila da u pogledu ove stvari ne ostane po strani.

2. decembra, Pačeli je primio pismo od pruskog otpravnika poslova koji je izrazio odlučan stav svoje vlade da Vajmarski ustav nije izmenio odredbu papske bule *De salute animarum*.¹² Drugim rečima, Pačelijevo tumačenje novog ustavnog spora između crkve i države u korist Vatikana, naišao je na odlučan otpor u Pruskoj, barem što se tiče izbora novih katoličkih bisku-

pa. Svaki pokušaj mešanja u izbor kelnskog biskupa, dalje navodi otpravnik, „imao bi najteže posledice po odnose između Sve Stolice i nemačkih katolika“. Još gore je tek imalo da dođe. U šifrovanom telegramu od 15. decembra, Pačeli je upozorio Gasparija da su mu kanonici iz Kelna rekli u svom odgovoru da imaju razloga da veruju da će pruska vlada odbiti da isplaćuje biskupske plate i troškove za nadbiskupiju ukoliko Sveta Stolica jednostrano promeni izborni postupak. „Da li želite da i dalje ostanete pri ranijim uputstvima?“, telegrafisao je Pačeli Gaspariju.¹³

U međuvremenu, prve sedmice decembra, papski nuncije u Švajcarskoj, Luidi Maljone, saznao je od Dijega fon Bergena, pruskog poslanika pri Svetoj Stolici, da su se pruska vlada, nemački biskupi i kanonici iz Kelna, dogovorili da je sadašnji biskup Paderborna, monsinjor Šulte, najbolji kandidat za upražnjeno mesto. Maljoneov potonji predlog Gaspariju, primer je za vešte mahinacije papske diplomatije tog doba.

„Ako je on možda takođe prihvatljiv Svetom ocu, kao što ja mislim da je slučaj“, pisao je Maljone, „popunjavanje ovog veoma važnog upražnjenog mesta provešće se na veliko zadovoljstvo svih u Nemačkoj.“¹⁴ Maljone je zatim ukazao, krajnje oprezno, da mu je nemački izaslanik nagovestio da će vlada prihvatiti Šulteov izbor (ovaj „izvanredan“ kandidat „u očima svih zainteresovanih“) ukoliko postoje neke naznake da on može postati kardinal na narednom konzistorijumu. Maljone se čak usudio da ukaže da nije bilo nemačkih kandidata za izbor u narednom konzistorijumu, dok je Poljska, „država nedavno stvorena“, već imala dva naimenovana kardinala, od kojih je jedan „nadbiskup Gnesena i Posena - oblasti otete od domovine Nemačke“.

Bez sumnje pod mudrim nadzorom nuncija u Švajcarskoj, nemački izaslanik se distancirao od svakog traga pritužbe ili moralne ucene. Maljone je mogao da izvesti da je izaslanik dodao: „Jedino želim da obavestim Svetu Stolicu da su naši ljudi postali još osetljiviji i sumnjičaviji što je posledica mnogih patnji kroz koje su prošli; u tolikoj meri da oni ne žele da posumnjaju da ne uživaju uzvišenu blagonaklonost Svetog oca.“ Drugim re-

čima, ako Sveti otac želi iskreno da pokaže da nije antinemački nastrojen, neka nam dâ kardinala.

17. decembra, Gaspari je poslao još jedan šifrovani telegram Pačeliju, izmenivši prethodna uputstva u svetlu dogovora oko kandidata. „Vaša Ekselencija treba da ode u Berlin gde se vlada neće protiviti naimenovanju (Šultea), pošto je sada konsultovana. Vaša Ekselencija će potom otići u Keln i reći kaptolu da samo ovom prilikom mogu da imaju biskupa iz Paderborna, pošto je pristanak vlade već dat.“¹⁵

Tako je Pačeli požurio vozom u Keln i rekao okupljenim kanicima da ovom prilikom i samo sada, mogu da izaberu novog nadbiskupa prema svojim starim privilegijama, ali da moraju da shvate da tako neće moći da rade u budućnosti.

Pačelijev pristanak 1919. bio je utoliko lakši pošto su i on i Kurija bili jednodušni u pitanju kandidatu koga su tražili kanonici.¹⁶ Međutim, postojali su drugi razlozi zbog čega se Pačeli pouzdavao u svoju širu strategiju i ubedenje da će sa Rajhom uspeti da ostvari ono što mu je izgledalo da ne može sa Pruskom.

MAHINACIJE IZMEĐU BERLINA I MINHENA

27. septembra 1919, ministar inostranih poslova Herman Miller, najavio je da se prusko poslanstvo u Rimu pretvara u nemačku ambasadu pri Svetoj Stolici, i da Dijego fon Bergen, uz saglasnost Vatikana, treba da bude prvi ambasador predstavljajući ceo Rajh, kao i državu Prusku. Matijas Erberger, koji je promovisan u Reichsminister-a, nije smatrao da postoji bilo kakva prepreka Nemačkom konkordatu. Na banketu posle Božića, koji su priredili predsednik i kancelar u Pačelijevu čast u Berlinu, on je izjavio da bi konkordat trebalo u potpunosti da promeni strukturu odnosa između Vatikana i Nemačke i da će „ga sve države zajedno ugovoriti, pod vođstvom Rajha“.¹⁷

Postojale su, međutim, unutrašnje teškoće u dogovoru oko vatikanske ambasade, u šta su bili umešani stari rivaliteti između Bavarske i Pruske, Minhena i Berlina, katoličke i protestantske Nemačke. Ali Pačeli je krenuo da rešava ove probleme sa lukavošću prepredenog pokeraša, na zadovoljstvo i uz čestitke

pape i rimske Kurije. Što se tiče ministara u Berlinu, odluka da se uspostavi ambasada Rajha pri Svetoj Stolici doneta je pod pretpostavkom da će postojeće bavarsko poslanstvo biti zatvoreno. Ali to se nije dopalo Pačeliju. On nije nameravao da radi isključivo sa tradicionalno protestantskim Rajhom ukoliko je postojala mogućnost igranja po principu „zavadi pa vladaj“, uz istovremene pregovore sa katoličkom Bavarskom. Zbog toga je on nastavio da se koristi prednostima podela i rivaliteta između nacionalne i lokalne vlade u Nemačkoj, koristeći u velikoj meri metod diplomatske ucene.

On bi više voleo, rekao je Pačeli vladama država i vladi Rajha u Berlinu, „ambasadu Rajha u Vatikanu (Rimu), sa papskom nuncijaturom za nemačke poslove (osim Bavarske) u Berlinu, i bavarsko poslanstvo pri Vatikanu u Rimu, sa papskom nuncijaturom u Minhenu“. Ali ako vlada Rajha ne misli da prihvati ovakav dogovor, nastavio je, Sveta Stolica bi želela „da zadrži status quo ante“. Drugim rečima, on će se uzdržati od toga da odobri uzajamna diplomatska predstavništva između Rajha i Svete Stolice, što će za posledicu imati da će Nemačka izgubiti Vatikan kao jednog snažnog saveznika na svetskoj sceni. U svakom slučaju, govorio je nuncije, Sveta Stolica je odlučna da „zadrži nuncijaturu u Minhenu.“¹⁸

Rajh je, nemajući kud, popustio i Pruska je pristala da njeno vlastito predstavništvo u Rimu postane odeljak ambasade Rajha u Vatikanu. U međuvremenu, maja 1920, Gaspari je rekao nemačkom ambasadoru da će nuncije za čitavu Nemačku otvoriti rezidenciju u Berlinu, i da će Pačeli doći na to mesto. Ipak, Sveta Stolica je najavila da će za izvesno vreme novi nuncije u Rajhu ostati i dalje nuncije u Minhenu, zastupajući Bavarsku, i da će putovati između dva grada kako nađe za shodno. Pačeli je sada držao sve dizgine u rukama, i njegova diplomatska veština može se videti u svakom detalju ovih značajnih dogovora. Stvari su se promenile od davne 1917, kada je Matijas Erberger savetovao Pačelijevom prethodniku u Minhenu, pokojnom nadbiskupu Aversi, da kajzer nikad neće pristati da se bavarski nuncije naknadno akredituje za Rajh ili Prusku, pošto bi to bilo isto što i davanje Rajhu da igra sporednu ulogu.¹⁹

Pa ipak, ma koliko da je ova diplomatska majstorija izgledala vešta, ona je odgodila pregovore oko Nemačkog konkordata. A posledica tog propusta, po viđenju nemačkog crkvenog historičara Klausa Šoldera, dovela je do „tragičnog polazišta sa koga je 1933. Hitler prisilio, u roku od nekoliko sedmica, nemačko katoličanstvo na kapitulaciju”.²⁰ Drugim rečima, Pačeli je mogao da zaključi Nemački konkordat ranih dvadesetih godina, a da ne dovede u pitanje katoličku političku i društvenu delatnost. Desetak godina kasnije, Hitler je lukavo shvatio da mu konkordat pruža priliku da obezbedi dobrovoljno povlačenje političkog katoličanstva, sa kojim je bio odlučan da izbegne svaku konfrontaciju.

PAČELI KAO DOAJEN DIPLOMATIJE

30. juna 1920, Pačeli je uručio svoje akreditive predsedniku Republike, i tako postao prvi diplomata koji je to uradio pod vajmarskom vladom. Na taj način postao je najstariji diplomata u prestonici, što je bila počast koju je on negovao sa velikim šarmom i dostojanstvenošću.²¹ Pošto mu je toplo poželeo dobrodošlicu, predsednik Fridrih Ebert je svečano izjavio da je njegova dužnost bila da uredi, „sa odgovarajućim vlastima, odnose između Crkve i države u Nemačkoj, tako da one budu u skladu sa novom situacijom i savremenim prilikama”. Pačeli je odgovorio: „Što se mene tiče, ja ću posvetiti sve svoje snage negovanju i jačanju odnosa između Svete Stolice i Nemačke.” (Trinaest godina kasnije, Hitler je upotrebio istu frazu, od reči do reči, kada je obećao neposredno sređivanje odnosa između Berlina i Svete Stolice u zamenu za pristanak Stranke centra da glasa za Zakon o posebnim ovlašćenjima, koji mu je omogućio diktatorsku moć.)²²

Pošto je izgovorio ove uglađene reči, Pačeli je posvetio svu svoju pažnju pregovorima oko konkordata sa bavarskom vladom, sa kojom je on već napravio nacrt koji je zaprepastio ministre svojom smelošću. U pitanju školstva, na primer, zahtevao je da država prihvati sve predloge lokalnog biskupa u vezi sa veroučiteljima, i da država mora da otpusti ove nastavnike, ako to

zahteva biskup. U međuvremenu, od države se tražilo da ispuni sve finansijske obaveze i istovremeno garantuje primenu kanonskog prava na vernike.²³

Reakcija u Minhenu na Pačelijevu veliku listu zahteva nije bila toliko zaprepašćenje koliko šok, čak i među onima koji su bili veoma raspoloženi prema konkordatu. Septembra 1920, službenik zadužen za poslove Vatikana u Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu, profesor Rihard Delbrik, upozorio je na „neraspoloženje“ koje su izazvali Pačelijevi „preterani zahtevi“ u Minhenu. Primetio je takođe, da je „najčudnije kod Pačelija da je on jedva svestan toga šta je moguće u Nemačkoj i da pregovara na način kao da to čini sa Italijanima“.²⁴

Delbrik je takođe otkrio dokle je Pačeli bio spreman da ide. Nuncije je uslovio svoje zahteve otvorenim pretnjama o diplomatskim protivmerama. Ukoliko se ne prihvate njegovi zahtevi, rekao je Pačeli bavarskoj vladi, neće biti ni konkordata; a ako ne bude konkordata, onda Sveta Stolica neće imati načina da pomogne u slučaju teritorijalnih sporova sa nemačkim susedima, „na primer, u pitanju dijeceze u Saru, što može u svakom trenutku da postane problem. Sa dubokim žaljenjem, Nemačka će morati da popusti.“

Pačeli je imao na umu osetljivo pitanje bivših nemačkih teritorija koje su anektirali ili demilitarizovali saveznici na kraju rata. Mnoge od ovih teritorija, na istoku i na zapadu, nastanjivali su katolici. Hoće li ove teritorije ostati unutar svojih starih nemačkih dijeceza? A ako ne, da li će bar sveštenstvo da dolazi iz nemačkih semeništa, i tako nastavi da vrši nemački uticaj?²⁵ Jasno je da je u interesu nemačke vlade bilo da podržava nemački kulturni i verski uticaj nad ovim odvojenim podanicima, što je bilo pitanje koje je Pačeli mogao da reši jednim potezom pera. Ali on je sa izvanrednom hladnokrvnošću obavestio bavarsku vladu, a potom i vladu Rajha, da ova saradnja ima cenu: naime, da se popusti u pogledu školskog pitanja.

Briga Rajha za probleme granice bila je tolika, da je u novembru 1920. odobren nacrt bavarskog konkordata, uključujući tu i zahteve oko obrazovanja. To je bio očigledan Pačelijev trijumf. Postavljalo se pitanje: kakav je utisak ovo ostavljalo na protes-

tantsku Nemačku, posebno na Prusku? U intervjuu pariskom listu „Les Temps“, u decembru, Pačeli je objašnjavajući svoje planove, izjavio da namerava da identični konkordat primeni na čitavu Nemačke ili Prusku. Još jedanput on je ostavio sve opcije otvorene za svoje buduće delovanje: prvo Pruska? Ili Rajh? U međuvremenu, obe strane su ga zvale: vlada Rajha, i posebno pruska vlada koja se bojala da će Rajh biti lak plen za Pačelija, i otuda je želela da unapred postavi vlastite kriterijume za konkordat.

DOMAĆA DRAMA

U to vreme Pačeli je imao buru u kući zbog bitke koja se vodila između sestre Paskvaline, njegove mlade domaćice i laičkog dela posluge, oko prevlasti u domaćinstvu.²⁶ Izgleda da je klika u stalnom delu posluge, kojoj je smetalo napredovanje sestre, počela da joj stvara teškoće. Kako tvrde svedoci za beatifikaciju, ona je ponekad bila neprijatna žena, posebno ukoliko oni koji su radili sa njom nisu bili dovoljno hitri. Ona je imala ono što je jedan od svedoka beatifikacije opisao na italijanskom kao snellezza, odnosno žustrina.

Sa dozvolom Pačelija, Paskvalina je s vremenom preuzela rukovođenje čitavim domaćinstvom u nuncijaturi, uključujući čišćenje, kuvanje i pranje, efikasno uklanjajući svoje protivnike. Otada je ona postala bez premca u svom domenu. Po pričanju Pačelijeve sestre Elizabete, neprijatelji domaćinstva odgovorili su tako što su po Minhenu proneli glasinu da nuncijske na nju gleda više nego sveštenečkim očima.

Pačelija je prirodno, pogodila ovakva optužba, kako je to pedeset godina kasnije rekla njegova sestra tribunalu za beatifikaciju. On je insistirao na istrazi povodom ove orribile calunnia - teške laži - na najvišem nivou u Vatikanu. Elizabeta je rekla da joj je on kasnije pisao, izražavajući svoje zadovoljstvo presudom koju je donela istraga, rekavši da je „ponovo našao svoj mir i vedrinu duha - što mu je bilo veoma potrebno kako bi mogao da nosi težak teret svog posla“.²⁷

U to vreme, Pačeli je počeo da koristi usluge jednog idealnog pomoćnika, jezuite Roberta Lajbera. Lajber, miran i sitan čovek, opisuje se u jednom svedočanstvu za beatifikaciju kao „melanholičan i tužan tip, koji stalno uzdiše, ali koji je veliki radnik i čije su misli u pogledu problema crkve bile u punom skladu sa nuncijevim“. Njih dvojica su proveli sate i sate radeći zajedno. Priča se da je tih dana, sveštenik Lajber rekao za Pačelija: „On je rođeni vladar.“ Lajber je takođe imao i mišljenje o sestri Paskvalini: „Nuncio treba da je spakuje i pošalje kući, ali on to neće zato što ona poznaje veoma dobro ekonomiju domaćinstva.“²⁸

CRNA SRAMOTA

Zanimljiv primer za nacionalne i internacionalne probleme sa kojima se suočavao Pačeli u ovom periodu, bio je spor između Nemačke i Francuske oko dovođenja crnih vojnika u okupiranu Rajnsku oblast. Već u aprilu 1920, odgovarajući na zahteve nemačkih biskupa i laičkih molilaca, Pačeli je obavestio Gaspariju da su francuski crni vojnici svakodnevno silovali nemačke žene i decu u Rajnskoj oblasti i da se mora iskoristiti uticaj Svete Stolice da se izvrši pritisak na francusku vladu da odatle ukloni ove vojnike. Kardinal Adolf Bertram iz Vroclava, pisao je (na latinskom) Gaspariju 31. decembra 1920, izjavljujući da „Francuska više voli da koristi afričke vojnike, koji su bez ikakve kulture i morala izvršili neopisive zločine nad ženama tog regiona, u situaciji koja je postala poznata pod imenom Crna sramota“.²⁹ Po tvrđenju Bertrama, Francuzi su čak planirali da pošalju još crnih vojnika u to područje. U međuvremenu, istraživanje nemačke vlade donelo je dovoljno dokaza o „zločinima koje su izvršili ovi vojnici: spisak sadističkih zlodela, silovanja i strašnih napada na žene i okrutnosti prema deci, između ostalog“.

U odgovoru Gaspariju, 16. januara,³⁰ francuski ambasador pri Svetoj Stolicu odlučno je odbacio Pačelijeve i Bertramove navode, opisujući ih kao „odvratnu propagandu“ koju je podsticao Berlin. On je tvrdio da su činjenice bile da je samo jedna grupa severnoafričkih vojnika bila u regionu, od kojih je većina pripadala „staroj civilizaciji i među kojima je bilo mnogo hrišćana“. U

međuvremenu, podigla se međunarodna kampanja protiv crnih vojnika i njihovih navodnih zločina. U SAD, pod vatrom otvoreno rasističkih peticija, Predstavnički dom je zatražio istragu³¹ koja je opovrgla nemačke optužbe. Odbor je preporučio da SAD ne preduzimaju nikakve radnje spram žalbi koje stižu od nemačke vlade i Svete Stolice.

Ali Pačeli, koji je raspolagao rezultatima istrage, nije bio uveren u njegove zaključke. Sedmog marta 1921, on je ponovo pisao Gaspariju, tražeći od Pape da interveniše u ime zlostavljanih nemačkih žena i dece. Gaspari nije dalje prosledio zahtev francuskoj vladi, ali su navodi o Crnoj sramoti nastavili da se javljaju sve dok ove teritorije nisu konačno bile oslobođene. Što se tiče Pačelija, ova epizoda je uobličila njegov stav prema rasi i ratu. Dva-deset i pet godina kasnije, kada su se saveznici spremali da uđu u Rim, on je tražio od britanskog ambasadora pri Svetoj Stolici da zamoli britansko Ministarstvo inostranih poslova da „nijedan obojeni saveznički vojnik ne bude u onom malom broju koji će biti smešten u Rimu posle okupacije”.³²

Sjajni diplomata

Tokom 1921, Pačeli je nastavio da manevriše između Rajha i Pruske, tražeći najpogodniji položaj za pregovore u skladu sa svojom konkordatskom politikom. U to vreme, u pomoć i u službu, došla mu je jedna neobična ličnost: Ludvig Kas, stručnjak za kanonsko pravo, poslanik Katoličke stranke centra u Rajhstagu i (što je neobično za profesionalnog političara) katolički sveštenik. Pet godina mlađi od Pačelija, živahan, sa naočarima, sa obavezanim lepim štapom, Kas, poznat kao „prelat“, postao je Pačelijev bliski saradnik u svim fazama pregovora o konkordatu. Kao što će se pokazati, bilo je to kobno za nemački narod, jer iako je „zvanično predstavljao Rajh“, Kas je bivao sve odaniji Pačeliju.

Kas je predstavljao ključnu ličnost u Pačelijevoj konkordatskoj politici i njegovoj kasnijoj vezi sa Hitlerom. Njegov položaj nije bio sasvim jasan i s vremenom je postajao sve neobičniji. Kas je bio taj koji je postao vođa Stranke centra kada je bivši kancelar Vilhelm Marks podneo ostavku, u oktobru 1928. Kas je bio prvi sveštenik koji je postao vođa Stranke centra u njenoj dugoj istoriji, i to u vreme kada se povećavao jaz između interesa Vatikana i interesa nemačkog katoličanstva. Podržan od strane Pačelija, on se pojavio kao kompromisni kandidat što je bila posledica podeljenih glasova između laičkih kandidata sa levog i desnog krila stranke. Kao što će se pokazati, Kasova tvrdnja da predstavlja stranku koja je održavala ravnotežu snaga u Nemačkoj, bila je neosnovana: godine 1931, on je postao u svakom pogledu Pačelijev privatni pomoćnik, njegov prijatelj, poverenik i uvaženi pratilac. On je predstavljao interese Pačelija i papstva, od početka do kraja.

Kao i Pačeli, Kas je bio ubeđen da novi Kodeks kanonskog prava treba da se nalazi u osnovi svakog budućeg konkordata.

Kas je štaviše, stalno ohrabrivao Pačelija u uverenju da je zajednički i sveukupni Nemački konkordat bio neophodan kako bi se sprečilo da pojedine države preuzmu mere koje su bile karakteristične za doba Kulturkampf-a. Zbog ovog ubeđenja je u stvari, Pačeli upao u zamku koju mu je 1933. postavio Hitler mnogo mu obećavajući u tom smislu.¹

U međuvremenu, tokom leta 1921, vlada Rajha, pod kancelarom Jozefom Virtom, političarom levog krila Stranke centra, vršila je pritisak na Pačelija da zaključi odmah Nemački konkordat nadajući se da će to pomoći Nemačkoj u oštrom teritorijalnom sporu sa Poljskom. Poljska je tražila Gornju Šleziju; Virt je bio ubeđen da bi čvršće veze sa Vatikanom mogle da budu od pomoći. Pačeli se odupirao, verovatno zato što mu se nisu dopadale Virtove levičarske ideje.

U jesen, u nadi da će privoleti Pačelija na razgovore, Virt je molio nuncija da mu barem da napismeno listu pitanja koja su za Vatikan bila od posebne važnosti. Ono što mu je Pačeli dao bio je manje-više nacrt Bavarskog konkordata, u kome su zahtevi o pitanjima školstva predstavljali uvredu za Prusku.² Pačeli je ponovo zapanjio ministre otvorenim pretnjama. Na sastanku u Ministarstvu vera i obrazovanja u decembru 1921, rekao je ministru Otu Belicu i državnom sekretaru Karlu Hajnrihu Bekeru, da će pomoći Nemačkoj tako što će hitno postaviti nemačkog biskupa u Trir u Sarskoj oblasti, samo ako vlada pristane da saraduje u pogledu školskog pitanja u konkordatu. Inače, oko Sarske oblasti vodio se teritorijalni spor sa Francuskom. Pačeli je, potom, bez uvijanja dodao da će Svetoj Stolici biti bolje bez konkordata ukoliko ne bude mogla da sprovede svoje namere u vezi sa školama. Ministri su primetili, na kraju sastanka, da Pačeli nije shvatio probleme nemačke politike.³ I pored toga, posle pojačanih pregovora, 6. januara 1922, u zamenu za naimenovanje nemačkog biskupa u Triru, Pačeli je iznudio od Pruske pristanak da će barem razmotriti školsko pitanje „na zahtev Rajha”.⁴

Pošto je postavio znak jednakosti između školskog pitanja i pretećih teritorijalnih problema, Pačeli se hvalio svojom pobedom kardinalu Adolfu Bertramu, dodajući da njegovi uspesi u ovim stvarima ne duguju samo njegovom talentu već i Bogu.

Kardinal Bertram i nadbiskup Šulte, vodeći katolički prelati u Pruskoj, bili su zapanjeni. Pišući Betramu 9. januara, Šulte je opisao dogovor kao „ogroman rizik“, jer će on samo ohrabriti Francusku na još veću teritorijalnu agresivnost. S vremenom će se pokazati, razmišljao je Šulte, da će to biti suprotno interesima Vatikana u Nemačkoj. Posledica ove prepiske bila je Bertramova molba Pačeliju da ne preteruje, pošto je jurisdikcija Pruske države u pogledu obrazovanja bila neprikosnovena. Pačeli je, međutim, smatrao da zna bolje od svoje nemačke hijerarhije.

On je nastavio svoju politiku, ne slušajući savet svoje biskupske braće, ne primećujući nemačku društvenu i političku stvarnost, u tolikoj meri opsednut da pobedi u pitanju školstva, da je prenebregao druge ozbiljne implikacije. U pitanju je bila neobična mešavina upornosti i bezobzirnosti, zbog čega će on, kroz deset godina, postati veoma pogodan partner za pregovore sa Hitlerom.⁵

NOVI PAPA

22. januara, umro je Benedikt XV, posle kratke bolesti. Nasledio ga je 6. februara, Akile Rati, koji je uzeo ime Pije XI. Rati, šezdesetčetvorogodišnji sin upravnika fabrike svile iz okoline Milana, bio je naučnik, stručnjak za paleografiju i arhivista. Bio je takođe i oduševljeni planinar. Posle staža u vatikanskoj biblioteci, poslat je u Poljsku kao nuncije, gde se istakao kao vešt i odvažan diplomata. Za nadbiskupa Milana bio je naimenovan 1921. godine, kada je postao i kardinal. Nizak i dežmekast, sa telom alpskog planinara, imao je široko, visoko čelo i prodorne oči. Smeškao bi se kada bi primao hodočasnike i posetioce, ali umeo je da bude i strog. Prelati su pričali da su se za susret sa Ratijem pripremali kao pred ispit. On ih je strogo unakrsno ispitivao i teško onom svešteniku koji nije znao odgovore. Postao je jedan od najsamovoljnijih papa u novijoj istoriji papstva.

Po prvi put od 1870, blagosiljanje urbi et orbi vršilo se iz lođe iznad Trga svetog Petra, što je ukazivalo na to da je Pije XI bio odlučan da reši Rimsko pitanje. Rektor Engleskog koledža, koji je posmatrao novog papu kako stoji i gleda preko Trga, sećao se da

je ovaj „bio miran i sabran kao onda kad je stajao na vrhu Monte Rosa ili kao kad je provodio noć na kamenitom grebenu za vreme oluje na Alpima".⁶

Pačeli i Rati su se dobro poznavali i jednako su mrzeli i bojali se boljševizma. Na Pačelijevu veliko zadovoljstvo, jedna od prvih Ratijevih odluka bila je da zadrži Pjetra Gasparija na mestu državnog sekretara. To je značilo da neće biti promena u konkordatskoj politici.

Dok je nastavljao da pregovara o konkordatu sa državama u Nemačkoj, Pačeli je takođe tokom 1923. i 1924. bio upleten u oštre domaće i međunarodne krize koje je podstakla francuska okupacija rurske doline i propast nemačke marke.

11. januara 1923, tvrdeći da su isporuke uglja i drveta bile zadržane, francuske i belgijske trupe su okupirale veoma industrijalizovanu rursku oblast. Za odmazdu, Berlin je prekinuo isplatu reparacija i pozvao na pasivan otpor i štrajkove, obavezujući vladu da plati kompenzaciju pobunjenim radnicima. Terrorističke grupe napadale su železnice i druga industrijska postrojenja uz pomoć nemačke armije. Došlo je do talasa hapšenja, kažnjavanja, proterivanja i strogih mera protiv civila. Vrednost nemačke marke je opala u odnosu na vrednost američkog dolara, prvo na 18.000, a zatim 1. jula na 160.000. U novembru, odnos je bio četiri milijarde maraka za jedan dolar, posle čega se broj uvećao do jedne bilijarde.

Francuzi su se gorko žalili da je Vatikan favorizovao Nemačku. Gaspari se pravio gluv. Koristeći se Pačelijevim izveštajima, kardinal-državni sekretar je u više navrata upozoravao na opasnost od komunističkog prevrata u toj oblasti, ukoliko Nemačka izgubi strpljenje zbog francuskih koraka. Pod pritiskom nemačkog ambasadora pri Svetoj Stolicu, a posle Pačelijevih izveštaja u kojima se stalno ponavljala pretnja izgledima za konkordat, Pije XI objavio je 28. juna otvoreno pismo u „L'Osservatore Romano". U njemu je osudio stroge odredbe reparacija i kritikovao Francusku zbog okupacije delova zapadne Nemačke. Nemci su bili ushićeni. Francuzi su bili besni. U velikoj meri zahvaljujući Pačelijevoj diplomatiji, dve strane su se približile, iako su Francuzi ostali sumnjičavi u pogledu namera Vatikana.⁷ U međuvre-

menu, Gaspari koji je delao u dosluhu sa Pačelijem, a kroz posredovanje „tajnih nezvaničnih misija“, uputio je upozorenja francuskim prelatima da Francuska igra opasnu igru u Ruru. Primio je izveštaje da će Rusija da iskoristi pometnju u Zapadnoj Evropi. Tako je, putem privatnih sastanaka, šifrovanih depeša, došapnutih predloga i u nemačke i u francuske uši, Vatikan koristio svoje dobre usluge da spoji obe strane.

BAVARSKI KONKORDAT

Pačelijevi napori da zaključi Bavarski konkordat konačno su urodili plodom u martu 1924, kada su obe strane bile spremne da ga potpišu. Početkom januara 1924, Pije XI i Pačeli su sedeli zajedno u Apostolskoj palati, prelazeći preko nemačkog teksta reč po reč. Nekoliko dana kasnije, konkordat je izglasan u bavarskom parlamentu sa 73 glasa za i 52 protiv. Bio je to dug i naporan posao, koji je trajao pet godina. Gaspari je bio veoma zadovoljan, posebno svojim štićenikom Pačelijem, u tolikoj meri da ga je veličao bavarskom poslaniku u Rimu kao „jednog od najboljih nuncija, ako ne i najboljeg“.⁸

Konkordat je obezbedio da bavarska država prizna novi Kodeks kanonskog prava kao normu za naimenovanje nadbiskupa, biskupa, monsinjora i kanonika. On je dao Pačeliju svu vlast koju je tražio za verske škole i za veronauku kroz čitav obrazovni sistem. Njime se, osim toga, obezbeđivalo priznanje, zaštita i napredovanje Katoličke crkve i svih njenih udruženja i institucija, za sva vremena. Za uzvrat, u Članu 13, Crkva je pristala da, s obzirom na to da je bavarska država plaćala sveštenstvo, samo građani Bavarke ili neke druge države unutar Nemačke, mogu da budu imenovani.⁹

Međutim, Pačelijev uspeh sa Bavarskim konkordatom, odmah je stvorio probleme u vezi sa budućim konkordatima Nemačke i Pruske. Pruski ministri su bili veoma sumnjičavi, pošto se Pačeli javno hvalio da je nameravao da iskoristi Nemački konkordat da im nametne svoju volju. 27. novembra, pruska vlada je obavestila vladu Rajha da, pošto je Bavarska pregovarala o svom konkordatu, Pruska je za sebe zadržavala sva

prava u tom pogledu. Ministri su tvrdili da je bilo nezamislivo da se crkveno-državna politika najveće nemačke države određuje u Rimu, umesto u Berlinu. Istovremeno, oni su izjavljivali da ne može da se zaključi Nemački konkordat bez saglasnosti pruske vlade.

PAČELI KAO USPEŠAN DOMAĆIN

Pačeli se zvanično preselio u Berlin 18. avgusta 1925. i nastanio u sjajnoj rezidenciji nuncijature okruženoj parkovima, u Rauhstrase 21, u kvartu Targartena. Visok, elegantan u svom purpurnom svilenom ogrtaču, postao je poznata ličnost u prestonici, stižući u limuzini u ministarstva Rajha i Pruske, ili dolazeći na prijeme u ambasade.

Počeo je da priređuje prijeme za diplomate i zvaničnu elitu prestonice, što mu je donelo ugled uspešnog domaćina. Predsednik Ebert bio je redovan gost u nuncijaturi, kao i feldmaršal Paul fon Hindenburg, zatim ministar inostranih poslova Gustav Štrezeman i drugi članovi vlade. Pačeli je postao poznat kao prijatan gost na večerama, čuven po svojim zabavnim i duhovitim odgovorima i sposobnosti da razgovara na gotovo svakom jeziku. Lord D'Abernon, britanski ambasador u Berlinu od 1930. do 1936, smatrao je da je Pačeli bio „najbolje obavešteni diplomata u Berlinu”.¹⁰ Prema američkoj novinarki Doroti Tompson, Pačeli je „zaista bio najbolje obavešteni diplomata u Nemačkoj”.¹¹ Pačeli je počeo da se opušta i da pomalo uživa, napuštajući svoj uobičajeni asketski način života u interesu podmazivanja točkova diplomatije. Postoje priče da je jahao konje na bogataškim imanjima izvan Berlina. Prema navodima sestre Paskvaline, berlinski prijatelji su za njega nabavili mehaničkog konja koji je radio na struju. On ga je jahao, tvrdila je sestra, obučen u jahaće odelo.

Pišući posle njegove smrti, Paskvalina se sećala da „je pridobio svačije srce svojom prefinjenom, plemenitom skromnošću... svugde se pokazivao kao vrhovni, pa ipak ljudski topao princ Crkve”. Ona je pamtila na svoj osobeni slatkorečivi način da, uprkos svom visokom položaju nuncija u Berlinu, „njegov pog-

led nije propustio da vidi cvet koji je krasio njegov sto, ili neki mali gest koji je njegov obrok trebalo da učini prijatnijim, čak ni mačku koja bi se usunjala i sa ljubavlju sela do njegovih nogu". Voleo je sve životinje, nastavila je, osim muva „prema kojima je imao pravu averziju".¹² U tišini nuncijature, nastavila je, „on je bio isto tako dostojanstven i skroman u jednostavnoj mantiji, kao što je bio u svojim sjajnim odorama". Vraćajući se jednog jutra iz šetnje po Tirkartenu, ushićeni Pačeli je ispričao sestri Paskvalini da mu je prišao jedan mali dečak i upitao ga da li je on „svemogući Bog".

Da li se ovaj ugladeni, stegnuti, strogi prelat ikada zaista opuštao? Mali nagoveštaj veselosti u njegovom karakteru pojavljuje se u anegdoti koju je ispričao jedan aristokrata, sused iz Berlina.

Hans-Konrad Štalberg opisao je jednu „neobičnu ceremoniju." U pitanju su bili pozdravi koje su Pačeli i on razmenjivali svakog jutra dok su oštrili svoje brijače gledajući se iz udaljenih, ali susednih prozora kupatila. „Jednog dana", rekao je Štalberg svom sinu, „Pačeli me je iznenadio kada je u znak pozdrava, zamahnuo svojim brijačem, kao da seče."¹³

PRUSKI KONKORDAT

Tokom ovog perioda društvenog života, kao doajen diplomatskog kora u Berlinu, Pačeli je nastavio da radi na pregovorima oko konkordata sa Pruskom. Pruski ministri, koji su bili pod uticajem generacija protestantskog pluralizma, instiktivno su verovali u očuvanje tradicionalnih prava lokalnih katedralnih kaptola, čak i za katolike. Sa svoje strane, Pačeli je video protestantski otpor u vezi s imenovanjem biskupa kao dokaz njihove antipapske predrasude. Kako su meseci prolazili, problemi su postajali javni i strasti su rasle. Pačeli je uklonio zabrinutost katolika o neposrednoj pretnji katoličkim školama. Protestanti su smatrali da su oni čuvari liberalnih ideja, a protiv rimske dogme. Nije li ovaj italijanski nuncije pokušavao da uvede Protivreformaciju u samo srce protestantske zemlje? Što je Pačeli vršio veći pritisak, to su Prusi bili sve odbojniji.

Do jeseni 1928, središnji problem školskog pitanja ostao je nerešen. Došlo je vreme da se otvoreno razgovara. Pruski predsednik vlade Oto Braun, rekao je Pačeliju da „nijedna odredba koja bi se ticala škole ne može da uđe u konkordat“. Pačeli je odgovorio da on ne može da „se vrati Svetom ocu u Rim sa nacrtom konkordata u kome se ne pominju škole“. Braun je uzvratio, „a ja ne mogu da odem u parlament sa konkordatom koji pominje škole, a da se ne izložim sigurnom porazu.“¹⁴

Pačeli je bio taj koji je konačno popustio u proleće 1929. U završnim pregovorima, dve strane su postigle sporazum o novoj berlinskoj dijecezi u skladu sa Pačelijevim željama. U pitanju imenovanja biskupa postignut je privremeni kompromis: katedralnim kanonicima ostavljeno je pravo da naprave listu imena, od kojih bi Sveta Stolica izabrala tri, a od kojih bi potom, kanonici napravili konačan izbor. Jedna posebna klauzula davala je pruskoj vladi pravo veta, ako bi došlo do nekih veoma ozbiljnih problema. Svi sveštenici morali su biti nemački građani i imati odgovarajući stepen obrazovanja. U pitanju škola: ćutanje.¹⁵

Konkordat je potpisan 14. juna 1929. Mesec dana kasnije, odobrio ga je pruski parlament sa 243 glasa za i 171 glasom protiv. Petog avgusta, Pačeli je poslao zvaničnu notu Braunu obavještavajući ga da je kompromis u vezi sa školama napravljen pod pritiskom. On je bio obavezan, pisao je, da izjavi da se on nije odricao „osnovnih načela“ za koja se zalagao, i koja je obezbedio u drugim konkordatima u vezi sa školskim pitanjem.¹⁶

Pačeli nije napustio rad na Nemačkom konkordatu, ali trenutak nije bio povoljan, pošto se Rajh još jednom suočio sa opasnim spoljnim i unutrašnjim nevoljama.

Krajem oktobra 1929, došlo je do propasti njujorške berze i početka svetske ekonomske krize. Tri sedmice pre toga, umro je Gustav Štrezeman, iscrpljen višegodišnjim pokušajima da povrati Nemačkoj predratni ugled. Štrezeman je uveo Nemačku u Ligu naroda; on je pregovarao o Dozovom i Jangovom planu, kojim su se reparacije svele na podnošljiv nivo. Štrezeman je bio jedan od glavnih arhitekata pakta u Lokarnu koji je doneo delimičan mir Evropi. Njegovom smrću i sa sve većim ekonomskim i industrijskim burama, dani Vajmarske Republike bili su odbro-

jani. Posle propasti u Volstritu, priliv zajmova iz SAD je prestao, dok su stari morali da se vraćaju. Sa padom svetske trgovine, Nemačka više nije mogla da izvozi dovoljno proizvoda da bi platila uvoz sirovina i hrane. Nezaposlenost je rasla, poslovi su padali. Propast banaka bila je neizbežna.

I dok su se ovi događaji odvijali, Pačeli je pozvan u Rim. Poziv je došao telegramom u novembru, dok se odmarao u svom omiljenom utočištu, u samostanskom sanatorijumu Roršah, gde je boravio najmanje dva puta godišnje od 1917. Kardinal-državni sekretar Pjetro Gaspari, gotovo 80 godina star, konačno se povukao. Njegov štićenik i miljenik gotovo četvrt veka, izabran je da ga zameni. Pačeli je požurio natrag u Berlin da raščisti svoj sto i da se sa svima pozdravi.

Među mnogim slavljima u tu čast, bio je i ručak koji je priredio Hindenburg, sada predsednik Republike. Nazdravljajući Pačeliju, on je izjavio: „Zahvaljujem Vam na svemu što ste učinili tokom ovih dugih godina za stvar mira, nadahnuti kakvi ste bili smislom za pravdu i dubokom ljubavlju za ljude. Uveravam Vas da nećemo zaboraviti Vas i Vaš rad.”¹⁷

Desetog decembra, Pačeli je napustio Berlin. Vlada mu je obezbedila otvorenu kočiju u kojoj je stigao do stanice Anhalter. Rauhštrase je bila ispunjena desetinama hiljada mladih članova Katoličke akcije koji su držali baklje iznad glava. Zastave su bile spuštene u Pačelijevu čast, pevale su se himne, a ljudi su plakali dok je prolazio. Na podijumu, orkestar je svirao papsku himnu. Ograde koje su zadržavale ljude, bile su gotovo srušene. Pačeli je neprekidno blagosiljao masu.¹⁸

O Božiću, Pačeli je dobio crveni šešir. Prema pričanju sestre Paskvaline, on to nikada nije želeo i nije mu bilo milo kada ga je dobio. U stvari, ona je napisala, „želja njegovog srca bila je da se posveti brizi za duše”.¹⁹ Međutim, sedmog februara 1930, on je preuzeo svoju novu dužnost kardinala državnog sekretara, najmoćniji položaj u Katoličkoj crkvi posle pape. Još nije bio napunio pedeset i četiri godine.

Hitler i nemačko katoličanstvo

Adolf Hitler je vrlo rano shvatio kakve opasnosti može da ima otpor katoličanstvu za razvoj nacionalsocijalizma. U svojoj knjizi *Mein Kampf* (Moja borba) napisao je da bi sukob sa Katoličkom crkvom u Nemačkoj imao pogubne posledice. Za vreme njegovih lutalačkih dana u Beču, sećao se, on je razmišljao o rđavim posledicama Kulturkampf-a i shvatio važnost da se povuče jasna razlika između političkog katoličanstva i verskog katoličanstva. „Političke stranke“, pisao je, „nemaju nikakve veze sa verskim problemima, sve dok oni ne postanu nesaglasni sa nacijom, podrivajući moral i etiku rase; kao što ni religija ne može da se pomeša sa spletkarenjima političkih stranaka”.¹ Pošto je pušten iz zatvora zbog svog učešća u puču u pivnici, on je ponovio ovo stanovište u stranačkim novinama „Völkischer Beobachter” 26. februara 1925, izjavljujući da nacionalsocijalistički pokret neće biti „uvučen u verske rasprave”. Dve godine kasnije, on je izjavio u stranačkom cirkularu, da se sve izjave o veri zabranjuju iz taktičkih razloga.² Obećao je da neće biti novog Kulturkampf-a u njegovoj borbi sa Katoličkom strankom centra, već će se on nadmetati sa ovom strankom na osnovu „političkih shvatanja”.

U stvari, Hitler je imao dva gledišta o crkvi - javno i privatno. Februara 1933. on je izjavio u Rajhstagu da crkve treba da postanu sastavni deo nemačkog nacionalnog života. Privatno, narednog meseca, on se zakleo da će potpuno „iskoreniti” hrišćanstvo iz Nemačke. „Ili si hrišćanin ili Nemač”, rekao je. „Ne možeš biti i jedno i drugo”.³ U međuvremenu, on se usmerio na pažljivo korišćenje moći crkava u sopstvene svrhe.

Tokom 1927, Hitler je vodio značajnu privatnu prepisku sa katoličkim nacističkim simpatizerom, po imenu otac Magnus Get, problematičnim mladim klerikalcem koga su njegovi pret-

postavljeni namestili u zabačeno selo po imenu Leenbul. Get je napisao nekoliko žučnih, ali laskavih pisama Hitleru koja su izmamila dva odgovora.⁴ U prvom odgovoru, Hitler je opisao Katoličku crkvu kao „ogroman tehnički aparat“ koji „umanjuje“ Nationalsocijalističku stranku. Nije zadatak stranke, nastavio je, da se obraća lojalnim hrišćanima, „već da vrati naciji sve njene delove i njenu moralnu i duhovnu kulturu koja je izgubljena“. U drugom pismu, pisanom u Minhenu marta meseca, Hitler je izjavio: „Uvek, i u svim okolnostima smatram da je nesreća kada se vera bez obzira u kom obliku, pridruži političkim strankama.“ Politizacija vere je „štetna“, objasnio je dalje. Optužio je Katoličku stranku centra da vodi oštru borbu protiv nacionalne ideje još od vremena Prvog svetskog rata. Završio je opštim mestom da političko hrišćanstvo „nije dobilo nove članove crkve, ali da je izgubilo milione“. Ovo mišljenje zlokobno podseća na osećanja Pija X prema Francuskoj, i Pija XI prema Italiji i Katoličkoj narodnoj stranci (Partito Popolare). S vremenom, isto mišljenje podržaće Euđenio Pačeli u slučaju Nemačke i Stranke centra.

Kako bilo, uz podršku snažne Stranke centra tokom posleratnog perioda, došlo je do ogromnog rasta nemačkog katoličkog života i aktivnosti - verske, kulturne kao i političke. Rastao je broj katoličkih udruženja, radničkih sindikata, organizovanja verskih odmora i izdavaštva: veoma je porastao interes za javno dobro. Tokom dvadesetih godina, sveštenstvo katoličkih dijeceza poraslo je sa 19.000 na 21.000. Broj monaških udruženja se gotovo udvostručio, sa 366 na 640; članovi verskih redova povećali su se sa 7.000 na 14.000. Broj žena u katoličkim organizacijama povećao se sa 60 na 77 hiljada. Katoličko stanovništvo 1930. godine, u Nemačkoj, brojalo je oko 23 miliona, što je činilo 35% stanovništva, a što je bilo 2,3 miliona više nego pre rata, uprkos velikim gubicima teritorija mahom nastanjenih katolicima.⁵

U skladu sa vizijama Šelera i Ercbergera, katolički pisci, pesnici, umetnici i novinari snažno su doprineli cvetanju kulturne aktivnosti za vreme vajmarskog perioda. Pod uticajem mislilaca kakav je bio Romano Gvardini i Piter Lipert, katolička misao stekla je ugled kao snažna i originalna. Katedre za proučavanje katoličkih ideja otvorene su u Frankfurtu na Majni, Vroclavu i

Berlinu. Bujali su katolički akademski klubovi i društva, i u svakom delu Nemačke često su se držale konferencije i seminari o katoličkim temama. Iako je katoličanstvo bilo vera manjine, u poređenju sa protestantskim crkvama, bilo je bolje organizovano. Protestantske omladinske grupe imale su oko 700.000 članova, dok je samo katolička omladina brojala 1,5 milion. Čak i posle brzog uspeha nacističkih organizacija, sve do 1933, katoličanstvo je ostalo najveća pojedinačna društvena ustanova u zemlji.

Katoličko izdavaštvo je izveštavalo o radu udruženja i podsticalo ga. Krajem dvadesetih, bilo je oko četiri stotine dnevnih katoličkih novina, što je činilo oko 15% tiraža dnevne štampe u zemlji. Uz to, bilo je oko 420 katoličkih časopisa, od kojih je trideset imalo tiraže preko 100.000. Dva katolička servisa dnevnih i filmskih novosti slalo je materijale po celoj zemlji, a katolička filmska revija „Film-Rundschau“, snažno je uticala na širenje nemačke filmske industrije.

Skupovi katoličkih radnika, dečaka skauta i drugih omladinskih grupa, često su se održavali u svim delovima zemlje, kao i službe na otvorenom. Jednoj takvoj službi u Dortmundu 1927, prisustvovalo je osamdeset hiljada ljudi.⁶ Pošto je Vajmarski ustav ukinuo zabrane verskog okupljanja, katoličke procesije su postale popularne i tamo gde se nikada do tada, koliko se pamti, nisu održavale. Tokom proslave Tjelova (Corpus Christi), evharistiju su nosili u ukrašenoj nosiljci niz Unter den Linden u Berlinu, uz pratnju katoličkih političara koje je obavezno predvodio katolički kancelar koji je u to vreme bio na vlasti.

Kada je Hitlerova stranka, zahvaljujući ogromnoj nezaposlenosti (3,2 miliona u januaru 1930), spektakularno ojačala posle izbora od 14. septembra 1930, Katolička crkva Nemačke predstavljala je još uvek zavidnu silu. Do koje mere je Hitler uspeo da umanjí strahove katolika od nacionalsocijalizma tokom dvadesetih godina? Do koje je mere Hitlerov početni uspeh bio čak, početak katoličkog srljanja ka nacionalsocijalizmu?

Hitlerov trijumf na izborima u septembru 1930, povećao je broj njegovih glasova sa dotadašnjih 2,6 na 18,3 procenta, a broj poslanika u Rajhstagu porastao je sa 12 na 107. Nacisti su postali druga po veličini stranka posle socijaldemokrata. Ovo pome-

ranje, po svemu sudeći, dogodilo se zato što je stranka desnice bila za njih ideološki privlačna, s obzirom da su oni tragali za radikalnim rešenjima teških ekonomskih prilika. Postoje čak primeri u oblasti Švarcvalda, da su katolička radnička udruženja naginjala nacionalsocijalizmu zbog lokalnog antiklerikalizma i razočaranosti u Vajmarsku vladu.⁷ Pa ipak, dok su liberali bili desetkovani, a socijaldemokrati izgubili pet procenata glasova, Katolička stranka centra, oslanjajući se na svoje tradicionalne glasove u katoličkim oblastima, zadržala je svoje. Zapravo, povećala je broj svojih mesta sa 62 na 66, ili za 14,8 procenata glasova.

U stvari, na kraju decenije, katolička kritika nacionalsocijalista bila je žestoka i podržavali su je štampa i propovednici u crkvi. Katolički novinar Valter Dirks, pišući u časopisu „Die Arbeit“, avgusta 1931, opisao je katoličku reakciju na nacizam kao „otvoren rat“. Ideologija nacionalsocijalista, tvrdio je, „stoji u otvorenom, oštrom kontrastu naspram (katoličke) crkve“.

Među izveštajima nacističkih aktivista koje je sakupio Teodor Abel 1934, nalaze se oštre optužbe na borbeni katolički otpor nacionalsocijalizmu početkom tridesetih godina XX veka. „Katolička crkva nam otežava život. Uteha vere kao i sahrana na posvećenom zemljištu uskraćivala se ubijenim nacionalsocijalistima“, pisao je jedan svedok.⁸ Drugi, pišući o „progonima“ koje je Stranka centra vodila protiv nacista, žalio se da „se nama u lokalnoj crkvi ne daju sakramenti, pošto odbijamo da napustimo stranku. Pismo biskupu ostalo je bez odjeka.“

Kako se onda desilo da se antagonizam katolika prema nacizmu nije ostvario u obliku sukoba kojeg se Hitler toliko plašio?

Poučna polazna tačka u analizi je prepiska posle izbora za Rajhstag 1930, između nacionalsocijalističke komande oblasti (Gauleitunga) u Hesenu i kancelarije katoličkog biskupa u Majncu. Oficir za štampu Gauleitunga želeo je da zna da li biskup deli mišljenje izvesnog paroha iz Kirshauzena, koji je svojim parohijanima dao sledeća uputstva:

„1. Nijedan katolik ne može da ima člansku kartu Hitlerove stranke.“

2. Nijedan član Hitlerove stranke ne može da prisustvuje (na skupovima u parohiji) pogrebima i drugim događajima.

3. Sve dok katolik ima člansku kartu Hitlerove stranke, ne mogu mu se davati sakramenti."⁹

Pitanje iz Gauleitunga donelo je brzu potvrdu od generalnog vikara Majнца da je paroh iz Kiršhauzena zaista govorio u skladu sa mišljenjem dijeceze. Prelat je čak skrenuo pažnju na politiku „rasne mržnje“ koju je sprovodila „Hitlerova stranka“, a koja je, pisao je generalni vikar, „nehrišćanska i nekatolička“. Potom je ukazao na to da je Hitler u Mein Kampf-u prilično bučno hvalio katoličke ustanove, što nije moglo da zamaskira činjenicu da „verska i obrazovna politika nacionalsocijalizma nije u skladu sa katoličkim hrišćanstvom“.

Afera u Majncu, o kojoj se u to vreme mnogo raspravljalo, zabrinjavala je katoličke biskupe u Nemačkoj. Nije li generalni vikar iz Majнца govorio mimo dogovora? Ne bi li biskupi trebalo da objave zajedničko gledište? Neki su privatno gundali da je politici u Majncu nedostajala taktička mudrost: konačno, nije li nacionalsocijalizam postavio „pozitivno hrišćanstvo“ nasuprot ateističkom marksizmu? Ipak, katolički biskupi nisu uspjeli da sastave zajednički dokument kada su se, kasno u jesen, sakupili na konferenciji u Fuldi. Umesto toga, predsednik konferencije, kardinal Bertram iz Vroclava, u svojoj novogodišnjoj poruci, upozorio je Katoličku crkvu u Nemačkoj na politički ekstremizam i nerazumnost i zlo rasizma.

Februara 1931, međutim, bavorski biskupi sastavili su preciznije uputstvo za sveštenstvo u njihovoj oblasti. Izbegavajući otvorenost generalnog vikara iz Majнца, zauzeli su više pluralistički, lokalniji pristup, tvrdeći da sveštenici treba da sude o svakoj situaciji od slučaja do slučaja: „Kao čuvari pravog učenja vere i morala, biskupi moraju da upozore protiv nacionalsocijalizma, sve dok on iznosi mišljenja o kulturnim i političkim prilikama koja su nespojiva sa katoličkim učenjem.“¹⁰ Idućeg meseca, katolički nadbiskupi u tri druge oblasti - Kelnu, Paderbornu i Gornjoj Rajni - jasno su izjavili da su nacionalsocijalizam i katoličanstvo nespojivi i ponovili ključnu rečenicu iz pisma bavarskih biskupa.

Otuda su u kritičnim godinama pre 1933, dok se Hitler uspinjao ka vlasti, a nacistički pokret jačao i širio se, ove biskupske inicijative bile simptomatične kao jedinstven, neposredan odgovor Katoličke crkve. Bilo je malo izuzetaka: benediktinski opat Alban Šahlajtner, koji je podržavao naciste zbog onoga što je on smatrao da su taktički razlozi protiv Luteranaca; poremećeni sveštenik Vilhelm Maria Zen, koji je verovao da je Božije providenje poslalo Hitlera na svet; Hitlerov prijatelj sa kojim se dopisivao, sveštenik Get.

Može li postojati bilo kakva preostala sumnja u svesti prosečnog katolika o ideologiji nacionalsocijalista i njenim mogućim posledicama? U svojoj studiji o popularizaciji katoličkih stavova među nacistima, Klaus Šolder, nemački crkveni istoričar toga razdoblja, navodi dve ključne rasprave i moćnu kampanju u štampi.

U proleće 1931, katolički predstavnik u Rajhstagu, Karl Trosman objavio je bestseller pod naslovom „Hitler i Rim” u kome je opisao nacionalsocijaliste kao „brutalnu stranku koja će oduzeti sva prava ljudima”. Hitler, izjavio je, uvlači Nemačku u novi rat, rat „koji će se završiti još pogubnije od prethodnog”. Nedugo zatim, katolički autor Alfons Vild objavio je veoma popularnu raspravu, pod naslovom „Hitler i katoličanstvo”, u kojoj je tvrdio da „Hitlerovo viđenje sveta nije hrišćansko, već da je poruka rase, poruka koja ne objavljuje mir i pravdu, već nasilje i mržnju”.

U međuvremenu, dva katolička novinara, Fric Gerlih i Ingbert Nab, osudili su nacionalsocijalizam na stranicama časopisa iz Minhena „Der Gerade Weg”, u kome se pokret označava kao „kuga”. U broju od 21. jula 1932, pisci izjavljuju da „nacionalsocijalizam znači neprijateljstvo sa susednim zemljama, despotizam u unutrašnjim poslovima, građanski rat, međunarodni sukob. Nacionalsocijalizam znači laži, mržnju, bratoubistvo i beskrajnu bedu. Adolf Hitler propoveda zakon laži. Vi koji ste postali žrtve obmane čoveka koji je opsednut despotijom, probudite se!”¹¹

Međutim, ovaj žestoki i ujedinjeni front Katoličke crkve u Nemačkoj, nije bio u skladu sa gledištima koja su vladala u Va-

tikanu - gledištima koje je sve više oblikovao i predstavljao Euđenio Pačeli.

PAČELI NA SVOM TERENU

Udobno smešten u Vatikanu kao kardinal državni sekretar, Pačeli je bio odgovoran za spoljnu politiku i državne odnose širom sveta, za vreme kada je Pije XI bio teško bolestan i kada je poveravao sve više dužnosti svom omiljenom kardinalu.

Pačeli se vratio na domaću teritoriju u više nego jednom smislu, pošto je služio u Sekretarijatu već šesnaest godina, od skromnog činovnika do podsekretara. Dok se prilagođavao zadatku nadgledanja ogromnih i složenih crkvenih odnosa po svim kontinentima, bio je uvučen u još jednu domaću dramu u koju je bila upletena njegova domaćica monahinja sestra Paskvalina.¹²

Kada se u decembru pozdravio sa svetom u Berlinu, isto tako se sa olakšanjem pozdravio sa Paskvalinom i njenim dvema pomoćnicama monahinjama, koje su bile deo domaćinstva. Nije bilo u planu da ih povede u Rim. Prema pričanju Pačelijevе sestre Elizabete, on nije imao naročito mišljenje o Paskvalini, koju je Elizabeta opisala kao „pravu gazdaricu" i veoma „lukavu" (scaltrissima). Stigavši u Rim, Pačeli se privremeno smestio u Via Boecio kod svog brata Frančeska, pre nego što se uselio u vatikanski apartman kardinala državnog sekretara iznad lođija Apostolske palate. Pre nego što će se preseliti, zamolio je Elizabetu da vodi njegovo novo vatikansko domaćinstvo. Elizabeta ga je podsetila na to da je ona supruga i majka i da ima izvesne obaveze, ali Pačeli se nije dao omesti. On će obezbediti, rekao joj je, da to ne poremeti njene porodične dužnosti.

Dan ili dva posle razgovora, ispričala je Elizabeta tribunalu za beatifikaciju, sestra Paskvalina se pojavila u Rimu, bez najave i bez dozvole bilo od svog sestrinstva bilo od Pačelija. Prvo je iznajmila sobe u samostanu u Via Nikolo 5, a zatim, tvrdeći da je siromašna i da ne zna italijanski, ona je zamolila Elizabetu da je prihvati, brzo se odomaćivši i preuzevši svoju uobičajenu zapovedničku ulogu nad svim poslovima. Elizabeta je pričala da je

trpela monahinju iz obzira prema svom bratu, ali je dodala da nije razumela zašto je on nije spakovao i poslao kući. Elizabeta je konačno uspjela da izbací Paskvalinu iz kuće i, nadala se, iz Rima, jednim drastičnim korakom. „Toliko mi je dosadila da sam joj rekla da zatvaramo stan, pošto idemo u Lurd.“ Elizabeta je održala reč, ali čim je ona otišla iz grada, sestra Paskvalina se preselila u Pačelijev vatikanski apartman pod izgovorom da ga namesti i uredi za život. Pošto se uvukla u nove odaje, ona je pozvala svoje dve bivše pomoćnice monahinje iz Nemačke. Pačeli se ponovo našao u rukama Paskvaline i sestrinstva, što je bila okolnost koja će trajati sve do njegove smrti, gotovo trideset godina kasnije.

CRVENI TROUGAO

Od trenutka kada je preuzeo poslove u Državnom sekretarijatu, Pačeli se upleo u nemačke probleme, a jedan od važnijih bio je uspon Hitlerove nacističke stranke. Iako Pačeli nije odobravao otvoreni rasizam nationalsocijalizma, njegove strahove su prekrili poznata agresija i ciljevi komunizma u onome što se u Vatikanu zvalo „Crveni trugao“ - Sovjetska Rusija, Meksiko i od 1933, Španija. Stav Svete Stolice prema Hitleru bio je nejasan: ako se prave neka poređenja, nacisti se nikada nisu zakleli da će uništiti hrišćanstvo. U stvari, oni su počeli da smiruju odnose sa Katoličkom crkvom. Sa stanovišta Državnog sekretarijata o Crkvi u svetu, opasnost od komunizma bila je nešto sasvim drugo.

Lenjin i Staljin posle njega, nikada nisu skrivali svoje namere. Oni su objavili rat samoj religiji, i Ruska pravoslavna crkva trpela je ogromna ubistvena proganjanja od ruku komunista još od 1917. Vladike i sveštenici bili su zatvarani i ubijani; crkve su bile pljačkane i uništavane ili pretvarane u ateističke muzeje. Škole i štampa su se koristili kao sredstvo da se ocrni crkva. Postalo je zločin da se deca ispod 16 godina uče veri. Iako u Rusiji nije bilo više od 1.5 miliona katolika koji nisu predstavljali opasnost za režim, Katolička crkva bila je takođe žrtva boljševičkog progona. Godine 1923, administrator ključne katoličke nadbiskupije u Mogiljevu i njegov vikar bili su uhapšeni zajedno sa trinaest

sveštenika, optuženi da su „podsticali protivrevoluciju”. Vikaru su odsekli uvo i mučili ga dok nije pao u nesvest. Bio je pogubljen na Veliki petak te godine. Ubrzo potom, egzarh Unijatske katoličke crkve u Rusiji, osuđen je na doživotnu robiju. U međuvremenu, stotine episkopa, sveštenika i laika, pohapšeno je i odvedeno u gulag u Solovki, na Crnom moru. Godine 1930, u Sovjetskoj Rusiji nije bilo više od tri stotine katoličkih sveštenika (u poređenju sa 63 u 1921) od kojih je sto bilo u zatvoru.¹³

19. marta 1930, mesec dana nakon što je Pačeli zvanično preuzeo dužnost, Pije XI predvodio je ceremoniju okajavanja u prepunoj Crkvi svetog Petra, tokom koje su pominjani sveci svete Rusije i pevan De Profundis za duše skorašnjih mučenika.

U Meksiku, katolici su takođe bili proganjani. Druga polovina devetnaestog veka bila je ispunjena talasima domaćih revolucija u komunističkom stilu koje su imale male ili nikakve dodire, čak ni posle 1917, sa marksizmom i Kominternom. Međutim, godine 1924, kada je na vlasti bio predsednik Plutarko Elias Kales i kada je došlo do još jednog nemilosrdnog progona, Meksiko je postao druga zapadna zemlja koja je priznala Sovjetski Savez. Prema katoličkim izvorima, oko 5.300 katoličkih sveštenika, vernika, laičkih članova bilo je ubijeno za vreme Kalesovog četvorogodišnjeg mandata i narednih sedam godina njegovog uticaja. Samo prisustvo sveštenika u Meksiku pod Kalesom bilo je smrtna uvreda i Crkva je otišla u ilegalu, a njeni sveštenici, kako je to kasnije opisao Grem Grin u svom delu „Moć i slava”, putovali su zemljom preobučeni, držeći mise u ambarima i štalama.

Godine 1926, Pije XI osudio je Kalesov režim u svojoj enciklici „Iniques afflictusque”, izjavljujući da „u Meksiku sve što se zove Bog, sve što liči na javnu molitvu, zabranjeno je i zgaženo.” U pokretu koji je imao za cilj da podstakne otpor, on je podržavao meksičku hijerarhiju da odobri interdicta, što bi značilo potpunu suspenziju verskih obreda i sakramenata širom zemlje. Proganjanja su se i dalje nastavila, ali isto tako i otpor među svim slojevima, uključujući i aktivnosti militantnih formacija, koje su se zvale Cristeros. Po mišljenju crkvenog istoričara H. Daniela-Ropsa, otpor je doveo do konačnog poraza antiverskih elemenata u meksičkoj vladajućoj eliti.¹⁴

LATERANSKI SPORAZUMI I NJIHOVE POSLEDICE

Pije XI i Pačeli shvatili su da se nikakav sporazum ne može postići sa komunizmom bilo gde na svetu. U slučaju totalitarnih pokreta i režima desnice, situacija je bila drukčija. U Italiji, Sveta Stolica je potpisala sporazum sa Musolinijem u februaru 1929, i time nagovestila Pačelijev dogovor sa Hitlerom iz 1933. Pačelijev brat Frančesko i prethodni državni sekretar, Pjetro Gaspari, vodili su pregovore i uobličili nacrt sporazuma. Sporazum je barem za izvesno vreme, okončao sukobe između Svete Stolice i Italije, koji su trajali još od 1870.

Prema odredbama Lateranskih sporazuma, katoličanstvo je postalo jedina priznata vera u državi. Suštinski, dogovor je potvrdio pravo Svete Stolice da unutar Italije sprovodi Kodeks kanonskog prava, čiji je najvažniji izraz za Pija XI bio član 34, u kome je država priznala valjanost braka sklopljenog u crkvi. Papstvo je dobilo suverenitet nad malenom teritorijom Grada Vatikana (108.7 jutara) zajedno sa teritorijalnim pravima nad nekoliko zgrada i crkava u Rimu i letnjom palatom u Kastel Gandolfo na jezeru Albano. U nadoknadu za izgublenu zemlju i imanja, Vatikanu je dato osamdeset pet miliona dolara, u ondašnjoj vrednosti. Uticajna demokratska Katolička narodna stranka (Partito popolare), u mnogome slična Stranki centra u Nemačkoj, bila je raspuštena i njen vođa Don Luiđi Sturco, prognan. Sam Vatikan je naložio katolicima da se povuku iz politike kao katolici, što je ostavilo političku prazninu koju su popunili fašisti. Nakon potpisivanja Lateranskih sporazuma, na izborima u martu 1929. godine, Vatikan je podstakao sveštenike širom Italije da podrže fašiste, dok je papa govorio o Musoliniju kao o „čovjeku koga je poslalo Proviđenje“.

Umesto političkog katoličanstva u Italiji, Svetoj Stolicu je bilo dopušteno, po članu 43, da pruži podršku pokretu Katoličke akcije, jedne beskrvne tvorevine u kojoj su klerikalci vodili vernike na zborovima, a koju je Pije XI s omalovažavanjem opisao kao „organizovano učešće laika u hijerarhijskom apostolatu Crkve, koje prevazilazi stranačku politiku“. ¹⁵ Međutim, član 43.

je predviđao da Katolička akcija bude priznata samo dotle dok vodi svoju „aktivnost izvan svake političke stranke i u neposrednoj zavisnosti od crkvene hijerarhije za širenje i sprovođenje katoličkih načela". U drugom odeljku člana stoji da se čitavom kleru i svim pripadnicima verskih redova u Italiji zabranjivalo učlanjenje i delovanje u bilo kojoj političkoj stranci.

Krajem dvadesetih, u Nemačkoj, daleko pre potpisivanja Nemačkog konkordata, Pačeli je takođe pokrenuo Katoličku akciju, najavljujući njeno osnivanje tokom Evharističkog skupa u Magdeburgu 1928. Kao što smo videli, Pačelijeva odbojnost prema političkom katoličanstvu - koja seže još od vremena Pija X i burnih odnosa između crkve i države u Francuskoj - bila je duboka, iako je u ovom trenutku bila pritajena. Njegovo interesovanje za Stranku centra i bilo kog katolika unutar vlade u Nemačkoj, kao što je to bivalo sve očevidnije, usredsredilo se na meru do koje ih je mogao iskoristiti kao centre za pregovore o zaključenju Nemačkog konkordata povoljnog za Svetu Stolicu. Lateranski sporazumi, koje je pripremio i o kojima je pregovarao njegov stariji brat Frančesko, uz sve mere koje je trebalo da osakate političko i društveno katoličanstvo, sadržavali su sve ono što je Pačeli težio da postigne u Nemačkom konkordatu.

Ironično i zlokobno, ključna ličnost u nemačkoj politici koja je imala slično zadovoljstvo ili radost zbog potpisivanja Lateranskih sporazuma, i koja je gajila nade da će ostvariti sličan sporazum kad stupi na vlast, bio je Adolf Hitler. Nekoliko dana posle potpisivanja Lateranskih sporazuma, Hitler je objavio članak za „Völkischer Beobachter", 22. februara 1929, toplo pozdravljajući sporazume. „Činjenica da se Kurija izmirila sa fašizmom," pisao je, „pokazuje da Vatikan veruje novoj političkoj stvarnosti mnogo više nego što je to činila prethodna liberalna demokratija sa kojom se nije mogla složiti." Osvrćući se na nemačku situaciju, on je zamerio vođstvu Stranke centra zbog njenog upornog pristajanja uz demokratsku politiku. „Nastojeći da propoveda da je demokratija i dalje u najboljem interesu nemačkih katolika, Stranka centra se naglašeno suprotstavlja duhu sporazuma koje je danas potpisala Sveta Stolica."

Zaključak njegovog visokoparnog teksta sadržavao je veliku neistinu i predstavljao glasnu najavu budućih prilika: „Činjenica da se Katolička crkva dogovorila sa fašističkom Italijom", nastavio je, „...bez sumnje dokazuje to da je fašistički svet ideja bliži hrišćanstvu nego jevrejskom liberalizmu ili čak ateističkom marksizmu, sa kojim je takozvana Katolička stranka centra tako blisko povezana, na štetu današnjeg hrišćanstva i našeg nemačkog naroda."

Uprkos Hitlerovim tvrdnjama, Vatikan ni u kom slučaju nije bio naklonjen Nacističkoj partiji; Sveta Stolica nije podržavala ni implicitni ni eksplicitni rasizam nacionalsocijalizma, i upozoravala je na mogućnost da će ona stvoriti idolatriju zasnovanu na paganskim fantazijama i lažnom folkloru. Činjenica je međutim, bila, da je od vremena Pija IX Vatikan zaista podsticao nepoverenje prema socijaldemokratiji kao prethodniku socijalizma, a time i komunizma. Otuda je vatikanska procena bilo koje političke stranke bila obojena time kako ona stoji u odnosu na komunističku opasnost. U tom smislu što je neobično, nacistička povezanost u imenu sa socijalizmom bila je dovoljna da izazove sumnju o toj stranci među nekim naivnim vatikanskim monsinjorima. U „L'Osservatore Romano", od 11. oktobra 1930, urednik je izjavio da je članstvo u Nacionalsocijalističkoj stranci „nespojivo sa katoličkom savešću", dodajući, „kao što je potpuno nespojivo sa članstvom u socijalističkim strankama svih boja".

Međutim, bez obzira na sve, Pije XI i Pačeli su procenjivali pokrete na osnovu njihovih antilevičarskih uverenja, što je navelo Svetu Stolicu da zabrani Narodnoj stranci da se približi socijalistima 1924, i time neutrališe pokušaje da se obori Musolini. Posle 1930, kada je Stranki centra u Nemačkoj više nego ikada bilo potrebno da se stabilizuje saradujući sa socijaldemokratima, Pačeli je vršio pritisak na vođstvo Stranke centra da izbegava socijaliste i da saraduje sa nacionalsocijalistima. U meri u kojoj su nacionalsocijalisti objavili otvoren rat i socijalizmu i komunizmu, Pije XI i Pačeli su razmatrali prednosti privremenog taktičkog saveza sa Hitlerom, što će Hitler u potpunosti iskoristiti kada za to dođe trenutak. Uskoro će postati očigledno

koliko je ovaj potencijalni savez sa Đavolom nacizma bio rezultat straha za budućnost Crkve u Nemačkoj i koliko je to bila taktika da se ostvare ciljevi papstva.

KASOV DVOSTRUKI ŽIVOT

Pačelijev neposredno i stalno mešanje u nemačke poslove posle njegovog povratka u Rim, olakšao je politički dvostruki život Ludviga Kasa, njegovog najbližeg poverenika i učenika, i vođe Stranke centra od 1928. Čim se Pačeli smestio u Vatikanu, Kas je počeo da zanemaruje svoje nemačke političke obaveze i da putuje tamo-ovamo između Rima i Berlina na zahtev kardinala državnog sekretara, provodeći ponekad čitave sedmice u Pačelijevom apartmanu. Politička sudbina Nemačke zavisila je u velikoj meri od stanovišta i delovanja Stranke centra, u kojoj je Kas, kao stranački vođa i kao bliski Pačelijev saradnik, imao izuzetnog uticaja.

Šta je navelo vođu Stranke centra da sedmicama sedi na privatnom sastanku sa Pačelijem u Rimu? Jedva što je Pačeli ušao u svoju kancelariju, početkom februara 1930, već su on i Kas nastavili započeti rad na Nemačkom konkordatu, istovremeno nastavlajući pregovore oko Badenskog konkordata.¹⁶ U međuvremenu, Pačeli je obavestio svog naslednika u berlinskoj nuncijaturi, nadbiskupa Čezarea Orseniga, da će stvari u vezi sa visokom diplomatijom i dalje voditi samo on i Kas.

Kao što je to bio običaj u pregovorima, Pačeli je našao korisna sredstva za diplomatsko mešetarenje. Godine 1930. bilo je to pitanje vojnih kapelana, što je bio problem od suštinske važnosti u to vreme. Da li treba da katolički kapelani odgovaraju posebno imenovanom vojnom biskupu, ili oni treba da budu pod jurisdikcijom lokalnih biskupa u čijoj dijecezi borave? Vojska se odlučila za prvo rešenje kako bi izbegla mogući sukob interesa i kako bi mogla da vrši kontrolu. Nemački katolički biskupi podržavali su, prirodno, drugo rešenje. Pačeli je međutim, ovaj problem video kao važan adut u pregovorima oko konkordata.¹⁷

Otuda je 9. marta bavarski diplomata pri Svetoj Stolici, baron fon Riter, obavestio vladu u Minhenu da je Kas u Vatikanu i da je

Pačeli tražio sastanak po pitanju vojnih biskupa. Sastanak bi se mogao pretvoriti u raspravu o „pitanju konkordata sa Rajhom kako bi se obezbedilo ispunjenje umerenih želja Svete Stolice kao ustupak od strane Rajha”.¹⁸ Kada se izaslanik Rajha pri Vatikenu, Dijego fon Bergen, upoznao sa Pačelijevim predlogom, njegov odgovor je bio odsečan: „Kardinal-državni sekretar počinje mogućnost da se pitanje vojnih kapelana reši u okviru Nemačkog konkordata. Prenošenje stvari na tu osnovu se odbija.”¹⁹

U međuvremenu, u Berlinu, nemačka vlada je imala druge probleme koje je trebalo da rešava i Pačelijevi predlozi mogli su samo da povećaju njene teškoće. Dok su Kas i Pačeli razmišljali o poboljšanju konkordata u Rimu, parlamentarna demokratija je bila u ozbiljnoj opasnosti u Nemačkoj, zahvaljujući ekonomskoj krizi koja se pogoršala posle kraha na Volstritu 1929. To je konačno dovelo do izbora od 14. septembra 1930, kada je Hitlerova stranka doživela ogroman uspeh.

Uništenje nemačke demokratije, štaviše, nastavilo se spletkarenje moćnih vojnih ličnosti, pre svih generala Kurta fon Šlajhera, veterana koji je pod svoj uticaj doveo predsednika Hindenburga. Štićenik jednog drugog mešetara, generala Vilhelma Grenera, Šlajher (njegovo ime na nemačkom znači skitač ili šunjalo) pomogao je da se organizuju Frajkori posle Prvog svetskog rata i postao je zvezda koja se uspinjala u novom Rajhsveru, vaskrsloj nemačkoj vojsci. Godine 1928, on je kontrolisao obaveštajnu službu i bio je glavni oficir za veze između Rajhsvera i vlade. Godine 1930, smatrali su ga najmoćnijim čovekom u Nemačkoj, sa mrežom špijuna, ovlašćenjem da prisluškuje telefone i utiče na štampu.

USPON BRININGA

27. marta 1930, raspala se velika koalicija pod Hermanom Millerom, zbog nesporazuma između vlade i Rajhstaga oko isplate socijalne pomoći nezaposlenima. Još jedanput je Stranka centra postala moćni posrednik kada je jednog od njenih najpopularnijih poslanika, Hajnriha Brininga, odanog katolika koji se uzdigao

preko sindikalnog krila stranke, Hindenburg izabrao za kancelara. Ovaj blagi, četrdesetpetogodišnji neženja i ratni heroj, bio je pod snažnim uticajem iskustva koje je stekao u rovovima tokom Svetskog rata. Bio je odlučan da ojača jedinstvo zemlje, razreši teret isplate reparacija Saveznicima i ponovo stvori od Nemačke vladajuću ekonomsku silu u Evropi. Na nesreću, njegova lična hrabrost bila je jednaka njegovoj kratkovidosti kada je reč o realnoj proceni stvari. Poznat pod imenom „Kancelar gladi“, Brining je predložio niz strogih mera koje su mogle da uravnoteže nacionalni budžet. Kada je Rajhstag odbio da izglasa njegov paket, u julu 1930, on je uveo ponovo mere, pozivajući se na član 48. Vajmarskog ustava, koji je omogućio vladi da upravlja predsedničkim dekretima. Međutim, u istom članu, Rajhstag je mogao da ove predsedničke dekrete proglasi nevažećim. Pri glasanju, dekreti su bili odbačeni sa 236 glasova protiv i 222 glasa za, što je automatski dovelo do novih izbora. Ishitreni opšti izbori u trenutku kada je privreda bila u neredu, pokazali su se ozbiljnim promašajem. 14. septembra 1930, glasovi nacista su porasli osam puta, od 800.000 na 6,4 miliona, čime je Nacionalsocijalistička stranka postala druga po veličini i time dobila mogućnost da deli vlast u situaciji sve gore ekonomske krize.

Briningova sudbina je bila da gotovo dve godine vodi klimavu manjinsku vladu pomoću predsedničkih dekreta. Time je blokirao veliku manjinu socijalističkih i nacističkih predstavnika u Rajhstagu, dok je za bolesnu ekonomiju imao sve manje leka.

Kad je stupio na dužnost u januaru 1930, broj nezaposlenih bio je oko tri miliona. Do decembra te godine, taj broj se popeo na 4.480.000, da bi krajem 1931. taj broj dostigao 5.615.000.²⁰ Dok je Hitler čekao priliku, zanemarivanje parlamentarne demokratije utrlo je put javnom mnjenju da prihvati diktaturu 1933. Pa ipak, Brining je bio, i po karakteru i po svojim namerama, veoma daleko od demagoga. U svom političkom obrazovanju, Brining se u znatnoj meri oslanjao na pojmove solidarnosti koje su istraživali Šeler i Ercberger. To je pretpostavljalo prenos vlasti na dobrovoljna udruženja, upravu i sindikate, ali se konačna politička odluka ostavljala parlamentu zasnovanom na opštem pravu glasa. Zalažući se za takav program, on je predstav-

ljao suštu suprotnost odanom katoličkom industrijalcu Fricu Tisenu, koji je vodio krstaški rat protiv radničkih sindikata, pokrećući korporativistički politički model. Navodeći encikliku Pija XI „*Quadragesimo anno*” (1931), koja je napisana u čast proslave četrdesetogodišnjice objavljivanja *Rerum novarum* Lava XIII, Brining je kritikovao Pija XI da je podržao Tisenovo mišljenje, što je papstvo bilo blagonaklono prema korporativnosti italijansko-fašističkog stila.²¹ Brining je tvrdio da je njegova tajna strategija za Nemačku bila da dovede zemlju do ustavnosti britanskog tipa, odnosno do parlamentarne demokratije sa ustavnim monarhom na čelu. Još uvek traje rasprava oko toga u kojoj meri je tačno njegovo izlaganje u tim godinama, objavljeno u njegovim memoarima 1970, kao i spor oko alternativa njegovoj strogoj antiinflatornoj politici.²²

Neobično je bilo da je Pačeli radio sa kancelarom Briningom u okolnostima ekonomske krize i preteće najave političke katastrofe. Što se Pačelija tiče, Briningove mučne odgovornosti kao kancelara velike nacije u krizi bile su manje značajne od njegovog statusa kao poslušnog katolika koga je mogao da oblikuje po svojoj volji u nameri da zaključi konkordat sa Nemačkom koji bi bio povoljan za Svetu Stolicu.

Marta 1931, usred sve većeg privrednog i političkog nereda u Nemačkoj, Pačeli je kinjio Berlin svojim zahtevima oko konkordata, insistirajući i dalje da Rajh treba da popusti oko školskog pitanja - što je bio uslov koji nije uspeo da obezbedi u konkordatu sa Pruskom. Za uzvrat, kako je nagovestio, bio je spreman da popusti Rajhu po pitanju vojnih kapelana i njihove lojalnosti vojnim biskupima.

Nije čudo da nije postojalo raspoloženje u Berlinu za dogovor sa Pačelijem, čak ni među najlojalnijim vođama političara Katoličkog centra, osim naravno Ludviga Kasa. Stvari su prevršile meru za Uskrs, kada je nekoliko članova stranke koje je predvodio ministar unutrašnjih poslova Jozef Virt, posetilo Rim. Virt je obavestio Pačelija da s obzirom na promenljivo stanje u nemačkoj politici, zahtevi Svete Stolice ne dolaze u obzir. Na jednom drugom sastanku u Vatikanu, Virt se sukobio sa Pijem XI kada je papa pokušao da ga ubedi da Stranka centra treba da se otcepi

od koalicije sa većinom socijalista u pruskom Landtagu. Rasprava je postala toliko žučna da je Virt besno napustio prijem.²³ Pačeli se nije pokolebao i odlučio je da čeka svoj trenutak dok ne bude mogao direktno da se sastane sa Briningom. Prilika za ovaj susret pojavila se u avgustu, kada je Brining došao u Rim na razgovore sa Musolinijem.

Brining je došao u „Večni grad“ 13. jula usred krize najveće nemačke banke, do koje je došlo zbog nelikvidnosti Darmštatske i Nacionalne banke. Štediša su povukle svoje uloge iz banaka u čitavoj zemlji, pa su tako suspendovani svi bankarski poslovi. Kada se 5. avgusta stvar normalizovala, bankovni interes bio je 15 procenata, a interes na depozit nije bio manji od 20 procenata. Suočen sa 4,5 miliona nezaposlenih i sa stalnim opadanjem industrijske proizvodnje i izvoza, Brining se nadao da će ubediti Musolinija da podrži Nemačku u vezi sa pitanjem plaćanja reparacija.

PAČELIJEVI SUKOBI SA KANCELAROM

Kada je Brining posetio Pačelija, pre ugovorene audijencije sa papom, ujutro 8. avgusta 1931, ljutito je razmišljao o gubitku vremena zbog protokola koji ga je obavezivao da se vuče puževim korakom kroz beskrajne prostorije sa počasnom gardom u stavu mirno. „To je bilo besmisleno za političare koji su navikli da rade brzo, i kojima je svaki sat bio dragocen.“ Kancelar je konačno proveo 45 minuta sâm sa Pačelijem u njegovoj kancelariji.

Razgovor je počeo „veoma prijateljski“, prema Briningu, sve dok Pačeli nije zahtevao od njega da preduzme korake koji bi samo otežali političku situaciju u Nemačkoj. Brining je zabeležio da je Pačeli imao malo razumevanja za njegovo stanje i raspoloženje.²⁴ Pošto je Pačeli ponovio svoj zahtev - da napravi ustupak po pitanju vojnih kapelana i naknade za tvrde zahteve Vatikana u Nemačkom konkordatu - Brining je bio zabezeknut. On je već obavezao Rajh da vodi takvu politiku koja je nalagala da vojni kapelani odgovaraju vojnom biskupu, i očekivao je bezrezervnu Pačelijevu podršku u tome. To pokazuje kakve je razgovore oba-

vio Ludvig Kas, pripremajući ovaj susret u Vatikanu. U svakom slučaju, Brining je bio odlučan da u Nemačkom konkordatu ne može biti mesta zahtevu koji bi favorizovao Katoličku crkvu po pitanju školstva. „Rekao sam mu, da s obzirom na krizu u Nemačkoj, ja, kao katolički kancelar, ne mogu da podržavam taj zahtev. Većina velikih nemačkih država imala je svoje konkordate i izgledalo je da će se pregovori uspešno završiti i sa ostalima. Da sam u ovom trenutku pokušao da vršim pritisak po pitanju Nemačkog konkordata, to bi izazvalo bes protestanata na jednoj strani i dovelo do potpune zbunjenosti na strani socijalista.“²⁵

Iako mu je objasnio političku stvarnost, Pačeli je nastavio da tera po svome. Poučavao je Brininga kako treba ubuduće da vodi svoju vladu, savetovao ga je da „stvori desničarsku administraciju sa ciljem da se zaključi Nemački konkordat, i da to treba bezuslovno odmah učiniti.“²⁶ Zaključak je bio da ukoliko je cena za Nemački konkordat da nacisti i Hitler uđu u manjinsku vladu, on bi trebalo da se bez oklevanja dogovori sa njima.²⁷

Kancelar je još jedanput oštrim rečima rekao Pačeliju da je „krivo shvatio političku situaciju u Nemačkoj i iznad svega, suštinski karakter nacizma.“ Brining se bez sumnje sećao svog susreta sa Hitlerom od 5. oktobra, kada je razgovarao sa vođom nacističke stranke o budućoj saradnji. Hitler je brbljao kancelaru ceo sat, dok su smeđekošuljaši hodali tamo-amo, ispred navodno tajnog sastajališta. Brininga je zapanjilo koliko je puta Hitler upotrebio reč vernichten (uništiti), i zaključio je da će glavno Hitlerovo načelo uvek biti „prvo moć, pa onda politika“.²⁸

Kada se postavilo pitanje niza ugovora između crkve i države sa protestantima, Pačeli i Brining nisu mogli da obuzdaju svoje strasti. Sve vajmarske vlade pozdravile su dogovore sa drugim konfesijama u Nemačkoj, koji su napravljeni po modelu Pačelijeve konkordate, što je bila politika koju je Brining nameravao da nastavi. Pačeli mu je uvijeno rekao da on misli da je neverovatno da katolički kancelar može da potpiše protestantski konkordat.²⁹

„Rekao sam mu ljutito“, beleži Brining, „da sam u duhu nacionalnog ustava, na koji sam se zakleo, bio u obavezi da štitim interese Protestantske crkve jednako kao i sve druge vere“.³⁰

Izgleda da je tom prilikom Pačeli dao oduška svom besu, osuđujući „celokupnu kancelarevu politiku“ i pribegavajući pretnji koja sa ove udaljenosti izgleda jednako smešna kao što je očigledno bila i samom Briningu u to vreme.

Upozoravajući nemačkog kancelara, Pačeli mu je rekao da je, s obzirom da on nije bio spreman da saraduje, Ludvig Kas bio doveden u nezavidnu situaciju, čime je njegov položaj u Vatikanu bio oslabljen. Pačeli je rekao da će on morati da traži od Kasa da podnese ostavku na položaj predsednika Stranke centra i da prihvati mali crkveni položaj u Vatikanu.³¹

Zapanjeni Brining je odgovorio da, pošto je Kas istovremeno sveštenik i vodeći nemački političar, teško da bi moglo da mu protivreči. Nastavio je rekavši, da bez obzira na to, on mora da se „suprotstavi svakom pokušaju od strane Vatikana da utiče na njegove političke odluke ili da se meša u poslove Stranke centra“.³²

Prema Briningu, tada je došlo do čudne razmene gledišta u kojoj je kancelar postavio pitanje Musolinijeve zlokobne povrede odredbi Lateranskih sporazuma, ukazujući na unutrašnju slabost takvih konkordata u sudaru sa totalitarnim režimima.

Prethodnih sedmica, samo dve godine posle potpisivanja Lateranskih sporazuma, Musolini je napadao bezazlenu nepolitičku Katoličku akciju, optužujući Crkvu da se bavi politikom skrivajući se pod vidom svojih verskih udruženja, naročito pokretima mladih. Maja 1931, spaljeni su primerci „L'Osservatore Romano“ u kojima se kritikovao režim. Fašistički grubijani pretukli su prodavce novina. Tri sedmice pre nego što je Brining došao u Rim, Pije XI je objavio encikliku „Non abbiamo bisogno“ (Nemamo potrebe), što je bila oštra optužba na račun fašističke vlade zbog njenog nepravednog postupka prema Katoličkoj akciji. Značajno je međutim, da je Pije zasnovao svoj argument na neprihvatljivom zahtevu italijanskog fašizma da u potpunosti kontroliše život građanina. Groteskna politička stvarnost fašizma, međutim, nije bila osuđena. U naredne dve-tri godine, isti uzdržani papski protesti protiv nacističkog režima u Nemačkoj biće na sličan način selektivni.

Razmišljajući o krizi između Vatikana i Musolinijeve vlade, Brining je rekao Pačeliju da „je svima očigledno da fašističko rukovodstvo ismeva slabosti vatikanskih pretnji povodom stalnih povreda Lateranskih sporazuma". Izjavio je da je „video velike opasnosti za Crkvu ukoliko s vremenom dođe do prevelikog zblizavanja između Vatikana i italijanskog fašizma".

Prema Briningu, Pačeli je ipak insistirao da Nemačka stranka centra postigne dogovor sa nacistima. „Objasnio sam mu", pisao je Brining, „da su do sada propali svi pokušaji da se dođe do nekog dogovora sa krajnjom desnicom. Pačeli nije shvatio prirodnu nacionalsocijalizma. S druge strane, iako socijaldemokrati u Nemačkoj nisu bili vernici, bili su tolerantni. Ali nacisti nisu bili ni vernici ni tolerantni."³³ U tom trenutku, pošto je već kasnio na sastanak sa papom, Brining je morao da napusti Pačelija.

Tokom audijencije kod pape, kojoj Pačeli nije prisustvovao, Brining je slušao dok je Pije XI „govorio gotovo bez prestanka, sa zadivljujućom koncentracijom, o ličnim iskustvima i odnosima koji su ga vezivali za Nemačku". Onda je Pije bacio bombu. „Posle mog razgovora sa Pačelijem, nisam mogao da verujem svojim ušima kada je papa iznenada čestitao nemačkim biskupima na njihovom jasnom i hrabrom držanju protiv pogrešnih načela nacionalsocijalizma."

Brining priča da je tada on počeo da govori protiv ideje da se zaključuju konkordati sa totalitarnim režimima, i da mu je papa dozvolio da nastavi. „Iskustvo pokazuje", rekao je Brining Svetom ocu, „da konkordati uvek nose rizik da će Crkva, korak po korak, morati da ustukne sve više u onim oblastima gde je konkordat ostao nedorečen. Može doći do pravog sukoba, ako svaki katolik instiktivno bude smatrao da mora da se stavi na stranu Vatikana. Nesporazumi oko nejasnih pitanja biće veliki." Brining je smatrao da su njegove primedbe „izazvale snažan utisak kog pontifeksa."

Na drugom sastanku sa Pačelijem te večeri, prilikom susreta kojim će se završiti svaka buduća saradnja između ova dva čoveka, Brining je rekao kardinalu državnom sekretaru o čemu je razgovarao sa papom. On mu je „oštrim" rečima rekao da je razmišljao o njihovom prethodnom razgovoru i da je odlučio da ostavi

po strani pitanje vojnih kapelana i čitav Nemački konkordat svom budućem nasledniku.

Na kraju, Brining je ironično primetio da je on bio uveren da „će Vatikan bolje proći kod Hitlerovih ruku.... nego kod njega, odanog katolika”.³⁴ Brining ili njegov urednik, međutim, nije objavio svoj najpogubniji opis Pačelija. U delu rukopisa koji je isečen iz objavljenih memoara, on kaže:

„Svi uspesi (verovao je Pačeli) mogu se postići samo zahvaljujući papskoj diplomatiji. Sistem konkordata naterao je njega i Vatikan da prezru demokratiju i parlamentarni sistem... Krute vlade, kruta centralizacija, kruti ugovori trebalo je da uvedu u doba stabilnog poretka, doba mira.”³⁵

Te večeri, Brining je otputovao spavaćim kolima u Nemačku. „Iscrpljen i uzbuđen, nisam spavao te noći”, pisao je Brining. „Na prelazu Brener, pljuštala je kiša. Izgledalo je veoma hladno. Kas je ušao u voz u Insbruku, veoma uznemiren, i zapitao me o mojim razgovorima sa Pačelijem. Zbog moje fizičke iscrpljenosti, možda sam propustio da mu prenesem oštrinu Pačelijevih zahteva. Stigao sam u Berlin umoran i zabrinut.”³⁶

Uprkos Briningovom sukobu sa Pačelijem i njegovom upozorenju Piju XI o kobnim posledicama, papa i Pačeli su nastavili da podstiču vođstvo Stranke centra da razmatra koristi od saradnje sa nacistima. Katalizator je bio Ludvig Kas, koji je sve više bivao u Pačelijevom društvu i sve više izražavao Pačelijeva mišljenja. Te godine postavilo se pitanje Kasove lojalnosti do te mere, da je on ponudio ostavku na vođstvo u stranci. Ovaj gest koji je shvaćen kao znak lojalnosti njegovoj stranci, izgleda da je raspršio sumnje i ponuda je odbijena. Ali novembra 1931, Kas je izneo gledište koje je već iskazao Pačeli, a Brining odlučno odbacio, da desnica i levica koje „nikad nisu sarađivale”, treba sada da sarađuju „zbog određenog cilja za ograničeno vreme.”³⁷ Krajem decembra, papa je ponovio sugestiju baronu fon Riteru, bavarском poslaniku pri Svetoj Stolici, da će saradnja između Crkve u Nemačkoj i nacionalsocijalista „možda samo privremeno iz specifičnih razloga, sprečiti još veće zlo.”³⁸ Riter je objasnio u svojoj depeši da je preporuka Svetog oca bila čisto praktične prirode. Konačno, kako bi trebalo da Stranka centra reaguje ukoliko na-

cisti nastave da jačaju i na kraju stvore vladu? Kao što će događaji pokazati, ideja za ovu saradnju, koja je potekla iz kancelarija kardinala državnog sekretara, bila je neprihvatljiva za katoličke biskupe, kler i vernike u Nemačkoj.

U međuvremenu, iako je bio osujećen u svojim namerama da privoli Brininga da zaključi Nemački konkordat u avgustu, Pačeliju se pružila još jedna prilika da progura svoju konkordatsku politiku u nemačkim državama. Ovaj put to je bio Baden, gde stvari još nisu bile razrešene, i gde je nadbiskup Karl Fric fon Frajburg, koji je uvek bio otvoreno hladan prema Pačelijevim konkordatskim ambicijama, umro 7. decembra 1931. Pačeli je odmah iskoristio priliku da otpočne sa izbornom procedurom za biskupa. U to vreme, badenska vlada je stajala po strani u neprijatnom sporu između koalicije koju je vodila Stranka centra i socijaldemokrata. Badenski predsednik Stranke centra, Peter For, koji je bio ubeđen da bi pritisak da se zaključi konkordat poremetio krhki status quo, zamolio je Pačelija da bude obazriv. Boraveći u Rimu, For je objasnio Pačeliju lično da je najbolji način da se sačuva koalicija i vladajući položaj Stranke centra, da se konkordat odloži na neodređeno vreme. Zatražio je od Pačelija da potvrdi stare dogovore, po kojima se dozvoljavalo lokalno i svetovno diskreciono pravo u izboru novog biskupa, kao što je to dogovoreno između Badena i Svete Stolice u prošlom veku.

Pačeli nije bio nimalo sklon da obrati pažnju na ovakav nemački lokalni savet. U oholom pismu Foru, u kome je osudio badensku vladu zbog njenih „stavova i namera“, on je izjavio da zadovoljavajući odnosi između Crkve i države mogu da se postignu samo sa novim konkordatom. U još otvorenijem pismu badenskom Kultusminister-u (ministar vera i obrazovanja), Pačeli je izneo moralnu ucenu: „Ukoliko vlada ne pristane na predlog da se zaključi konkordat što je brže moguće, Sveta Stolica nema izbora nego da nastavi sa imenovanjem novog biskupa u Frajburgu u skladu sa Kanonom 329, paragrafom 2, novog kanonskog zakonika.“³⁹

Pregovori su se vukli do proleća 1932, kada je Pačeli sproveo ono što je napisao. On je naimenovao novog biskupa putem papinog dekreta (fiat) ne obazirući se na prava ili želje dijeceze.

Desilo se, kako je Kas obavestio Fora u zgradi Rajhstaga sredinom aprila, da je izbor pao na Konrada Grebera, biskupa iz Maj-sena, koji je bio omiljen u Badenu. Što je dugoročno bilo još važnije, Greber, kasnije poznat kao Smeđi biskup zbog svoje naklonosti prema nacistima, bio je oduševljeni poklonik Pačelija i njegove konkordatske politike. Greber je odmah počeo da vrši pritisak na vladu u Badenu da što pre zaključi konkordat.

Pritisak i pregovori su se nastavili sve do jeseni kada je Pačeli konačno ostvario svoj naum. Ali For je bio u pravu kada se radi-lo o političkim posledicama. Posle potpisivanja novog ugovora u Pačelijevoj kancelariji, avgusta 1932, došlo je do niza žestokih političkih sudara koji su doveli do raskida između socijaldemokrata i badenske koalicije koja je održavala stabilnost u državi od 1918. Nova koalicija Stranke centra, Nemačke narodne stranke i Ekonomske stranke uspjela je da sprovede konkordat samo zahvaljujući odlučujućem glasu predsednika Landtaga.

BRININGOV PAD

Dok se Pačeli bavio badenskim konkordatom, demokratija u Nemačkoj se raspadala u situaciji kada je pet miliona ljudi bilo nezaposleno i kada je zemlja bila izložena brojnim nesmanjenim ekonomskim nevoljama. U velikoj meri zahvaljujući Šlajherovim spletkama, delimično zahvaljujući Hindenburgovom razočaranju u njega, Brining, „kancelar gladi“, dao je ostavku 30. maja 1932. Šlajher i njegovi pajtaši iz Rajhsvera ubedili su Hindenburga da na Briningovo mesto postavi Franca fon Papena.

Papen je bio šarmantni aristokrata, poslanik desnog krila Katoličke stranke centra, čovek koji se lako kretao u sredini viših vojnih oficira, industrijalaca i veleposednika. Pod Šlajherovom zaštitom, sastavio je vladu kojom su dominirali aristokrati i plutokrati, pri čemu je sam Šlajher za sebe sačuvao Ministarstvo odbrane. U isto vreme, bez ikakvog ugleda u Rajhstagu, Papen je ubrzo otuđio od sebe vlastitu stranku, Katolički centar. Ludvig Kas, još uvek šef stranke, već ranije mu je rekao da on neće da dođe na Briningovo mesto, dok je Papen obećao Kasu da ga neće imenovati u vladu. U trenutku kad je bio najpotrebniji svojoj

stranci, Kas se mrzovoljno povukao u utočište u Alto Adide da piše raspravu o Lateranskim sporazumima. U međuvremenu, Papenov prvi korak je bio da raspusti Rajhstag, zakazujući nove izbore za 31. juli. Njegov drugi korak bio je da skine zabranu koja je bila stavljena na rad SA, Hitlerove smeđeškošuljaše.

Bilo je to žestoko leto uoči novih izbora. U junu je izbio na stotine sukoba u zemlji, a bilo je i mnogo mrtvih u uličnim sukobima između nacista i komunista. Optužujući komuniste za najgore nasilje u Pruskoj, Papen je njenu vladu učinio odgovornom, privolevši Hindenburga da ga ovlasti da otpusti pruskog ministra, preuzimajući izvršnu vlast kao Reichskommissar. Dve sedmice kasnije, nacisti su odneli ubedljivu pobjedu na izborima za Rajhstag, dobivši 37,4 posto glasova naspram većinskih socijalista koji su dobili 21,6 posto i Stranke centra sa 16,2 posto. Komunisti su dobili 14,5 posto glasova. Teorijski, Nemačkom se više nije moglo upravljati, pošto su dve stranke koje su htele da sruše Vajmarski ustav - nacisti i komunisti - gotovo imale većinu u Rajhstagu. Međutim, gruba stvarnost bila je da su nacisti postali pojedinačno najveća politička snaga u Nemačkoj, sa 230 mesta, sa glasačkom snagom od 13.700.000 glasova, i privatnom vojskom od 400.000 smeđeškošuljaša i crnokošuljaša.

Posle julskih izbora, nemačka hijerarhija je nastavila da žiguje naciste i da ponavlja svoje optužbe u objavljenim zapisnicima sa biskupske konferencije u Fuldi, održanoj u avgustu. „Sve dijecezanske vlasti zabranile su učlanjivanje u ovu stranku“, pisalo je u dokumentu. Nacistički zvanični program, rekli su biskupi, sadrži „lažnu doktrinu“, a izjave brojnih predstavnika su „suprotne veri“. Konačno, govorilo se, zajednička ocena katoličkog klera, bila je da ukoliko stranka dobije monopol da vlada u Nemačkoj, što ona tako žarko želi, „interesi katolika postaće krajnje neizvesni“.⁴⁰

Međutim, za desničara Papena, koalicija sa Hitlerom davala je najbolje izgleda za njegov ostanak na dužnosti kancelara. Koalicija koja je uključivala nacionalsocijaliste takođe se dopadala Pačeliju, iako iz sasvim drugih razloga. On je još jedanput pokušao da onemogući stvaranje koalicije kako bi blokirao socijaliste i sprečio boljševizam u Nemačkoj. Ne bi li Stranka centra „ura-

dila dobro kad bi se povezala sa desnicom", upitao je barona fon Ritera, „i da tamo traži koaliciju koja će da odgovara njenim načelima?“⁴¹ Kako bilo, više da podrži ustavnu vladu nego da prigrli politiku nacista, Stranka centra je konačno razmotrila pregovore za koaliciju sa Hitlerom tokom avgusta i septembra, što je bio proces koji je katolički „Der Gerade Weg“ okarakterisao kao „bajku o vukovima i ovcama“. Hitler je, međutim, igrao na velike uloge, odbijajući da prihvati bilo kakvo drugo rešenje osim potpune vlasti. On je želeo kancelarski položaj i glavna ministarska mesta za svoju stranku. Hindenburg, međutim, nije išao tako daleko, kritikujući Hitlera zbog njegovog omalovažavanja ustava.

U međuvremenu, dok su se demokratske institucije u Nemačkoj približavale krah za vreme Papenovog kancelarstva, Ludvig Kas je završavao svoju raspravu o političkom značaju Lateranskih sporazuma. Verovao je da njegova razmišljanja o ovom pitanju imaju značaja za odnose između Crkve i države ne samo u Italiji već i kod kuće.⁴² Imajući u vidu bliske odnose između Pačelija i Kasa, rasprava otkriva Pačelijeva razmišljanja u tom trenutku.

Kas je tvrdio da je pakt sa Musolinijem bio idealan dogovor između moderne totalitarne države i moderne Crkve, sporazum u kome je glavno pitanje bilo da država prihvati Kodeks kanonskog prava za katoličke građane. „Autoritarna crkva“, rezonovao je, „treba da razume 'autoritarnu' državu bolje od drugih.“ Musolini je rešio pitanje na načelu hijerarhijske koncentracije moći pod neograničenom voljom Dučea, mada, objašnjavao je Kas, ne bi imalo smisla da se Duče upliće u detalje kanonskog prava. „Niko ne bi mogao bolje da razume zahtev za sveobuhvatnim zakonom, kakav traži Crkva, nego diktator koji je u svom delokrugu uspostavio radikalnu, neprikosnovenu i nespornu, hijerarhijsku fašističku građevinu.“

Nigde nije ideologija papskog primata, ozakonjena tek petnaest godina ranije u Kodeksu kanonskog prava iz 1917, bila tako jasno upoređena sa fašističkim načelom vođe -führer-prinzip - niti se igde iskrenije naglašavala potreba za povlačenjem iz socijaldemokratije. Nezamislivo je da je članak bio napisan bez

prethodne konsultacije sa Pačelijem ili barem bez njegovog neposrednog nadzora i odobrenja. Naime, prema samom kodeksu, Kas je morao da traži dozvolu svog neposrednog nadređenog da bi mogao da ga objavi. U stvari, Pačelijev duh se oseća u svakom redu ovog manifesta o odnosima Svete Stolicy i fašističke države, koji je objavljen u trenutku kada je odluka o sudbini Katoličke crkve u Nemačkoj bila u potpunosti u rukama Pačelija.

Hitler i Pačeli

Samo je diktator mogao da prihvati takav konkordat kakav je tražio Pačeli. Samo lukavi diktator kakav je bio Hitler mogao je da smatra konkordat sredstvom za slabljenje Katoličke crkve u Nemačkoj. Kada je sve bilo završeno - kada su Pačeli i Hitler stigli do svog kobnog dogovora jula 1933 - svaki od njih je izrazio svoje viđenje o značaju ugovora. Jaz između njihovih ciljeva bio je upečatljiv.

Pišući Nacističkoj partiji 22. jula, Hitler je izjavio: „Činjenica da Vatikan zaključuje ugovor sa novom Nemačkom znači da Katolička crkva priznaje državu nacionalsocijalista. Ovaj ugovor celom svetu pokazuje jasno i nesumnjivo da je lažna tvrdnja da nacionalsocijalizam ima neprijateljski stav prema religiji.“¹ Četrnaestog jula, za vreme sednice vlade posle potpisivanja prvog nacarta konkordata, Hitler je saopštio svojim ministrima šta je suština tog moralnog pristanka. „U Nemačkom konkordatu Rajhu je data prilika“, beleže se Hitlerove reči u stenografskim zapisima sa sednice, „i stvoreno je određeno poverenje što će biti od posebne važnosti u predstojećoj borbi protiv međunarodnog Jevrejstva.“²

Čim se upoznao sa pismom od 22. jula, Pačeli je oštro odgovorio u napisu objavljenom 26. i 27. jula, u „L'Osservatore Romano“. Prvo je kategorički odbio Hitlerovu tvrdnju da konkordat podrazumeva moralno odobravanje nacionalsocijalizma. Zatim je naveo šta je bio pravi cilj njegove konkordatske politike. To je jedan jedini cilj koji se provlači kroz Pačelijevu diplomatsku politiku počev od Srpskog konkordata iz 1913, do zaključenja Nemačkog konkordata iz 1933. Treba naglasiti, pisao je, „da je Kodeks kanonskog prava osnova i suštinska zakonska pretpostavka konkordata“. To je značilo ne samo „zvanično priznanje (od

strane Rajha) crkvenog zakonodavstva, već i prihvatanje mnogih odredaba tog zakona i zaštitu svih crkvenih zakona." Sveta Stolica je ovim dogovorom, pisao je, u potpunosti ostvarila istorijsku pobjedu. Ugovor ni u kom slučaju nije značio da Sveta Stolica odobrava nacističku državu, već naprotiv, da država u potpunosti priznaje i prihvata crkveni zakon.

Naglašeno protivrečni ciljevi Pačelija i Hitlera bili su tragičan podtekst konkordatskih pregovora koji su vođeni potpuno skriveni od episkopata i katoličkog laičkog vođstva tokom 60 meseci Hitlerovog uspona do vlasti.

HITLEROV USPON

Hitlerov put do vlasti išao je preko brojnih vlada koje su se sve više udaljavale od parlamenta i time postajale sve manje demokratske. Na prvoj sednici Rajhstaga 12. septembra 1932, Franc fon Papen, simpatizer nacista, suočio se sa izglasavanjem nepoverenja i odmah je sazvao nove izbore za 6. novembar. U međuvremenu, obavljao je dužnosti kancelara, napadan i od nacista i od komunisti, koji su bili jedinstveni samo u svom preziru prema demokratskoj politici.

Novi izbori, peti u toj godini, ponovo su izbacili naciste kao najveću stranku; ipak, glasovi su im opali za dva miliona i značajno im je opalo članstvo, što je ukazivalo da su možda gubili zamah. Krajem 1932, izgledalo je da je nacistička većina u parlamentu bila nedovoljna; i dok je Hitler oklevao da uđe u koaliciju da bi obezbedio parlamentarnu većinu, Hindenburg je takođe oklevao da mu ponudi položaj kancelara. U isto vreme, ni Rajhsver ni industrijalci nisu bili spremni da prihvate još jednu vladu u kojoj bi dominirali socijalisti. Tako se Katolička stranka centra našla gurnuta u stranu, nesposobna da pronađe partnera u vladi; nesigurna u svoj sledeći korak, ali odlučna da podrži ustav.

Drugog decembra, predsednik Hindenburg prihvatio je Papenovu ostavku i mešetar Šlajher je za kratko postao kancelar, najavljujući svoju ambiciju da razbije naciste u Rajhstagu i stvori novu koaliciju u kojoj će biti jedan deo nacionalsocijalista, ali

bez Hitlera. Međutim, i pored svih svojih mahinacija, Šljaher nije bio u stanju da stvori trajniju vladu od Papenove.

U novoj godini, posle razgovora sa Hitlerom, Papen je predložio Hindenburgu formulu po kojoj bi Hitler dobio kancelarski položaj, dok je on, Papen, imao nameru da zadrži stvarnu moć, povlačeći poteze iza scene, na položaju vicekancelara. Mada je Hindenburg bio skeptičan prema Hitleru, izgleda da je Papenov plan štitio nemačkog predsednika od izlaganja mogućem skandalu u vezi sa zloupotrebom pomoći zemljoposjednicima i izbegavanjem plaćanja poreza na imovinu. Na tako jeftin način, Hitler je došao na vlast.

Hitler je položio zakletvu kao kancelar 30. januara 1933, zajedno sa Hermanom Geringom, koji je bio ministar avijacije i pruski ministar unutrašnjih poslova. Gering je sada kontrolisao policiju u Pruskoj i time dobio ogromnu moć za vršenje prinude, što će on iskoristiti narednih sedmica kada krene u čišćenje stranačkih protivnika. Novi ministar odbrane, sa velikim uticajem u vojsci, bio je general Verner fon Blomberg, nacistički simpatizer koga je opčinila Hitlerova harizma. Alfred Hugenberg, vođa ultrakonzervativne Nemačke nacionalne narodne stranke (DNVP), imao je dvostruku ulogu ministra privrede i ministra poljoprivrede. Hitler, međutim, nije hteo da pristane ni na kakvu podelu vlasti. Odmah je zakazao nove izbore za peti mart, i počeo da koristi svoj položaj kancelara da kontroliše medije, da tlači opozicione demokratske stranke, i da započne progon Jevreja i „levičara“.

27. februara, došlo je do požara u Rajhstagu, za koji je Hitler odmah optužio holandskog komunistu. U antikomunističkoj histeriji koja je usledila, Hindenburg je ovlastio Hitlera da suspenduje odredbe Vajmarskog ustava o građanskim pravima, što su bile mere koje je Hitler iskoristio da pojača svoju izbornu kampanju u želji da obezbedi apsolutnom većinu i tako osigura mandat za diktaturu.

Međutim, na izborima od petog marta, Hitler ipak nije uspeo da obezbedi apsolutnu većinu za nacionalsocijaliste. Ali sa privremenim saveznicima u liku Hugenbergovih desničarskih nacionalista, on je uspeo da skrpi većinu od 52 procenta, obezbe-

đujući 340 od 647 mesta u Rajhstagu. Sa konačnih 88,7 procenata, nacisti su dobili više od sedamnaest milona glasova. Socijalisti su pali na 18,3 procenata glasova, a Katolički centar koji je hrabro vodio kampanju naspram široko rasprostranjenog nacističkog zastrašivanja, ostao je zadivljujuće čvrst sa 13,9 procenata, dobivši u stvari, još tri mesta u Rajhstagu.

Dakle, sve do marta 1933, nemačko katoličanstvo sa svoja 23 miliona vernika, i dalje je predstavljalo snažno, nezavisno demokratsko biračko telo, koje je, zajedno sa katoličkom hijerarhijom, ostalo čvrsto u svojoj osudi nacionalsocijalizma. Mada Stranka centra nije imala pouzdane saveznike sa kojima bi mogla da napravi koaliciju, i stoga nije mogla da dođe na vlast, Hitler se bojavao reakcije iz tvrđave političkog katoličanstva kao celine. Ta grupa je, prirodno, bila daleko veća od glasačkog tela same Stranke centra, sa širokim vezama i udruženjima na mnogim nivoima širom zemlje. Zbog svoje davno donete odluke da izbegne novi Kulturkampf i s tim u vezi rizik uspešnog katoličkog otpora ili odbojnosti, Hitler nije nameravao da neposredno napadne biskupe. Ipak, nešto se moralo učiniti kako bi se oni onemogućili i upravo su tu Pačelijeve ambicije oko Nemačkog konkordata pritekale Hitleru u pomoć.

Sa Hitlerovog stanovišta, idealno rešenje za katoličku opasnost bio je upravo dogovor na vrhu sa Vatikanom, u svemu sličan Lateranskim sporazumima, koji su stavili van zakona katoličko političko delovanje u Italiji i uspešno uključili crkvu u fašističku Italiju. Prema Hitlerovom viđenju stvari, takav ugovor ograničiće slobodu Katoličke crkve na versku praksu i obrazovanje u zamenu za povlačenje katolika, na insistiranje same Svete Stolice (i po uslovima koje će diktirati nacistički režim), iz društvenog i političkog delovanja.

Pa ipak, do Nemačkog konkordata nikad ne bi došlo da biskupi nisu pristali da se odreknu svojih osuda nacionalsocijalizma. Niti bi bilo Nemačkog konkordata da nije Stranka centra, pre svog povlačenja, dala legalitet izglasavanju Zakona o posebnim ovlašćenjima koji će omogućiti Hitlerovu diktaturu. Kroz period Vajmarske Republike, nijedna vlada nije bila ni blizu da prihvati Pačelijeve uslove za zaključenje konkordata. Samo zahvaljujući

diktatorskoj prisili, sa Firerom koji je neposredno radio sa državnim sekretarom Pačelijem u papino ime, takav ugovor je mogao da postane stvarnost.

Na prvoj sednici vlade posle izbora, održanoj sedmog marta, Hitler je otkrio svoju zabrinutost zbog snage katoličanstva. Tada je rekao ministrima da se Stranka centra može poraziti jedino ako se Vatikan uveri u potrebu da je raspusti.³ Kada je Hitler postavio pitanje Zakona o posebnim ovlašćenjima, Papen je pome- nuo razgovor koji je prethodnog dana vodio sa Ludvigom Kasom. Po Papenovim rečima, Kas, koji ništa nije započinjao bez Pačelijevog odobrenja, ponudio je „potpun razlaz sa prošlošću" i „saradnju njegove stranke". Događaji će pokazati do koje će mere Kas, ili bolje reći Pačeli, povući znak jednakosti između podrške Zakonu o posebnim ovlašćenjima i početka pregovora za Nemački konkordat. U isto vreme, ovi događaji će otkriti do koje su se mere konci vukli iz Državnog sekretarijata u Vatikanu.

Nagoveštaj da je Pačeli ispitivao Hitlerovo raspoloženje, pojavio se 13. marta, sedam dana posle prve sednice Hitlerove vlade. U noti nemačkom izaslaniku u Vatikanu, Pačeli je upozorio Firera na nedavne reči hvale koje je papa izgovorio povodom napada kancelara Rajha na boljševizam. Izaslanik je rekao da su „u Državnom sekretarijatu sugerisali da se ovi komentari mogu uzeti kao indirektna podrška akciji kancelara Rajha i vlade, protiv komunizma".⁴

Uprkos ovim laskavim znakovima iz Pačelijeve kancelarije, nemački biskupi su, kao i uvek, u većini bili protiv Hitlera. Kardinal Mihael fon Faulhaber iz Minhena, koji je bio prisutan u Vatikanu kada je papa dao ove primedbe na konzistoriju kardinala, zabeležio je da su svi prisutni bili zapanjeni: „Sveti otac to tumači iz daljine. On ne razume o čemu se tu radi, već misli samo na krajnji cilj."⁵ Kardinal Faulhaber je toliko bio uznemiren zbog perspektive katolika pod Hitlerom, da je 10. marta pisao predsedniku Hindenburgu, rekavši mu da je „strah ušao u široke krugove katoličkog stanovništva".⁶ 18. marta, štaviše, kada je Papen posetio kardinala Bertrama da ga pita da li je došlo do promene raspoloženja među biskupima, predstavnik hijerarhije je rekao Papenu da se uopšte ništa nije promenilo; u stvari,

dodao je prelat, ako treba da dođe do neke promene, onda bi ona trebalo da dođe od strane „vođe nacionalsocijalista”.⁷ Ovo je samo povećalo Hitlerovu zabrinutost. Ali put za Hitlera nije bio ni u njegovim odnosima sa biskupima niti u kolektivnom vođstvu Stranke centra, već u predsedniku stranke, Ludvigu Kasu, kao Pačelijevom nezvaničnom predstavniku u Nemačkoj.

U danima posle martovskih izbora, iako je bio vođa velike parlamentarne stranke čiji se raspad očekivao, Kas je postao neobično pasivan i odbojan. Na sastanku stranke u Kelnu, sedam dana posle izbora, Hajnrih Brining, bivši kancelar, zatražio je od stranke da ne podržava nešto što je bilo tako protivustavno kao što je bio Zakon o posebnim ovlašćenjima. Prema svedoku koji je vodio zapisnik sa diskusije, Kas koji nije hteo da iskaže svoje mišljenje o toj stvari, udario je o sto i uzviknuo, „Jesam li ja vođa stranke? Ako nisam, ko je?” Pisac je onda postavio pitanje: „Nije li Kas u svojim pregovorima sa Hitlerom možda dao ovome neka obećanja zbog kojih je morao da bude tako odlučan.”⁸

Kao što je primetio istoričar Oven Čedvik, Kasova „uloga u glasanju stranke za Zakon o posebnim ovlašćenjima, marta 1933, jedan je od najkontroverznijih poteza u nemačkoj istoriji”.⁹

Kas je zaista duboko zašao u pregovore sa Hitlerom, kao što je bio i u bliskim dodirima sa Pačelijem u Rimu. Izgledalo je da su obe strane bile zadovoljne tokom razgovora. To je išlo do te mere, da je na sednici vlade od 15. marta, Hitler najavio da on ne očekuje teškoće oko postizanja dvotrećinske većine koja bi podržala Zakon o posebnim ovlašćenjima. Posle pet dana, Gebels je zapisao u svom dnevniku da će „Stranka centra prihvatiti taj zakon”. (Godine 1937. Gebels je izjavio u svom listu „Der Angriff”, da je Kas pristao na Zakon o posebnim ovlašćenjima, u zamenu za pristanak vlade da pregovara o Nemačkom konkordatu sa Svetom Stolicom).¹⁰

Kada se Kas suočio sa članovima parlamentarne grupe Stranke centra 22-23. marta u Berlinu, pre kritičnog glasanja u Rajhstagu o Zakonu o posebnim ovlašćenjima, on je zatražio od njih da podrže predlog, kako bi izvršili moralni pritisak na Firera i njegova data obećanja Katoličkoj crkvi - obećanja za koje je on

bio uveren da će ih Hitler dati napismeno (iako do pisanih obećanja nikad nije došlo). Brining je izjavio da on nikad ne bi glasao za predlog, pošto je taj zakon „najmonstruoznija odluka koja je ikad tražena od parlamenta". U svom govoru u Rajhstagu, Hitler je najavio svoju odluku da postigne sporazum sa Vatikanom. Pridavao je najveću važnost, izjavio je, „daljem negovanju i jačanju prijateljskih odnosa sa Svetom Stolicom". Prema Briningu, Kas je tvrdio da je Hitlerovo obećanje „najveći uspeh koji je postignut u nekoj zemlji za poslednjih deset godina, u međudržavnim odnosima".¹¹ Rečenica podseća tačno i zastrašujuće, (kao da je napisana u govoru), na reči koje je izgovorio Pačeli četrnaest godina ranije, kada je predao svoje akreditive predsedniku Rajha Ebertu: „Posvetiću svu svoju snagu negovanju i jačanju odnosa između Svete Stolice i Nemačke." Hitlerova izjava bila je jasan nagoveštaj dogovorenog sređivanja odnosa sa katoličanstvom, o čemu će na vrhu pregovarati zvaničnici u Berlinu i Rimu.

Posle govora, manjina koju je predvodio Brining energično se zalagala protiv toga da se Hitleru ustupe zakonska sredstva da zavede diktaturu. Ali prilikom glasanja, samo četrnaest od sedamdeset i četiri poslanika usprotivilo se zakonu. Kas se tada saglasio sa manjinom iz razloga moguće opasnosti za njihovu ličnu sigurnost; Brining je govorio o ostavci na poslaničko mesto; a Virt je, sa suzama, ponudio da mu se pridruži. Konačno, pošto su saslušali različita gledišta katoličkih unionista u delimično razorenoj zgradi Rajhstaga, Brininga su ubedili da će razdor u Stranci centra uništiti svaku mogućnost budućeg katoličkog otpora verskim progonima.¹² Da bi obezbedila disciplinovan i zajednički stav kao stranka, manjina se konačno saglasila sa većinom. Oni su se pridružili svojim kolegama i prošli kroz bataljone podsmešljivih jurišnika do operске kuće Krol, gde su glasali.

Podrška koju je Stranka centra dala Zakonu o posebnim ovlašćenjima, ličila je na priznanje da je Kas koji je sve vreme bio u tesnoj vezi sa Hitlerom, bio u najboljem položaju da donese presudu o sporu.

Zakon koji je usvojen tog dana sa 441 naspram 94 glasa (samo socijaldemokrati su bili protiv), dao je Hitleru dovoljnu većinu glasova da usvaja zakone bez odobrenja Rajhstaga i da zaključuje ugovore sa stranim zemljama (od kojih će prvi ugovor biti onaj sa Pačelijem). Po zakonu je vlast predsednika trebalo da ostane neprikosnovena, ali detaljne odredbe dokumenta učinile su ovu klauzulu besmislenom.

Sledećeg dana, ne obavestivši nikoga u svojoj stranci o svojoj nameri ili cilju, Kas je oputovao vozom u Rim na tajne razgovore sa Pačelijem. Posle dve godine, Kas je u jednom pismu nemačkom izaslaniku u Vatikanu, potvrdio kakva je bila stvarna veza između njegove podrške Zakonu o posebnim ovlašćenjima i budućeg Nemačkog konkordata: „Odmah nakon usvajanja Zakona o posebnim ovlašćenjima, u čijem prihvatanju sam ja igrao pozitivnu ulogu na osnovu nekih garancija koje mi je dao kancelar Rajha (opšte političke garancije kao i garancije kulturne politike), 24. marta, oputovao sam u Rim... Kako bih objasnio gledišta koja sam izneo u Rajhstagu 23. marta, želeo sam da razjasnim situaciju nastalu posle izjave kancelara Rajha i da ispitam mogućnosti sveobuhvatnog sporazuma između Crkve i države."¹³

U međuvremenu, Hitlerova lukava izjava u Rajhstagu u kojoj je obećao bliske odnose sa Svetom Stolicom, u stvari, već nagoveštavajući da su ti odnosi počeli da se ostvaruju, zbunila je nemačke katoličke biskupe koji su prethodnih sedmica bili u dilemi zbog brojnih optužbi i obećanja od strane vlade. Obraćajući se naciji preko radija, Hitler se pozvao na Boga i uveravao ljude da će hrišćanstvo biti osnova na kojoj će obnoviti zemlju. 21. marta, Hitler je objavio notu u kojoj je izjavio da je „veoma ožalošćen” što ne može da prisustvuje verskoj službi pomirenja na Dan Potsdama zbog toga što katolički biskupi odbijaju da daju sakramente katoličkom nacističkom vođstvu. Tako je na biskupe izvršen pritisak da daju nekakav odgovor novom kancelaru; ali dok su neki smatrali da bi bilo korisno opozvati optužbe koje je izrekla stranka, jedan broj prelata, zajedno sa kardinalom Šulteom iz Kelna i biskupima Ahena, Limburga, Trira, Minsteri i Paderborna, zahtevao je da se optužbe obnove i pojačaju. Me-

đutim, Hitlerova izjava u Rajhstagu od 23. marta, i pristajanje Stranke centra zajedno sa naglašenim uveravanjima vlade, oslabila je odlučnost ključnih biskupa. Uz to, postojali su i signali iz Rima, koji su dolazili iz Pačelijeve kancelarije.

Kardinal Faulhaber je 24. marta poslao pismo biskupima svoje konferencije na jugu Nemačke: „Moram se posle onoga što sam saznao na najvišim mestima u Rimu - a što vam sada ne mogu preneti - uprkos svemu, ponašati mnogo tolerantnije prema novoj vladi koja danas ne samo da je u položaju vlasti - što naši principi ne mogu da promene - već koja je ovu vlast dobila na zakonit način.”¹⁴ Pominjanje ustavne zakonitosti Hitlerove vlade prvo je zabeleženo u „L'Osservatore Romano”. Otuda je legalitet koji je Hitler tražio, a koji je Kas odobrio, sa Pačelijevim nagovorom, sada postao podsticaj koji će da ubedi katoličke biskupe da podrže Hitlerov režim.

Istog dana, predstavnik hijerarhije, kardinal Bertram, razdelio je nacrt pomirljive izjave biskupima na razmatranje. Vratolomna brzina, kojom se tražilo od biskupa da odgovore, zbunjuje do današnjeg dana. Ludvig Folk, jezuitski istoričar tog perioda, nagovestio je u svom originalnom istraživanju tih događaja, da je pritisak došao „sa drugog mesta”, misleći na Vatikan. Papi je, tvrdio je on, proveo važan vikend ubeđujući Bertrama da biskupska javna izjava pomirenja može pomoći u procesu pregovora oko Nemačkog konkordata, dok bi u suprotnom došlo do zastoja u tom poslu. U ovoj fazi Papi je ugovorio u Rimu sastanak sa Pačelijem koji je radio sa Kasom na budućem dogovoru sa Hitlerom.

Protestantske crkve širom Nemačke formalno su 26. marta priznale da prihvataju Hitlera i njegov režim. Protestanti koji su posmatrali kako Vatikan dogovara konkordat sa Hitlerom, sada su tražili i nastojali da dobiju sličan dogovor za sebe po katoličkom uzoru.

Usaglašena izjava biskupa, pomirljiva prema nacistima, bila je žurno objavljena 28. marta, širom zemlje. U njoj je bilo nekih rezervi, ali ona je ukazivala, uprkos očitim nedorečenostima, na porazno prihvatanje od strane biskupa.

„Ne povlačeći mišljenje koje smo dali u našim ranijim izjavama u vezi sa izvesnim versko-etičkim pogreškama, episkopat veruje da može da prihvati sa poverenjem da su navedene opšte zabrane i upozorenja postala nepotrebna. Za katoličke hrišćane, kojima je glas Crkve svetinja, u ovom momentu nije potrebno da se uputi posebno upozorenje da budu lojalni zakonitoj vlasti i da savesno ispunjavaju građanske dužnosti, odbacujući u načelu svako nezakonito ili subverzivno ponašanje.”¹⁵

Nacistička štampa je s dobrodošlicom pozdravila izjavu kao podršku Hitlerovoj politici, ne razjašnjavajući nedorečenost koju je ostavila hijerarhija. Političari Stranke centra bili su zapanjeni, jer je izgledalo kao da biskupi govore da su im nacisti draži od Katoličke stranke centra. Reakcija katoličkih vernika bila je: široko rasprostranjena zbunjenost i osećanje izdanosti. Tipičan odgovor dao je sveštenik Franciskus Stratman, stariji katolički kapelan sa Berlinskog univerziteta, koji je 10. aprila pisao kardinalu Faulhaberu: „Duše blagonaklonih ljudi su zbunjene što je posledica tiranije nacionalsocijalista, i ja samo beležim činjenicu kada kažem da je autoritet biskupa među nebrojenim katolicima i nekatolicima, uzdrman kvaziodobravanjem nacionalsocijalističkog pokreta.”¹⁶

Pošto se vratio s razgovora koje je vodio sa Pačelijem početkom aprila, Kas je objavio uvodnik u kome je pozdravio Hitlerov govor u Rajhstagu, kao logičan nastavak „ideje jedinstva” Crkve i države. On je izjavio da je zemlja bila u procesu evolucije gde su „neosporno velike formalne slobode” Vajmarske Republike morale da ustupe mesto „strogoj i bez sumnje privremenoj, velikoj državnoj disciplini” u svim oblastima života. Stranka centra, nastavio je, obavezna je da saraduje u tom procesu kao „sejačica budućnosti”.¹⁷

Kao da je želeo da opravda neobičnu lakoću i brzinu kojom je hijerarhija potvrdila režim i da u tome istakne ulogu Pačelija, Faulhaber je napisao 20. aprila, da su biskupi dovedeni u ovu tragičnu situaciju „zbog stava Vatikana”.¹⁸ Međutim, Vatikan je, u ličnosti Euđenija Pačelija, bio daleko od toga da do kraja prihvati Hitlerovu nameru da uništi političko katoličanstvo u Nemačkoj.

BOJKOT JEVREJA

Posle izjave biskupa, Hitler je odmah za 31. mart sazvaio radni komitet o odnosima Crkve i države, što je nateralo Kasa da se hitno vrati iz Rima i da se bori za zaštitu katoličkog obrazovanja.

Datum održavanja komiteta bio je značajan, pošto je prvog aprila započeo nacistički bojkot jevrejskog biznisa širom zemlje. To nije bio prvi nagoveštaj budućih proganjanja. Sedam dana ranije, trideset smeđekošuljaša provalilo je u jevrejske kuće u malom gradu na jugozapadu Nemačke, sakupilo stanovnike u gradsku većnicu i pretuklo ih. Napad su ponovili u susednom gradu, od čega su dva čoveka umrla. Bojkot je ipak bio nešto drugo. Po rečima Saula Fridlendera, to je bila „prva velika proba na nivou cele zemlje, o tome kakav je stav hrišćanskih Crkava prema položaju Jevreja pod novom vlašću”.¹⁹ Pa ipak, dok je Hitler raspravljao sa hrišćanskim predstavnicima o budućim odnosima između njegovog režima i crkava, posle ovog prvog sistematskog i sveopšteg progona Jevreja, nije bilo nijedne reči protesta ni iz Nemačke niti iz Rima.

Minhenski kardinal Faulhaber, govoreći o napadu nacista na Jevreje, nadugačko je pisao Pačeliju, tvrdeći da je protest besmislen pošto bi on samo proširio borbu i na katolike. „Jevreji”, rekao je Pačeliju, „mogu sami sebi da pomognu.” Pa ipak, nastavio je, „posebno je nepravedno i bolno da se na ovaj način Jevreji, čak i oni koji su pokršteni pre deset ili dvadeset godina i koji su dobri katolici... zvanično i dalje smatraju Jevrejima, i kao lekari ili advokati gube svoja radna mesta”. Pačelijev odgovor nije zabeležen, i nema naznaka u njegovim budućim uputstvima da je izrazio neslaganje sa kardinalom. U odgovoru na molbu da interveniše u odbranu Jevreja te iste sedmice, kardinal Bertram je naglasio da „postoje neposredni problemi koji su mnogo važniji: škole, izdržavanje katoličkih udruženja, sterilizacija”. U zaključku, ponovio je istu misao: „Jevreji su”, izjavio je, „sposobni da sami sebi pomognu.”²⁰

Među hiljadama pojedinaca koje je pogodio bojkot Jevreja, bila je Edit Štajn, nemačko-jevrejski filozof. Ona je bila pod uti-

cajem Maksa Šelera sa Univerziteta u Frajburgu, gde je radila doktorat pod naslovom „O problemu empatije“. Od svojih mladalačkih godina, Štajnova je bila ateista. Hrišćanstvo ju je, potom, u prvo vreme privuklo emocionalno, da bi ta privlačnost postala sasvim druge vrste posle čitanja autobiografije svete Tereze iz Avile, karmelitske mističarke iz šesnaestog veka. Ona je pisala da je njen „povratak Bogu učinio da se ponovo oseća kao Jevrejka“, i mislila je da je njeno preobraćanje u hrišćanstvo postojalo „ne samo u duhovnom smislu, već i u smislu krvi“. Štajnova se pokatoličila 1922, a aprila 1933, kada je došlo do bojkota, ona je bila primljena za profesora filozofije na Nemačkom institutu za naučnu pedagogiju u Minsteru. Aprilski dekret protiv Jevreja onemogućio joj je da dobije to mesto.

Oktoobra 1933, ona je ušla u samostan Karmelićanki u Kelnu, uzevši ime sestra Tereza Benedikta od Krsta. Iz klostera je pisala strasno pismo Piju XI moleći ga da „osudi mržnju, progone i širenje antisemitizma uperenog protiv Jevreja, bilo kada i bilo od koga“. Njeno pismo ostalo je bez odgovora. Tek posle četiri godine on je izdao zakasnelu encikliku o antirasizmu, Mit brennender Sorge.

PAPEN I KAS U RIMU

U međuvremenu, do drugog aprila, rasprava u Hitlerovom radnom komitetu o odnosima crkve i države dovoljno je napredovala da bi papski nuncije u Berlinu obavestio Pačelija da vicekancelar Papen, želi da dođe u Rim i razgovara s njima pre Uskrsa. Kao što se videlo, Pačelija je Faulhaber detaljno obavestio o otpočinjanju progona Jevreja upravo u trenutku kada je trebalo da krene u ozbiljne pregovore o konkordatu sa onima koji su činili te zločine. Štaviše, Nemački konkordat je sada trebalo da one probleme „koji su mnogo važniji“ preuzme iz ruku nemačkih katolika i stavi ih u ruke Pija XI, ili bolje reći, njegovog poverljivog državnog sekretara. Stoga nije nikakvo čudo da su se katolički biskupi osećali tako malo odgovorni za sudbinu Jevreja kada im je Sveta Stolica poverila tako malo odgovornosti za sudbinu njihove vlastite Crkve.

7. aprila uveče, Papen je otputovao u „Večni grad“, poverivši šefu Vatikanskih poslova u Ministarstvu inostranih dela da je „nameravao da traži, kao jedan od glavnih ustupaka, prihvatanje odredbe koja je takođe postojala u Italijanskom konkordatu (Lateranski sporazumi), a prema kojoj je kleru bilo zabranjeno da bude aktivan ili da pripada bilo kojoj političkoj stranci“. Sa svojim tradicionalnim, mada manjinskim sveštениčkim članstvom i sa svojim višeslojnim oslanjanjem na parohijalne mreže, Stranka centra bi takvom klauzulom bila dokrajčena, kao i društveno i političko delovanje svih katoličkih udruženja u Nemačkoj.

Idućeg jutra, osmog aprila, u kolima za ručavanje ekspresnog voza Minhen-Rim, Papen je „slučajno“ sreo Kasa koji je takođe išao u Rim. Izgleda neverovatna pomisao, kao što je to tada tvrdio Kas, da su obojica išli kod Pačelija, a da nisu znali šta su bile namere svakog od njih. U svakom slučaju, Kas je zapisao da su se složili da su šanse za Nemački konkordat sada bile značajne. Papen je Kasu saopštio osnovne pretpostavke ugovora sa stanovišta Rajha: „obezbeđenje verskih prava katolika u zamenu za depolitizaciju sveštenstva i raspuštanje Stranke centra“.

Prema navodima Kasa, dok su njih dvojica za vreme doručka raspravljali o idealnim odnosima između 23 miliona nemačkih katolika i Hitlerovog režima, on je uveravao Papena da „mora da se dâ neki dokaz o stvaranju odgovarajućih kulturno-političkih garancija. Ukoliko dođe do toga, onda ja sigurno neću biti sitničav.“²¹ Posledica njihovog razgovora bila je da je Kas koji nije imao službeno mesto u pregovorima, sada postao ključna figura. I dok su prolazili kroz italijanske predele, on je ponudio da bude „na raspolaganju“ Papenu u budućim pregovorima, što je Papen ljubazno prihvatio. Tako je Kas preuzeo ulogu posrednika ostajući u načelu odan duhom i dušom Pačeliju.

U kojoj meri je Kas postao blizak sa Pačelijem, može se videti iz niza opaski u biografiji sestre Paskvaline, posle smrti obojice. Ona nam kazuje da je Kas, koji je „redovno pratio Pačelija na odmoru u Roršahu“, bio za ovog vezan „obožavanjem, iskrenom ljubavlju i bezuslovnom odanošću.“ Ona dalje opisuje napetost koja je postojala između Kasa i oca Lajbera kao posledicu uza-

jamne „ljubomore kada bi Pačeli pokazivao više naklonosti prema jednom ili drugom, što čak ni Pačelijev diplomatski genije nije mogao lako da ublaži". Ona je takođe opisala jednu epizodu kada se Pačeli veoma uznemirio posle Kasovog iznenadnog odlaska za Nemačku.²²

Pačeli i Papan su se sreli u kardinalovoj kancelariji u Veliki ponedeljak, 10. aprila, gde su napravili raspored rada po kome će Papan i Kas sastaviti osnovni nacrt za susret koji će se održati u Veliku subotu. Tokom najpunije sedmice u crkvenom liturgijskom kalendaru, ljudi su radili ludačkom brzinom, pišući nacрте članova za koje bi im u drugim okolnostima inače, bile potrebne godine da se dogovore. Pačeli i Kas su proveli Uskršnju nedelju i ponedeljak prolazeći preko nacрта tačku po tačku.

Nemačka hijerarhija i sveštenstvo nisu bili sa tim upoznati, niti su za to znali Katolička stranka centra i nemački laici pojedinačno ili u celini. Biskupima je čak bila uskraćena informacija o činjenici da se pregovori vode. Pa ipak, nisu mogli a da ne čuju glasine. Kada se kardinal Bertram, predsednik biskupske konferencije, 18. aprila pismeno obratio Pačeliju iznoseći zabrinutost zbog glasina o pregovorima, Pačeli se nije udostojio da mu odgovori dve sedmice. On je samo potvrdio da „su mogući pregovori započeli", Posle tri sedmice, kada se već raspravljalo o poslednjim tačkama, Pačeli je otvoreno lagao kada je obavestio kardinala Faulhabera iz Minhena da se samo razgovaralo o koncordatu, ali da nije bilo ničeg konkretnog.²³

U međuvremenu, Stranka centra je postajala sve slabija zbog odsutnosti iz Berlina svog šefa, Ludviga Kasa koji se sada za stalno smestio u apartmanima Eudenija Pačelija u Vatikanu. Kasu je bilo predloženo da podnese ostavku, ali je on to odbio, tvrdeći da „bi to poremetilo stvari u Rimu" - što jasno ukazuje na to da su sada jednu od poslednjih demokratskih stranaka u Nemačkoj vodili Pačelijevi hirovi. U pismu iz tog vremena generalnom vikaru iz Pasaua, Franc Egersdorfer sa Minhenskog univerziteta jetko je primetio: „Budućnost nemačkog katoličanstva izgleda da se rešava u Rimu. To je rezultat progresivnog centralizma."²⁴

Šta je navelo Pačelija da sastavi prvi nacrt tako neumesno brzo i tajnovito? Stranka centra, po Pačelijevom mišljenju, morala

je da nestane. Ali pre njenog konačnog raspada, okolnosti u kojima je i dalje postojala (prema Pačelijevoj taktici od dvadeset godina) ponudile su osnovu za cenkanje u njegovim pregovorima sa Hitlerom. Najvažnije je bilo dobiti na vremenu. Hitler je sa svoje strane, gajio dva glavna cilja u svom bezglavom jurišu ka dogovoru. Prvo, kao što smo već videli, odlučio je da zakonskim merama i bez odlaganja, odvoji religiozno katoličanstvo od političkog katoličanstva. Drugo, postojala je mogućnost snažnog međunarodnog propagandnog udara. Zaključke Lateranskih sporazuma iz 1929, propratio je ovim rečima: „Ako papa danas postigne takav sporazum sa fašizmom, onda je on u najmanju ruku saglasan sa mišljenjem da je fašizam - pa otuda i nacionalizam - moguće opravdati vernicima i da je u skladu sa katoličkom verom.”²⁵ Dok je Sveta Stolica vekovima običavala da potpisuje ugovore sa vladarima i vladama koje su bile neprijateljski raspoložene prema njenim verovanjima i vrednostima, odredbe Lateranskih sporazuma su zaista uspostavile neku vrstu integracije bez presedana između katoličanstva i korporativne države. Hitler je veoma jasno video da je konkordat mogao da se predstavi kao papska podrška nacističkom režimu i njegovoj politici. Shvativši Pačelijevo nestrpljenje i unutrašnju slabost ciljeva kardinala sekretara, koji su pre svega bili usmereni na moć Svete Stolice, Hitler je mogao da diktira tok pregovora i time ih u potpunosti manipuliše u svoju korist.

PREDAJA NEMAČKIH BISKUPA

Papen se vratio u Berlin u utorak Uskršnje sedmice. Posle „opšteg” razgovora koji je vodio sa Hitlerom, mogao je da obavesti Pačelija da je Firer bio spreman da „pruži dalekosežne garancije u pitanju škola”, ali da je tekst člana u vezi sa depolitizacijom „sasvim neprimeren”.²⁶ U zanosu diplomatske oholosti, uprkos svojoj sklonosti ka depolitizaciji, Pačeli je pokušao da zavara Hitlera sa novopropširenim članom Kodeksa kanonskog prava u kome se zahtevalo biskupovo odobrenje ukoliko je katolički sveštenik želeo da postane zvaničnik u nekoj političkoj organizaciji.

Šta je motivisalo Pačelija da zamuti vodu kad je bilo reči o odredbi o depolitizaciji? Da li ga je u poslednjem trenu obuzeo obzir da će time da oslabi Crkvu u Nemačkoj? Izgleda da mu takva misao nije padala na pamet. Pre bi se moglo reći da je bilo reči o pregovaračkoj zamci. Reklo bi se da su se ova dva čoveka dobro razumela. Pregovori su se nastavili, sve dok treće sedmice maja meseca, Hitler nije zatražio u svom nacrtu da se sva politička delovanja katoličkog klera moraju kategorički zabraniti.

U međuvremenu, tokom kritičnih meseci aprila i maja, Katolička stranka centra, bez vođe, zanemarena od Rima i hijerarhije, batrgala se, dok su je njeni nekad odani sledbenici napuštali u stotinama hiljada. U isto vreme, nacisti su postajali sve glasniji i samouvereniji, ubeđeni u svoju pobedničku sudbinu kao jedine stranke u državi, stranke koja će doneti punu zaposlenost i napredak zemlji uništenoj ekonomskim krizama i inostranim poniženjem. Predaja katolika nacionalsocijalistima, u početku beznačajna sada je postala ogromna reka u provaliji koju je stvorio slom nekad moćne Stranke centra.

Najzad, vođstvo stranke zatražilo je od Kasa da podnese ostavku, što je on nevoljno učinio telefonom iz Vatikana. Šestog maja, za njegovog naslednika izabran je Hajnrih Brining. Ali Hitlerova rušilačka moć bila je sada nezaustavljiva, kao što su bile i sile koje su delovale na raspadu Stranke centra. Uprkos svemu, Brining je molio članove da ostanu ujedinjeni i samostalni.

Tada je Pačeli, dok su pregovori o konkordatu uveliko napredovali, rešio da dovede na scenu nemačke biskupe. Prilika za to ukazala se osamnaestog maja tokom jedne ad limina posete Rimu, biskupa Vilhelma Berninga iz Osnabrika i nadbiskupa Grebera iz Frajburga. Pačeli ništa nije prepustio slučaju u svom izboru izaslanika. Obojica su bili naklonjeni nacizmu. Došlo je vreme, rekao je Pačeli dvojici prelata, da svi nemački biskupi ujedine svoje gledište o konkordatu.

Desilo se da je susret sa nemačkim biskupima bio zakazan za kraj maja kako bi se razmotrilo stanovište episkopata prema Trećem Rajhu. Međutim, kada su se sakupili, pitanje konkordata, koje su uspešno izrežirala dva Pačelijeva biskupa, dominira-

lo je u njihovim razmatranjima. Berning i Greber uverili su sakupljene prelate da je konkordat praktično završen i da je još ostalo da se postigne dogovor u pogledu depolitizacije.²⁷ Kardinal državni sekretar tražio je njihovu podršku, rekao je Berning biskupima, i bitno je bilo da se to uradi veoma brzo.

Nepotpune beleške Ludviga Sebastijana, biskupa iz Špejera, ukazuju da je na ovom važnom skupu došlo do žestokih nespo razuma. Kardinal Šulte iz Kelna, zamerio je da pod nacističkom vladom „zakon i pravo“ ne postoje i da „se nikakav konkordat ne može zaključiti sa takvom vladom“. Biskup Konrad fon Prejzing razdelio je memorandum na sastanku, podsećajući biskupe da je mišljenje Nationalsocijalističke stranke o svetu u suprotnosti sa onim Katoličke crkve. „Mi treba da katoličkom svetu otvorimo oči pred opasnostima za veru i moral koje proizlaze iz nacional-socijalističke ideologije.“ Tražio je da se napiše pastirsko pismo u kome će se navesti greške nacizma i koje će biti upućeno širom Nemačke. Najvažnije je, kazao je, da se u tom pismu ukaže na „sukob do kojeg će verovatno doći“.²⁸ Sve je to bilo suviše malo i suviše kasno.

Oni koji su imali primedbe bili su u manjini. Činjenica da je Pačeli bio neposredno uključen u pregovore sa Hitlerom ulivala je biskupima, u izvesnoj meri, poverenje. Pa ipak, oni su očigledno videli kakva opasnost pretila od klauzule o depolitizaciji, uobličene u članu 31. Naime, ova odredba je mogla da ukine svaku i bilo koju vrstu društvenog delovanja koje bi se odvijalo pod patronatom i u ime Katoličke crkve. Saterani u čošak od strane Pačelijevih pristalica, članovi hijerarhije nisu bili u stanju da nametnu promene koje su sadržavali njihovi zahtevi. Nakon ubedljivog apela nadbiskupa Grebera, nemački biskupi su podržali konkordat, predajući ga Pačeliju na dušu.

Kao posledica biskupske odluke, 3. juna je objavljeno pastirsko pismo koje je sačinio Greber, u kome se najavio prestanak otpora hijerarhije nacističkom režimu, pod uslovom da država poštuje prava i slobode Crkve - pre svega katoličkih škola i udruženja. Nakon što je obezbedio saglasnost biskupa, Greber je pisao Kasu: „Hvala Bogu, uspeo sam da obezbedim saglasnost za

propratno pastoralno pismo... Mnoge izrečene želje odbacio sam sa lakoćom, pošto su oni tražili nemoguće."²⁹

Kardinal Faulhaber stavio je tačku na stvar obavestivši Papu da je spreman da prihvati Član 31, pošto je „konkordat kao celina toliko važan. Primer tome su verske škole i ja smatram da tu ne smem da pogrešim."³⁰ Sa Pačelijeve tačke gledišta, odluka biskupa predstavljala je pobjedu, pošto je on procenio da to nije bila predaja Hitleru, već potčinjavanje volji Svete Stolice. To mu je davalo slobodu da, sa njihovom podrškom, dovede konkordat do uspešnog zaključenja prema njegovim vlastitim kriterijima.

Pačelijevo samozadovoljstvo od 3. juna nije bilo dugog veka. Tokom sedmice kada je osigurao saglasnost nesrećnih i uzdržanih biskupa, u Rim su stigle vesti zbog kojih nije više mogao da zanemaruje surovu stvarnost nacističke vladavine i pravu prirodu svog partnera u pregovorima. To se desilo za vreme skupa katoličkih šegrtu u Minhenu koji je bio zakazan za period od 8. do 11. juna, i na koji je stiglo 25.000 mladih katolika iz cele Nemačke. Iako su ga Hajnrih Himler i Rajnhard Hajdrih, vođa esesovaca i njegov zamenik, u početku zabranili, skup je odobren pod uslovom da učesnici marširaju sa savijenim zastavama. Posle nekoliko pojedinačnih napada smeđe košuljaša u prva dva dana, nacističke uniformisane siledžije organizovale su niz žestokih napada na veće grupe u subotu uveče. Stotine katoličkih mladića bilo je prebijeno i oterano sa ulica, dok su njihove uočljive narandžaste košulje cepane sa leđa. Misa koja je povodom skupa bila planirana na otvorenom za nedelju jutro, bila je otkazana. Ako je Pačeliju preostala ijedna iluzija o tome šta su nacisti podrazumevali pod „političkim katoličanstvom“, sada je bio razuveren. Bilo je sasvim očigledno da se zabrana političke delatnosti katoličkog klera i zabrana svih, osim čisto verskih udruženja, kao što je to predviđao član 31. predloženog konkordata, proširila na sve katoličke javne delatnosti koje su nacisti po svom nahođenju odredili kao političke.

Reakcija katoličke hijerarhije bila je upravo onakva kako su se nacističke vođe mogle nadati. Faulhaber je pisao bavarskim biskupima, savetujući ih da prekinu skupove udruženja katoličke omladine, „pošto mi ne želimo da rizikujemo živote mladih niti

da vlada zabrani omladinske organizacije". On je dalje insistirao na tome da se moraju preduzeti ozbiljne mere „protiv sveštenika koji govore neumereno". Takva je bila Pačelijeva centristička politika prema nemačkom katoličanstvu, početkom leta 1933: paraliza putem samokontrole. Konkordat još nije bio ni potpisan, a nacistička policijska država je već pokazala svoje lice.

Moćna Crkva sa odanim župnicima i brojnim laičkim društvenim i političkim organizacijama bila je u stanju samonametnute inercije, očekujući od Vatikana savet za svaki sledeći korak, ideju i nalog. U međuvremenu, Hitler je iskoristio do kraja tu neaktivnost da izopšti i uništi svaki trag društvene i političke katoličke moći i identiteta. Tokom juna, poslanici i članovi Stranke centra bili su podvrgnuti talasu nasilja: pretresima kuća, hapšenju i zastrašivanju. U Minhenu, Fric Gerlih, hrabri i ugledni katolički urednik lista „Der Gerade Weg", pretučen je gotovo na smrt u kancelarijama časopisa, zatim bačen u koncentracioni logor gde je ubijen godinu dana kasnije. U Bavarskoj, gde je lokalni suparnik Stranke centra bila Bavarska narodna stranka koja je tradicionalno bila veoma snažna, nekih dve hiljade sledbenika i zvaničnika je uhapšeno. Nacistička štampa je to pravdala tvrdeći da je bilo dokaza da „su ciljevi katoličanstva da na svaki način sabotira naredbe vlade i radi protiv nje".³¹

22. juna, Papan je razgovarao sa Hitlerom o pregovorima oko konkordata, što je prethodilo vicekancelarevom sastanku sa Pačelijem u Vatikanu gde je trebalo doneti konačnu odluku. U pogledu člana 31, Hitlerov stav bio je sledeći: „Razmatrajući garancije koje nudi ovaj ugovor, kao i zakonsku regulativu koja štiti prava i slobode Katoličke crkve u Rajhu i njegovim državama, Sveta Stolica će obezbediti da se celokupnom kleru i vernicima zabrani stranačka politička delatnost."³² Klauzula je dozvoljavala Svetoj Stolici da ima vlast da efikasno kontroliše i prisiljava katolički kler u Nemačkoj da se pridržava kanonskog zakona. To je bila krajnje autoritarna povelja kojom su se određivali odnosi između crkve i države.

ZAVRŠNI PREGOVORI

Papen je stigao u Rim 28. juna, i član 31. je stavljen na sto pred Pačelija, Kuriju i papu da ga razmatraju dok su vesti o novim progonima i pritiscima Crkve u Nemačkoj stizale u Državni sekretarijat iz sata u sat. Pačelija je sve ovo moglo da podseti na završni sastanak juna 1914, kada kardinali nisu hteli da prekinu pregovore o Srpskom konkordatu, za koji se on tako predano zalagao, iako tu nije došlo do nekih težih posledica po katolike u regionu.

Tekst konkordata završen je u nedelju ujutro, prvog jula 1933, i Pačeli ga je tog dana prelistao zajedno sa papom Pijem XI. U potpunosti upoznat sa nasiljem koje se prethodnih sedmica vršilo nad katolicima širom Nemačke, nepopustljivi papa postavio je poslednji uslov. Pačeli je zabeležio da je na kraju njihovog sastanka, papa zahtevao da sada treba da se postave „garancije za nadoknadu u slučajevima akta nasilja". Svetom ocu bilo je dosta „naizmeničnog zlostavljanja i pregovora". Kao buduća mlada koju nije vereničnik i koja bučno zahteva nadoknadu u svom venčanom ugovoru, Pije XI je tražio od Hitlera da se „izjasni o nadoknadi ili potpisa neće biti".³³ Drugog jula, Pačeli i Kas su doterali sve odredbe ugovora. Ali još uvek je postojao suštinski deo nezavršenog posla koji je pretio da sve pokvari.

Za to vreme, u Nemačkoj je Brining, novi vođa poljuljane Stranke centra, pokušavao da spase šta je preostalo od te demoralisane političke organizacije, pripremajući se za progone za koje je znao da dolaze. Papen je govorio Pačeliju i Kasu da je Briningovo odbijanje da raspusti stranku onemogućilo završetak konkordata i izložilo Crkvu neprekidnim napadima. Nemački biskupi su upozorili Pačelija da ne treba da veruje Papenovoj verziji događaja. Ali kocka je bila bačena; Pačeli i Kas su sada shvatili da Stranka centra mora da nestane, kako bi se obezbedilo prihvatanje člana o crkvenim udruženjima u Nemačkom konkordatu. Uz Pačelijevu podršku, Kas je drugog jula pozvao Jozefa Josa iz levog krila Stranke centra, vičući ljutito na telefonu: „Šta! Zar se još niste rasturili?" Jos se do kraja života

sećao naredbe iz Vatikana gde se zahtevalo da se Stranka centra žrtvuje, kako bi se osigurao uspeh Pačelijevе diplomatije.³⁴

Pošto je Papi već imao ovlašćenje od Hitlera da završi dogovor, i pošto je bilo izvesno da bi definisanje i odlaganje nadoknade bio beskrajnа proces, on je smatrao da papin poslednji zahtev treba zanemariti. Trećeg jula, uputio je Hitleru preko posebnog kurira tekst sa pratećim pismom u kome je sam sebi čestitao. Te večeri, dokument o konkordatu poslat je u Berlin.

RASPAD STRANKE CENTRA

Narednog dana, 4. jula, pošto su mnogi političari Stranke centra zapretili da će pristupiti nacionalsocijalistima, Brining se, sa gorčinom u srcu, složio da raspusti stranku. To je bila jedina preostala demokratska stranka u Nemačkoj, i činjenica da je nestala dobrovoljno, a ne putem prisilne likvidacije, imala je neposredne i dalekosežne posledice. Saglasnost stranke sa vlastitim raspuštanjem, zajedno sa prividnim pristankom biskupa na postojanje jednopartijske države, bila je okolnost koja je dala krila nacistima i dovela katolike u još većem broju u zagrljaj nacionalsocijalizma.

Monsinјor Ludvig Kas, koji će ostati u Vatikanu do kraja života, snosi odgovornost za žalosno rasulo stranke. Nјegov oportunistički, podeljena lojalnost, višemesečna odsutnost da bi služio Pačeliju, nisu bili u skladu sa odgovornostima koje je imao kao predsednik velike demokratske stranke. Ali glavnu krivicu ipak snosi Pačeli, koji je bio Kasov mentor, verski mu je bio nadređen i bio sa njim blizak prijatelj. Pačeli nikada nije odstupio od svog neprijateljskog stava prema katoličkim političkim strankama koje su delovale nezavisno od Svete Stolice.

Gotovo trideset godina docnije, Robert Lajber je tvrdio da je Pačeli, čuvši za raspuštanje stranke, rekao: „Šteta što se to moralo sada desiti.”³⁵ Branioci Pačelija su iskoristili ovu rečenicu u pokušaju da ga opravdaju od bilo kakve odgovornosti za tragičan kraj stranke. Na drugom mestu, međutim, Lajber je priznao da ovde nije bilo žaljenja već da je to bio izraz ljutnje zbog gubitka aduta za pregovaranje, pre zaključenja konkordata. „(Pačeli)

je želeo", pisao je Lajber 1958, „da stranka odloži svoj raspad posle potpisivanja konkordata. Sama činjenica da ona postoji, rekao je, mogla je biti od koristi u fazi pregovora.”³⁶ Godine 1934, Pačeli je odbacio da je dobrovoljno raspuštanje stranke bio uslov za konkordat; ali Klaus Šolder komentariše: „Sa svim onim što znamo, to nije istina”.

Bivši kancelar, Hajnrih Brining, koji je posmatrao čitav proces, nije osporavao postojanje veze između dva događaja. Godine 1935, navodi se da je kazao:

„Iza sporazuma sa Hitlerom nije stajao papa, već vatikanska birokratija i njen vođa, Pačeli. On je zamislio jednu autoritarnu državu i jednu autoritarnu Crkvu pod vođstvom vatikanske birokratije, gde bi to dvoje zaključili večiti savez. Iz tog razloga katoličke parlamentarne stranke, kao što je bila Stranka centra u Nemačkoj, nisu odgovarale Pačeliju i njegovim ljudima, i bile su raspuštene bez žaljenja u raznim zemljama. Papa (Pije XI) nije podržavao ovakve ideje.”³⁷

Hitler je sada imao sve karte i koristio ih je bezobzirno. Upravo kada je Pačeli mislio da je zaključenje pitanje sata, Hitler je još jednom zaustavio igru. Pozivajući Rudolfa Butmana,avnog stručnjaka u Ministarstvu unutrašnjih dela, Hitler je zahtevao da vladini činovnici pročešljaju dokument. Na važnost koju je Hitler davao ugovoru (Hitler je prema Šolderu, proveo više vremena i napora na konkordatu sa Pačelijem, nego na bilo kom ugovoru tokom čitavog Trećeg Rajha), ukazuje i činjenica da je on 5. jula, zatražio od Butmana da kritički oceni dokument u prisustvu ministra unutrašnjih poslova, spoljnih poslova i finansija. Istog dana, Butman je doleteo iz Berlina u Minhen i od Minhena do Rima, gde se pridružio Papenu. Zatim su se sreli sa Pačelijem da mu objasne Hitlerova pitanja i zahteve koje je postavio u poslednjem času. Raspravljalo se o razlici u prirodi između verskih i političkih katoličkih udruženja. Hitler je takođe tražio veću preciznost po pitanju nadoknade za napade nacista.

Sedmog jula, dok su se vodili mučni pregovori, Pačeli je bio nervozan i otvoreno je govorio da otkriva „duh nepoverenja” na strani Nemaca. S obzirom na stav nemačkih pregovarača, izjavio je, da ne izgleda verovatno da se može postići sporazum.³⁸ Me-

đutim, kardinal državni sekretar imao je u Butmanu dostojnog partnera. Državni činovnik je glatko odgovorio da ima više smisla da se sve izgladi odmah nego da se upadne u teškoće pošto dokument bude potpisan. Takođe je tvrdio, što je do krajnosti ozlovoljilo Pačelija, da poređenje Lateranskih sporazuma sa Nemačkim konkordatom nije poređenje sličnog sa sličnim, pošto u Nemačkoj postoje i druge vere, uključujući „veliku protestantsku većinu“.

Bolna tačka ostao je problem katoličkih udruženja. Butman se zalagao da samo ona udruženja koja se mogu okarakterisati kao „isključivo verska, kulturna i dobrotvorna“ mogu i da budu zaštićena. Sva ostala treba da se raspuste ili da se sjedine sa građanskim ili nacističkim udruženjima. Ali kako napraviti razliku između dve kategorije - verske i građanske - i ko će to da uradi? Pošto Pačeli nije bio spreman da prihvati Butmanovu formulu bez formalne definicije ove razlike, obe strane su se konačno složile da se ubaci odredba da se traži zajednička definicija u budućnosti. Ispostavilo se, kao što će pokazati događaji, da je takva Pačelijeva odluka bila krajnje nepromišljena. Precizne reči Pija XI o restituciji, stvorile su takođe teškoće koje je rešio sam Hitler tokom maratonskog telefonskog razgovora sa Butmanom, 7. jula uveče.

Narednog dana, 8. jula, dok su zvona Svetog Petra odbijala šest sati uveče, dva pregovarača su se našla u salonu Državnog sekretarijata kako bi stavili svoje inicijale na dokument. Pačeli i Papen sedeli su jedan do drugog. Uz Pačelija su bili monsinjor Đuzepe Picardo iz Državnog sekretarijata i Ludvig Kas, dok je uz Papena bio Butman. Pačeli je očigledno bio na ivici nerava, pošto je tog dana primio vest o parohijskom svešteniku koji je bosonog izvučen iz kuće u Kenigsbahu i premlaćen.³⁹

Dok je stavljanje inicijala bilo u toku, Pačeli, koji je inače bio veoma savestan u pitanjima protokola, greškom je napisao svoje puno ime na jednoj od stranica. Kas je uvideo propust i predložio da kopija te stranice ostane u Sekretarijatu. Kada su završili, Pačeli je postavio pitanje premlaćenog sveštenika. Butman je odgovorio diplomatski. On je ukazao da se možda radilo o sveš-

teniku koji je bio politički angažovan. U svakom slučaju, dodao je, ljudi iz tog kraja bili su vrlo preki.⁴⁰

HITLER POZDRAVLJA KONKORDAT

U ponedjeljak je štampa širom Nemačke sa velikim naslovima objavila vest o konkordatu, i Hitler je odobrio izjavu usaglašenu sa Pačelijem prošlog petka. U njoj su se nalazila dva važna ustupka koje je tražio Vatikan, ali u objavljenoj izjavi našla se rečenica o kojoj nije postignut dogovor, zbog čega su ustupci ispali istorijska pobeda nacionalsocijalizma:

„Zaključenje konkordata izgleda mi (pisao je Hitler) da pruža dovoljno garancija da će pripadnici katoličke veroispovesti u Nemačkoj od sada pa ubuduće da se bez rezerve stave u službu nove nacionalsocijalističke države.

Stoga, naređujem sledeće:

1. Raspuštanje onih organizacija koje su priznate u sadašnjem ugovoru, i do čijeg raspuštanja nije došlo po naredbi nemačke vlade, treba odmah povući.

2. Sve mere prisile protiv sveštenstva i drugih vođa tih katoličkih organizacija treba opozvati. Uvođenje takvih mera u buduću nije dozvoljeno i biće kažnjivo u skladu sa postojećim zakonima.”⁴¹

Papen i Pačeli potpisali su formalno 20. jula ugovor u prostorijama Državnog sekretarijata. Fotografija te ceremonije pokazuje ukrućene i ozbiljne učesnike. Nakon toga usledila je razmena poklona. Pačeli je dobio majsensku madonu, a Papen papsku medalju; Butmanu je poklonjena fotografija pape u srebrenom ramu. Nemačka ambasada u Rimu poklonila je 25.000 lira Svetoj Stolici u dobrotvorne svrhe.⁴²

Što se Rajha tiče, ovaj događaj sa konkordatom okončan je zaključkom na sastanku vlade održanom 14. jula, kada je Hitler odbio da o tome raspravlja sa svojim ministrima, insistirajući da „treba samo da se zabeleži veliki uspeh“. Nabrajajući prednosti ugovora, naglasio je vatikansko priznanje „nacionalističke nemačke države“, i povlačenje Crkve iz političkih organizacija.

Raspuštanje Stranke centra, rekao je, „može se smatrati konačnim”.⁴³

Na tom sastanku, Hitler je izneo mišljenje od koga se ledi krv, da je konkordat stvorio atmosferu poverenja što će biti „naročito značajno u neposrednoj borbi protiv međunarodnog jevrejstva”. Nije zabeleženo dalje objašnjenje, ali ova izjava se može shvatiti sa dva stanovišta. Prvo, sama činjenica da je Vatikan potpisao takav ugovor ukazuje da je postojalo i u njemu i van njega, uprkos Pačelijevom odbacivanju od 26. jula, katoličko moralno prihvatanje Hitlerove politike. Drugo, ugovor je prinudio Svetu Stolicu, nemačku hijerarhiju, kler i vernike na ćutanje o bilo kom problemu koje je nacistički režim smatrao političkim. Tačnije rečeno, pošto je progon i istrebljenje Jevreja u Nemačkoj sada postalo uobičajena politika, ugovor je zakonski obavezao Katoličku crkvu u Nemačkoj na ćutanje povodom zločina protiv Jevreja.

Na sastanku vlade održanom 14. jula takođe je prihvaćen i Zakon za uklanjanje genetski bolesnog potomstva. To je zahtevalo sterilizaciju onih koji su bili nasledno mentalno bolesni, uključujući slepilo i gluvoću. Nekih 320.000 - 350.000 pacijenata biće sterilisano u Trećem rajhu, mnogi bez svojevoljnog pristanka ili pristanka porodice.⁴⁴ Takva javna politika sterilisanja, oblik „rasnog čišćenja” koji je po duhu srodan sa postepenim uobličavanjem Konačnog rešenja, bili su u suprotnosti sa nedavnim objašnjenjem Pija XI o nepovredivosti života u njegovoj enciklici *Casti connubii* (30. decembra, 1930). Konkordat je, kao što će uskoro postati jasno, uhvatio Katoličku crkvu u zamku da prihvati takvu politiku i njenu praksu kao običnu političku stvar, o kojoj nije bilo dozvoljeno raspravljati, a kamo li žaliti se.

Štaviše, odredbe konkordata o katoličkom obrazovanju suočile su nemačke katolike sa neposrednom moralnom dilemom, s obzirom na to da je to bila oblast od najveće važnosti za Crkvu u ugovoru.⁴⁵ Po odredbama člana 21. konkordata, Hitler je trebalo da zaštiti i preuzme troškove obrazovanja katoličkih učenika u svim vrstama ustanova od osnovnih do završetka srednjih škola. Katoličkim dijecezanskim vlastima dato je pravo da ispituju verske predmete u školama i da imenuju i otpuštaju verou-

čitelje. Još je bilo važnije, prema članu 23, da su katolički roditelji mogli da zahtevaju da se uvede katoličko obrazovanje tamo gde nije postojalo, zavisno od mesnih uslova. Tako je Hitler dao katoličkom obrazovanju *carte blanche* u širenju ustanova i mesta za učenike. Upravo u trenutku kada su Hitler i Pačeli radili na pregovorima o ovim obrazovnim pogodnostima za katolike, nacistička vlada je 25. aprila 1933, usvojila uz mnogo buke Zakon protiv prenatrpanosti u nemačkim školama i univerzitetima, koji je imao za cilj da smanji broj upisanih jevrejskih učenika u te ustanove. Zakon je postavio strogu kvotu (1.5 % upisa u škole i univerzitete) koja se smatrala odgovarajućom za broj nearijevaca ili jevrejskih studenata. Otuda je ista vlada sa kojom je Pačeli pregovarao o povoljnim obrazovnim pravima za katolike, istovremeno gazila obrazovna prava jevrejske manjine. Papstvo, Sveta Stolica i nemački katolici su neizbežno postali saučesnici u rasističkoj i antisemitskoj vlasti.

Drugi primer katoličke saradnje sa režimom, počeo je 25. aprila, kada je na hiljade sveštenika širom Nemačke postalo deo birokratije za antisemitsko svedočenje, koja je pružala detalje o čistoći krvi kroz matične knjige venčanih i rođenih. To je bio deo birokratije koja je pratila sisteme kvote za Jevreje u školama, na univerzitetima i u službi, pre svega u sudstvu i medicini. Ova svedočenja će konačno provesti Nirnberške zakone, sistem nacističke vlade za razlikovanje Jevreja od nejevreja. Saradnja katoličkog klera u tom procesu nastaviće se tokom nacističkog režima i na kraju će povezati Katoličku crkvu kao i Protestantske crkve, sa logorima smrti.⁴⁶ Međutim, u slučaju Svete Stolice, bilo je daleko više krivice, pošto domet i pritisak prisutan u centralizovanoj primeni kanonskog prava, koji je Pačeli tokom svoje karijere toliko uvećavao i jačao, nije bio iskorišćen da se suprotstavi procesu. U stvari, slučaj je bio upravo suprotan. O tome piše Ginter Levi: „Saradnja Crkve u ovim pitanjima nastavila se tokom ratnih godina, kada cena za jevrejstvo više nije bilo otpuštanje sa posla i gubitak sredstava za život, već deportacija i otvoreno fizičko uništenje.”⁴⁷ Neki odvažni sveštenici su iskoristili mogućnost da kontrolišu knjige krštenih da zavaravaju naciste, ali to su bili usamljeni slučajevi.

To je bila stvarnost moralnog ambisa u koji je Pačeli, budući papa, odveo nekad veliku i ponosnu nemačku Katoličku crkvu. Pačeli više nije imao iluzija u pogledu nasilničke prirode nacističkog režima. Početkom avgusta 1933, Ajvon Kirkpatrik, britanski poslanik pri Vatikanu, imao je „dug razgovor“ sa Pačelijem u Državnom sekretarijatu tokom kojeg Pačeli nije „ni pokušao da sakrije svoje gađenje prema postupcima Hitlerove vlade“.⁴⁸ Pišući Robertu Vensitartu u Forin ofisu, Kirkpatrik je opisao Pačelija kao čoveka koji prezire nacistički „progon Jevreja, njihove postupke prema političkim protivnicima, vladu terora kojoj je podvrgnut čitav narod.“ Pačeli je imao potrebu da „objasni pravdajući se (Kirkpatriku), kako je mogao da potpiše konkordat sa takvim ljudima“. Nije se pominjalo njegovo zadovoljstvo ranije izraženo na stranicama „L'Osservatore Romano“, da je konkordat bio trijumf kanonskog prava, pobjeda Svete Stolice, niti je pomenuo da je on godinama želeo upravo takav konkordat. „Pištolj je,“ rekao je, „bio uperen u njegovu glavu i on nije imao izbora“. Zatim je došlo neočekivano priznanje. „Nemačka vlada“, naveo je Kirkpatrik Pačelijeve reči, „ponudila mu je ustupke, ustupke, mora se priznati veće nego što je ijedna prethodna nemačka vlada htela da prihvati, i on je morao da izabere između sporazuma koji su oni nametali i praktične eliminacije Katoličke crkve iz Rajha.“ Izgleda da je Pačeli brzo zaboravio Biringovo upozorenje o suštinskoj slabosti konkordata sa totalitarnim režimima.

Pačeli je rekao Kirkpatriku, koji je to preneo Forin ofisu, da „Crkva... nije htela da se bavi politikom. Oni su bili izvan političke arene.“ Pačeli je zatim na rastanku dao sledeći komentar: „Ako nemačka vlada bude povredila konkordat, a ona će to sigurno učiniti, Vatikan će imati ugovor koji će joj omogućiti da protestuje.“ Na kraju, sa osmehom na licu, Pačeli je rekao: „Nemci verovatno neće povrediti sve odredbe konkordata istovremeno.“⁴⁹

BRINING BEŽI

A šta se desilo sa Hajnrihom Briningom, bivšim konzervativnim kancelarom koga je Pačeli prikazao kao radikalnog liberala? Bez političke baze, provodio je vreme zahtevajući od biskupa da zaustave ratifikaciju Nemačkog konkordata, do čega je došlo 10. septembra. Putovao je širom Nemačke, čitajući naglas izveštaje o fizičkom mučenju Jevreja i socijaldemokrata, upozoravajući na to da je Hitlerov krajnji cilj bio da uništi crkvu. Prema organizatoru otpora, jezuiti svešteniku Fridrihu Mukermanu, Brining ga je trgnuo iz moralne inercije što je bila posledica vatikanskog odobravanja nacističke politike. To je bio glavni efekat konkordata, čega Pačeli izgleda da nije bio svestan. Brining se svugde gde je mogao, zalagao za otpor.

Oktoobra 1933, izmožden stalnim nadzorom policije, Brining se na kraju razboleo. Bolnici u kojoj se oporavljao od srčanih problema, počeli su da prete. Stalno je menjao mesto boravka. U proleće 1934, seća se sveštenik Mukerman u svojoj priči o otporu (Im Kampf), Brining je ličio na progonjenu zver. Bio je na kraju snaga, iscrpljen, čekajući „poslednji metak“. Pristao je da ga Mukermanov brat prebaci preko holandske granice 21. maja 1934. kako bi započeo nov život u izgnanstvu sa onim što je mogao da stavi u jedan kofer.

Brining je doživeo da utiče na posleratno formiranje Hrišćanske demokratske stranke u Nemačkoj, „višeekofesionalne društveno napredne stranke, konzervativne po tempu“. On je takođe podržao uspon Konrada Adenauera kao vodećeg političara hrišćanskih demokrata i najsposobnijeg kandidata sa kancelara u Federalnoj Republici.

Konkordat na delu

Potpisivanje Nemačkog konkordata označilo je da je nemačko katoličanstvo počelo i formalno da prihvata svoje obaveze po odredbama ugovora koji je kao moralnu dužnost nametnuo katolicima da slušaju nacističku vlast. Tako su katolički kritičari začutili. Velika crkva, koja je pružala osnovu za stvaranje opozicije, ograničila se na sakristiju. Bilo je nekoliko zapaženih izuzetaka, kao što su na primer bile propovedi kardinala Faulhabera u odbranu Starog zaveta u jesen te godine, ali to su bili pojedinačni (i, kao što se pokazalo, uzdržani) izrazi neposlušnosti. Ništa ni slično dogovorenom protestu nije se pojavilo u Nemačkoj, čak ni u vezi s problemima gaženja odredbi samog ugovora.

Potpisivanje konkordata nije dovelo do prestanka napada na katolička udruženja i društva koja su bila, po kriterijumima same crkve, nepolitička. Nacistički zvaničnici širom Nemačke nisu osećali da ih obavezuje duh ugovora, pošto on, zahvaljujući Pačelijevoj žurbi, još nije bio završen u pogledu definisanja pojma „političkih“ udruženja. Povremeni nasrtaji na katolička udruženja su se nastavljali i pojačavali. Zabrane i zastrašivanja katoličkih grupa, posebno katoličke štampe, bile su česte u Bavarskoj, tradicionalnom uporištu nemačkog katoličanstva, gde su Himler i Hajdrih bili najaktivniji. 19. septembra, bavarska politička policija poslala je cirkular kojim se zabranjuju svi katolički skupovi, sa izuzetkom horskih proba i skupova milosrđa svetog Vincenta de Pola.¹ Ali centralizovani proces vatikanske „zaštite“ zatekao je Nemačku crkvu u stanju samonametnute pasivnosti. Nevoljna da se žali u bilo kakvom neposrednom ili javnom obraćanju iz straha da ne povredi odredbe konkordata i ne uvredi Rim, hijerarhija je očekivala od Pačelija da deluje kao kanal za njene žalbe protiv gaženja raznih prava. Ali bilo je malo onoga

što je Pačeli mogao da uradi bez definicije pojma udruženja, ili priloženog spiska onih organizacija koje zaslužuju zaštitu. Dokle god nije postojao spisak, počinioci birokratizovanog nacističkog terora mogli su da tvrde da su udruženja bila uključena u zakonsku zaštitu; tako je odlaganje bilo u interesu nacista; s vremenom, određena udruženja će se pod pritiskom, raspustiti sama.

Početkom avgusta, Pačeli je bio iscrpljen, oklevajući oko poslednjeg čina, odluke da se ratifikuje konkordat. Nespreman da preuzme celokupnu odgovornost za konačnu i neopozivu odluku, zatražio je od nemačke hijerarhije da sazove biskupsku konferenciju i ponudi zajedničko mišljenje. Iako su biskupi na svom sastanku u Fuldi, poslednje sedmice avgusta 1933, izrazili svoj strah za opstanak nemačkih katoličkih novina, između ostalog, trenutak za odbijanje ratifikacije ugovora je prošao. Oni su glasali da se od Pačelija zatraži da ratifikuje konkordat bez odlaganja, sumnjajući da ratifikacija može da popravi stanje; ali oni su takođe tražili od njega da prenese režimu spisak njihovih žalbi, među kojima je bio i patetični zahtev u prilog Jevreja koji su prešli u katoličanstvo. Činjenica da su oni sada smatrali da je potrebno da zatraže od Pačelija da govori u prilog jevrejskih preobraćenika, otkrivala je očevidnu slabost Pačelijeve politike, što se videlo iz sporih reakcija Vatikana na progone Jevreja.

U molbi biskupa, upućenoj Pačeliju, pisalo je sledeće: „Da li bi bilo moguće da Sveta Stolica izrazi reči saosećajnosti za one hrišćane koji su preobraćeni iz jevrejstva, koji, njihova deca i unuci, ogromno trpe zbog svog nearijevskog porekla?“²

Ratifikacija konkordata trebalo je da bude okončana na ceremoniji 10. septembra, u Apostolskoj palati u Vatikanu, sa detaljima koje je u poslednji čas trebalo da uredi Pačeli i savetnik nemačke ambasade, Eugen Kle. Pačeli je i ovoga puta ponovo propustio da pojasni razliku između verskih i političkih udruženja, što je moglo da se postigne sa jednim dogovorenim spisakom organizacija. Posle neposrednog kontakta sa vladom Rajha, dobio je uveravanja da će napadi koji su bili u toku protiv katoličkih organizacija širom Nemačke da prestanu, samo ukoliko se konkordat brzo ratifikuje. Pačeli je zato brzo odgovorio, iako nije bio uveren da će to doneti rezultate.

Tokom razgovora o ratifikaciji, Kle se ponašao prema Pačeliju sa arogancijom koja se graničila sa prezirom. Kada je kardinal državni sekretar predao Kleu memorandum sa žalbama u kojima se navodi postupak prema jevrejskim preobraćenicima u katoličanstvo, poslanik je odbio da ga primi. Tako je Pačeli morao ponovo da napiše dokument, pominjući jevrejske konvertite u katoličanstvo u promemoriji. Ponovo je Kle odbio da ga prihvatiti, izjavljujući da državni sekretar mora da započne dokument sa rečenicom u kojoj se kaže da „Sveta Stolica nema nameru da se meša u unutrašnje stvari Nemačke“. Kle je zatim tražio da samo one pritužbe koje se odnose na odredbe konkordata mogu da budu prihvaćene, a da rečenicu o katolicima jevrejskog porekla treba potpuno izbrisati.³

Na kraju, Pačeli je povukao promemoriju, podnoseći je kasnije u vidu note ambasadi, u kojoj je zaista prihvatio rečenicu da „Sveta Stolica nema nameru da se meša u unutrašnje stvari Nemačke“. Zatim je nastavio da moli „u ime onih nemačkih katolika koji su prešli iz judaizma u hrišćansku veru ili koji su bili potomci u prvoj generaciji ili dalje, poreklom od Jevreja koji su prihvatili katoličku veru, i koji su, zbog razloga poznatih vladi Rajha, jednako izloženi društvenim i ekonomskim nevoljama“.⁴ Sama činjenica da je napravio takvu razliku, pokazuje naravno Pačelijev diplomatski dosluh sa sveopštom antisemitskom politikom Rajha.

Posle završnog čina ratifikacije, Pačeli je bio potpuno nervno propao. Devetog septembra, uoči zvanične ceremonije razmene potpisanih dokumenata, otputovao je u svoje utočište u sanatorijum u Roršahu u Švajcarskoj. Kada je Butman pitao da li može da dođe tamo, kako bi razgovarali o nekim važnim spornim tačkama, Pačeli je zahtev odbio. Nemačka strana je kasnije tvrdila da bi se neke značajne razmirice u konkordatu mogle da reše brzo i lako, samo da je Butman mogao da se sretne sa Pačelijem u Švajcarskoj.⁵

Naredne sedmice, ratifikacija konkordata proslavljena je u Nemačkoj sa misom zahvalnosti u katedrali sv. Hedvige u Berlinu, koju je služio papski nuncije Orsenigo. Nacističke zastave mešale su se sa tradicionalnim katoličkim barjacima; na vrhun-

cu mise, pevana je unutar crkve „Pesma Horsta Vesela" i prenošena preko megafona hiljadama ljudi koji su stajali napolju. Ko je tada mogao da sumnja da je nacistički režim dobio blagoslov Svete Stolice? U stvari, nadbiskup Greber čak je otišao tako daleko da je čestitao Trećem Rajhu na novoj eri pomirenja. Pa ipak, bilo je očividno od prvog dana ratifikacije da je u raznim krajevima Nemačke, ne samo u Bavarskoj, propust da se napravi razlika između verskih i političkih udruženja, iskorišćen kako bi se potisnulo katoličanstvo.

PROTESTI PREKO RIMA

Tada je nemačka hijerarhija započela rutinsku i zakasnelu proceduru slanja svojih žalbi papi, to jest Pačeliju, a ne onima koji su vršili zlodela. U toku biskupske ad limina (periodične posete nacionalnih biskupa „pragu" pape) 4. oktobra 1933, kardinal Bertram uručio je spisak protesta koji umesno objašnjavaju obim stalnih i rastućih nacističkih progona hrišćanskih crkava, a posebno katoličke, u Nemačkoj. Među njegovim žalbama bile su i one koje su se odnosile na „totalitarne zahteve države" što je imalo posledice po porodični i javni život; gušenje crkvenih udruženja, uključujući čak i katoličke „krojačke grupe za zimsku pomoć"; ograničavanja katoličke štampe za šta je kardinal mislio da je gore od bilo čega što se dešavalo u vreme Bizmarkovog Kulturkampf-a; otpuštanje činovnika katoličke vere, i široko rasprostranjena diskriminacija prema Jevrejima - preobraćenicima u katoličanstvo. Konačno, on je nagovestio ozbiljan sukob povodom zakona o sterilizaciji.

Uprkos Greberovim i Papenovim pokušajima da umanje Bertramove proteste, nesrećni nemački biskupi su vršili pritisak na Pačelija. Šta su mu to zaista govorili biskupi? Jasno je iz Pačelijevog narednog koraka da su mu bar neki od njih predlagali da papa uloži snažan protest i čak da zaustavi primenu konkordata. To bi bio korak da se povrati inicijativa i ukloni mogući otpor što je moglo da ima nepredvidive posledice za Hitlera, čak i u ovoj poslednjoj fazi. 12. oktobra, nemački ambasador pri Svetoj Stolici, Dijego fon Bergen, upozorio je Ministarstvo ino-

stranih poslova u Berlinu da ga je Pačeli obavestio da je papa nameran da protestuje „protiv sve većeg gaženja konkordata i pritiska na katolike, uprkos zvaničnim nemačkim obećanjima." Pačeli je dodao da je papa nameravao da se obrati javnosti „protiv stvari koje su se događale u Nemačkoj".⁶

Tako je započela složena diplomatska igra žmurke. Pačelijeva glavna taktika bila je „pretnja" papskom javnom optužbom, dok su pregovarači iz Rajha pokušavali da spreče papine proteste tako što su davali utisak da nastavljaju pregovore. Pačeli je izjavio da je Sveta Stolica spremna da prizna Hitlerov Rajh bez obzira na povrede ljudskih prava u njemu, bez obzira na povrede protiv drugih veroispovesti i drugih vera, ukoliko Katolička crkva u Nemačkoj bude ostavljena na miru.

U isto vreme, Hitleru su se približavali izbori za Rajhstag, kao i povlačenje iz Lige naroda i referendum o tome. Stoga je papski protest mogao da nanese štetu Firerovim interesima. Glavni pregovarač u poslednjim fazama rada na konkordatu, Butman, hitno je upućen u Vatikan, gde mu je Pačeli uručio promemoriју sa spisom biskupskih žalbi. Pačeli se potom sreo sa Butmanom u nekoliko navrata, 23, 25. i 27. oktobra. Tom prilikom njih dvojica su pokušala još jednom da svoju pažnju posvete onome što je činilo „političke" katoličke organizacije. Razmenjivali su se argumenti, kao što je to bilo i početkom jula. U jednom trenutku, kada je Butman predložio da katoličke omladinske, sportske i profesionalne organizacije treba da budu uključene u nacionalsocijalističke grupe, Pačeli se toliko iznervirao da je izjavio „da bi to bilo povreda međunarodnog prava, (i) da međunarodno pravo stoji iznad zakona Rajha".⁷

Butmanova poseta Rimu omela je na neodređeno vreme papsku osudu, i on se tada vratio u Berlin da se bavi drugim problemima u vezi sa odnosima između crkve i države, uključujući i pripremu konferencije na kojoj je teballo da se raspravlja o zakonu o sterilizaciji. Čak ni tu, uprkos pozivu biskupima da daju svoj doprinos, katoličko stanovište nije igralo nikakvu ulogu u konačnom provođenju zakona. U međuvremenu, Butman nije žurio da se vrati u Rim kako bi izgadio veća neslaganja. Ali dok

je on mahao obećanjem o rezoluciji, Pačeli je sprečio papu da uputi protest celom svetu.

U međuvremenu, sa predikaonice Crkve svetog Mihaila u Minhenu, najveće u gradu, kardinal Faulhaber je objavio uzdržani protest u ime svih nemačkih hrišćana. On je ukazao, na usamljen i potpuno tragičan način, da se nije iskoristio potencijal za protest. Između prve sedmice Adventa (četiri sedmice pre Božića) i Nove godine, on je održao pet propovedi protiv nacističkog odbacivanja Starog zaveta. Propovedi je slušao veliki broj vernika (glasnogovornici su bili postavljeni u dve susedne crkve) i bile su razdeljene širom zemlje (1934. objavljene su u Njujorku na engleskom jeziku, pod naslovom „Jevrejstvo, hrišćanstvo i Nemačka“).⁸

Govoreći kako u ime katolika tako i protestanata - „mi širimo ruke ka svojoj odvojenoj braći, da zajedno branimo svete knjige Starog zaveta” - Faulhaber je, za one koji su hteli da čitaju između redova, ponovio ono što je rekao tri godine ranije: da je nacionalsocijalizam jeres. U četvrtoj propovedi, kardinal je izjavio da se priprema opasna oluja; nacisti su pretili da odbace Stari zavet zato što je to jevrejska knjiga. Faulhaber je izjavio da je Hrist odbacio „krvne veze” i zamenio ih „vezama vere”. U poslednjoj propovedi, izjavio je: „Nikad ne smemo zaboraviti: nas ne spasava nemačka krv. Nas spasava dragocena krv našeg raspetog Gospoda.”

Faulhaberove propovedi su bila jasne, ali one nisu mogle da uteše nemačke Jevreje, u njima ništa nije moglo da odbrani Tal mud, a bilo je dosta, kao što je rekao Saul Fridlender, „opštih klišeja tradicionalnog verskog antisemitizma”. Faulhaber je, u stvari, branio svakog Jevrejina koji je postao hrišćanin, ali ne i sve Jevreje. Propovedi su bile uperene uglavnom protiv teološkog antisemitizma,⁹ i sam Faulhaber je priznao da nije bila njegova namera da govori o savremenim aspektima jevrejskog pitanja: „Ja sam branio Stari zavet”, reći će. „Nisam se postavljao spram jevrejskog pitanja danas.”¹⁰

Pa ipak, u tajnom izveštaju o događaju, koji je napravio Himlerov oficir bezbednosti, Faulhaber je optužen da su ga „svi smatrali duhovnim vođom katoličkog otpora u državi nacional-

socijalista, posebno strana štampa... Njegov savet sveštenicima da 'sarađuju sa državom' nije nadvladao rušilački efekt njegovih propovedi tokom Adventa, o Jevrejstvu i posebno njegova novogodišnja popoved o Germanstvu".¹¹

Da li je bilo moguće da je kardinal Faulhaber, u trenutku kada je izgledalo da se političko katoličanstvo predalo, hteo da isproba srčanost poslednje linije otpora? Ako je tako, on je uskoro propustio taj trenutak. Po vlastitim rečima, nije želeo da „ni na koji način krene smerom prave opozicije“.

U svakom slučaju, Sveta Stolica je sada, u dobru i u zlu, kontrolisala katoličku crkveno-državnu politiku u Nemačkoj, politiku koja je imala za cilj da obezbedi ravnotežu interesa kroz pomirenje.

PAČELI NASTAVLJA DA SMIRUJE

Krajem novembra, Pačeli se veoma uzbudio zbog toga što mu Butman nije odgovorio. Još više se uznemirio čuvši da je vicekancelar Papen planirao da spoji katoličke omladinske grupe sa Hitlerovom mladeži. Pačelija je ovaj događaj uznemirio jednako kao i same nemačke biskupe, ali on je zahtevao da on sam raspravi ovu stvar sa Berlinom, i zamolio je biskupe da čvrsto stanu uz njega tako što će ćutati i podržati njegov pregovarački stav. Pravdajući Pačelija što u trenutku krize zahteva takav dijalog, Kas je kazao nadbiskupu Greberu: „U državi postoji princip vođstva; isto važi i za Vatikan. Ako parlamentarizam nastavi da vlada episkopatom, crkva će biti ta koja će da trpi.“¹²

Osećajući da pritisak na Pačelija može da izazove nepredvidive posledice, nemački izaslanik u Vatikanu nagovorio je Butmana da još jedanput otputuje u Rim. Veći deo dana 18. decembra, Butman je proveo u razgovoru sa Pačelijem, koji je ponovio nemačkom pregovaraču da je papa uznemiren i da će uskoro da izgubi strpljenje. „Pije XI bi trebalo definitivno da govori o Nemačkoj u svojoj božićnoj besedi“, rekao mu je Pačeli. Zatim je dodao, potvrđujući tragičnu slabost svoje taktike uzdržanosti: „Kada bih samo mogao da poklonim nešto prijatno Njegovoj Svetosti, verujem da bi se papino raspoloženje popravilo.“¹³ Ta-

ko je protest postao najobičnije sredstvo u Pačelijevoj igri, kojim se moglo pretiti ili koje se moglo povlačiti, zavisno od stanja diplomatske igre.

Posle toga, Butman je telefonirao Hitleru i narednog dana Pačeli je imao u rukama notu o namerama, koju je telegrafski poslala nemačka vlada. Međutim, njen sadržaj teško da je mogao da se smatra pozitivnim korakom ka rešenju žalbi nemačkih katolika. Tu je bilo obećanje „o usmenim pregovorima u bliskoj budućnosti“, što je bila odluka koja je omogućavala da Sveta Stolica na svoj način bira biskupe, kao i da mladi sveštenici budu oslobođeni od služenja vojske. Ali nije bilo ni reči o progonu jevrejskih preobraćenika-katolika; nije bilo konstruktivnog napretka po pitanju udruženja. Pa ipak, to je bilo dovoljno Pačeliju da ubedi papu da u svojoj Božićnoj propovedi odustane od kritike Hitlerovog režima.

Ali čim je vlada Rajha prebrodila opasnost od papske osude, ona je ponovo krenula u ofanzivu. Ambasador Bergen obavestio je Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu da, s obzirom da je Pačeli voleo da se bakće sa dokumentima, u Vatikan treba upućivati jedan po jedan odgovor i na taj način odgovoriti na sve dotadašnje proteste Svete Stolice. Istovremeno, ministar spoljnih poslova, Konstantin fon Nojrat, pokušao je da protestuje zbog navodnih političkih uplitanja katoličkih sveštenika, posebno austrijskog klera. Nije li se Crkva mogla uzdržati od nepravednih napada na izabranu vladu?

Tako je, tokom aprila 1934, Pačeli bio zaokupljen pišući jednu promemoriju za drugom, pripremajući se za niz sastanaka sa Butmanom, do kojih nikada nije ni došlo. Najbolnije pitanje bile su omladinske organizacije. Butman je tvrdio da, ukoliko bi se katoličkoj mladeži dalo vremena da ispunjava svoje verske obaveze, sigurno da ne bi bilo nikakve prepreke da se sva katolička omladina uklopi u Hitlerovu mladež. Po Hitlerovim izričitim naređenjima, Butman je 29. marta, saopštio štampi ovaj kompromis koji će biti postignut u narednoj rundi razgovora sa Pačelijem, a koja je bila zakazana za drugu nedelju aprila. Međutim, Pačeli je odbio da se složi da se katolička mladež ograniči samo na „društva za molitvu“, iz straha da će mlade katolike

pregaziti nacistička neopaganska kultura. U stvari, u februaru, navodeći njegov antihrišćanski rasizam, Sveta Stolica je stavila na Indeks zabranjenih knjiga, „Mit o dvadesetom veku” Alfreda Rozenberga, novog Hitlerovog vođu nacističkog ideološkog obrazovanja.

Kako su meseci prolazili, a dve se strane nisu približile rešenju spora o katoličkim udruženjima, Pačelija je posebno obeshrabrila činjenica da je do očiglednog zastoja došlo zbog navodne obaveze Rajha da se konsultuje sa pokrajinskim vladama. 14. maja, on je napisao izuzetno oštru notu Butmanu, koja je očigledno zaprepastila, ali i zabavila ljude u Vilhelmstrase. Pačeli je prigovorio Rajhu što ne koristi diktatorsku vlast kojom raspolaže kako bi naredio upornim pokrajinskim vladama da postupaju u skladu sa odredbama konkordata. U zaključku note upućene Hitleru, Pačeli je upozorio da „je ponovljeni osnovni ton iz promemorije bio da treba sprečiti uzroke koji dovode do žalbi Crkve, posebno kad se radi o državi koja ima autoritativnu vlast (Führerstaat). Vlada Rajha raspolaže metodama da vrši uticaj i fizičku silu, kakva do sada nije bila poznata.”¹⁴

Da li je moguće da je Pačeli prekorevao Hitlera što nije bio dovoljno diktator? Ili je to bio potez teške ironije, koji je ukazivao na njegovu svest da je odlaganje na račun lokalnog otpora, bila samo taktika? Možda je istina bila i jedno i drugo. U svakom slučaju, sada se Pačeli uzjogunio.

27. juna, tri nemačka biskupa (Greber, Berning i Nikolaus Bares) sastala su se sa Hitlerom, pošto ih je Pačeli naimenovao za vezu između hijerarhije i vlade Rajha u pitanjima crkve i države. Hitler ih je uverio da će, po završetku tekućih pregovora o problemu udruženja, objaviti izjavu o slobodi Katoličke crkve da učestvuje u aktivnostima „u svojoj oblasti”. 29. juna, bez pozivanja na Rim, tri biskupa i njihovi nemački pregovarači završili su nacrt koji je, kako je izgledalo, bio dobra osnova za pomirenje značajnih razlika. Mnoge crkvene organizacije su priznate kao verske, uključujući tu i omladinska društva koja su se ograničila na moralno i versko obrazovanje. Sportske i radničke organizacije trebalo je da se stave pod čisto verski nadzor Katoličke akcije, ali fizička vežba, dozvolilo se, mora biti u rukama države. Bis-

kupi su obećali da katolička mladež neće nositi uniformu ni kampovati.

Prihvatajući činjenicu da je svaki dogovor sa vladom Rajha u tom trenutku ipak imao neku vrednost, bilo je bolje imati bar nešto nego ništa, s obzirom na sve opasniji položaj u kome se Katolička crkva nalazila. Ali zaključenje pregovora je zaustavljeno tipičnim aktom centrizma koji je još jednom otkrio da Sveta Stolica neće dozvoliti nemačkim biskupima lokalnu vlast, pod bilo kojim okolnostima. Pre nego što je nacrt mogao da se pošalje Ministarstvu unutrašnjih poslova u Berlin, kardinal Bertram ga je podneo Pačeliju na odobrenje. Dokument je odbačen, i tvrdi se da je to uradio sam papa, zbog krvave čistke 30. juna 1934.

Do dana današnjeg, teško je sa sigurnošću utvrditi koliko je ljudi izgubilo život po Hitlerovom naređenju u „Noći dugih noževa“. Među otprilike osamdeset i pet žrtava, bili su ljudi koji su bitno uticali na Hitlerov uspon: Ernst Rem, Kurt fon Šlajher, Karl Ernst i Gregor Štraser. Međutim, tokom te noći, katolički protivnici Hitlerovom usponu bili su takođe ubijeni, uključujući tu i Eriha Klausnera, vođu Katoličke akcije; dr Edgara Junga, takođe istaknutog člana iste organizacije; Adalberta Probst, vođu katoličkih sportskih organizacija i Frica Gerliha, urednika katoličkog nedeljnika „Der Gerade Weg“. U svim slučajevima, ubice su imale obezbeđene alibije.¹⁵

Ubistvena priroda nacističkog gangsterskog režima, bila je svima jasna. Na sramotu nemačke hijerarhije, i još veću sramotu Pačelija, koji je nastavio da ih ograničava, katolički biskupi nisu izgovorili ni reč protesta protiv ovog masakra odvažnih katoličkih vođa. Međutim, papa i njegov državni sekretar, izrazili su samo minimalni protest zbog odbijanja da se zaključi dogovor o unošenju biskupske odluke u nepotpuni član 31. konkordata. U roku od tri sedmice, Pije i Pačeli su bili još manje raspoloženi da prihvate rezoluciju. To je bilo posledica ubistva austrijskog kancelara Engelberta Dolfusa, 25. jula, koji je mesec dana ranije potpisao konkordat sa Vatikanom, povoljan za katoličku crkvu. U međuvremenu, pošto odluka o članu 31. nije podržana u Rimu, Hitler je odbio da objavi svoju izjavu kojom je obećao Katoličkoj crkvi imunitet od napada u Nemačkoj.

Drugog septembra, Pačeli je obavestio nemačke biskupe da su ustupci koje je dala nemačka vlada bili „nedovoljni da obezbede verske slobode koje je garantovao sadržaj konkordata”.¹⁶ Dve strane - pregovarači Rajha i nemački biskupi - nisu potpuno prekinuli pregovore, već su ih odložili na neodređeno vreme. U tom trenutku, Pačeli, ključna ličnost za sudbinu nemačkih katolika, otputovao je u dugu posetu, na drugi kraj sveta. To će biti jedno od putovanja koje će ga odvojiti od njegovog kabineta, dok se mrak nadvijao nad Evropom.

PUT U JUŽNU AMERIKU

Tokom četiri godine, koliko je obavljao dužnosti državnog sekretara u Vatikanu, Pačeli je napravio dubok utisak na autokratskog Pija XI. Iako različiti po temperamentu, papa je uvažavao Pačelija zato što su delili zajedničko uverenje da je Crkva „savršeno društvo, vrhunsko u svom poretku”. Takvo uverenje, stvoreno u vreme Lava XIII, koje je, kao što smo videli, pretočeno u model centrističke birokratije kojom upravlja kanonski i konkordatski zakon, doseglo je svoj vrhunac u enciklici Pija XI, „Quas primas” (1925). U njoj on objavljuje da Crkva „ne samo da simbolizuje konačnu vlast Boga nad svetom, već privodi postepeno, Hristovu vlast u svet, uključujući tu ljude i narode, svom zakonu pravde i mira”. Iste godine, Pije je ustanovio proslavu Hrista kralja, koji prema njegovom shvatanju, vlada ne samo nad katolicima već i nad drugim ljudima, i ne samo nad pojedincima već i nad društvima. U poređenju sa Hristovom univerzalnom vlašću, takvi svetovni projekti kakva je bila Liga naroda, po njegovom mišljenju, nisu bili značajni. Sa olujnim oblacima rata na horizontu, jedina nada za ljudska društva bila je da se pokore Crkvi i vikaru Hrista kralja na zemlji.

Očigledno je da je Pije XI imao takav univerzalni duhovni i moralni monarhizam na umu 1934, kada je zamolio Pačelija da otputuje u inostranstvo u njegovo ime i da bude predstavnik Hristovog vikara na zemlji. Ali imao je i drugi razlog. Po vlastitom priznanju, pontifeks je želeo da prikaže svog omiljenog štićenika biskupima sveta. Godine 1936, rekao je monsinjoru Do-

meniku Tardiniju: „Hoću da putuje kako bi upoznao svet i kako bi svet upoznao njega." Posle pauze, dodao je: „On će biti blistavi papa."¹⁷ Imajući u vidu ovu i druge opaske, jasno je da je već 1934, Pije XI pokušavao da utiče na ishod naredne konklave, dajući glas za Pačelija.

Uprkos Pačelijevim mnogim poslovima, tokom ovog perioda sve veće opasnosti za Evropu, Pije XI ga je, u jesen 1934, poslao kao papskog poslanika u Buenos Ajres, na zakazani Međunarodni evharistički kongres. Nakon toga uslediće nova putovanja. Misija u Argentini imala je verske i političke dimenzije. U svetlu antikerikalnog komunističkog režima u Meksiku i čestih ustanaka širom kontinenta, Pije XI je s odobravanjem gledao na tradicionalno argentinsko katoličanstvo koje se nalazilo pod vlašću blagonaklonog vojnog predsednika, koja je ličila na republikansku demokratiju. Tamo su se prethodne godine održali izbori. Nije li Argentina bila pravi izraz crkveno-državne harmonije u ovom području koje je bilo potresano revolucijama? Poseta papskog izaslanika biće znak da se svet još nije otpadio, ona će biti živi svedok prisustva Hristovog u evharistiji koju u rukama drži izaslanik Hristovog vikara na zemlji. Trijumfalni dolazak Pačelija u Latinsku Ameriku bio je bez presedana u istoriji Katoličke crkve, i on će nagovestiti svetska putovanja dva kasnija pontifeksa, Pavla VI i Jovana Pavla II.

Pačelijev program putovanja bio je izvanredan, svaki njegov deo bio je osobito režiran kako bi ostavio maksimalan utisak na javnost. Sa papskom zastavom koja se vijorila na jarbolu, otplovio je iz Đenove, 24. septembra, na italijanskom parobrodu Conte Grande, dok su zvonila gradska zvona, svirali orkestri, a masa uzvikivala na dokovima očekujući da je Pačeli blagoslovi kao da je to bio blagoslov samog pape. Njegove odaje na zadnjem delu broda sastojale su se od privatne kapele, kancelarije, salona i još dve dodatne prostorije. U kancelariji je bio ugrađen veliki sto i deo njegove lične biblioteke. Radiotelefon je bio postavljen kako bi bio u vezi sa Sekretarijatom. U drugim delovima broda bila je smeštena svita od sekretara, četiri biskupa, raznih latinoameričkih diplomata i predstavnika verskih redova. Sa njim je putovao monsinjor Kas koji je postao činilac u Državnom sekretarijatu,

kao i njegova nećaka, Elizabetina kćer. Štampa je opisala brod kao „plaveću katedralu“.

Prema izveštajima sa putovanja,¹⁸ Pačeli se nijedanput nije pojavio pred putnicima, još manje se sa njima družio, osim onoga dana kada je brod prešao ekvator. Umesto uobičajenog raspusnog karnevala koji se priređuje kada se prelazi crta, Pačeli je održao versku službu. Pojavio se iz unutrašnjosti broda u zlatnoj odeždi, prošao palubom sa svim svojim prelatima i pratiocima i zaustavio se da blagoslovi Atlantik.

Kada se brod približio Buenos Ajresu posle dvonedelnog putovanja, argentinski predsednik, general Agustin Pedro Husto, popeo se na palubu sa bojnog broda 25 de Mayo, pozdravio Pačelija ovim rečima: „Vaša Visosti, pozdravljam u ličnosti papinog izaslanika prvog vladara sveta, pred čijom duhovnom vlašću svi drugi vladari padaju ničice u znak dubokog poštovanja.“

Vozeći se u ceremonijalnim kočijama i zasipan cvećem sa svakog balkona, Pačeli je ušao u grad kao car. U narednih pet dana, on je zadivio građane argentinske prestonice svojim elgrekovskim izgledom i naglašenom pobožnošću. Razgovori o politici u regionu sa raznim vladinim i diplomatskim zvaničnicima, bili su praćeni dugačkim procesijama i službama koje su se odvijale u parku Palermo, gde su prozirni, neprobojni panoi štitili oltar i Pačelijev presto. Naprava na točkovima koju je vuklo stotine sveštenika u belim odorama nosila je Pačelija kroz ulice Buenos Ajresa, dok je on klečao pred izloženom evharistijom.

Jedne večeri kada je Pačeli bio pozvan da prisustvuje predstavi Refikove Cecilije u pozorištu Kolon, desilo se nešto zanimljivo. U poslednjem trenutku, Pačeli je odlučio da avionom nadleti grad. Kao što se vidi na fotografijama sa tog događaja, on je sedeo uspravno tokom leta i čitao svoj brevijar. Sledeće večeri, on je ponovio let, ovaj put u vojnom avionu, koji mu se više dopadao zbog brzine.

Na ovom veoma praćenom putu, već je bilo vidljivo pobožno držanje, koje će postati karakteristično za njegove pojave kasnijih godina kao pape, po rečima Karla Falkonija, njegov opšti izgled bio je „mešavina asketizma i verskog nadahnuća“; kada god

se pojavio među lokalnim civilnim ili verskim vlastima, obavezno je držao „sklopljene ruke kao da učestvuje u liturgiji”.¹⁹

Na povratku, zaustavio se u Montevideu da blagoslovi okupljeno mnoštvo na dokovima, zatim je nastavio za Rio de Žaneiro, gde su ga predsednik i članovi vlade pozdravili kao šefa države. Pošto su ga otpratili na vrh brda iznad Rija na kome se nalazi statua Spasitelja sa raširenim rukama, što će biti poza koju će Pačeli oponašati narednih godina - on je blagoslovio Brazil u ime Svetog oca. Njegov povratak kući pratila je topovska salva sa obale, avioni su nadletali, a bojni brodovi su trubili.

Umesto da ode pravo u Đenovu, Conte Grande je pristao prvog novembra u Barseloni, gde je Pačeli razgovarao sa generalom Domingom Batetom, vojnim guvernerom Katalonije. Grad je bio u nemirima tokom oktobra, posle proglašenja nezavisne katalonske države od strane separatističkog vođe Luisa Kompansa.

General je priredio prijem za Pačelija kako bi on susreo prelate i vojne i civilne dostojanstvenike iz raznih krajeva Španije. Ponašajući se sa carskom gostoprimljivošću, Pačeli je priredio gala večeru na brodu za članove madridske vlade i nadbiskupa iz Taragone. Da li je Pačeli mogao da predvidi, baš kao i general Batet, eksploziju nasilja i krvoprolića koja će uskoro da bukne u Španiji, kada će hiljade sveštenika i vernika izgubiti živote? General Batet će biti pogubljen dve godine kasnije, pošto nije bio u stanju da sprovede nasilje koje je general Franko smatrao suštinskim za vođenje građanskog rata.²⁰

Pačeli je stigao u Đenovu 2. novembra, i sledećeg dana je zajedno sa celom svojom svitom primljen u audijenciju kod pape. Pontifeks nije štedeo pohvale i zahvalnost svom omiljenom kardinalu. Sa svoje strane Pačeli je mogao da saopšti sledeće: „Nikada do sada nisam video ceo jedan narod, vladare i one kojima se vlada zajedno, kako saginju glavu i kleče tako odano pred Onim koji je rekao: 'Ja sam Kralj... ali moje kraljevstvo nije od ovog sveta'.”²¹ Apostolska palata nije videla takve scene niti čula takve reči od vremena baroknih papa.

Sledeće večere, prema pisanju jednog hagiografa,²² sekretar je otišao u Pačelijevu sobu sa hitnim telegramom. Soba je bila u

mraku, ali u slabom svetlu sa prozora, zaprepašćeni službenik je video visoki lik kako se diže sa mramornog poda gde je ležao ispružen u molitvi. Kada se upalilo svetlo, Pačeli je primio telegram i, videvši da je duhovnik uzbuđen, rekao mu osmehujući se: „Ne brinite. Posle toliko slave i sjaja, neophodno je da se legne blizu zemlje kako bismo znali da smo ništa.”

Pačeli se vratio u Evropu koja je bila na ivici sukoba. Po njegovom dolasku u Buenos Ajres, devetog oktobra, jugoslovenskog kralja Aleksandra i francuskog ministra inostranih poslova ubio je hrvatski nacionalista u Marseju. Poreklo „zavere” vodilo je u Mađarsku, i na Jugoslaviju je vršen snažan pritisak da uzvрати. U složenim evropskim savezima, Italija i Francuska su zbog toga bile u opasnosti da budu uvučene u vojni sukob.

U međuvremenu, poslednjih sedmica 1934, Hitler je sve svoje napore usmerio na pripremanje referenduma u spornoj sarskoj oblasti. Glasanje je održano u januaru 1935, i okončalo se ogromnom pobedom, kojoj su doprineli katolici, a koji su činili većinu o toj oblasti. Sar je time vraćen u Rajh. Nedugo zatim, Hitler je najavio uvođenje obavezne vojne službe. Izveštaj britanske vlade o neuspehu konferencije o razoružanju i Geringova najava osnivanja Luftvafe, još više su povećali stanje napetosti u Evropi.

U isto vreme, Musolini je otvoreno izrazio svoju ambiciju da putem oružja stvori carstvo. Prvog februara 1934, Duče je najavio da namerava da pokori Etiopiju u potrazi za ostvarenjem svog sna o fašističkoj kulturi vladavine moći. Musolini je bio ubeđen da se Britanija neće umešati, ali nije bio siguran kakvo je raspoloženje Francuske koja je investirala u železničku prugu od Adisabebe, prestonice Etiopije, do luke Džibuti, na francuskoj teritoriji.

PAČELI I FRANCUSKA

Novi francuski ministar spoljnih poslova, Pjer Laval, stigao je 5. januara 1935. u Rim na razgovore sa Musolinijem u nadi da će ublažiti zategnutost francusko-italijanskih odnosa. Poseta je uspela. Ona je oslobodila Musolinija straha od jugoslovenske situacije i mogućnosti francuske intervencije u Etiopiji. Laval je oba-

vestio Dučea o pregovorima o paktu između Francuske i Sovjetskog Saveza i otvorio put posebnog sporazumevanja između Francuske i Italije.

Tokom ove posete nije zaobiden ni Vatikan. Sedmog januara, u popodnevним satima, Laval je razgovarao sa Pačelijem u njegovoj kancelariji u Državnom sekretarijatu. Razgovarali su o sve većoj opasnosti od Nemačke i mogućnosti Anšlusa Austrije. Ponovo su se sreli kasnije toga dana, na večeri koju je za Pačelija priredio francuski ambasador u Palaco Taverna. Te večeri Pačeliju je dodeljen veliki krst Legije časti. Pod blagim diplomatskim uticajem kardinala državnog sekretara, Lavalova poseta je otvorila vrata približavanju Francuske i francuskih katolika Svetoj Stolici.

Od kad je ustoličen Pije XI, Crkvu u Francuskoj je rastrzao krajnje desni pokret i novine poznate kao „L'Action française", na čelu sa Šarlom Moraom. Pokret - koji je imao mnoštvo katoličkih pristalica i sledbenika, više zbog svog antirepublikanstva nego zbog svojih posebnih ideja - propovedao je primat Crkve nad „Hebrejskim Hristom", potčinjavanje čoveka društvu, oduševljenje nacionalizmom i povratak monarhije. Antisemitska i istovremeno posvećena čudnom cilju dehristijanizovanja katoličanstva, „L'Action française" je za Pija XI bila opasna kukavica u katoličkom gnezdu. Odlučan da je uguši, Pije je osudio i pokret i novine. Biskupi su ga sledili. Mnogi laički i verski članovi pokreta bili su kažnjeni. Godine 1926, „L'Action française" je kapitulirala i Pije XI je pokušao da privuče Francusku, „stariju kćer" Crkve, u svoje okrilje i zaleći podele unutar francuskog katoličanstva.

Pačeli je tada izabran da predstavlja papu u Francuskoj, na hodočašću u svetište Device iz Lurda. Oduševljeni zaštitnik Marije, Pije XI je nastavio savremenu papsku tendenciju da povlači znak jednakosti između papske nepogrešivosti i dogme o Bezgrešnom začeću, koju je dogmatski proklamovao Pije IX, daleke 1854. „Svi istinski sledbenici Hristovi", pisao je²³ Pije XI 1928. godine, „verovaće u dogmu o bezgrešnom začeću Majke Božije sa istom verom sa kojom veruju u Sveto trojstvo, nepogrešivost rimskog pape i inkarnaciju." Marijina poslušnost, sim-

bolizovala je kolektivnu i pojedinačnu pokornost Svetoj Stolici; kao što je i njen status bio zasnovan na papskoj dogmi.

Pre nego što će otputovati u Francusku, Pačeli je pozvan da dođe na samrtničku postelju svoga brata Frančeska, uglednog vatikanskog pravnika koji je pregovarao o Lateranskim sporazumima.

Pačeli je bio toliko potresen smrću svoga brata, da je razmišljao da odustane od puta. „Ali to bi bila“, kako je zabeležio njegov prvi biograf Nazareno Padelaro, očigledno odobravajući i bez daljeg objašnjenja, „suviše ljudska odluka“.

Pačeli je otputovao u Francusku 25. aprila, a narednog dana ga je na stanici u Lurdu sačekala poruka od predsednika Republike i počasti koje su odgovarale dočeku šefa države. Zajedno sa četvrt miliona hodočasnika, Pačeli se molio i išao do pećine u procesiji tri dana. U tipičnoj propovedi, govorio je o neprijateljima Crkve. „Imajući iluziju da veličaju novu mudrost“, rekao je, „oni su samo žalosni plagijatori koji prikrivaju stare grehe novom galamom. Malo je važno što se mase okupljaju oko zastave društvene revolucije. Njih inspiriše lažna ideja o svetu i životu.“ Osuđujući predrasude rase i krvi i lažne ideje društvenog i ekonomskog sveta, on je izjavio da „Crkva ne pristaje da se sporazumeva sa njima ni po koju cenu“ - što je bilo upravo ono što je on pola godine 1933. radio sa Hitlerom.

Poslednjeg dana, u nedelju, govorio je o Ženi apokalipse zaogrnutoj suncem, iskupljenju ljudske rase i Golgoti, „središtu istorije čovečanstva“. Zatim je govorio o „predrasudama rase i krvi“ u Nemačkoj i o tome da će Crkva rađe izabrati krv sa Kalvarije, nego da izda svog supruga, što je bilo sasvim u suprotnosti sa ohrabrivanjima koje je pružao Nemačkoj tokom poslednjih godina.²⁴

Tokom svog boravka u Lurdu, Pačeli je veći deo noći proveo u molitvi; odbijao je da spava u krevetu, i spavao je samo na ležaljki. Jedno poslepodne, prema pričanju Falkonija, Pačeli je dopustio sebi mali odmor od ceremonijalnog reda, kako bi posetio dolinu Labigor blizu Sen Savena. Jedan sveštenik koji mu je bio vodič, sedeo je sa njim u kočiji. Čim su se domogli prirode, Pačeli je otvorio svoj brežijar i počeo da čita, potpuno zanemaru-

jući predeo kojim su prolazili. Posle jednog sata, Pačeli reče: „A sada monsinjore, da se vratimo." Na povratku, Pačeli je sedeo zatvorenih očiju kao u mističnom transu. Kada su stigli do njegovog boravišta, samo je rekao svom saputniku: „Izvinite me!" i požurio u kuću.

Ali poseta Francuskoj bila je uspešna. I još pre njegovog odlaska, govorilo se o drugoj poseti. Prilikom svakog sledećeg boravka, smatrala je francuska štampa, izaslaniku se morao staviti na raspolaganje, ni manje ni više nego Versajski dvorac.

Pačeli je ponovo došao u Francusku 9. jula 1937, stigavši u Pariz gde ga je čekala vojna muzika i ceremonija zvaničnog dočeka. Održao je misu u bazilici Sakre-Ker pre nego što je vozom otišao u Lizije u Normandiji. Masa je ispunila perone na svakoj usputnoj stanici. Grad Lizije ga je dočekaao sa vojnim počastima, sa još više muzike, sa zastavama i konjičkom pratnjom. Oko tri stotine hiljade hodočasnika, kako se navodi, poređalo se na putu do biskupske palate. Jedan novinski dopisnik, uporedio je Pačelija sa figurom na Kraljevskoj kapiji u Šartru.

Pačelijev glavni zadatak u Lizijeu bio je da osveti novu baziliku sagrađenu nad grobom svete Tereze, karmelićanske redovnice koja je ušla u samostan u Lizijeu sa petnaest godina, 1888. i umrla od tuberkuloze 1897. Ovaj čin je imao značenje kao podrška duhovnosti koja naglašava unutrašnjost nad zajedništvom, potčinjavanje nad društvenim delanjem, tišinu nad glasnim govorom. Sveta Tereza je bila čuvena po svojoj misli: „Želim da potrošim svoje nebo čineći dobro na zemlji". Njeno nasleđe bila je posthumno objavljena duhovna autobiografija, „Priča duše", koja je otkrila svetost zasnovanu na običnim, svakodnevnim poslovima u zatvorenom samostanu.

Godine 1925, kada ju je Pije XI kanonizovao kao sveticu Crkve, Terezin kult je postao važno središte popularne katoličke pobožnosti širom sveta. Pije ju je proglasio zaštitnicom misija i ona je bila naročito omiljena među dijecezanskim sveštenicima. Danijel-Rops, francuski katolički istoričar, tvrdio je da je „njen kratak život" sadržavao u sebi odgovor na dva velika otpadništva tog doba, koja su vodila do komunizma i nacizma. „Učenjima Ničea i Karla Marksa, svetica suprotstavlja jedini nepobitan od-

govor... 'Bog je mrtav' rekao je propovednik Sils - Marije. (Ali) za Terezu, kada je sve moglo da je navede da ga poništi, ona je i dalje znala da Ga ništa ne može uništiti, pošto je On jedina Stvarnost."²⁵

Lična odanost Pija XI svetoj Terezi bila je bezgranična. On je tražio da mu Pačeli donese ruže iz Lizijea, „tri naročite milosti koje Mi molimo od voljene male svetice“. Čuvari svetilišta su rado poklonili ruže, ali je Pačeli, prema pisanju Padelara, „izbegavajući svaku sentimentalnost, proučavao ruže sa preciznošću botaničara“.²⁶

Pre nego što će otići iz Francuske, Pačeli se vratio u Pariz da održi propoved na francuskom, u crkvi Notr-Dam koja je bila prepuna crkvenih i civilnih velikodostojnika. Govorilo se da je bio prilično nervozan kada je stao za govornicu. Ali ubrzo se zagrejao za svoju temu, vičući *Vigilate fratres!* („Čuvajte se, braćo!“) Podsetio je Francusku na njen običaj da poštuje „zakon ljubavi“, pošto je zakon ljubavi zahtevao „pravedno i hrišćansko rešenje glavnog pitanja proletarijata“. Te tvrdnje, koje je razvijao kroz niz uopštavanja, predstavljale su odbacivanje onih „lažnih proroka“ koji su vratili svet u novo mračno doba prehrišćanske ere. Završavajući govor, izjavio je da „što pre svako potpuno shvati da postoji konačna povezanost između misije Crkve Hristove i napretka i veličine naroda, tim će se bolje doći do harmonije koju želi Bog.“²⁷ Bilo je neuobičajeno da se prilikom katoličke propovedi kongregacija digne na noge i aplaudira.

Naredne sedmice, Dijego fon Bergen, ambasador Nemačke pri Svetoj Stolici, mogao je da obavesti Berlin da je Pačeli odlučno tvrdio da je njegova propoved bila „čisto verske prirode“. Putovanje u Francusku „nije imalo politički cilj; u Vatikanu nikada nisu ni pomislili na posrednu demonstraciju protiv Nemačke“.²⁸

PAČELI U SJEDINJENIM DRŽAVAMA

Pobeda socijalista na španskim izborima u februaru 1936, kulminirala je tog leta talasom nasilja i izbijanjem građanskog rata. Katolička crkva, koja se identifikovala sa reakcionarnom stranom u ideološkoj podeli, bila je izložena nekim od nastraš-

njih zločina, koje su uglavnom počinili anarhisti. Prema katoličkim izvorima,²⁹ tokom perioda od trideset meseci rata, više od sedam hiljada sveštenika i vernika je zaklano. Pačeli je, razume se, morao biti svestan zločina koje je izvršila Frankova strana, ali Kaudiljo je izjavio da će „Španija biti carstvo okrenuto Bogu". U septembru, primajući grupu španskih hodočasnika, Pije XI je žigosao „satanski pokret" marksizma koji je doveo do rata, i blagoslovio one koji su branili „pravo i čast Boga protiv snažne eksplozije sila toliko divljih i tako surovih da izgledaju gotovo neverovatne."³⁰

Uprkos mnogim Pačelijevim govorima tokom te godine na temu pravde i mira, Sveta Stolica nije osudila Musolinijev napad na Etiopiju, trećeg oktobra 1935. Niti je Pije XI obuzdavao italijansku hijerarhiju od ratnog oduševljenja. „O Duče!" izjavio je biskup Terasina, „današnja Italija je fašistička i srca svih Italijana biju zajedno sa vašim. Nacija je spremna za svaku žrtvu kako bi se obezbedio trijumf mira i rimske i hrišćanske civilizacije... Bog vas blagoslovio, Duče!"³¹ Takvi izlivi kao da su pozdravljali savez između vizije koju je imala Sveta Stolica o Crkvi kao univerzalnom „nezavisnom društvu" i Musolinijeve fantazije o zemaljskom carstvu koje se stvaralo. Iako je Pije XI rekao prijatelju u septembru da bi rat sa Etiopijom bio „mrzak",³² njegove izjave o tom pitanju kasnije bile su uvijene i neodređene bez jasno izražene osude.

U takvoj situaciji, Pačeli je u pratnji Enrika Galeacija i sestre Paskvaline, osmog oktobra 1936, otplovio iz Napulja u Severnu Ameriku, luksuznim parobrodom Conti di Savoia. To je bio prvi put da je papski državni sekretar posetio Sjedinjene Države. Po prispeću broda na njujorški dok, prvo se na njega popeo Pačelijev prijatelj, tridesetsedmogodišnji biskup Fransis Džozef Spelman, koji je bio predodređen da postane njujorški kardinal-nadbiskup. Spelman je doneo Pačeliju crnu sveštenu odeću, jaknu i pantalone, ali je taj svetovni način oblačenja bio odmah otklonjen.

Bivši vatikanski birokrata, ogromne snage, efikasnosti i ambicije, Spelman je bio pomoćni biskup Bostona. Uprkos pokušaju njegovog nadređenog, Viljema O'Konela, kardinala nadbiskupa,

da ga odvrati, Spelman je organizovao dobar deo Pačelijevog puta. Tokom trideset dana Pačelijevog boravka u zemlji, kada je prešao preko 10.000 km, uglavnom avionom, Pačeli je pokazao svoje sveštениčko dostojanstvo, klizeći u svojoj mantiji i svile-nom ogrtaču preko pragova brojnih katoličkih koledža, samostanskih škola, samostana i parohijskih crkava.

Neizgovoreni uslov njegove posete bila je izmena usluga između Pačelija i predsednika Ruzvelta. Ruzvelt je želeo da pomogne da se učutka katolički sveštenik na radiju, Čarls Koglin, koji je svake nedelje držao propovedi protiv administracije slušateljstvu od petnaest miliona Amerikanaca. Koglin, pastor crkve posvećene sv. Terezi u Rojal Ouku, predgrađu Detroita, bio je protiv Nju Dila i za sve američke nevolje okrivljavao je Ruzvelta, Jevreje, komuniste i „bezbožne kapitaliste“. Ruzvelt je želeo da zapuši usta Koglinu. Sa svoje strane, Pačelija je brinula činjenica da su Sjedinjene Države tri godine ranije priznale Sovjetski Savez. Sada se nadao Ruzveltovom ohrabrenju za početak formalnih američko-vatikanskih diplomatskih veza.

Pačeli nije sreo Ruzvelta lično sve do pred kraj svog boravka, 6. novembra, pošto su izbori bili završeni, a predsednik se vratio na svoju dužnost. Posle njihove posete Ruzveltovom imanju u Hajd Parku, postalo je jasno da je Pačeli obezbedio obećanje da iskuje američko-vatikanse veze koje je tražio. Sjedinjene Države su bile pristale da drže diplomatu pri Svetoj Stolici sve dok Senat nije ukinuo plaćanje 1867, kada je Pije IX posle antidemokratskog Silabusa pogrešaka, postao krajnje nepopularan i kod demokrata i kod liberala. Godine 1870, papa je izgubio svoju zemaljsku moć i sa njom, po mišljenju vlade SAD, ustavnu osnovu za diplomatske veze. Godine 1929, Lateranski sporazumi potvrdili su postojanje Svete Stolice kao države, ali je američki Senat bio uzdržan da obezbedi sredstva za diplomatsko predstavnštvo. Takva odluka mogla je da izazove gnev protestantske većine. Izgleda da je Ruzvelt uverio Pačelija da će ovo srediti tako što će naimenovati ličnog predstavnika koji neće tražiti platu. Imenovanje je izvršeno tek 1940, kada je Majron Tejlor akreditovan pri Svetoj Stolici.

U međuvremenu, iako Pačeli nikad nije progovorio ni reč o tome šta je rečeno i kako je to urađeno, otac Koglin je 8. novembra najavio svoju poslednju propoved na radiju. Održao je reč. Iako je opširno pisano o poseti, američka štampa nikada nije uspela da intervjuiše Pačelija o tome ili o nekom drugom osetljivom pitanju tokom njegovog boravka, u velikoj meri zahvaljujući veštoj zaštiti koju mu je obezbedio Spelman.

Što se tiče ostalog, Pačeli je bio na pokretnoj traci liturgijskih službi, ručkova, večera, govora i predavanja u gotovo svakom većem gradu Sjedinjenih Država, osim u južnim državama. Među mnogim mestima bio je u Bostonu, Filadelfiji, Baltimoru, Vašingtonu, Saut Bendu, Klivlendu, St. Polu, Sinsinatiju, Detroitu, Čikagu, San Francisku, Los Anđelesu i St. Luisu. Popeo se na vrh Empajer Stejt Bildinga, i gledao Boulderovu branu i Veliki kanjon. Video je kako se prave filmovi u Holivudu i primio počasna zvanja od raznih koledža. Gde god da je dolazio, dočekivala ga je oduševljena masa na ulicama, koja je podsećala na mnoštvo koje se okupljalo da pozdravi pape koje su putovale u drugoj polovini ovog veka. U svakom slučaju, Pačeli je uživao u bučnim doćecima na putu, uključujući brzinu njegovog motorizovanog konvoja i sirene drugih vozača koje su zavijale. Štampa ga je nazvala „leteći kardinal“, jer je voleo da se vozi avionom, i izgleda da ga je oduševjavao pogled iz vazduha na planine, ravnice, pustinje i šume. Na povratku u Njujork, zaustavio se na Nijagarinim vodopadima. Stajao je na ivici, čuteći neko vreme, gledajući na zadivljujući prizor. Krenuo je, pa se opet vratio. U tipičnom gestu, Pačeli je blagoslovio vodopade.³³

Pre povratka u Evropu, u Njujorku, na Long Ajlendu, Pačeli je boravio na Inisfadi, imanju gospođe Nikolasa Brejdija, bogate katolkinje kojoj je dodeljena papska titula vojvotkinje za njenu darežljivost prema Svetoj Stolici. Vojvotkinja Brejdi je priredila ogroman prijem za Pačelija, u svojoj palati u džordžijanskom stilu. Baklje su osvetljavale put do glavnog ulaza; Pačeli i vojvotkinja su primali svoje odabrane goste uz zvuke električnih orgulja koje su za ovu priliku bile smeštene u holu ispunjenom ružama, u kome su u kaminima gorela čitava stabla.

Pre nego što će otići iz SAD, Pačeli je poverio uvek spremnom Spelmanu 113.000 dolara, što su bili pokloni koje su mu bogati Amerikanci dali tokom puta, da ih investira za njega lično. Gospođa Brejdi je umrla ubrzo nakon Pačelijevog odlaska i ostavila lično kardinalu državnom sekretaru nasledstvo od 100.000 dolara.³⁴

Pije XI govori

Posle Pačelijevog veta na predloženi kompromis nemačkih biskupa o članu 31. konkordata, odnosi između katolika u Nemačkoj i nacističkog režima su se i dalje pogoršavali tokom leta 1935. Katolički biskupi su 28. avgusta objavili pastirsko pismo koje je trebalo da se čita sa predikaonica u svim katoličkim crkvama. Ono je predstavljalo potpuni promašaj pošto nije uspelo da prevede ideal u delovanje, i bilo je ironično u svojoj suprotnosti između reči i dela. Odbacujući načelo da „vera nema nikakve veze sa politikom“, biskupi su podsećali vernike, navodeći Jevanđelje po Matiji, da „vesnici hrišćanstva treba da budu 'so zemlje' i 'svetlo sveta' i treba da 'puste da njihovo svetlo sija pred ljudima'. Crkva treba da bude kao 'grad na brdu', da se n Daleko vidi u životu ljudi." Prazno bodrenje bilo je najviše što su biskupi mogli da kažu u svom protestu. U međuvremenu, nastavili su da se okreću Pačeliju koji je kontrolisao i žalbe koje su bile upućenje njemu i papi.

U odgovoru na pastirsko pismo, Hitler je 11. septembra, na nacističkom kongresu u Nirnbergu, izjavio da on nije protiv hrišćanstva, „već se mi se borimo sa njim da bismo oslobodili naš javni život od onih sveštenika koji su promašili svoje zvanje i koji je trebalo da postanu političari umesto sveštenici".¹

Četiri dana kasnije, Hitler je doneo Nirnberške zakone, kojima se određivalo nemačko državljanstvo, pripremajući put za uobličavanje položaja Jevreja u pogledu roditeljskih prava i braka. I ovog puta, ni reč protesta od strane Pačelija.

U nameri da sačuva izgleda za pomirenje i mogući otpor crkava iskoristi za sebe, Hitler je 16. jula uspostavio Ministarstvo za crkvene poslove koje je poverio Hansu Kerlu. Kerl se sreo sa kardinalom Bertramom početkom septembra i ponovo pozvao

katoličku hijerarhiju da sačini novi spisak katoličkih organizacija koje bi uživale zvaničnu zaštitu. Spisak je podnet u Kerlovo ministarstvo 2. oktobra, ali dalji pregovori nisu urodili plodom. Katolički biskupi su želeli da zadrže strukturu katoličkih udruženja, a Hitlerov Rajh je bio odlučan da spreči i uništi organizacije koje su imale potencijala za političko delovanje Crkve. U međuvremenu, utisak da su se vodili pregovori i mogućnost pomirenja u budućnosti, sprečavali su Vatikan da izrazi svoj protest.

Međutim, tipična taktika „štapa i šargarepe“ nacističkog režima, videla se iz prvog talasa „moralnih“ suđenja koje je sproveo Rajh tokom 1935-1936, kada su katolički vernici bili optuživani za seksualno zlostavljanje maloletnika i malverzacije sa novcem. Prve navodne optužbe bile su upravljene posebno protiv redovnica i sveštenstva zaduženog za decu u sirotištima i školama. Ove druge uključivale su i one kongregacije koje su bile finansijski odgovorne za delovanje misija i zajednica u inostranstvu. Ekonomska kriza tridesetih godina dobila je svoj konačni izraz u mnogobrojnim zakonima koji su se ticali spoljne trgovine, što je stvaralo teškoće vernicima koji su imali finansijske obaveze van zemlje.

Gurnuta u defanzivu i pod stalnim pritiskom Vatikana, Katolička crkva nastavila je da živi tokom 1936. u stanju inercije, nalazeći sumnjivu utehu u pomisli da bi stvari mogle da budu još gore. Do leta, vesti o zločinima protiv redovnica i sveštenika u španskom građanskom ratu ukazale su - što je sam papa lično naglasio - koliko je bilo teže pod „boljševizmom“. To je bio predmet tročasovnog privatnog razgovora koji su, u novembru, vodili minhenski kardinal Faulhaber i Adolf Hitler u Firerovom planinskom utočištu u Obersalcburgu. Hitler je stalno ponavljao priču o opasnostima komunizma, moleći kardinala da istraje u naporima za pomirenje sa Rajhom. U memorandumu sa susreta, Faulhaber je zabeležio:

„Firer kontroliše diplomatske i društvene norme ponašanja bolje nego neki rođeni vladar... Bez sumnje kancelar veruje u Boga. On priznaje hrišćanstvo kao temelj zapadne kulture... Nedovoljno je jasno njegovo shvatanje Katoličke crkve kao Božanske ustanove.“²

Posle susreta, Faulhaber je objavio biskupsko pismo, koje je trebalo da se čita u crkvama u Bavarskoj, januara 1937. Pismo je podsticalo saradnju između Crkve i države u borbi protiv komunizma, ali i zahtevalo poštovanje crkvenih prava onako kako su određena konkordatom.

Međutim, 1937. je došlo do produbljanja napetosti između nacizma i Katoličke crkve. U drugoj sedmici januara, nemački biskupi sastali su se u Fuldi i tom prilikom sačinili spisak koji je sadržavao sedamnaest povreda konkordata. Naoružani svojim poznatim žalopijkama, samo tri kardinala (Bertram, Faulhaber i Šulte), zajedno sa dva uticajna biskupa (Klemens August fon Galen i Konrad fon Prejzing), odlučilo je da pođe u Vatikan. Nameravali su da se vide sa Pačelijem koji ih je primio 16. januara uveče. Sa ovim odlučnim zahtevom u kome se tražila papina akcija, Pačeli nije imao izbora već je morao da uključi i Svetog oca. Pije XI je patio od dijabetesa, srca i čireva na nogama, pa je Pačelija i nemačku delegaciju primio u svojoj spavaćoj sobi. Ležao je na krevetu „gotovo neprepoznatljiv, bleđ, omršaveo, lica duboko izbornog, oteklih i polusklopljenih očiju”.³ Slušao ih je dugo i iscrpno razgovarao sa njima. Rekao im je da je mnogo toga shvatio tokom svoje bolesti o tajni Hristovog raspeća i spasenja kroz patnju. Odlučio je da objavi encikliku o stradanjima Crkve u Nemačkoj.

Faulhaber je napisao prvu verziju velikom brzinom i predao je Pačeliju u ruke 21. januara ujutro. Državni sekretar je redigovao nacrt, dodavši tekst o istoriji konkordata.⁴ To je važno, pošto je objavljena enciklika, *Mit Brennender Sorge* (Sa dubokom zabrinutošću), predstavljala otvorenu osudu postupaka nemačke vlade prema crkvi. Ona je, za mnoge katolike kao i nekatolike, bila simbol papine hrabrosti, što se navodi kao suprotnost Pačelijevom ćutanju tokom rata. Iako je Pačeli u mnogome zaslužan za konačni dokument i složene dogovore oko njegovog objavljivanja u Nemačkoj, enciklika je stigla prekasno i nije osudila nacionalsocijalizam i Hitlera poimenice.

Logistika publikovanja, ipak, otkriva sposobnost parohijskih mreža širom katoličke Nemačke i opseg njihovog neiskorišćenog potencijala za protest i otpor. Dokument je prokrijumčaren

u Nemačku, gde je tajno odštampan u dvanaest različitih štamparija. Tokom Velike subote, 14. marta 1937, poslat je po kuririma, većinom po dečacima koji su pešačili ili išli na biciklu, od kojih su mnogi putovali do svojih odredišta preko polja i kroz šume da bi izbegli javne puteve. Dokument ni u jednom trenutku nije išao preko poštanske službe. U nekim slučajevima bio je dostavljen parohu tokom ispovedi. Mnogi sveštenici čuvali su dokument zaključan u svom tabernaklu zajedno sa evharistijom, do časa kada je trebalo da se pročita.⁵ Napisan je na nemačkom i nije upućen samo nemačkim biskupima već i katoličkom episkopatu širom sveta.⁶

Enciklika počinje sledećim rečima: „Sa dubokom zabrinutošću i sve većim očajanjem, već neko vreme posmatramo stradanja Crkve u Nemačkoj“. Potom je papa opisao istorijat pregovora oko konkordata i svoje nedoumice, u to vreme, oko zaključenja ugovora. Iskustvo prethodnih godina, nastavio je, otkriva da je partner Crkve u konkordatu „posejao seme sumnje, nereda, mržnje, kleveta, prikrivenog i otvorenog neprijateljstva prema Hristu i Njegovoj Crkvi, hranjenog iz hiljade različitih izvora koristeći se svim mogućim sredstvima“. Umesto prave vere u Boga, izjavio je, postoji obogoženje rase, naroda i države. On je upozorio biskupe da se čuvaju štetne prakse koja mora da sledi posle takvih stavova, i tražio je priznavanje prirodnog zakona. „Vernik ima neotuđivo pravo da veruje i da upražnjava svoju veru na način kako mu to odgovara. Zakoni koji guše ili otežavaju izražavanje ove vere u suprotnosti su sa prirodnim zakonom.“⁷

Zatražio je od katoličke mladeži da pročisti svoju zemlju od mržnje prema hrišćanstvu. Pozvao je sveštenike i vernike da se mole za više milosrđa. Preklinjao je građane, posebno roditelje, da pojačaju svoje napore u odgoju svoje dece kao katolika. „Kada dođe do pokušaja“, pisao je, „da se oskrnavi obitavalište dečije duše ... onda je vreme duhovne profanisanosti hrama stiglo, i onda je dužnost svakog hrišćanskog vernika da jasno odvoji svoju odgovornost od druge strane, da čuva svoju savest da ne pogreši saradnjom na tom strašnom poslu i korupciji.“

Ove izgovorene reči, posebno one koje se odnose na prirodno pravo, mogle su da se primene na Jevreje, ali nije bilo jasne osu-

de antisemitizma, čak i u odnosu na katoličke Jevreje. Još gore, podtekst protiv nacizma bio je zamagljen objavljivanjem, pet dana kasnije, jedne još žešće osude komunizma u enciklici „Divini redemptoris”. Ali i pored sveg papinog okolišanja, „Mit brennender Sorge” sadrži snažne reči. Nacisti su smatrali encikliku subverzivnim činom. Firme koje su saradivale u štampanju dokumenta bile su zatvorene i mnogi službenici bili su uhapšeni; kada su kardinal Bertram i nadbiskup Orsenigo uložili protest, dobili su oštar ukor od nemačkog Ministarstva inostranih poslova i Kerlovog Ministarstva verskih poslova.

Hajdrih je naredio da se sve kopije dokumenta konfiskuju. Kerl je poslao pismo nemačkim biskupima, tvrdeći da je enciklika bila „u direktnoj suprotnosti sa duhom konkordata... i da sadrži ozbiljne napade na dobrobit i interese nemačkog naroda.”⁸ Hitler je bio toliko ljut zbog enciklike da ju je pomenuo tokom svog obraćanja na majskoj proslavi. Tražeći poslušnost od svakog Nemca ponaosob, on je upozorio da država neće tolerisati nikakvo osporavanje njene vlasti, pa makar morala da „lomi i krši”. To je važilo i za crkve. „Kada pokušaju na bilo koji način - pisanjem, enciklikama, itd. - da prigrabe prava koja pripadaju isključivo državi, gurnućemo ih u njihovu dozvoljenu duhovnu delatnost.”⁹

Crkva je imala snage da uzdrma režim i to se jasno videlo iz zvanične reakcije na govor čikaškog kardinala Džordža Mundelejna koji je održan 18. maja 1937, pred skupinom od pet stotina dijecezanskih sveštenika. Na američki otvoren način, neopterećen papskim frazama, Mundelejn je izjavio: „Možda ćete se pitati kako je moguće da se narod od šezdeset miliona inteligentnih ljudi, pokori u strahu i ropstvu jednom tuđincu, austrijskom soboslikaru, još k tome siromašnom, i nekolicini njegovih saradnika kao što su Gebels i Gering, koji upravljaju svakim pokretom ljudskih života?” Kardinal je dalje kazao da su mozgovi šezdeset miliona Nemaca bili odstranjeni, a da oni to nisu ni primetili.¹⁰

Gering je odgovorio sledeće nedelje, dvosatnom harangom, najavljujući obnavljanje „moralnih suđenja” koja su bila ukinuta polovinom 1936. Ali režim nije morao da se mnogo plaši nemačkog katoličanstva, sve dok je Pačeli vukao konce, u tolikoj

meri da je čak obezvredio i oštri ton papine javne poruke. Dočekujući grupu hodočasnika iz Čikaga, 17. jula 1937, Pije XI je pohvalio grad i njegovog kardinala „koji je toliko brižan i čvrst u odbrani božanskih i crkvenih prava, kao i u spasenju duša”.¹¹

Međutim, dan ranije, nemački ambasador fon Bergen posetio je Pačelija i 23. jula poslao sledeći izveštaj svojim gospodarima u Berlin:

„Ponašanje pape je u oštroj suprotnosti sa stavovima kardinala državnog sekretara koje je ovaj izneo za vreme moje posete od šesnaestog, dan pre papinog govora... Razgovor je bio privatne prirode. Pačeli me je primio sasvim prijateljski i uveravao me je tokom razgovora da će se normalni i prijateljski odnosi sa nama ponovo uspostaviti čim to bude moguće. To se posebno odnosilo na njega koji je proveo trinaest godina u Nemačkoj i koji je uvek pokazivao najveće simpatije za nemački narod. On će u svako doba biti spreman za razgovore sa istaknutim ličnostima kao što je ministar inostranih poslova i predsednik pruske vlade, Gering.”¹²

Ove reči otkrivaju snažan kontrast između papinih osećanja i Pačelijeve politike popuštanja. Činjenica je bila da je okolišni stil enciklike, mogao da se tumači na dva različita načina. Mogla se razumeti kao konačan pokušaj Crkve da zahteva svoja prava prema odredbama konkordata. Isto tako, mogla se shvatiti i kao poziv na nepopuštanje i masovan katolički protest. Ova suprotstavljena stanovišta na jedan način je prihvatio kardinal Bertram na strani onih koji su bili za popuštanje, a na drugi, biskup fon Prejzing na strani pobunjenih. Kao što je Šolder primetio, „ona kazuje mnogo o Pačelijevoj veštini da obe grupe misle da je on na njihovoj strani”.¹³ Međutim, nema sumnje da je Pačelijeve politika, uzeta u celini, bila naglašeno pomirljiva. Kako se kriza između Crkve i nemačkog režima zaoštavala tokom narednih dvanaest meseci, Pačeli je u martu 1938, predložio da „dođe u Berlin na pregovore, ukoliko je to poželjno”, u nameri da spase konkordat.¹⁴

PAČELI U ISTOČNOJ EVROPI

U maju 1938, Pačeli je više nego ikad ranije, dramatično i javno ispoljio svoju spremnost na pomirenje. Još jedanput je krenuo na putovanje, ovaj put u Budimpeštu, gde je 25. maja trebalo da otvori trideset i četvrti međunarodni Evharistički kongres. Nekoliko dana pre njegovog dolaska, Bela Imredi je naime-novan za predsednika vlade. Imredi je bio žestok antisemita koji je tvrdio da svako ko nije mogao da dokaže da su njegovi preci rođeni u Mađarskoj, mora da je Jevrej. Čak i za vreme kongresa, mađarski parlament je raspravljao o predloženim antijevrejskim zakonima. Mađarski regent bio je admiral Mikloš Horti koji je bio odlučan da od svoje zemlje napravi satelit Nemačke.

Kongres je održan uoči Anšlusa, nemačke aneksije Austrije do koje je došlo 12-13. marta 1938. Himler je zabranio Nemcima da putuju u Mađarsku i prisustvuju kongresu, i zabranio je svako izveštavanje o njemu u katoličkoj štampi. Zabrane su možda odražavale bes nacista zbog papinog odlaska iz Rima u Kastel Gondolfo, početkom meseca, kada je Hitler došao u posetu „Večnom gradu“.

Ne samo da Pačeli nije ni spomenuo bujanje antisemitizma u Mađarskoj, nego, na ovom najznačajnijem katoličkom skupu godine, režimu s one strane granice, nije uputio nijednu reč kritike. U stvari, u glavnom delu svoje propovedi pred desetinama hiljada vernika, on je pozvao na pomirenje, što će biti slično sa svetovnim političkim dogovorom koji su napravile Francuska i Britanija iste godine.

„U svakodnevnom ostvarenju svoje sudbine i svojih mogućnosti, svaki narod sledi, u okvirima Stvaranja i Spasenja, svoj osobeni put, negujući svoje nepisane zakone i potrebe u skladu sa svojim moćima. Njegove sklonosti, njegove osobenosti uopšte, preporučuju i često prisiljavaju na taj put.“¹⁵

U drugom odlomku u „poruke, ljubavi na delu“, dao je posrednu kritiku Jevreja: „Za razliku od Isusovih neprijatelja koji su mu u lice vikali ‘Razapnite ga’, mi mu pevamo himne naše vernosti i naše ljubavi. Mi postupamo na takav način, ne iz gorčine,

ne zbog našeg osećanja nadmoćnosti, ne zbog naše nadmenosti prema onima čije ga usne kunu i čija ga srca i danas odbacuju." Moša J. Hercl, koji navodi ovaj odlomak u svojoj knjizi „Hrišćanstvo i holokaust mađarskih Jevreja” (1993), tvrdi da je Pačeli prepuštao svojim slušaocima da odrede ko su ti neprijatelji Isusovi koji su mu u lice vikali „Razapnite ga”. „Pačeli je,” piše Hercl, „bio uveren da ga je njegova publika dobro razumela.”¹⁶ Papin predstavnik na Evharističkom kongresu, jasno je stavio do znanja da „sveopšta ljubav” koju je propovedao na skupu nije obuhvatala i Jevreje.

DEMORALISANJE KATOLIKA

Dok je Hitler vodio nemački narod ka ambisu krajem tridesetih godina, i dalje je držao Katoličku crkvu u stanju nervozne potčinjenosti, huškajući lokalnu hijerarhiju protiv Vatikana, svakodnevno kršeći odredbe konkordata. Pa ipak, on je ohrabrivao očuvanje ugovora sve dok je on odvrtao katolike od političkog delovanja. Pritisak se osećao više u masama, nego u naredbama odozgo. Međutim, opšti utisak je bio da su talase progona zausstavljali kratki periodi smirenja sa vrha. Stradanja Crkve nikada nisu dosegla do razmera Kulturkampf-a iz Bizmarkovih vremena. Široko je bilo rasprostranjeno iscrpljivanje kroz bezbroj lokalnih zabrana, iako su u to bile uključene i razne nacionalne agencije. Mada je Kerl bio zvanično odgovoran za crkvene odnose u vladi, katoličanstvo se nalazilo pod pritiskom mnogobrojnih nadređenih unutar Rajha: Baldur fon Širah, vođa Hitlerove mladeži, podrivao je katoličke omladinske organizacije; ministarstvo za rad vrbovalo je katoličke radnike u nacističku stranku; ministarstvo finansija je istraživalo katolička misionarska društva zbog prestupa po zakonima o finansijama; vojska je pokušavala da podmiti vojnike katoličke veroispovesti. Širom Nemačke, bilo je pojedinačnih pokušaja da se skrši katolički uticaj u školama - od zabrane raspeća i svetih slika na zidovima, propisa za dvostruko članstvo u nacističkim i katoličkim radnim organizacijama, do otpuštanja katoličkih nastavnika i vernika.

Polovinom jula 1937, izdate su smernice za prikupljanje obaveštenja o aktivnostima Crkava, njihovih organizacija i vođa, uključujući tu i brzo širenje mreže SS i Gestapo doušnika i krtica. Smernice su postavile uputstva za izveštavanje o sadržajima propovedi i reakcijama kongregacija.

Ipak, nacisti su pazili da sve ostane u određenim granicama. Oni nisu zatvarali parohijske crkve, i nije bilo pokušaja da se spreči redovno prisustvovanje misama i primanje sakramenata. Otuda je opšti odgovor katolika, podržan od vatikanske vrhuške, bio da su stvari mogle da budu i gore, i da je mirenje sa tim bilo cena za preživljavanje. Katolici u tome nisu bili jednodušni. Latici su u nekim slučajevima odbili da prihvate konfiskaciju verskih predmeta iz škola i nastavili da se skupljaju u procesije čak i kada je policija stavljala prepreke na njihovom putu. Bilo je mnogo pojedinačnih primera hrabrih poduhvata. Štaviše, posebno su jezuiti često organizovali parohijske misije i utočišta i u tome su bili glasni. Ali to su bili pojedinačni izuzeci koji su potvrđivali postojanje opšte inercije.

Jedan od takvih izuzetnih disidenata bio je monsinjor Bernard Lihtenberg, paroh u berlinskoj dijecezi. Lihtenberg je otvoreno protestovao protiv antisemitizma i zloupotrebe ljudskih prava, od 1933, pa nadalje. Umro je na putu za Dahau 1943. Još jedan izuzetan primer bio je sveštenik Rupert Majer iz Minhena, jezuita koji je bio aktivan među radničkim grupama i koji je uhapšen na šest meseci 1937, zbog svojih propovedi protiv nacističkog antisemitizma. Majer je služio u Prvom svetskom ratu gde je izgubio nogu, i bio je prvi katolički kapelan koji je dobio Gvozdeni krst. Kardinal Faulhaber je u početku branio Majera, što je bio dokaz da je u crkvi postojala snaga koja se zalagala za otpor. Ali nekoliko meseci kasnije, provodeći pomirenje za koje se godinama zalagao Pačeli u Rimu, Faulhaber je čestitao nacistima u svojoj novogodišnjoj propovedi 1938, na njihovoj antipušaćkoj i antialkoholičarskoj kampanji. „Evo šta je prednost našeg vremena: na najvišim mestima u vladi imamo primere strogog životnog stila, oslobođenog nikotina i alkohola.”

Posledica propovedi bila je da je sveštenik Majer izjavio da prestaje sa svakim vidom protesta. „Od tog trenutka, nešto me je

pogodilo u srce", rekao je, „i sprečilo me da se više ikada pojavim.“¹⁷ Pa ipak, Majep je proveo neko vreme u logoru u Saksenhauzenu, a rat je proveo u kućnom pritvoru u benediktinskom samostanu u Bavarskoj. Šokantna neumesnost Faulhaberovih izjava, pokazala se kasnije te iste godine.

7. novembra 1939, Ernsta fon Rata, sekretara u nemačkoj ambasadi u Parizu, ubio je poljski student koji je protestovao protiv antisemitizma. 9. novembra, na godišnjicu puča u pivnici, Hitler je dozvolio demonstracije protiv Jevreja u čitavoj Nemačkoj. Jurišnim trupama bilo je dopušteno da uništavaju i demoliraju sinagoge i jevrejske radnje. Oko osam stotina Jevreja bilo je ubijeno i nekih 26.000 sakupljeno i poslato u koncentracione logore. Posle toga, Jevrejima je bilo zabranjeno da ulaze u pozorišta, bioskope, na koncerte i izložbe. Jevrejska deca nisu mogla da pohađaju državne škole.

O tome je pisao Saul Fridlender: „Beskrajna mržnja trebalo je da bude znak za žestoki napad na sve, do kraja. Neposredni cilj bio je da se Jevreji povrede koliko god su to okolnosti dozvoljavale, svim mogućim sredstvima: da se povrede i da se ponize. Pogrom i akcije koje su neposredno sledile sasvim su s pravom nazvane 'ritual poniženja'“.¹⁸

Nasilje je bilo veoma vidljivo, održavano i ponavljano širom nemačkih gradova i najmanjih varoši. Fridlender navodi priču američkog konzula u Lajpcigu koji je bio svedok: „Nezajazljivo sadistički zločinci bacili su mnoge stanovnike koji su drhtali u potok koji je tekao kroz Zoološki vrt, naređujući užasnutim gledaocima da pljuju na njih i da ih gađaju blatom... Najmanji znak simpatije izazivao je pravi bes od strane tih zločinaca.“

Posle Kristalne noći, nijedna reč nije izašla iz Vatikana ili nemačke hijerarhije. Pa ipak, Pačeli je tvrdio da su on i Sveta Stolica istupali sa položaja visoko moralne hrabrosti početkom godine, kada je izjavio mnoštvu vernika na Evharističkom kongresu u Budimpešti, kao i celom svetu: „Mi volimo ovo vreme, uprkos opasnostima i tegobama; volimo ga upravo zbog te opasnosti, i zbog teških zadataka koje nam doba nameće; mi smo spremni da se žrtvujemo potpuno i bezuslovno, bez obzira na nas same; inače ne može da dođe ni do čega velikog niti odlučnog.“¹⁹

Međutim, Pačelijeva politika, kao što smo videli, iskazivala se kao javno ćutanje i privatna ravnodušnost, kada je bilo reči o jevrejskom pitanju. Prepiska između nemačke hijerarhije i Pačelijeve kancelarije uvek je ponavljala isti stav: Jevreji moraju da se brinu sami o sebi. Pa ipak, postoje naznake da je Pije XI u narednim događanjima, sam počeo da zauzima saosećajni, iako uzdržan stav o stradanjima Jevreja.

„IZGUBLJENA" ENCIKLIKA

Što se antisemitizam više širio, posebno u Istočnoj Evropi u drugoj polovini tridesetih godina, Pije XI je pokazivao sve veću zabrinutost. Konačno, on je odlučio da se pripremi enciklika o nacističkom rasizmu i antisemitizmu, početkom leta 1938. Ali ona nikada nije bila objavljena, i nacrt teksta na francuskom tek je nedavno ugledao svetlost dana, kao rezultat istraživanja belgijskih naučnika.

Nacrti enciklika nisu nikakva garancija pravih papinih osećanja ili mišljenja kardinala državnog sekretara, ali otkriveni tekst dovoljno potvrđuje ono što se znalo o stavu Vatikana prema Jevrejima. Nema čvrstog dokaza da je i Pačeli učestvovao u pripremanju teksta, ali pošto je on bio papin poverljivi savetnik u nemačkim poslovima i njegov favorizovani naslednik, malo je verovatno da nije bio blisko povezan sa njegovom pripremom, ili da enciklika nije odražavala njegova shvatanja. Jedino su jezuiti, kojima se Pačeli obraćao tokom svoje karijere za intelektualnu podršku, bili angažovani na pisanju teksta, što zaokružuje utisak da se Pačeli saglasio sa dokumentom.

Projekt je bio poveren generalu Jezuitskog reda, poljskom jezuiti Vladimiru Ledokovskom. On je sa svoje strane, pozvao tri jezuitska naučnika: Gustava Gundlaha (Nemca), Gustava Debiakua (Francuza) i Džona Lafarga (Amerikanca) - koji su doveli dokument do faze nacrt. (Tekst je nedavno postao dostupan na francuskom, ali ne i na nemačkom originalu).²⁰

Lafarg se borio protiv rasizma u SAD i napisao je knjigu o tom pitanju, „Međurasna pravda”, koju je Pije XI pročitao. Lafarg je tvrdio da Katolička crkva treba da postavi pitanje rasne jednako-

sti kao suštinski cilj u dvadesetom veku. Gundlah je, s druge strane, napisao članak o antisemitizmu u „Lexicon für Theologie und Kirche” 1930. godine, u kome je osudio etnički i rasistički antisemitizam kao nehrišćanski, dok je stanje „antijevrejstva” oprostio kao moralno i legalno sredstvo borbe protiv „opasnog uticaja jevrejskog naroda u oblasti ekonomije, politike, štampe, pozorišta, filma, nauke i umetnosti”. Roland Hil, historičar i novinar, koji je poznao Gundlaha pedesetih godina, prokomentarisao je da „on nije bio antisemita, već je delio neraspoloženje svoje generacije prema verski iskorenjenim jevrejskim imigrantima sa Istoka, za koje je postojalo široko rasprostranjeno uverenje da su uzeli poslove Nemcima za vreme krize tridesetih godina”.²¹ Kako bilo, važno pitanje je mera do koje su Pije XI i Pačeli delili takva uzdržana mišljenja. Pije XI je razgovarao sa Lafargom u papskoj letnjoj rezidenciji u Kastel Gandolfo, 22. juna 1938, i tom mu je prilikom rekao: „Prosto recite ono što biste rekli kad biste bili papa!” Ali nešto tačniji uvid u mišljenje Pija XI može se naslutiti iz primedbe koju je dao pontifeks 6. septembra 1938.

Grupa belgijskih hodočasnika mu je poklonila jedan starinski molitvenik. Govoreći drugu molitvu posle dizanja hostije na misi, papa je pročitao odlomak u kome se moli Gospod da prihvati žrtvu sa istom milošću sa kojom je nekad primio Avramovu žrtvu. „Uvek kada pročitam reči: Žrtva našeg oca Avrama”, rekao je Pije, „duboko se ganem. Zapamtite dobro, mi zovemo Avrama našim patrijarhom, našim pretkom. Antisemitizam se ne može pomiriti sa ovom uzvišenom mišlju, plemenitom stvarnošću koju izražava ova molitva.”²² Sa suzama u očima, on je govorio o stradanju Jevreja u Evropi: „Nemoguće je da hrišćani”, rekao je, učestvuju u antisemitizmu. „Mi priznajemo da svako ima pravo na samoodbranu i da može da preduzme nužne korake da sačuva svoje legitimne interese. Ali antisemitizam je nedopustiv. Duhovno, svi smo mi Semiti.”

Misao o „samoodbrani” i „legitimnim interesima” pre suštinskog „ali”, zvuči kobno, otkrivajući poznatu naklonost ka anti-jevrejstvu u katoličanstvu početkom dvadesetog veka koju je delio Gundlah, i koju je jasno izrazio Pačeli u svojoj prepisci sa Gasparijem iz Minhena 1917. Ipak, izgleda da je došlo do razla-

za između Pija XI i Pačelija o jevrejskom pitanju. Reči pontifeksa nisu bile objavljene u „L'Osservatore Romano“, niti u „Civiltà Cattolica“, koja je nekada bila poznata po svojim antisemitskim idejama, a nad kojom je Pačeli imao znatan uticaj. Papine opaske su sačuvane zahvaljujući tome što ih je proterani katolički političar Don Luidi Sturco, vođa zabranjene Partito Popolare, najljući protivnik fašizma, objavio u belgijskim novinama „Cite Nouvelle“, sedam dana kasnije.²³

Ostalo je otvoreno pitanje da li je Pije XI ikada video tekst prvog nacrtu izgubljene enciklike o antisemitizmu, pod naslovom „Humani generis unitas“ (Jedinstvo ljudske rase), jer je u to vreme bio ozbiljno bolestan, poživivši još samo nekoliko sedmica. Nije sačuvana nikakva beleška o tome kako je primio tekst; nema dokaza da je dao instrukcije da se on objavi, iako postoji čvrst dokaz da ga je Pačeli uništio, u periodu između smrti Pija XI i konklave. Godine 1950, Pačeli je upotrebio taj naslov, skraććen u „Humani generis“, za jednu encikliku sasvim druge vrste.

Deo neobjavljene enciklike koji se bavi rasizmom nije ništa posebno, a ideje o judaizmu i antisemitizmu, i pored svih dobrih namera, prepune su tradicionalnog katoličkog antijevrejstva. Jevreji su, tvrdi se u enciklici, odgovorni za svoju vlastitu sudbinu. Bog ih je izabrao kako bi omogućili Hristovo spasenje, ali oni su ga odbacili i ubili. I sada, „zaslepljeni svojim snom o zemaljskim bogatstvima i materijalnim uspehom“, oni su zaslužili svoju „svetovnu i duhovnu propast“ koju su sami na sebe navukli.

U drugom odlomku, tekst daje oduška „duhovnim opasnostima“ koje su prisutne od „izlaganja Jevrejima, sve dok traje njihovo verovanje i neprijateljstvo prema hrišćanstvu“. Otuda Katolička crkva, prema nacrtu, ima obavezu da „upozori i pomogne onima kojima prete revolucionarni pokreti, kojima su se ti nesrećni i zavedeni Jevreji pridružili u nameri da zbace društveni poredak“.

Obe ove misli povezane su sa Pačelijevom ličnom prošlošću. Prvo, „tvrdoglavost“ i „tvrdokornost“ Jevreja postojala je u velikoj meri kao deo rimske antijevrejske predrasude za vreme Pija IX.²⁴ Drugo, postoji izjednačavanje Jevreja sa „boljševičkom za-

verom" da se uništi hrišćanska Evropa, u šta je Pačeli verovao da je bio svedok iz prve ruke u Minhenu.

Nacrt enciklike dalje brani Katoličku crkvu protiv optužbi za antisemitizam, kao što će to činiti Pačeli posle rata. Ali suštinska misao koja najavljuje Pačelijevo ratno ćutanje, ukazuje na rizik od toga da se Crkva „kompromituje u odbrani hrišćanskih principa i humanosti time što će biti uvučena u čisto svetovnu politiku". Iskrivljena misao koja je ovde izražena proširila se na konačni cilj teksta: „Crkva je samo zainteresovana da sačuva svoje nasleđe Istine... Čisto svetovni problemi koje po njegovom mišljenju ima jevrejski narod, nju ne interesuju." Time se kazalo da su Jevreji svoje probleme sami navukli na svoje glave, ne zbog svoje vere, ne zbog svoje rase, već isključivo zbog svojih svetovnih, egoističnih, političkih i materijalnih razloga, zbog čega sada plaćaju cenu. Zato bi odbrana Jevreja, kao što bi to zahtevali „hrišćanski principi i humanost", mogla pretpostaviti neprihvatljive kompromise, od kojih je jedan udruživanje, pa čak i podrška boljševizmu, time što bi se neke države ometale da se bore protiv njega.

U jesen 1938, enciklika je uručena Ledokovskom koji ju je sklonio. Najzad, on ju je uputio glavnom uredniku „La Civiltà Cattolica", koji ju je izgleda takođe sklonio. Zašto enciklika nije bila dovršena u pravo vreme i uručena papi? Ne znamo. Iako je, i pored svih svojih nedostataka, ova enciklika predstavljala temeljnu osudu antisemitizma, izgleda verovatno da jezuiti, a možda i Pačeli, čiji je uticaj bio presudan tokom bolesti Pija XI, nisu bili voljni da razbesne naciste njenim objavljivanjem. Dokument je stigao do Pija XI nekoliko dana pre njegove smrti, 9. februara 1939. I pored svih predrasuda, enciklika je jasno stavila na znanje svetu, da je papa osudio antisemitizam. Međutim, Pačeli koji će uskoro postati papa, pohranio je dokument duboko u tajne arhive.

Mrak nad Evropom

Od sredine dvadesetih pa do kraja tridesetih godina, Hitler je bio zabrinut zbog mogućnosti da Katolička crkva omete njegove planove, putem protesta, nepopuštanja i aktivnog otpora. Bio je zabrinut zbog istorijskog presedana katoličke reakcije na Bizmarkov Kulturkampf sedamdesetih godina XIX veka i osećao je strah od političkog delovanja katoličanstva. Koliko su realni bili njegovi strahovi od reakcije katolika na režim? Koliko je realna bila mogućnost katoličkog otpora pre izbijanja rata?

Brojni su i složeni uzroci Kulturkampf-a ili borbe među kulturama.¹ Posle objavljivanja Silabusa o greškama i definisanja papske nepogrešivosti na Prvom vaticanskom koncilu, katolike su smatrali „unutrašnjim neprijateljem“, potencijalnim izvorom razdora u Bizmarkovom novom Rajhu. Bizmark je čak sumnjičio i poljske katolike u Nemačkoj i osuđivao je stvaranje parlamentarne Katoličke stranke centra. Drugi element borbe, po mišljenju istoričara Dejvida Blekborna, bila je Bizmarkova računica da „može skrenuti političke težnje liberalnih većina u nemačkom i pruskom parlamentu ujedinjujući ih u borbi protiv Katoličke crkve.“

Kulturkampf je započeo nizom antikatoličkih zakona koji su ograničavali „zloupotrebu“ predikaonice u političke svrhe, zabranili jezuitski red, kontrolisali katoličko versko obrazovanje i naimenovanje parohijskih sveštenika. Preduzimane su mere da se konfiskuju crkvena imanja, otpuštaju sveštena lica i ukidaju državne subvencije onim sveštenicima koji su odbili da učestvuju u Kulturkampf-u. Mnoge crkve i semeništa bili su zatvoreni. Stotine sveštenika je uhapšeno, a još više se skrivalo ili pobešlo u inostranstvo. Procenjuje se da je pre završetka krize nekih hiljadu osam stotina sveštenika uhapšeno ili proterano. Katolička

udruženja nalazila su se pod nadzorom, prisluškivana su i onemogućavana, posebno tamo gde se primećivalo da su radničke organizacije povezane sa Crkvom; štampa i izdavaštvo bilo je sputavano i napadano.

U celini, progoni za vreme Kulturkampf-a nadmašili su nacističke progone Katoličke crkve između 1933. i 1938. Međutim, tokom sedamdesetih godina 19. veka katolici su koristili svoje klubove, društva, bratstva i esnafe kako bi planirali zajedničku akciju sa svojim župnicima i biskupima. Katolička reakcija u zajednicama, radnim mestima, parohijama, uznemirila je vladu i lokalnu vlast širom Nemačke. Kada je biskup Eberhard uhapšen zbog nepokoravanja zakonima, marta 1874, gomile katolika su se sakupile i „bacile se na zemlju, čupali su kose i kukali toliko da je bolela duša". Kada je biskup poslednji put blagoslovio narod pre ulaska u zatvor „uzbuđenost mase u tom poslednjem trenutku bila je tako velika, njihovo plakanje i jaukanje tako srceparajuće, emocije koje su obuzele čak i snažne ljude tako moćne, da je čitava scena bila neopisiva".²

Priznanje da je ova solidarnost došla direktno iz naroda, a ne po nalogu pape, svesno su izražavali, u to vreme, čak i sami biskupi. Biskup Vilhelm fon Keteler iz Majnca, istaknuti vođa u političkom katoličanstvu, primetio je: „Ne slažem se... sa izvesnim hvalisanjem i isticanjem papske moći, kao da je on bio u položaju da baci na zemlju svoje neprijatelje i prikupi ceo svet protiv njih jednom jedinom rečju."³

Spremnost katolika, u lokalnim zajednicama, u mnogim delovima Nemačke da odgovore na nasilje nasiljem, bila je jedan od izvanrednih poduhvata toga vremena. Kada su zvaničnici došli da zaključaju crkve, rizikovali su da ih čak i fizički napadne besna gomila. Gradonačelnik koji je naredio da se prekinu katoličke demonstracije u Rajnskoj oblasti 1875, bio je pretučen i ubijen. Kada su dva katolika uhapšena u Emsdetenu 1876, gomila demonstranata se skupila pred zatvorom i bacala kamenje; na kraju su demolirali zgradu i oslobodili zatvorenike. U Nambornu, 1874, hiljade katolika je napalo železničku stanicu da oslobodi uhapšenog sveštenika.

U većini slučajeva, iz taktičkih razloga, nije bilo pokušaja da se upotrebi vojna sila. Kao što to piše Dejvid Blekborn, komentarišući obrazac otpora širom Pruske, „katolici su odbijali da sarađuju sa vlastima, odupirući se uporno ispitivanju i nalazeći nenasilna sredstva da izraze svoj prezir prema policiji i drugim zvaničnicima: smehom, na primer. Pokušaji državnih službenika da oduzmu župske knjige bili su sprečavani, crkvena novčana sredstva su bila skrivana uz rizik da ih otmu, a crkvena imovina koja je bila nasilno prodavana nije nalazila kupce.”⁴

Što se ostalog tiče, postojao je široko rasprostranjen pasivni otpor: katolici su pomagali sveštenicima u bekstvu ili u skrivanju, a pratili su one koji su hapšeni čitavim putem do zatvora; proslavljali su oslobađanje zatvorenika vencima i pucnjavom. Oni koji su špijunirali ili šurovali sa vlastima, bili su žigosani. Tamo gde su crkve zatvorene, vernici bi se sastajali na šumskim čistinama ili u podrumima na misu. Fenomen Resistenz-a, koji je značio nešto manje dramatično od fizički junačkog otpora - solidarnost zajednice u njenom odbijanju da sarađuje - bio je svugde očevidan.

Tokom tridesetih godina, bilo je usamljenih pojava katoličkog otpora koji se mogao uporediti sa iskustvima Kulturkampf-a: na primer, protesti protiv uklanjanja svetih predmeta iz škola 1936, i odlučnost katolika da se sakupljaju na procesije za Tjelovo (Corpus Cristi) i da odlaze na čuvena mesta hodočašća kao što je svetište Bogorodice u Marpingenu. Ali glavna razlika između ova dva perioda bio je preovlađujući uticaj vatikanske politike pokoravanja u tridesetim, od vrha do dna, preko biskupa i drugih sveštenih lica, a odatle i do laika. Nasuprot tome, sedamdesetih godina XIX veka, papstvo nije pokušavalo da kontroliše događaje iz centra, osim enciklike Pija IX „Quod nunquam” (5. februara 1875), koji je proglasio zakone Kulturkampf-a ništavnim što se tiče katoličke savesti.

Razume se da su postojale suštinske razlike u okolnostima između ova dva perioda. Komunikacije i putovanja omogućila su nacistima da kontrolišu događaje daleko brže nego što bi to moglo biti moguće sedamdesetih godina XIX veka, a uticaj parlamenta i slobodne štampe - koja još uvek postoji u Bizmarkovo

vreme - završili su se 1933. Štaviše, Hitler je, koristeći se iskustvima Kulturkampf-a, bio veoma oprezan u svakom trenutku da izbegne otvoreni napad na izražavanje verskih osećanja ljudi. Crkve su ostale otvorene i vernici nisu bili sprečavani u obavljanju svoje svakodnevne verske prakse.

Razlika između akcije lokalnog stanovništva iz sedamdesetih godina XIX veka i njenog odsustva tridesetih godina XX veka još uvek nije razjašnjena. Šta se moglo dobiti da Pačeli nije kontrolisao situaciju na tako centristički način, tokom tridesetih? Da li bi otpor mogao da uspe slično kao što se desilo sa katoličkom reakcijom na Bizmarkov Kulturkampf da političko katoličanstvo nije bilo izdano i napušteno?

Najjači argument da je katolički otpor mogao da uspe da je otpočeo rano, da je bio široko rasprostranjen i usklađen, nalazimo u onim pojedinačnim primerima gde su SS i Gestapo morali da se povuku pred protestima običnih Nemaca. Poznati primer je protest u Rozenštrase, u Berlinu, februara 1943. Tu epizodu istraživao je Natan Štolcfus u svojoj knjizi „Otpor srca”.⁵ Ono zbog čega je ovaj događaj posebno značajan jeste činjenica da se dogodio posle Staljingrada, kada su nacističke snage bezbednosti postale radikalne i bezobzirne. Tokom tog meseca, Gestapo je sakupio preostalih deset hiljada Jevreja koji su živeli i radili u Berlinu, od kojih je većina preživljavala radeći „najniže” poslove. Od tog broja, dve hiljade je uhapšeno u zgradi u Rozenštrase, u centru grada. Svi oni (uglavnom muškarci) bili su oženjeni nejevrejkama. Čim se proširila vest o hapšenju, stotine žena se skupilo ispred zatvora da demonstrira. One su uzvikivale „vratite nam naše muževe!” i njihove demonstracije su se nastavljale danju i noću, cele sedmice. Policija i esesovci su u više navrata rasterivali žene, preteći da će da pucaju. Ali one su se ponovo okupljale i napredovale u redu, sučeljavajući se sa naoružanim esesovcima. Konačno, Gestapo je odstupio i oslobodio dve hiljade Jevreja. To je bila jedina javna demonstracija te vrste od strane nemačkih arijevaca za slobodu Jevreja, i ona je potpuno uspeła.

U svojoj analizi protesta u Rozenštrase, Natan Štolcfus poređi demonstracije sa sličnim protestima koje su podstakali katoli-

ci, da bi pokazao da je usklađeni masovni otpor Katoličke crkve mogao doneti neke rezultate u brojnim izazovima nacističkom režimu tokom 1933. i 1934. Štolcfusov ubedljivi argument zasnovan je na potrebi režima da održi socijalni mir. „Protesti protiv tajnih pogroma ne samo da su pokazivali neposlušnost“, piše on, „već su takođe pretili da otkriju šta je to režim trebalo da sakrije. Javni protesti, naročito su ugrožavali tajnovitost.“ Tako je javni protest bio najjači oblik otpora, pošto je mogao da otkrije razlike koje su postojale unutar vođstva. Nacistički režim je želeo da stvori utisak da su Nemci bili bezrezervno pronacistički nastrojeni. Shodno tome, individualni katolički disidenti našli su se u stanju beznađa, nesposobni da se suoče sa neumitnom nacističkom plimom.

Ono zbog čega je katolički protest bilo veoma teško organizovati na lokalnoj ravni, bila je, kao što se u ovoj priči stalno pokazuje, politika centrističkog papskog primata, koji je podrivao političko katoličanstvo tokom dve decenije. U vreme kritičnog perioda dvadesetih i tridesetih godina, kada su katoličke stranke - Partito Popolare u Italiji i Stranka centra u Nemačkoj - bile jedina prava opcija hrišćansko-demokratskog centra za glasače, Vatikan je smislio da ih ukine pošto ih nije mogao kontrolisati. Bez snažne političke osnove koju bi podržala Crkva (kao što se to desilo sa Solidarnošću u Poljskoj tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka) nije moglo biti ni pravog i efikasnog otpora.

S obzirom na to, velika tragedija gušenja političkog katoličanstva može se naslutiti razmatranjem dva primera katoličkog protesta, jednog pre, a drugog tokom rata: reakcije na uklanjanje raspeća 1936. i programa „eutanzije“ iz 1941. Da su ovi protesti ponovljeni i prošireni u mnogim mestima širom Nemačke, od 1933. pa nadalje, istorija nacističkog režima bi možda imala drugačiji tok. Da su katolici protestovali, možda bi bila drugačija i „Kristalna noć“ i uspon antisemitizma, kao i sudbina Jevreja u nacističkoj Nemačkoj i, zaista, širom Evrope. Takav zaključak su donela barem tri istaknuta istoričara tog perioda: Natan Štolcfus, J. P. Štern i Ginter Levi.⁶ „Čini se bez sumnje“, piše Štern, „da ne bi bilo konačnog rešenja, da su se crkve suprotstavile ubija-

nju i progonu Jevreja, kao što su se suprotstavile ubijanju urođeno mentalno i fizički bolesnih."

Navedeni primeri katoličkog protesta pokazuju šta se moglo postići zanemarivanjem primata Vatikana i podsticanjem ljudi na kolektivni protest i otpor. Primer hrabrog biskupa Klemensa fon Galena to najbolje pokazuje. Galen je, novembra 1936, podržao protest protiv naredbe da se uklone raspeća iz škola u Oldenburgu, u severnoj Nemačkoj. Pošto mu je naredbu uručio nacistički zvaničnik, došlo je do talasa katoličkog nezadovoljstva u gradu Klopenburgu. Postoje dokazi da su se nemiri proširili čak i među članovima nacističke partije, uključujući i Hitlerovu mladež, koji su se stavili na raspolaganje demonstrantima. 25. novembra 1936. naredba je povučena, što je bio događaj koji su katolici smatrali prvom pobedom Crkve nad nacističkom državom.

Drugi primer se desio aprila 1931. u Bavarskoj, u vezi sa zabranom raspeća i hrišćanskih molitvi i himni koje je naredio Adolf Vagner, bavarski ministar prosvete. U potonjim protestima i neredima, žene su u velikom broju preuzele vođstvo. U onome što je opisano kao „pobuna majki”, delegacije su išle u škole i pretile da će odvesti svoju decu.⁷ Konačno, Vagner je popustio, naređujući da se „zaustavi” dekret o uklanjanju raspeća.

Tokom istog perioda, obični katolici, uz podršku biskupa Klemensa fon Galena, uspešno su protestovali i suprotstavili se Hitlerovom programu „eutanzije”. Oko sedamdeset hiljada Nemačaca koji su se smatrali mentalno nestabilnim, umoreno je tokom devetnaest meseci od januara 1940. do avgusta 1941; mnogi od njih u gasnim komorama koje će se kasnije koristiti za ubijanje Jevreja. Celokupno stanovništvo sela Asberga u Bavarskoj, uključujući članove nacističke partije, pojavilo se u februaru 1941, da protestuje protiv deportacije žrtava „eutanzije” koje su bile slate u smrt. Kako se nemir širio, SD (Sonderdienst) izveštaji su ukazivali na to u kojoj meri su lokalnu tajnu policiju uznemiravale glasine, sarkazam i vicevi na račun režima. Špijunima SD naređeno je da, sa tevtonskom ozbiljnošću, ispituju stvar. „Ko god da pronosi glasine mora se ispitati o njihovom poreklu.

Treba saznati, ako je moguće, ime onoga ko je prvi preneo glasi-
nu ili vic."⁸ SD je izveštavao da „se šire brojni politički vicevi i
glasine, posebno zlobne i pune mržnje prema državi, na primer,
osvetnički vicevi o Fireru, vodećim ličnostima, partiji, vojsci,
itd.”.⁹ Tog leta Galen je održao tri propovedi protiv programa
„eutanzije” i Gestapoa, tvrdeći da se „milosrdno ubijanje” mo-
že ponekad primeniti na ranjene vojnike, osakaćene ljude ili
stare i bolesne. Propovedi su štampane i razdeljene, i hiljade
vernika se sakupilo u minsterskoj katedrali na mirne demon-
stracije solidarnosti sa biskupom.

Hitlerov lični pomoćnik Martin Borman i druge nacističke
vođe, zahtevali su da se nad Galenom izvrši smrtna kazna. Ovak-
vu odluku mogao je da donese samo Hitler. Gebels, koji je tačno
shvatio da je slučaj od velike važnosti za javni moral i propagan-
du, smatrao je da će narod čitave regije Vestfalije uskratiti svoju
podršku režimu ukoliko se ugrozi Galenov život. Iako program
„eutanzije” nije bio sasvim zaustavljen, a postoje razlozi za
pretpostavku da Galenova intervencija nije bila bitna za smanje-
nje broja ubijenih,¹⁰ program je skrajnut i skraćen, s obzirom na
to da su žrtve bili oni koji nisu imali podršku u narodu. Galen je
preživeo nedirnut.

Ovo je bio primer kako je javno mišljenje uticalo na nacistički
režim čak i onda kada je Hitlerova moć bila na vrhuncu. Da je
nemačko javno mnjenje bilo mobilisano protiv drugih zločina i
u odnosu na druge probleme, tok istorije bi možda bio drugači-
ji. Katolici u velikom broju u nekim sredinama, sa podrškom
klera i biskupa, uspešno su se opirali kada su njihovi bližnji tran-
sportovani u gasne komore. Bez umrtvljujuće ruke vatikanske
kontrole, otpor je mogao da se umnoži širom zemlje, od samog
početka. I da nije katolička birokratija od početka okrenula glavu
od širenja antisemitske propagande i progona, užasna sudbina
bi možda mimoišla Jevreje.

U knjizi „Katolička crkva i nacistička Nemačka”, Ginter Levi
zaključuje: „Da su nemačko javno mnjenje i Crkva bili snaga na
koju je u principu trebalo računati i koja je mogla takođe da igra
ulogu u jevrejskoj tragediji - to je lekcija koja se mogla izvući iz
sudbine Hitlerovog programa eutanazije.”¹¹

PAČELI, BUDUĆI PAPA

Kako se decenija bližila kraju, Pačeli je svojim izgledom odao nekog ko smatra da je već predodređen za najviši položaj; godine 1938, potpuno se povukao u sebe, kao da sve stvari posmatra sub specie aeternitatis. Novinar Nazareno Padelaro ga je video izbliza i ostavio živ opis njegove ličnosti.¹² To je bilo prilikom ručka koji je priredio poglavar salezijanske kongregacije u Rimu, kome su prisustvovali razni kardinali i prelati. Pačeli, u pratnji „mutavog“ sekretara, stigao je sa zakašnjenjem od punog sata. Očitao je molitvu, „brižljivo naglašavajući svaki slog“. Njegovo lice bilo je „slika koncentracije... čoveka duboko zamišljenog i čoveka u dubokoj molitvi“. Svi prisutni su dobro jeli i pili, zabavljeni u živahnom razgovoru, a Pačeli je „dok su stavljali jelo pred njega... izgledao kao čovek koji otvara svoju poštu... Svako jelo bilo je kao pismo, beleška, poruka koju je posmatrao sa jednakom ravnodušnošću i istom brigom kako bi prosudio koristi ili neprilike koje bi mu njihov sadržaj mogao na kraju doneti.“ Padelaro piše da je Pačeli pio veoma malo i da je mešao vodu sa vinom, i dok su se svi ostali gosti srdačno smejali, Pačeli, „iako dobro raspoložen, nije se smejao; zabavne priče kao da su ga uvek zaticale odsutnog“.

Neko od gostiju upitao je za papino zdravlje, i za stolom je zavladao tišina, dok je Pačeli, izgleda po prvi put, progovorio: „Svi smo imali vremena u toj prazničnoj atmosferi - koja je odjednom postala ozbiljna - da uhvatimo jednu reč koja se čula iz Pačelijevih usta: reč Mir. Papa radi za mir. Koliko puta ćemo tu frazu čuti za vreme rata.“

Kada se Pačeli pre svih digao da krene, dok je njegov sekretar „žurio napred sa njegovim ogrtačem“, Padelaro se seća da je zapamtio izgled njegovog lica; „Kako je daleko bila slika gladi koja će se uskoro videti širom Evrope na milionima neuhranjene dece, izgladnelih žena i starih! Ovde je bilo samo jedno ispijeno lice da nas podseti da je najveća potreba sveta bila pokajanje.“

U to vreme, sasvim dobro se sredilo Pačelijevu domaćinstvo, kao neka vrsta dobro uređene kuhinje. Tu je bila majka Paskvalina sa svoje dve sestre pomoćnice; tu je bio lekar, Rikardo Galeaci-Lisi, oftalmolog, kome je Pačeli poverio zadatak da izabere odgovarajuće specijaliste za druge bolesti: tu je bio i doktorov polubrat, „inženjer“ grof Enriko Galeaci, koji je bio savetnik u vezi sa projektima gradnje unutar Vatikana, i Pačelijev nećak Karlo, Frančeskov sin, koji je nasledio svog oca kao civilni upravitelj Grada Vatikana. Dva jezuita, sveštenici Lajber i Guljelmo Hentrih i Pačelijev stari intimus, monsinjor Kas, bili su pri ruci kao stalni privatni sekretari.

Pačelijeva mlađa sestra Elizabeta, izjavila je na tribunalu za beatifikaciju da je Paskvalinina vlast nad njenim bratom postala „pravi krst, krst koji je primio od Boga kao put u posvećenost“. Paskvalina je kontrolisala pristup Pačeliju, čak je pazila na posete porodice; tako će ostati do kraja njegovog života. Iako je medicinska stručnost profesora Galeaci-Lisija bila sumnjiva, redovnica je tvrdila da niko bolje od njega ne poznaje Pačelijevu medicinsku potrebu.

Elizabeta je takođe ispričala tribunalu čudnu priču u vezi sa Paskvalinom, ne navodeći datum - iako je verovatno da se to desilo polovinom tridesetih. Događaj otkriva napetosti, ljubomore i intrige koje su rastrzale njegovo domaćinstvo. Vojvotkinja Brejdi (koja je priredila prijem na Long Ajlendu za Pačelija) naimenovala je inženjera grofa Galeacija da se brine o njenoj vili izvan Rima, koju je želela da stavi Pačeliju na raspolaganje. „Sestra Paskvalina“, izjavila je Elizabeta, „otišla je tamo i primila razne osobe na stanovanje. Jednom prilikom, moj bratanac Karlo, neprimećeno, uspeo je da napravi fotografiju na kojoj je sestra Paskvalina bila uhvaćena u intimnoj pozici sa grofom Galeaci. Karlo je dao fotografiju svom ocu koji ju je predao Don Eude-niju“.¹³ Elizabeta je rekla da niko nije znao šta se dogodilo između Pačelija i redovnice posle ove epizode, ali se posle toga Pačeli još više odvojio od svoje porodice. Pretpostavlja da se Pačelijeva lojalnost podelila; tako je bila snažna redovničina ličnost da je mogla da ga ostavi u sumnji.

ODLAZAK PIJA XI

U poslednjoj godini pontifikata Pija XI došlo je do dramatičnog povećanja katoličkog stanovništva u Velikom rajhu. Pripajanje sudetske oblasti posle austrijskog Anšlusa dovelo je do toga da su katolici praktično postali većina naroda. Kardinal Bertram je objavio pastirsko pismo pozdravljajući nove građane, ali umesto da je nemačko katoličanstvo dobilo podsticaj za nepopustljivost i protest, moralno smirivanje i dalje je trajalo kako se 1938. godina bližila kraju.

Ironično deluje činjenica da je austrijski primas, kardinal Teodor Inicer, nadbiskup bečki, otišao mnogo dalje od granica koje je postavio Pačeli. Bez obaveštavanja kardinala državnog sekretara, ovaj princ Crkve se odvažio da toplo primi Hitlera u Beču posle njegovog trijumfalnog ulaska u prestonicu. Potom je i javno izrazio zadovoljstvo Hitlerovim režimom i pre održavanja plebiscita. Pačelija je razbesneo ovaj čin lokalne odanosti. On je pozvao kardinala da dođe bez odlaganja u Vatikan. Inicer je oklevao, ne žureći da se suoči sa muzikom koja ga je sigurno čekala; zato je Pačeli u jednom članku u „L'Osservatore Romano“ od 1. aprila, izjavio da je dobrodošlica koju je austrijska hijerarhija izrazila Hitleru data bez saglasnosti Svete Stolice. To je ubrzalo Inicerov dolazak u Rim koji je očekivao prijem kod pape. Papa je prvo odbio da ga vidi, ali Pačeli je ledeno naredio Iniceru da ga poseti, 6. aprila. Taj razgovor i ono što je sledilo, bilo je majstorski izrežirano. Kardinal sekretar imao je spreman dokument koji je primas trebalo da potpiše, u kome se kaže da je austrijska hijerarhija potčinjena Svetoj Stolicu i da dobrodošlica koju je hijerarhija priredila Hitleru nije obavezivala austrijske vernike.¹⁴

Dok je Pačeli, u ovom slučaju, bio na strani anđela, on je istovremeno izvanredno primenjivao moć centra. Inicer je potpisao, a zatim je odmah otišao da se suoči sa papom. Privatna audijencija, kako se priča, bila je jedna „od najburnijih“ za čitavog pontifikata Pija XI.¹⁵ Inicer se žurno vratio u Beč kao potpuno ukroćen i otada poslušan prelat.

U međuvremenu, kardinal Bertram, smatrajući da je Hitler dovoljno popustljiv, da je „čovjek mira", poslao je jedan srdačan telegram koji je 2. oktobra objavljen u nacističkim novinama „Völikischer Beobachter". „Veliko delo očuvanja mira među narodima podstaklo je nemački episkopat da deluje u ime katolika svih nemačkih dijeceza, kako bi čestitao i zahvalio se i naredio slavljeničku zvonjavu zvona u nedelju."

Na kraju godine, prepun samopouzdanja, Hitler je održao huškački govor Rajhstagu o odnosima crkve i države, odbacujući optužbu da je progonio hrišćane u Nemačkoj. Koristeći statističke podatke, on je izjavio da su crkve primile više novca od nacista nego od prethodne administracije, da su imale koristi od poreza i više slobode. On je priznao da je bilo problema, ali do njih je, kazao je, dolazilo zbog nastojanja jednog manjeg broja sveštenika da se angažuje u političkom delovanju. Što se tiče suđenja za katolički moral, pedofili i seksualno devijantni moraju biti u Nemačkoj kažnjeni, bez obzira ko je učinio takve prestupe. Što se ostalog tiče, rekao je, on neće progoniti sveštenike koji su povredili svoju zakletvu čednosti na neki drugi način: vlada novog Rajha nije sastavljena od puritanaca. A oni koji se i dalje žale: neka razmišljaju o sudbini na hiljade sveštenika i redovnica koji su ubijeni u Rusiji i Španiji. Neka razmišljaju o dobrovoljcima otadžbine koji su položili svoje živote kako bi sprečili širenje krvožednog boljševizma. Posle ukazivanja na veličanstvena dostignuća novog Rajha, završio je pobožnom frazom, koja je začuđujuće ličila na Pačelijeve reči u Budimpešti, izrečene početkom godine: „Zahvalimo Bogu Svemogućem, što je blagoslovio našu generaciju i nas, i dao nam da budemo deo ovog vremena i ovog časa."¹⁶

Pije XI, koji je umirao od srca i komplikacija uzrokovanih dijabetesom, izgleda da je konačno video stvari mnogo jasnije nego Pačeli. Do samog kraja, on je nastavio da prima u audijenciju ležeći u svom bolesničkom krevetu, ali bilo je tu i dugih časova samoće kada je ležao razmišljajući o mraku koji se nadvija nad Evropom. Nastavio je da razmišlja o pojavi antisemitizma koji se približio Italiji Musolinijevim prihvatanjem antijevrejskih rasiističkih zakona u nacističkom stilu. Ovi zakoni, izglasani u sep-

tembru 1938, davali su Jevrejima strancima šest meseci da napuste Italiju. Govorio je o ratu koji dolazi i koji će, prorokovao je, Italija da izgubi.

Januara 1939, kada su britanski premijer Nevil Čemberlen i ministar inostranih poslova lord Halifaks posetili Rim da umire Musolinija, Pije XI ih je primio u Vatikanu. Prema pisanju londonskog „Times-a“ narednog dana, papa je govorio dvojici političara, ne tražeći njihovo mišljenje. Izgleda da je sve vreme pokušavao da ojača njihovu odlučnost da se usprotive Hitleru. Posle njihovog odlaska, primetio je da su dva Engleza bila kao par „danguba“ i da će se pokazati neefikasnim u nadolazećem sukobu.¹⁷

Što se smrt više približavala, Pije XI izgleda da je žalio nad konkordatskom politikom Svete Stolice koju je sprovodio Pačeli još od 1913. Kada je pozvao italijansku hijerarhiju da dođe kod njega na audijenciju, druge sedmice februara, govorkalo se da je umirući pontifeks pripremao apokaliptičnu izjavu protiv antisemitizma (ukoliko je to bilo tačno, nije verovatno da bi ona bila nešto jača od nacрта teksta Humani generis unitas).

Susret sa biskupima zakazan je za 11. februar 1939, na desetu godišnjicu potpisivanja Lateranskih sporazuma i na godišnjicu njegovog krunisanja. Dvanaest dana ranije, Pije je započeo da piše dva pozdravna govora. Tokom sedmice, imao je dva srčana napada. Dan pre zakazanog sastanka, 10. februara, Pije je umro, i njegova obraćanja biskupima ostala su nepročitana. Njegove poslednje reči, međutim, ukazuju na povlačenje u to posebno egoistično uzvišeno stanje, na papsku savest: „Umesto da govorim o miru i dobroj volji ljudima koji ne žele da slušaju“, kazao je prijatelju Danijel-Ropsa, „sada više volim da govorim o tome samom Bogu.“

Pačeli, koji je četiri godine ranije postavljen za Camerlengo Svete rimske crkve, preuzeo je da sredi sve oko sahrane kao i pripreme za održavanje konklave. Stajao je pored kreveta preminulog pontifeksa i prema ustaljenoj tradiciji proglasio ga mrtvim. Jedan hagiograf je zapisao: „Oni koji su videli kako se Pačeli nagnuo nad telom mrtvog pape kako bi mu poljubio čelo i ruke,

shvatili su koliko ga je voleo. Barem jedanput je pokazao osećanja."

Dvadeset godina kasnije, Jovan XXIII je objavio fragment jednog od govora Pija XI pripremljenih za italijansku hijerarhiju. U njemu nije bilo naznake koja bi odredila sadržaj govora. Od tada je bilo mnogo nepotvrđenih glasina: da su govore ukrali fašisti; da je papin lekar dr Frančesko Petači - otac Musolinijeve ljubavnice, starlete Klarete Petači - injekcijom otrovao papu kako bi ga sprečio da održi govor.¹⁸

Čuvši vest o papinoj smrti, Musolini je prokomentarisao: „Konačno je tvrdoglavi starac mrtav!" Prema rečima ministra inostranih poslova, grofa Galeaca Čana, vest o smrti Pija XI ostavila je Dučea „potpuno ravnodušnim". Pa ipak, 12. februara, Čano je zapisao u svoj dnevnik da se u „nekim američkim krugovima govorkalo da Pačeli ima dokument koji je napisao papa. Duče želi da Pinjati to pronade i ukoliko je tačno, da dobije kopiju dokumenta."¹⁹ Mislio je na grofa Pinjatija, italijanskog ambasadora pri Svetoj Stolici. Pinjati je konačno otišao da se vidi sa Pačelijem, koji ga je umirio. „To će ostati mrtvo slovo", rekao mu je Pačeli, „biće smešteno u tajne arhive."²⁰ Pre nego što je Pinjati otišao, Pačeli je čestitao ambasadoru na načinu na koji je italijanska vlada učestvovala u žaljenju za pokojnim pontifeksom.

Nije poznato da li se Musolini ikad dokopao govora Pija XI; izvesno je da Duče uopšte nije bio ravnodušan prema mogućnosti da pokojni papa poremeti njegove planove, čak i posle svoje smrti.

Trijumf

Konklava održana 1. i 2. marta 1939, posle smrti Pija XI, desetog februara, bila je događaj od presudnog međunarodnog značaja u vreme predstojećeg sukoba između velikih sila. Pije XI se konačno usprotivio režimu u Nemačkoj svojom enciklikom „Mit brennender Sorge” iz 1937, i njegov odnos sa fašističkom Italijom bio je u krizi u vreme njegove smrti. Lateranski sporazumi i Nemački konkordat su, bez obzira na to, opstajali. Novi papa, ukoliko bude prohitlerovski i promusolinijevski nastrojen, mogao je da učvrsti diktatorsku osovinu Berlin-Rim i da im podigne ugled moralnog odobravanja u očima sveta. Mogao je, s druge strane, ostati neutralan, „čovjek molitve”, pastirski papa koji je odbijao da govori za bilo koju stranu; ili je mogao da se stavi na stranu demokratije i da ohrabri američku javnost da podrži Francusku i Britaniju u predstojećem sukobu.

Politika novog pape mogla se pokazati kritičnom za ciljeve velikih sila na obe strane sukobljene Evrope. Tokom tri sedmice koliko je proteklo između smrti pape i početka rada konklave, koja će zatvoriti kardinale u Apostolsku palatu i Sikstinsku kapele, rimski diplomatski krugovi su brujali od tračeva i intriga. Francuski diplomati i zvaničnici iz Forin ofisa, svesni glasačke moći devetorice frankofonskih kardinala (nasuprot trojici iz SAD i četvorici iz Nemačke), optužili su Italijane da pokušavaju da vuku konce - optužba koja izgleda da nije bila tačna.¹ U međuvremenu, sami Francuzi su pokušavali da utiču na rad konklave.

Francuski ambasador pri Svetoj Stolicu, Fransoa Šarl-Ru, razgovarao je sa svim frankofonskim prinčevima Crkve o njihovim glasačkim namerama. To je navelo kardinala Anrija Bodrijara da oslovi usplahirenog diplomatu sarkastičnim rečima: „Došao sam da saznam kako moja vlada želi da glasam.”² U međuvre-

menu, jedini kardinal iz Britanije, Artur Hinsli, bio je na mucu da li bi trebalo da pozove britanskog poslanika pri Svetoj Stolici Frensisa D'Arshi Ozborna, na ručak u trpezariju Engleskog koleđa, rimskog semeništa za engleske mlade sveštenike.

Izborni kolegijum (oni koji su mogli da glasaju za papu) je 1939. sačinjavalo šezdeset i dva kardinala, od kojih se zahtevala dvotrećinska većina. Bilo je prisutno trideset i pet italijanskih kardinala, pa je tako novi papa trebalo da bude prihvatljiv za italijansku većinu. Na drugoj strani, nijedan kandidat nije imao izgleda bez značajne podrške neitalijana. Članovi francuskih i britanskih poslanstava raspravljali su o ideji da pokušaju da utiču na konklavu u korist Pačelija koji će, kako se pretpostavljalo, nastaviti prodemokratsku politiku Pija XI. Međutim, o Pačeliju, koji je, po rečima sestre Paskvaline, spakovao svoje torbe da bi otišao iz Vatikana, nije se mogao unapred donositi zaključak, baš kao što se takav zaključak nije mogao doneti ni o tome da je on za demokratiju. Neki rimski diplomati su odlučno tvrdili da izborni kolegijum po tradiciji odbacuje bivšeg državnog sekretara kao kandidata, smatrajući da bi kardinali u tom slučaju nastojali da nadoknade ono što je nedostajalo pokojnom papi. Drugi su se pitali neće li se možda Pačeli pokazati suviše slab pošto je služio pod tako moćnim papom.³ U međuvremenu, nemački diplomati u Rimu izgleda da su bili za Pačelija jer su ga smatrali pomirljivim, iako su nacisti u Berlinu o njemu imali kolebljivo i neodređeno stanovište. Četiri nemačka kardinala svakako su bila za Pačelija, dok je kardinal Inicer iz Beča, bez sumnje, i dalje pod utiskom razgovora sa Pijem XI, izgledao „veoma smušeno i uplašeno“, prema rečima savetnika nemačke ambasade.⁴

Izgleda da je većina izbornog kolegijuma bila za Pačelija od samog početka, mada ne i svi. Šarl-Ru, francuski ambasador, ustanovio je da se francuski kurijalni kardinal Ežen Tiseran, odlučno suprotstavljao Pačeliju, pošto je taj čuveni bradati prelat verovao da je državni sekretar Pija XI bio po prirodi neodlučan. Šarl-Ru je otišao da po drugi put vidi Tiserana, bojeći se da bi kardinal mogao da ima znatnog uticaja. Francuz je verovao da bi Italijani mogli da se podele između pastirskog pape, kakav je bio asketski „svetac“ Elia dala Kosta iz Firence, i političara, što je oči-

gledno značilo Pačelija, kao glavnog kandidata. Tu su takođe mogli da se nađu italijanski propolitički glasovi za kardinala Luđija Maljonea, bivšeg nuncija u Parizu. Šarl-Ru je smatrao da bi Tiseran mogao da iskoristi ove moguće raskole da odvuče veću grupu stranih kardinala od Pačelija. Šarl-Ru je pisao svojim političkim šefovima u Pariz, da je uprkos njegovim naporima da ga od toga odvрати, Tiseran i dalje bio „uporan u svojoj opoziciji da se izabere kardinal Pačeli”. Francuski kardinal je rekao diplomati da je Pačeli bio „neodlučan, kolebljiv čovek koji je više sazdan da sluša naređenja nego da ih daje”.⁵

Svih šezdeset i dva kardinala koji su imali pravo glasa, sakupili su se da uđu u konklavu u šest sati 1. marta 1939. Tri kardinala s druge strane Atlantika - O' Konel iz Bostona, Leme iz Rio de Žaneira i Kopelo iz Buenos Ajresa - stigli su u poslednjem času, pošto su se iskrcali u Napulju iz Neptunije tog istog jutra. Prema tradiciji, kardinali su stanovali u jednostavnim ćelijama, sa sekretarom sveštenikom koji se brinuo o njihovim potrebama. Pačeli, koji je već stanovao u Apostolskoj palati, nastavio je da živi u svojim apartmanima, uz brigu majke Paskvaline.

Izborna procedura u konklavi podložna je najvećoj tajnosti pod pretnjom samoekskomunikacije. Pa ipak, javljale su se pukotine, i konklava iz 1939. nije bila u tome izuzetak. Prema Đankarlu Cicoli, koji ih je zabeležio u svojoj knjizi „Quale Papa?”,⁶ glasalo se na sledeći način: u prvom krugu, Pačeli je vodio sa dvadeset i osam glasova, a iza njega su bili Dala Kosta i Maljone. U drugom, Dala Kostini glasači prišli su Pačeliju davši mu tako trideset i pet glasova.

Poslepodne 2. marta, dok je Pačeli išao u Sikstinsku kapelu na treći krug, pao je na stepenicama kad se okrenuo da razgovara sa kardinalom O' Konelom. Priča se da je Kardinal Vedije iz Pariza uzviknuo: „Hristov vikar na zemlji!” Pačeli se odmah podigao i nastavio svojim putem, stišćući levu ruku koja ga je očigledno bolela.⁷ Ušao je u kapelu, i u 5.25 bio je izabran u trećem krugu, sa četrdeset i osam glasova. To je bila najbrža konklava u poslednjih tri stotine godina. Prema navodima Šarl-Rua, Tiseran je glasao protiv Pačelija do samog kraja, verujući da je to bio pogrešan izbor.⁸

Kao što je običaj, Pačeli je prihvatio teret papstva sa pobožnim oklevanjem. Kardinal u njegovoj blizini je zabeležio da je, kada je konačno saopšten rezultat glasanja, „sveti kardinal, bled i duboko dirnut, zatvorio oči i kao da se plaši, izgubio se u molitvi. Prošlo je nekoliko minuta u toj svečanoj tišini.“⁹ Uzeo je ime Pije u znak poštovanja tradicije koju je započeo Pije IX, preko njegovog junaka Pija X, do njegovog neposrednog prethodnika.

Naslednik Šarl-Rua na položaju francuskog ambasadora pri Svetoj Stolici, grof Vladimir D' Ormeson bio je zapanjen razlikom između Pija XI i novog Pija. „Oni su bili veoma različiti ljudi. Robusnog milanskog planinara nasledio je rimski građanin, pasivniji po temperamentu. Diplomata je zauzeo mesto učenjaka.“¹⁰

PIJE XII PODRŽAVA HITLERA

Četiri dana posle izbora, Pačeli je održao sastanak sa nemačkim kardinalima Bertramom, Šulteom, Faulhaberom i Inicerom. Stavio im je jasno do znanja da će se nemačkim poslovima baviti on lično. Hteo je da im pokaže nacrt pisma koje je nameravao da pošalje Adolfu Hitleru kako bi obeležio svoj izbor za papu. Tamo gde je njegov prethodnik imao samo grube reči protiv nacizma i antisemitizma, kao i nameru da povuče svog nuncija iz Berlina, Pačeli je na sledeći način podržao Firera:

„Uvaženom gospodinu Adolfu Hitleru, Fireru i Kancelaru Nemačkog Rajha! Na početku Našeg pontifikata želimo da vas uverimo da ostajemo odani duhovnoj dobrobiti nemačkog naroda poverenom vašem rukovođenju... Tokom mnogih godina koje smo proveli u Nemačkoj, učinili smo sve što je bilo u našoj moći da uspostavimo skladne odnose između Crkve i države. Sada kada su odgovornosti Naše pastirske službe uvećale Naše mogućnosti, još se usrdnije molimo da ostvarimo taj cilj. Neka bi se, uz Božiju pomoć, ostvarilo blagostanje nemačkog naroda i napredak u svim oblastima!“¹¹

Sa приметnim nedostatkom osećanja za istorijsku tačnost, Pačeli je sada nastojao da ubedi nemačke crkvene vođe da je laskava poruka koju je Lav XIII poslao 1878. Bizmarku posle

smrti gnevnog Pija IX, dovela do okončanja Kulturkampf-a.¹² Ne bi li oni trebalo da pošalju ovaj pomirljivi pozdrav u nadi da se može doći do sličnog rezultata? Kardinale su primili ovu neobičnu verziju svoje vlastite istorije bez komentara, i preostali deo razgovora ograničio se na pojedinosti kao što je pitanje da li Hitlera treba oslovljavati sa „Uvaženi" ili „Najvaženiji."

Pošto su se složili sa navedenim nacrtom, Pačeli je primetio da je njegov prethodnik jednom rekao da se boravak papskog nuncija u Berlinu „sukobljava sa našom čašću!" Pije XI je rekao da „svet ne bi mogao da razume kako bismo mogli da nastavimo diplomatske odnose sa režimom koji na takav način postupa sa Crkvom". Potom je Pačeli obavestio kardinale da je on, kao kardinal državni sekretar, odgovorio: „Vaša svetosti, kakvo dobro bi nam to moglo doneti? Ako povučemo nuncija, kako ćemo održavati vezu sa nemačkim biskupima?" Pije XI, nastavio je, razumeo je i „umirio se".

Na to je kardinal Bertram, poslušno rekao: „Da, ne treba da izgleda kao da Sveta Stolica prekida odnose sa Nemačkom."

Pačeli je zaključio sa ovom mišlju o potrebi da se održe diplomatske veze sa Hitlerovim Rajhom: „Izvesni kardinale su mi prišli pitajući me zašto još uvek primam u audijenciju nemačkog ambasadora posle svega što se dogodilo. Kako on, pitali su me, ima obraza da traži audijenciju? Moj odgovor je, 'Šta ja drugo mogu? Moram sa njim postupati prijateljski. Nema drugog načina. Lako je prekinuti pregovore. Ali izgraditi ih ponovo - sam Bog zna kakve ustupke bismo morali da pravimo! Ali možete biti sigurni da ih režim ne bi ponovo započeo, bez da traži od nas ustupke.'"

Dakle, od početka svoje vladavine Pačelijev pristup Hitleru prevazilazio je diplomatsku ugladenost, i to su shvatili i nemački biskupi. Njegovo neobično prijateljsko pismo „uvaženom Hitleru" mimoišlo se sa dolaskom „najtoplijih čestitki od Firera i vlade."¹³ Narednog meseca, 20. aprila 1939, po Pačelijevoj izričitoj želji, nadbiskup Orsenigo, berlinski nuncije, priredio je gala prijem za Hitlerov pedeseti rođendan. Takve rođendanske čestitke koje je započeo Pačeli, odmah su postale tradicionalne; svakog 20. aprila tokom nekoliko sudbonosnih godina koliko je

preostalo Hitleru i njegovom Rajhu, kardinal Bertram iz Berlina morao je da šalje „najtoplije čestitke Fireru u ime biskupa i dijeceza u Nemačkoj“, čemu je dodavao i „usrdne molitve koje katolici Nemačke šalju u nebo sa svojih oltara“.¹⁴

U razgovoru sa kardinalima Državnog sekretarijata za izvanredne poslove, 20. juna 1939, Pačeli je rekao da bi prekid pregovora oslobodio Hitlera od poslednjih ostataka Nemačkog konkordata.¹⁵

KRUNISANJE

Pačeli je krunisan 12. marta 1939. Prvi od četrdeset hiljada posetilaca koji su imali karte za taj događaj, počeli su da se okupljaju na stepeništima bazilike Sv. Petra već u tri časa ujutro. Oko šest, dok se blede prolečno svetlo probijalo preko Mikelandelove kupole, masivna, bronzana vrata su se otvorila i gosti su pohrlili u zgradu. U osam sati, još uvek su pristizali, tražeći mesto u ogromnom mramornom amfiteatru.

Napolju, građani Rima i hodočasnici iz svih krajeva sveta sakupljali su se na trgu. Ispunili su čitavu Via del Conciliscione, ceremonijalni put u slavu Lateranskih sporazuma, od Tibra do Trga sv. Petra, a zatim se proširili preko mosta u Corso Vittorio Emanuele. Svedoci su govorili o veselju koje je raslo dok se mnoštvo, više od milion ljudi kako se procenjuje, tiskalo satima na hladnom suncu.

Za Hilera Beloka, militantnog engleskog katoličkog pisca, rođenog u Francuskoj, koji je bio izveštač Herstovog novinskog sindikata u SAD, uzavrelost gomile bila je posledica činjenice, mislio je, što se tog dana na kratko prekinula fašistička jedynolichnost.

„Bio je to izvanredan prizor, najlepši koji sam video u životu... Većinom su to bili Rimljani. Mislim da je razlog za ovo veliko uzbuđenje bio u tome što je to bila za njih mogućnost za iskreno izražavanje svojih emocija. Pod ovim modernim despotijama takve prilike su retke i trebalo ih je iskoristiti do kraja.“¹⁶

Za druge, raspoloženje je ukazivalo na rat nerava koji su podsticale novine i radio-izveštaji o Hitlerovom poslednjem koraku

pred rat. U vreme dok se masa okupljala pred Crkvom sv. Petra, četrdeset nemačkih divizija bilo je mobilisano, a bilo je izveštaja o pokretima vojnika Vermahta na češkoj granici, spremnih da uđu u Prag.

Postojalo je široko rasprostranjeno uverenje između izbora i krunidbenog dana, što se videlo iz katoličkih novinskih uvodnika, da Pačelijevu stupanje na tron svetog Petra mora da označi kraj dugog perioda kulturnog papskog zanosa. Nije li se novi papa divio Markoniju koji je projektovao moćni radio-predajnik u vatikanskom vrtu? Nije li bio oduševljeni pristalica novih medija, a posebno radija? Zapaženo je da je posetio Englesku i Pariz; služio je kao papski nuncije u Minhenu i Berlinu; kao državni sekretar dva puta je prešao Atlantik, odlazeći u SAD i Južnu Ameriku, a putovao je i u Istočnu Evropu. Nijedan državni sekretar u istoriji Crkve, nijedan papabile, nije tako daleko i toliko mnogo putovao.

Osećajući raspoloženje u Crkvi, i verujući da razume Pačelija, Daglas Vudraf, urednik međunarodnog katoličkog nedeljnika „The Tablet“, napisao je u svom izveštaju sa krunisanja: „Papa koga su uveli u katedralu na vrhuncu progresivnog sekularizma, našao se ponovo među ljudima.“¹⁷ Euđenio Pačeli, tvrdio je Vudraf, neće se boriti protiv zla progresivnog sekularizma trijumfalističkom izolacijom, već tako što će ići svetom šireći Hristovu poruku, za i u ime svih ljudi dobre volje, preko radio-talasa i na svetlucavim ekranima bioskopa širom sveta. Euđenio Pačeli, Pije XII, govorio je Vudraf uticajnom čitateljstvu časopisa „The Tablet“, bio je takav pontifeks koji će srušiti zid koji deli Crkvu od sveta. On je bio papa koji će desakralizovati, decentralizovati i demistifikovati papstvo, hrabro noseći Hristovu poruku ljudima sveta da se bore protiv novog paganizma.

Međutim, tog svetlog, prohladnog jutra, izgledi da do toga dođe, bili su prilično nepovoljni. U svakom slučaju, ni u ovom ni u bilo kom drugom vremenu nije svet imao prilike da posmatra krunisanje kao što je bilo ovo. Ali, da li je ova sjajna predstava koja se spremala bila i znak za rađanje novog papskog populizma? Ili za apoteozu trijumfalizma?

Pačeli je naredio da se ne štedi na troškovima. Lav XIII je 1878. krunisan u osami Sikstinske kapele, isto kao i Benedikt XV, skromno, prvih mračnih dana Prvog svetskog rata. Pije XI je krunisan 1922, na podijumu pred svetištem sv. Petra. Međutim, danas, krunisanje je trebalo da bude kao nijedno do tada: prvo papsko krunisanje koje će se prenositi preko radija celom svetu, prvo koje će se, u celini, snimiti na filmu, prvo koje će se izvesti na otvorenom prostoru pred ogromnim mnoštvom naroda na Trgu sv. Petra, posle krunisanja Pija IX, 1846. Međutim, namera nije bila u tolikoj meri da se papa dovede među narod, koliko da se odvoji i uzdigne od njega i da zapanji svet.

Tačno u 8.30 prolomio se aplauz kada je Pačeli stigao u atrijum, veliko predvorje bazilike, da blagoslovi sakupljene inostrane dostojanstvenike i članove kraljevskih kuća. Dvoje po dvoje, prinčevi, ambasadori i istaknuti predstavnici država, stupali su dole ka južnom delu crkve sa blještavim odličjima, da zauzmu svoja mesta levo od visokog oltara. Među njima su bili princ i princeza od Pijemonta, grof od Flandrije, vojvoda od Norfolka, kao predstavnik Ujedinjenog kraljevstva, dva bivša kralja, Ferdinand bugarski i Alfonso španski, Džozef Kenedi, američki ambasador u Londonu i istaknuti bostonski katolik, kao predstavnik SAD, Pol Klodel, pesnik i dramatičar, kao predstavnik Francuske, i što je bilo prilično čudno, kako je zabeležio Vudraf, Imon de Valera, premijer Irske, idući u korak sa grofom Galeacom Čanom, Musolinijevim zetom i ministrom inostranih poslova, koji je kasnije napravio rusvaj pošto su ga smestili ispod vojvode od Norfolka u procesiji. „Bilo je prilično nereda“, piše Čano u svom dnevniku tog dana, „u organizaciji pontifikalnog protokola.“ Samo nacistička Nemačka među velikim silama nije poslala istaknutu ličnost, zadovoljavajući se prisustvom tamošnjeg vatikanskog ambasadora, Dijega fon Bergena.

Zatim je u veliku centralnu lođu crkve došla glavna procesija, niz prelate u blistavim belim odeždama i mitrama - prvo italijanski kurijalni kardinali, zatim metropoliti prinčevi Crkve, za njima nadbiskupi, biskupi i opati velikih benediktinskih bratstava. Konačno pojavio se sam Pačeli, noseći belu mitru i ogrtač izvezen u zlatu. „Ti es Petrus“, pevao je hor Sikstinske kapele, „et

super hanc petram aedificabo ecclesiam meam.” (Ti si Petar, i na toj steni (petram) sagradiću svoju crkvu.)

Pačeli, asketskog lica, bledog kao pergament, duboko usađenih očiju koje su sa setom posmatrale vernike, izgledao je čita-
vom svetu kao polubog, koga su hladili ceremonijalnim perja-
nim lepezama (flabelli) i koga je visoko nosio skup crnog plem-
stva u belim rukavicama na sedia gestatoria, tradicionalnoj pap-
skoj stolici. Naginjući se napred, iako mu je vrat bio sasvim uk-
ručen, Pačeli je vešto blagosiljao levo i desno, praveći duboke,
elegantne pokrete svojim dugim, kupastim prstima, dok su ver-
nici u talasima klečali na obe strane. Ispred njega je išao šef cere-
monije, koji je povremeno zaustavljao procesiju. Okrećući se u
lice novom papi tri puta, on je zapalio komad lana u priručnom
srebrnom gorioniku. Plamen je goreo na trenutak, a zatim se
rasuo u pepeo. „Sancte Pater, sic transit gloria mundi”, zapevao
je klerik. (Seti se, o Sveti oče, da ovako prolazi slava sveta.)

U međuvremenu, slavilo se u punom sjaju. Uprkos mraku
rata koji se približavao, dopisnici svetskih novina su bili ushiće-
ni tog jutra starinskim prikazom liturgijskih propisa: veličan-
stvenim odeždama, stubovima dima od tamjana, šumama zapa-
ljenih sveća, litanijama, pevanjem službi i jevanđelja i na grč-
kom i na latinskom jeziku, smirenom koreografijom ministrana-
ta obučenih u zlatne odore sa taftanim suknjama obrubljenim
belgijskom čipkom. Oni koji su prisustvovali ili videli filmske
novosti velikih fašističkih ili nacističkih skupova, ove liturgije,
izvođene uz zvuke gregorijanskog pevanja i izlive barokne poli-
fonije, doživeli su kao ogroman izazov prostačkim neopagan-
skim skupovima diktatora.

Znalačko oko londonskog novinara Toma Driberga, uvek
spremno da uoči značajno, bilo je očarano. Bila je to, pisao je,
jedna od „najveličanstvenijih ceremonija kojoj sam ikad prisus-
tvovao.”¹⁸ Driberg koji je stigao u Crkvu sv. Petra odeven u večer-
nje odelo sa belom mašnom i rukavicama, primetio je zadivlje-
no da su „kardinali poljubili papino stopalo i ruku; nadbiskupi i
biskupi stopalo i koleno; opati sa mitrama samo njegovo stopa-
lo.”

Mnogi svjedoci, i katolici i nekatolici, posebno su pomenuli Pačelijevu zanetost razmišljanjem, njegovo snažno osećanje posvećenosti. To nije bio „popularni papa“; to nije bio čovek koji će sići među ljude, već neko ko je izgledao kao da je već bio božanski preobraćen.

Pačeli je učestvovao u misi od 9.30 i u jedan sat je došao trenutak samog krunisanja. Ali izgledalo je kao da želi da se ceremonija koliko je moguće više oduži, kao da je želeo da odloži njen kraj. „Nije bilo ni traga od umora“, pisao je Daglas Vudraf, „dok je levo i desno blagosiljao i njegov glas... je i dalje bio jasan i jak kao srebrna truba.“ Jedan posmatrač je oduševljeno primetio da sa svojim „asketskim likom, visokim stasom, prvim sedinama nad slepoočnicama, tamnim očima i naočarima u zlatnim okvirima na njegovom orlovskom nosu, izgledao je nezemaljski, kao da se nalazi između neba i zemlje: zaista pravi pontifeks, koji visi kao most između božanskog i ljudskog“.19 Drugi je razmišljao da je „prisustvovanje njegovom ustoličenju za papu bilo nezaboravno, poučno iskustvo“, da je on „izgledao kao da živi na natprirodnoj ravni“.20 Čano je u svom dnevniku zapisao da je novi papa izgledao „istinski dodirnut božanskim duhom.“

Prema lažnim proročanstvima Malakija, ovaj 262. papa počev od sv. Petra, postaće poznat kao Pastor Angelicus (Anđeoski pastir). Priča se da je Pačeli lično podržao ovaj naziv; onog dana kada se krunisao, svi su ga već zvali Anđeoski pastir.

Krunisanje je obavljeno u velikoj lođi koja nadvisuje trg i gomilu. Hor je pevao „Zlatna kruna na njegovoj glavi“, dok je kardinal-dekan, njegova eminencija Kaća-Dominioni, spuštao tešku trostruku tijaru koja potiče još iz kraja prvog milenijuma hrišćanstva. „Primi ovu Tijaru“, on je zapevao, „ukrašenu sa tri krunice, kako bi znao da si otac prinčeva i kraljeva, vladalac sveta, vikar na zemlji našeg spasioca Isusa Hrista, kome čast i slava zauvek. Amin.“

Konačno, stigao je trenutak da papa blagoslovi urbi et orbi grad Rim i ceo svet. Urednik časopisa „The Tablet“, i dalje optimista u pogledu novog papskog populizma, kasnije je pisao:

„Sasvim je bilo u znaku vremena da je krunisanje prenosio radio... Možemo li se nadati da će veliki izumi našeg doba doneti boljitak veri? Tog krunidbenog jutra znali smo da mora biti dobro to što se glas Vrhovnog pontifeksa i njegovi pokreti čuju i vide širom sveta. Njegov grad se pomirio sa njim, i pola Rima se skupilo da primi njegov blagoslov.”²¹

U međuvremenu, dole na trgu, papstvo se nije baš sasvim pomirilo sa gradom Rimom. Sceni je prisustvovao engleski pisac Hju Volpol, koji se zatekao usred gomile.

Policajci su gurali masu koja se tiskala napred, ka stepenicama Crkve sv. Petra, na čijem vrhu su bile ograde gde su se nalazili gosti koji su izlazili iz bazilike da prisustvuju trenutku krunisanja na gornjoj lođi. Rastuća masa naroda „njihala se u ritmu, kao da prati muziku”. Zatim su dobri duhovi napustili masu. Ljudi su se gurali i udarali. Valpol je osetio kako gubi tle pod nogama i imao je predosećanje da će ga smrviti. Učinilo mu se da vidi Hilerija Beloka, sedamdesetogodišnjaka, kako ga dižu uvis, dok on maše sendvičem, i Toma Driberga u njegovom večernjem odelu i belim rukavicama, „kako se i dalje ljubazno smeši iako se činilo da se savio na stranu”. Potom je Valpol osetio kao da ga je od pozadi udario ogroman talas. „Poleteo sam kao da trčim u susret dragom prijatelju, ka spoljnom zidu.” Bio je bez daha, frak mu je bio pocepan, a cipele izgažene. „Pogledao sam na balkon, ali ceremonija je već bila gotova. Nikad nisam ni video krunisanog papu Pija.”²²

Euđenio Pačeli, Pije XII, već se bio vratio u posvećene odaje Apostolske palate da započne svoju dugu i uzbudljivu vladavinu.

KO JE PAČELI?

Koliko su dobro diplomate i štampa bili obavešteni o čoveku koji je nasledio palium rimske biskupije i tjaru vrhovnog pontifeksa, dok se svet približavao ivici rata? Kakav su uticaj, kakvu vrstu vođstva, očekivali da će on da vrši nad Katoličkom crkvom i nad svetovnim državicima?

Dok je posmatrao kako se moćne sile pripremaju za rat, Pačeli je mogao da se pozove na lojalnost i odanost pola milijarde

duša. Zaista, pola stanovništva Hitlerovog sada Velikog rajha bili su katolici, uključujući i jednu četvrtinu SS - i to u vreme kada su biskupi, kler i vernici bili povezani u disciplinovano jedinstvo bez presedana. Pačeli nije imao vojsku na koju bi mogao da se osloni, ali pola veka rastuće centrističke papske moći dalo mu je u ruke ogromnu vlast nad srcima i umovima katoličkih vernika. Papa, po vlastitoj proceni, bio je vrhovni sudija moralnih vrednosti na zemlji i shodno tome, njegove odgovornosti bile su još značajnije. Kako će institucija papstva, kako će Pačeli, čovek koje je otelovljavao tu instituciju, dočekati izazov koji je bio pred njim, najznačajniji izazov u dugoj istoriji Crkve?

Na dan svog izbora, Pačeli je proslavio svoj šezdeset i treći rođendan. U dobu u kome mnogi ljudi u javnom životu razmišljaju o povlačenju, on je bio stariji prelat više od trideset godina, i glavni događaji u njegovoj karijeri bili su dobro poznati.

Godine koje je proveo kao diplomata i visoki zvaničnik Vatikana dozvoljavale su mu da računa među svoje poznanike najstarije dostojanstvenike katoličkog sveta. Pa ipak, njegov način života i ličnost, njegove sposobnosti i lične preokupacije, bile su tajna, osim nekoliko poznatih činjenica i opštih mesta. Pričalo se da je veoma inteligentan, da ima dar za jezike, da ima izvanredno pamćenje, da je očigledno pobožan. Ali ko je stvarno mogao da kaže kakav je bio i za šta je bio sposoban?

Izgleda da Pačeli nije imao uži krug prijatelja koji su mogli da budu s njim u istoj ravni. Otkako je 1935. umro njegov stariji brat Frančesko, nije se zbližio sa svojim sestrama. Tokom dvadeset godina, o njegovim fizičkim potrebama brinule se se tri nemačke redovnice; njegov lični sekretar bio je tihi, nevidljivi nemački jezuita, zagonetniji čak i od samog Pačelija. Otkada više nije bio na brizi svoje majke, kada je rukopoložen za biskupa i kada je otišao u Nemačku 1917, Pačeli je jeo sam, osim pri zvaničnim večarama.

Putovao je svetom, sretao mnoge državnike, ali poslednjih godina njegova prekomorska putovanja značila su dolaske i odlaske državnog poglavara, uz šarenilo limene muzike i crvene tepihe. Njegova boravišta u inostranstvu bile su palate, predsednički apartmani, državničke sobe prvog reda, koje su podsećale

na njegove raskošne vatikanske apartmane i kancelarije. Puto-
vao je u otmenim limuzinama, privatnim železničkim vagoni-
ma, posebnim čarter letovima. Još od svojih ranih četrdesetih,
kada je posetio rudarsko naselje u Bavarskoj, niko ga u javnosti
nije video bez mantije, širokog ljubičastog pojasa i svilenog ogr-
tača koji ga je obavijao. Kao papski nuncije u Berlinu, znali su da
u velikoj tajnosti jaše konje na imanju jedne bogate porodice. Ali
za razliku od svog prethodnika, nije voleo zdrave šetnje u brdi-
ma. Više od dvadeset godina odlazio je na odmor u smirujuće
utočište švajcarskog sanatorijuma koji su držale redovnice. Ako
bi dolazio u dodir sa običnim smrtnicima, to su bili vozači i po-
časna garda. Nije se družio sa običnim ljudima nižih zanimanja.

Na dan njegovog krunisanja, toliko i možda još manje su o
Pačeliju znali oni koji su nastojali da obaveste čitaoce novina i
vlade. Bilo je simptomatično da uopštene laskave i površne izja-
ve uvodničara, diplomata i vladinih službenika nisu bile toliko
siromašne u svojim procenama, koliko im je nedostajalo infor-
macija o njegovom karakteru, psihologiji i stvarnom prošlom ži-
votu.

U Italiji je štampa bila u sveopštem oduševljenju. „Izgledalo
je da je on posebno stvoren za službu Svetoj Stolici“, pisalo je u
„Avenire d'Italia“, „ne samo zbog njegovih sklonosti i učenosti,
već zato što je Rimljanin. On oseća kao Rimljanin u najvišoj me-
ri, univerzalnu misiju Apostolskog Rima“. Grof Čano je javno
pozdravio Pačelijev izbor kao „veliki uspeh za Italiju“, iako je
bilo sumnji u diplomatskim krugovima u pogledu Čanove iskren-
nosti.

Mišljenje u Britaniji je uglavnom bilo povoljno i prikladno.
„Njegovo izuzetno iskustvo u vođenju crkvenih poslova kao
nuncija i sprovođenju vatikanske politike“, pisao je vodeći novi-
nar „The Times-a“, „dovoljni su razlozi da postane poglavar Crk-
ve“. „The Sunday Times“ je komentarisao „njegovo iskustvo;“
„Manchester Guardian“ njegovu sjajnu diplomatiju; „Observer“
njegovu ljubav za „mir, njegovo milosrđe“, i njegove „hrišćanske
ideale“. D' Arsi Ozborn, britanski ambasador pri Svetoj Stolici,
obavestio je Forin ofis u Londonu o Pačelijevom „svetačkom ka-
rakteru“, njegovom „velikom političkom iskustvu“, i njegovom

„velikom ličnom šarmu". Pačeli je bio, ushićavao se Ozborn, upravo „ona vrsta uzora kakav treba da bude Anđeoski pastir". On je dozvolio samo jednu sumnju: da nije bio „sasvim siguran koliko mu je jak karakter, s obzirom da je radio pod autokratom kakav je bio Pije XI".²³

Francuzi su slično izražavali svoje oduševljenje visokoparnim frazama. „Naslednik Pija XI," tvrdio je „Les Temps", „ima nužne kvalitete da zauzme svoje mesto u istoriji". Njegov izbor, smatrao je „L'Oeuvre" „može da otvori epohu međunarodnog mira". Francuski ambasador pri Vatikanu, Šarl-Ru, obavestio je 2. marta francuskog ministra inostranih poslova u Parizu telegramom: „Ovo je izbor koji najbolje može da sačuva papstvo na visokom moralnom nivou na koji ga je uzdigao Pije XI."²⁴

Portugalska štampa nije bila nimalo zadovoljna izborom Pačelija, pošto se uzdala u šanse svog nadbiskupa Kereheire, patrijarha Lisabona i najmlađeg kardinala. Španski frankisti su takođe bili neraspoloženi, pošto su oni optuživali Pačelija za primetnu neutralnost Pija XI tokom građanskog rata. Ovo teško da je bilo pravo stanovište Pačelija, koji je, što je i dokazano, bio čvrst branilac Kaudilja. Ali ovi usamljeni glasovi jetkosti, bili su više nego nadoknađeni pohvalama iz SAD, Srednje i Južne Amerike i čak iz protestantskih kraljevstava Skandinavije.

Moglo se očekivati da će njegov izbor i krunisanje naići na različit prijem u Nemačkoj. Trećeg marta, „Berliner Morgenpost" je pisao: „Izbor Pačelija nije povoljno dočekan u Nemačkoj, pošto je on uvek bio neprijateljski raspoložen prema nacionalsocijalizmu." „Frankfurter Zeitung" je istog dana pisao: „Mnogi njegovi govori jasno su pokazali da on ne shvata sasvim političke i ideološke motive koji su započeli svoj pobedonosni marš u Nemačkoj." Nacistički glasno-govornik, „Danziger Vorposten" sitničario je da „Pačeli nije Pastor Angelicus ... Pačeli nikad nije bio pastir duša, sveštenik za predikaonicom. Gotovo četrdeset godina on je bio diplomata, političar vatikanske svetovne politike." U međuvremenu, u Austriji, nacističke novine „Graz" izjavile su da je novi papa „sluganski nastavljajući propale politike Pija XI... ali za nemački narod nije važno da li u Vatikanu sedi Pije XI ili Pije XII".

Međutim, usred ove bujice novinskih izveštaja i telegrama od lokalnih diplomata ministarstvima inostranih poslova, nijedan nije bio tako neobično skeptičan kao beleška koju je napisao Hajnrh Brining. Bivši nemački kancelar i vodeći član nekad moćne Katoličke stranke centra, čije su poslednje reči sa Pačelijem bile izgovorene u besu, poznao je Pačelija kao političara bolje od mnogih.

Posle izbora Pačelija, drugog marta, ser Robert Vensitart, podsekretar u Forin ofisu, pozvao je na ručak Brininga koji je tada bio u izgnanstvu u Londonu. Ser Robert je pitao Brininga šta misli o Pačeliju kao papi. „Brining ne deli opšti optimizam u pogledu kardinala Pačelija“, pisao je Vensitart lordu Halifaksu, državnom sekretaru. Brining je rekao Vensitartu da „Pačeli još uvek možda ima na umu mogućnost da i dalje nastavi da pregovara sa sadašnjim režimima u Nemačkoj i Italiji.“²⁵

U stvari, Brining je već nekoliko godina govorio svakome ko je hteo da sluša da je Pačeli prisilio Nemačku stranku centra na raspuštanje u zamenu za konkordat, i na taj način demoralisao potencijalni katolički protest i otpor. Briningovo mišljenje o Pačeliju nije bilo prosto da će se novi papa dodvoravati Italiji i Nemačkoj kako bi obezbedio mir, nego da je već učutkao i potčinio nemačke katolike moći i namerama Adolfa Hitlera.

Pačeli, papa mira

Engleski pisac Bernard Vol ostavio je redak i živ opis Pačelijevog ponašanja na početku njegovog pontifikata, kao i kancelarije u kojoj je primao privatne posete i obavljao rutinski protokol.¹

Pred kancelarijom se nalazilo predsoblje, malo i „prepuno venaca i fresaka, sa mekanim tepisima, pozlaćeno i ružno“, sa „groznim“ medaljonima bivših papa na zidovima. Tu je posetilac morao da čeka dok „pojava obučena u purpur“ ne bi prišla tako nečujno po debelim tepisima „da bi se pomislilo da su njegove nevidljive noge bez cipela“. Ovaj prelat sekretar bi ukazao posetiocu da treba da podražava ono što on radi, da bi zatim, kleknuo na tepih odmah po ulasku u papin kabinet. Vol ga je sledio; prelat se duboko poklonio beloј figuri pontifeksa koji je sedeo za stolom, „sa sklopljenim rukama, nepomičan“. Tada je papa pružio ruku da se poljubi njegov prsten, a potom je pokazao Volu da sedne na stolicu pored njegovog stola. Gledajući po kabinetu, Vol je bio svestan „debelih zavesa i mramora, utisak koji se može opisati jedino kao pozadina u stilu ampira“. Neki drugi su ovu kancelariju opisivali kao naglašeno „crveno-zlatnu“. Na stolu su bili nagomilani dokumenti i novine. „Izgledalo je kao da su na novinama obeleženi odeljci. Nisam mogao da vidim nijednu knjigu, samo gomile i gomile štampanih dokumenata.“

Pačeli je tražio da se govori engleski. Imao je, beleži Vol, „tako, piskutav glas“ kojim je izgovorio kratku pripremljenu dobrodošlicu. „Veoma volim Englesku. Bio sam u Engleskoј. Video sam flotu u Spajt'edu.“ To se odnosilo na ceremoniju sakupljanja glavnih brodova Kraljevske mornarice u Portsmutu na smotru za monarha, čemu je Pačeli prisustvovao 1907, što je koristio

kao oprobanu temu za razgovor sa Englezima otkako je postao papa. Vol je shvatio da Pačeli, i pored sve njegove reputacije kao poliglote, nije dobro razumeo engleski. Ali kao i mnoge druge, zavidio ga je pontifeksov šarm.

„Izrazi na njegovom pokretnom, veoma kultivisanom licu menjali su se od ljubaznog smeška do izgleda duboke zainteresovanosti za nekoga lično, dok je govorio ono što je naumio da kaže. Njegovi pokreti su podsećali na pokrete glumca. Uzanog čela, duguljaste glave, prefinjen, bistar, ne mnogo dubok, pomislio sam... Zračio je prijateljskom brigom prema meni koja me je skoro rastužila; bilo je to tako dirljivo i patetično da više nije trebalo da se brinem za sebe.”

Pačeli se dizao oko 6.30 i obavljao kratku molitvu pred otvorenim prozorom koji je gledao na Trg svetog Petra. Posle hladnog tuša, odlazio je na misu u svoju privatnu kapelu pored spa-vaće sobe. Njegov sobar, Đovani Stefanori ili njegov šofer Mario Stopa, prisustvovali su misi na kojoj je uvek bila majka Paskvalina i nemačke redovnice koje su joj pomagale. Doručkovao je samo toplo mleko i malo hleba, i kao i sve svoje skromne obede, jeo je sam. Pored njenih dužnosti domaćice, majka Paskvalina je uz potpunu saradnju i interesovanje Pačelija, imala magacin unutar Vatikana, odakle je delila posteljину, ćebad i hranu rimskoj sirotinji. Papski auto je često služio u te svrhe.

U ranim jutarnjim satima, radio je u svojoj privatnoj kancelariji gde se sretao sa vatikanskim zvaničnicima, i koja je, prema pisanju oca Lajbera, bila ofarbana u „svakodnevno sivo”. Potom su dolazile formalne audijencije u nešto uređenijim prostorijama ispod njegovih apartmana, gde je primao diplomate i ugledne posetioce koji su prolazili kroz Rim. Posle podneva, davao je posebne audijencije malim i većim grupama. One su se održavale u auditorijumu po imenu Sala blagosiljanja.

Svakog poslepodneva, posle ručka i kratkog odmora, Mario Stopa ga je odvezio do vatikanskih vrtova u ogromnom staromodnom Kadilaku sa zlatnim ručkama i tronom pozadi. Tu bi se on šetao gore-dole jedan sat čitajući dokumenta. Stopa je išao za njim sa torbom za dokumenta u slučaju da bi pontifeks zaželeo da potraži još neke informacije. Njegove večeri su prolazile u

radu i molitvi, gde je spadala i Krunica koju je molio zajedno sa redovnicama u svojoj privatnoj kapeli. Posle večere, radio je dalje često do dva sata ujutro, ali nikada ne bio otišao u svoj mali gvozdeni krevet dok ne bi očistio svoj sto i složio sva dokumenta.

Jedna od prvih stvari koju je uradio kao papa bila je da naimenuje kardinala Luđija Maljonea na ključno mesto kardinala-državnog sekretara. Maljonea koji je bio godinu dana mlađi od Pačelija, mala grupa kardinala je, kao što smo videli, pominjala kao mogućeg papu. Rođen je i rastao je u selu pored Napulja, gde su ga vaspitali jezuiti. Posle nekog vremena koje je proveo kao župnik u Rimu, postao je nuncije u Švajcarskoj 1909, zatim i u Parizu 1926. Maljone je bio odlučan, veoma inteligentan, obrazovan po pitanjima diplomatije i sveta. Njegovo iskustvo u Francuskoj moglo se uporediti sa Pačelijevim znanjem o Nemačkoj.⁶ Maljone je bio oduševljen vojnom istorijom i držao je mape Napoleonovih bitaka na zidovima svoje kancelarije. Tokom Drugog svetskog rata, obeležavao je bitke malim zastavicama na mapi sveta. Mogao je da čuva tajnu, i imao je uznemirujuću naviku da ćuti u društvu drugih. Isto tako sa lakoćom je mogao da postane prgav. Postoje dokazi da je Maljone, od samog početka, svoj odnos sa novim papom smatrao ortaklukom između suštinski jednakih. Pačeli nije imao običaj da se ponaša kao siledžija, kao što je to radio Pije XI, ali nije bio ništa manji autokrata i nije želeo da prihvati kardinala državnog sekretara kao „kolegu”. Bez obzira na Maljoneovu tvrdoglavost, Pačeli je držao konce u svojim rukama.

Monsinjur Domeniko Tardini bio je zamenik za Izvanredne poslove ili inostrane poslove. Zdepast, širokih usana i uvek nasmejan, potekao je iz sirotinjskog kraja Trastevere u Rimu. Svaku paru koju bi dobio davao je sirotištu. Nije voleo fašiste ili naciste, a Hitlera je nazivao „Motorizovani Atila”. Tardini je govorio otvoreno i postaće popularna i prijatna ličnost među diplomatima spremnim za intrige u Vatikanu tokom rata.

Njegov zamenik koji se bavio Redovnim poslovima - što je bilo otprilike sve što nisu pokrivali Izvanredni poslovi - bio je Đovani Montini, budući Pavle VI. Sin vlasnika novina i političa-

ra, bio je kapelan studentima Rimskog univerziteta kada nije naporno radio za Vatikan kao birokrata i diplomata od karijere. Služio je u Varšavi i mnogo godina u Državnom sekretarijatu, pod Pačelijem. Montini je bio čovek prijatne i ljubazne naravi, pun obzira, koji je o svakom problemu razmišljao sa svih strana i vagao ih prema njihovoj istorijskoj važnosti - što će biti sklonost koja će uticati na njegovu odluku da objavi encikliku o kontroli rađanja, četvrt veka kasnije. Bio je mršav, sa duboko usađenim očima ispod gustih, crnih obrva, i prema rečima britanskog poslanika pri Svetoj Stolicu, njegove škripave cipele su se mogle čuti izdaleka. Pačeli ga je voleo i bio mu je naklonjen sve dok nije, u posleratnim godinama, pokazao znake približavanja socijalistima.

MIROVNI PLANOVI

Pošto je sistematski ohrabrivao raspad Čehoslovačke i lično ponižavao njenog ostarelog i bolesnog predsednika Emila Haču, Hitler je 15. marta 1939, naredio Vermahtu da uđe u Prag i da počne da komada zemlju. Posle Minhenskog sporazuma u leto 1938, Hitler se okrenuo novim trijumfima i izgledalo je da veruje da će njegove ambicije naići na odobravanje Zapadnih sila. U isto vreme, kako je rasla njegova kampanja protiv Jevreja, tako su rasli i njegovi ekspanzionistički ciljevi na Istoku. On je osuđivao češku vladu, preteći joj teškim posledicama pošto su „Jevreji u Čehoslovačkoj još uvek trovali narod”.²

Nekoliko dana posle ulaska u Prag, Firer je tražio koridor za Dancig, baltičku luku koju je smatrao teritorijom Rajha. U potezu koji je bio smišljen kako bi upozorio Hitlera, britanski premijer Nevil Čemberlen je 31. marta garantovao Poljskoj nezavisnost i obećao pomoć. Što se kriza u Evropi više produbljivala, Pačeli se sve više posvećivao inicijativama koje su mogle da dovedu do mirovne konferencije na kojoj bi Vatikan imao vodeću ulogu. Mnogo toga zavisilo je od diplomatskog tima koji je okupio oko sebe.

Pačelijev cilj bio je od početka jasan. Nije imao nameru da upozorava naciste i fašiste da se pridržavaju zakona. Politika

smirivanja koju je on označio frazom koja će godinama odjekivati - „papa radi za mir“ - određivala je karakter vatikanskih incijativa pred javnošću. Kako bi dao ton svom pontifikatu, kao svoj amblem izabrao je golubicu koja nosi maslinovu grančicu.³ U svojoj prvoj zvaničnoj propovedi koju je održao kao papa, na Uskrs 9. aprila, na svečanoj papskoj misi u Crkvi svetog Petra, govorio je na tekst „Slava neka je Gospodu na nebesima i mir na zemlji ljudima dobre volje“. Navodeći proroke Starog zaveta, Jevanđelja, Pavla i Avgustina, govorio je elokventno na latinskom o teologiji mira. Govorio je o zakonu kao nužnoj osnovi mira, i pozvao je biskupe i sveštenike bilo gde, da upozore ljude na njihovu dužnost da se bore za pravdu. „Ne dešava li se“, rekao je, „da kada nasilno oružje zameni skiptar pravde, sjajna mogućnost mira ustukne pred užasnim i okrutnim vatrama rata.“⁴

Uzvišena, pontifikalna propoved nije išla dalje od apstrakcija i opštih mesta. Dva dana ranije, na Veliki petak, Musolini je napao Albaniju s namerom da ojača italijansku moć i preduhitri moguće nemačke pretnje na Balkanu. Pačeli nije izgovorio ni reč protesta ili podrške. Da li je to bio znak stroge neutralnosti?

Samo sedam dana kasnije, u vatikanskoj radio-emisiji za španske vernike, Pačeli je, hvaleći Franka, otkrio koliko može da bude pristrasan. Obraćajući se španskim biskupima, pozvao ih je da se udruže u „politici mirotvorstva“ prema „principima koje je učila Crkva i koje je sa toliko plemenitosti proklamovao Generalisimus: naime, pravda za zločin i velikodušna dobrostivost za one koji su bili zavedeni“. Rekao im je govoreći „kao Otac“, da žali „one koje je zavela lažljiva i izopačena propaganda.“⁵ Dve sedmice ranije, poslao je Franku telegram sa čestitkom povodom „pobede španskih katolika“. To je bila pobeda koja je odnela pola miliona života i koja će da odnese još mnogo više.

Pačelijevu ambiciju da postane sudija sudijama, svetski posrednik u svetu, a ne od sveta, nije toliko podsticala ideja o neutralnosti koliko njegovo shvatanje nadmoćnog položaja Hristovog vikara na zemlji. Ovaj cilj liči na „savršenu vladavinu“ Lava XIII i one snove o uticaju koji će popuniti prazninu zbog gubitka papske svetovne moći. Kako je Pačeli mogao da vrši takav uticaj

u slučaju Poljske, katoličke zemlje koja se pojavljuje kao poslednji test za mir ili rat?

Uprkos britanskim garancijama Poljskoj, postojala je grupa francuskih i britanskih političara i diplomata koji su još uvek bili skloni da daju Hitleru nešto više. Ako je dogovoreni železnički ili drumski koridor do grada Danciga stajao između mira i svetskog požara, možda bi bilo bolje za Poljake da popuste. Zalažući se za Nemačku, u svetlu „nepravdi“ Versajskih ugovora, Pačeli je ukazao da bi Poljska mogla da popusti pod pritiskom mirovne konferencije koja bi se održala pod pokroviteljstvom Vatikana.

Pačeli je pridobio Musolinija koji je bio oduševljen. Zatim je zatražio od svojih nuncija u Parizu, Varšavi, Berlinu i Londonu da se raspitaju kod tamošnjih vlada o mogućnosti takvog skupa. Odgovor britanskog Forin ofisa bio je osoran. Lord Halifaks je zapitao apostolskog delegata, nadbiskupa Viljema Godfrija, zašto Rusija nije bila pozvana. (S obzirom da je boljševizam bio izvan Pačelijevog zabrana, odgovor je mogao biti sasvim očevidan.) I ko će, pitao je Halifaks, predsedavati takvoj konferenciji? Hoće li sam Pije to da radi pod pokroviteljstvom Vatikana u Rimu? Godfri je odgovorio da Njegova svetost nije sebe predvidela u toj ulozi, „ali bez sumnje, može biti raspoložena da to razmotri ukoliko to predlože učesnice konferencije“.⁶

Pačelijeva sklonost ka tajanstvenosti sprečila ga je da obavesti svoje nuncije da je Musolini bio o tome već obavešten. Kada je predlog došao pred Komitet za spoljnu politiku britanske vlade, 5. maja 1939, Čemberlen i Halifaks su oklevali pošto nisu bili svesni da je Musolini bio konsultovan. Međutim, neki zvaničnici su takođe bili neodlučni upravo zato što su mislili da je to prvo predložio Musolini. Konačno, Čemberlen je pitao ne bi li bilo bolje za Pačelija da se pojedinačno vidi sa svakim od petorice vođa zainteresovanih zemalja, Francuske, Bitanije, Nemačke, Italije i Poljske.⁷

Kako bilo, nadbiskup Čezare Orsenigo, papski nuncije u Berlinu, već je zatražio razgovor sa Hitlerom. Imajući u vidu da je Firer već naredio svojim generalima da pripreme rat protiv Poljske, sastanak je pokazao dubinu njegovog cinizma i uzaludnost Pačelijevе inicijative. Nemački nuncije odleteo je u Salc-

burg, a odatle na ručak u hotel Grand u Berhtesgaden, pre nego što će ga odvesti u Hitlerovu rezidenciju. Razgovarali su jedan sat, a zatim ćaskali na čaju zajedno sa Ribentropom i nuncijevim pomoćnikom V. Hjuelom, koji će ostaviti vlastitu verziju o tom sastanku.⁸ U pismu Vatikanu koje se podudara sa Hjuelovom pričom,⁹ Orsenigo je opisao kako je Hitler slušao „sa poštovanjem“ papin plan za mirovnu konferenciju. Hitler je rekao Pačelijevom predstavniku da ne vidi opasnosti od rata - niti između Francuske i Italije niti zaista, između Nemačke i Francuske, protiv koje ima „neprobojna utvrđenja“. Nije polagao prava na Veliku Britaniju, osim u odnosu na kolonije, a to bi teško dovelo do rata.

Zatim je Hitler prešao na pitanje Poljske. „Što se tiče Danciga“, rekao je, „to je slobodan grad pod Ligom naroda; mi možemo da raspravljamo i pregovaramo u vezi sa državom Dancig, ali nije neizbežno da će nas to dovesti do rata. Što se tiče mojih ostalih zahteva, oni će sazreti s vremenom, 1942, 1943. i možda 1945; ja mogu da čekam. Ne vidim nijedan razlog za rat, ukoliko poljski narod ne izgubi glavu i silom zatraži svoja prava, kao što je to zahtev da poljska granica bude na Elbi. Sve zavisi od mirnog i ozbiljnog prosuđivanja Poljaka.“

Ukazujući na divne planinske predele i na njihovo umirujuće i blagotvorno dejstvo, preporučio je nadbiskupu da se učesnici predložene mirovne konferencije pripreme duhovno. Ali posle kratkog predaha, počeo je visokoparno da govori protiv Britanije koja podstiče države na rat - Italiju, Španiju, Kinu, Čehoslovačku. Čak i sada, rekao je sav zapenušen, Britanija pokušava da ohrabri Poljsku da uđe u rat.

U tom trenutku Orsenigo je postavio suštinsko Pačelijevno pitanje: koridor za Dancig. Da li bi pristanak Poljaka smanjio napetost? Ali Hitler je otvorio novo pitanje. On se ne boji Poljske, rekao je, i on nije želeo da je napadne, „ukoliko ne bude prisiljen zbog nepromišljenih poljskih provokacija“. On je bio dobro zaštićen, štaviše, sve vreme je jačao nemačke odbrambene snage.

Hitler je sada postao pomalo plačljiv, govoreći o Rimu i umetničkim lepotama Italije. Odatle je prešao na svoj odnos sa Mussolinijem i kako će on stati uz njega vojno, šta god da se desi.

„Govoreći o Rimu", izvestio je nadbiskup, „bilo mu je drago da čuje da Sveti otac govori nemački i izrazio je svoju žalost što tokom svog boravka prošle godine u Rimu, nije video baziliku sv. Petra". Hitler je okolišno mislio na odlazak Pija XI u Kastel Gandolfo tokom njegove posete; pontifeks nije hteo da ostane u Rimu dok su iskrivljene krstove Hitlerove svastike nosili njegovim ulicama.

Orsenigo je kasnije imao privatni razgovor sa Ribentropom u kome je Pačelijeva politika pomirljivosti i Hitlerova sposobnost da preteći laska, otkrila u potpunosti njihovu spremnost da se uzajamno obmanjuju. Ribentrop je pročitao nunciju izveštaj od 25. aprila 1939, koji je napisao nemački ambasador u Vatikanu „u kome se govori o nekoliko laskavih - on je primetio i 'novih' - reči Svetog oca upućenih Nemačkoj i njenoj obnovi". Ribentrop je dalje rekao da je primetio kako su na Hitlerov rođendan očitanje molitve u katoličkim crkvama u Nemačkoj i sve te „manifestacije u kojima je izraženo poštovanje prema šefu države nisu ostale neprimećene i ostavile su dobar utisak i na samog Firera." Ministar je rekao da je zahvaljujući tome, blizu vreme, mada još ne sasvim, kada će moći da detaljno razgovaraju o „manjim nesporazumima koji postoje između države i Crkve". U odvojenoj šifrovanoj depeši kardinalu Maljoneu, Orsenigo je pisao da je Ribentrop tražio da se „ne govori štampi, uključujući tu i vati-kanske novine, o mom razgovoru sa kancelarom".¹⁰

Orsenigov savet, kao diplomate sa lica mesta, podudarao se u potpunosti sa Pačelijevom politikom pomirljivosti: „Mislim..." pisao je nuncije, „da ukoliko bi se Poljska smirila i začutala, a da, bar za sada, nigde ne popusti, razlog za rat bi, makar za izvesno vreme, mogao biti otklonjen. Kada bi se na taj način dobilo u vremenu bilo bi moguće otpočeti nepristrasne pregovore, posebno u vezi s ekstrateritorijalnim autoputem kroz 'Poljski koridor koji bi omogućio direktnu komunikaciju između dve nemačke oblasti'."

Tri dana kasnije, Orsenigo je razgovarao sa članom britanske ambasade u Berlinu. Nuncije nije želeo da pominje o čemu je razgovarao sa Hitlerom, ali je ipak, na svoj način izrazio nadu da će „Vlada Njegovog veličanstva uvideti da, otkako je stupio na

presto sadašnji papa nije javno izrekao nijednu reč kritike na račun nemačke politike prema Crkvi. Štaviše, Njegova Svetost je posebno intervenisala kako bi 'L'Osservatore Romano' postupio na isti način."¹¹

VATIKANSKE INFORMACIJE

Kako se opasnost od rata povećavala, Vatikan je postajao sve važniji izvor međunarodnih informacija i središte manipulacija za propagandne svrhe. „L'Osservatore Romano", koji je objavljivao dosta rutinskih informacija o događajima u Kuriji, delovanju Svete Stolice i govorima i pisanjima pape, takođe je komentarisao međunarodne događaje i odnose; ponekad su ga pogrešno navodili da podržava diplomatske interese evropskih sila.

Vatikanski radio koji su vodili jezuiti, takođe su koristile novinske agencije koje su iskrivljavale njegove vesti i komentare u moralne i propagandne svrhe. Stanica je imala vlastiti nemački predajnik od dvadeset i pet kilovata, sa antenom koja je išla u svim pravcima i koja je emitovala program na četiri kratkotalasna obruča sa najvišeg vrha vatikanskih vrtova. Prenosila je vesti i analize, kao i propovedi i religiozne pozdrave na mnogo jezika.

Vatikanski radio je u Nemačkoj pratila Specijalna služba jezerske kuće (Sonderdienst Seehaus) koja se nalazila na obalama jezera Van. Nemačka ambasada u Rimu takođe je pratila emitovanje programa. Zbog toga je Vatikanu upućeno mnoštvo protesta u kojima se tvrdilo da Sveta Stolica stalno krši odredbe Nemačkog konkordata, što je konačno dovelo do toga da je Pačeli naredio jezuitima da smanje broj nemačkih emisija i da izbegavaju političke komentare koji bi bili kritični prema nacistima.¹² Trebalo je da prođe dosta vremena da bi došlo do ovakve autocenzure.

Kao administrator univerzalne Crkve koja je bila snažno kontrolisana iz centra, Kurija je komunicirala sa dijacezama širom sveta o pitanjima rutinskog upravljanja i sveštenečke discipline, liturgija i obrazovanja. Pošto su se crkveni interesi stalno preklapali sa državnim interesima, diplomatska saopštenja Svete Sto-

lice imala su dobrim delom i politički interes. Hvatanje njenih poruka postalo je prioritet mnogih obaveštajnih službi.

Državni sekretarijat u Vatikanu održavao je komunikaciju sa svojim nuncijaturama i poslanstvima širom sveta putem telegrama i diplomatske pošte. Pre rata, Sekretarijat je rutinski delio diplomatske torbe sa Italijanima, ali ova praksa je prestala kada je postalo očigledno da su se one otvarale. Kasnije, Vatikan će koristiti švajcarske, španske, britanske i američke kurire, pri čemu se dobar deo pošte sakupljao u Švajcarskoj pre nego što bi bio upućen u Madrid i Lisabon.

Strogo poverljiva pošta se uobičajeno šifrovala i slala radiotalasima iz vatikanskog predajnika. Krajem Prvog svetskog rata Sekretarijat je koristio dvodelni kod od nekoliko hiljada četvorocifrenih numeričkih grupa, koje su zbog tajnosti nadšifrovane kratkim šifrovnim tabelama koje su zamenjivale svaki par brojeva u kodovanoj verziji poruke sa parom iz tabele.¹³ Italija, a i Nemačka, provalile su ovu šifru 1918. Od tada, pa sve do 1939, Sekretarijat je koristio šifru poznatu pod imenom crveno: jednodelna šifra od oko dvanaest hiljada grupa štampala je dvadeset pet redova na stranicu u knjizi šifara. Zbog veće sigurnosti, grupe su dešifrovane od broja na slova, zamenom broja stranice sa dijagramom iz para tabela koje su korišćene parnim i neparnim danima. Za strogo tajne vaticanske poruke tokom rata koristila su se dva nova sistema poznata kao žuti i zeleni. Žuti je bio jednodelna šifra sa oko trinaest hiljada grupa koje su se dešifrovale dijagramskim tabelama za broj stranice i nasumice izmešanom abecedom za broj reda. Tabele i abeceda su bili različiti na različitim grupama svakog dana u mesecu. Zelena šifra je do danas strogo čuvana tajna; ali ima dokaza da je to bila numerička šifra od petocifrenih grupa koja se šifruje preko kratkih dodatnih tabela, od kojih svaka sadrži jednu stotinu petocifrenih aditivnih grupa.¹⁴ Ni žuti ni zeleni nisu bili mehanički. Kasnije u ratu, izgleda da su informacije Saveznicima slate posredstvom posebnih kurira i da su šifrovane preko specijalizovanih šifri.

Italijanske obaveštajne službe osmatrale su vaticanski promet sa prislušnog mesta u Fort Bocea, blizu Grada Vatikana, i zabeležile su oko osam hiljada poruka tokom rata. Od nekih šest

hiljada radiograma, procenjuje se da je Servizio Informazione Militare (SIM) uspešno dešifrovao oko tri hiljade. Dešifrantima je u velikoj meri pomoglo drugo obaveštajno odeljenje poznato pod imenom Sezione Prelevamento (Posebna služba skupljanja), koje se specijalizovalo za upadanje i ulaženje u strane ambasade i potkupljivanje nastojnika. Početkom rata, među papske žandarme i čak u šifrantsko odeljenje Državnog sekretarijata, prodrli su italijanski tajni agenti. U narednim godinama, ovakav način prikupljanja podataka, baciće sumnju na tvrdnje da je Vatikan zadržao tajne informacije iz ratnih dokumenata koji su kasnije objavljeni po naređenju Pavla VI.

PAČELI VRŠI PRITISAK NA POLJAKE

Tokom prve sedmice maja 1939, Britanija i Francuska su razmatrale Pačelijev predlog za mirovnu konferenciju. Uprkos tajnosti projekta, detalji su se pročuli u štampi Pariza, Londona pa čak i tako daleko kao što je Novi Zeland. Zatim se Pačeli, iznenađeno 10. maja povukao i plan je napušten. Državni sekretarijat je objasnio nuncijima papino povlačenje time što je tvrdio da više nije postojala ratna opasnost. Prema navodima Ovena Čedvika, Musolini je bio taj koji je razbio ideju o mirovnoj konferenciji. On nije želeo da se suoči sa Francuskom sa kojom se Duče bio dohvatio oko teritorijalnih sporova u severnoj Africi, u prisustvu Britanije, Nemačke i Poljske.¹⁵ Umesto toga, Musolini se pridružio Ribentropu izjavljujući da je međunarodna napetost popustila. U međuvremenu, 7. maja, Musolini i Ribentrop su vodili preliminarne razgovore o „Čeličnom paktu”, kojim su se Italija i Nemačka obavezale na zajedničko ratovanje. Pakt je bio potpisan 22. maja u Berlinu.

Ali Pačeli još uvek nije završio sa svojim nastojanjima da smiri duhove. Veoma potresen paktom između Musolinija i Hitlera, on je 4. juna obavestio Ozborna da je bio spreman da posreduje u razmiricama između Nemačke i Poljske.

Zapadne diplomate su bile zaprepašćene. Da li je bilo moguće da Pačeli tajno deluje na strani Musolinija? To je bilo neverovatno pitanje koje je postavljeno u Forin ofisu u Londonu. Isto-

vremeno, Pačeli je objavio da Britanija otežava posredovanje s obzirom na njene garancije da brani Poljsku.¹⁶ Pačelijeva spremnost da ubedi Poljsku da se žrtvuje kako bi umirila Nemačku, naveli su tako Forin ofis na pretpostavku da se papstvo odreklo svog moralnog autoriteta. Ser Endrju Nobl na primer, želeo je „da se papa odluči da objasni svetu nesaglasnost između služennja Bogu i služennja državi." Nobl je verovao da je Pačeli pokušavao da „istera Đavola blagim rečima".¹⁷

Ser Orm Sardent, funkcioner Forin ofisa, napisao je memorandum u kome je optužio Pačelija za moralnu nemoć. Papa je nameravao, mislio je Sardent, da se drži na sredini u sukobu između demokratija i fašističkih i nacističkih diktatura. Pačelijev motiv, zapisao je, bio je da obezbedi ulogu posrednika u odgovarajućem trenutku. Drugim rečima, postojao je element isticanja oholosti u Pačelijevoj neutralnosti. „Lično osećam", pisao je Sardent, „da bi on mogao da utiče na događaje daleko efikasnije kao nosilac određenih moralnih principa u današnjem svetu, nego što je verovatno da će to moći kao neizvestan kandidat za posrednika između Sila osovine i demokratija."

Pačeli se nije uspešno izvlačio iz svojih inicijativa, pogotovu u slučaju Poljske. Američki ambasador u Varšavi, A. J. Dreksl Bidl, rekao je Ruzveltu da su Poljaci smatrali da se Pačeli ponaša kao pravi Italijan; da je pronemački raspoložen i da ne razume Poljsku i poljski narod.¹⁸ U leto, glasine da će Pačeli izvršiti pritisak na Poljake da daju ustupke Nemačkoj bile su toliko brojne u evropskim diplomatskim krugovima, da je Maljone morao da objavi demanti. Petnaestog jula 1939, pisao je lordu Halifaksu preko Ozborna, uveravajući ga da papa nije nikada nameravao da preuzme „inicijativu da predloži dvema vladama konkretno rešenje problema", već samo da ih privoli da se ponašaju „mirno i umereno".¹⁹ Maljone je dodao da ima uveravanja da Nemačka nije nameravala da napadne Poljsku. Ipak, jedina osnova za takvu tvrdnju mogla se naći u rečima Hitlera i grofa Čana, Musolinijevog ministra inostranih poslova.²⁰

22. avgusta, postalo je opštepoznato da Nemačka treba da potpiše pakt sa Rusijom: rat je izgledao neizbežan. Da li je papa mogao da, u poslednjem trenutku, upotrebi svoj uticaj i da po-

zove na razum? Bez sumnje, imajući vrednost propagande na umu, Halifaks je preko Ozborna vršio pritisak na papu da uputi poziv preko radija u kome će da osudi nasilje i da preporuči mir. Tako su Ozborn i Domenico Tardini, uoči sklapanja pakta između Hitlera i Staljina, seli i glačali fraze koje bi osudile moguće agresore, naciste i komuniste. Kasnije, Tardini i Montini predali su Pačeliju četiri različita nacrti sa raznim stepenima osude. Pačeli je izabrao onaj koji je bio najblaži. Pa ipak, njegov apel se pamtio, i Halifaks je naveo frazu u svom javljanju preko radija upućenom te iste noći britanskoj javnosti: „Ništa se ne gubi sa mirom. Sve se gubi sa ratom... Neka ljudi ponovo počnu da pregovaraju... Sa mnom je duša ove istorijske Evrope, deteta Vere i hrišćanskog genija. Čitavo čovečanstvo želi hleba, slobode, pravde, a ne oružja. Hrist je u srce svoje vere stavio ljubav.”²¹

Krajem marta, kada je izgledalo da će savez između Poljske i Rusije garantovano zaustaviti Hitlera na njegovom putu, britanska vlada bila je odlučna; u ovom trenutku, međutim, ona nije pokazivala istu hrabrost. U Forin ofisu se postavilo pitanje: ne bi li papa ipak mogao da ostvari dogovor oko Danciga kako bi Nemačka bila zadovoljna? Možda bi on, kao neko „ko stoji iznad javnih rasprava i strasti”, kako je Pačeli rekao svetu u radio-emisiji 22. avgusta, mogao da igra glavnu ulogu u sprečavanju rata. 29. avgusta, Maljone je poslao Musoliniju jezuitu sveštenika Pjetra Taki Venturija, legendarno veštog diplomatu. Od njega je zatraženo da izdašno pohvali Musolinijeve napore da se sačuva mir, a zatim da ga privoli da uradi što može sa Hitlerom kako bi sprečio rat.

Musolini, kome se kao ni Francuzima i Britancima, nije ratovalo (rekao je Taki Venturiju da bi novi rat mogao da označi „kraj civilizacije”), sastavio je pismo za Pačelija da ga dostavi poljskom rukovodstvu. „Poljska se ne opire da preda Dancig Nemačkoj”, počeo je, dodajući da bi Poljaci trebalo da traže pregovore sa Nemačkom za recipročna prava manjina. Musolini je dalje preporučio da Pačeli, „pošto se obratio svim šefovima država u svom govoru preko radija, u senci opasnosti koja sve više raste, i podstaknut svojom velikom ljubavlju za Poljsku”, treba

potom da se obrati predsedniku Poljske republike lično, u skladu sa predlogom sadržanim u pismu.²²

Poruka kojom se savetuje da Poljska ustupi Dancig, a koju je overio Pačeli i potpisao Maljone, poslata je 30. avgusta 1939. monsinjoru Filipeu Korteziju, papskom nunciju. U njoj se navode upravo one reči koje je predložio Musolini. Kortezi je odgovorio Vatikanu, dovodeći u pitanje mudrost takve kapitulacije tako kasno, ali Maljone je odmah odgovorio, nalažući mu da deluje (kopija molbe apela poljskom predsedniku upućena je u London). Narednog dana, Pačeli je objavio „poslednji apel u prilog miru“, moleći da „vlade Nemačke i Poljske učine najviše što mogu kako bi izbegle bilo kakav incident i kako bi izbegle da preduzmu bilo kakav korak koji bi mogao da pogorša sadašnju nepetost“.

NEMAČKA NAPADA POLJSKU

Prvog septembra 1939, Hitler je napao Poljsku sa ogromnom premoći u najsavremenijim tenkovima, avionima i oružju, koristeći novu vojnu doktrinu Vermahta o blickrigu. 3. septembra, Francuska i Britanija su objavile rat Nemačkoj.

Poljska kampanja će trajati do petog oktobra i veoma je ubrzana upadom Crvene armije (17. septembra) u istočnu Poljsku. Poljski gubici tokom kampanje procenjuju se na 70.000 ubijenih oficira i ljudi i oko 130.000 ranjenih; nemački gubici se procenjuju na 8.082 ubijenih i 27.278 ranjenih.²³

Prvog septembra, Hitler je telegrafisao Pačeliju posredstvom nemačkog ambasadora pri Svetoj Stolici, zahvaljujući papi na njegovoj poruci i izjavljujući da je „čekao dva dana na dolazak poljskog emisara za mirno rešenje nemačko-poljskog sukoba... Kao odgovor na njegove napore, Poljska je naredila opštu mobilizaciju. Štaviše, juče su Poljaci izvršili jedan broj nečuvenih povreda granice, ovoga puta uključujući ulazak regularnih trupa na nemačku teritoriju.“²⁴

Agonija Poljske tek je počela. Krajem rata, pored sveopšteg proterivanja čitavih naroda, umiranja od gladi i tlačenja, oko šest miliona ljudi će poginuti ili biti ranjeno. Tokom septembra,

Pačeli je ćutao, razmišljajući o strašnim vestima koje su dolazile iz Poljske, koja je imala 35 miliona katolićkih duša. Da li je Pačeli zadržao neutralan položaj u nadi da bi mogao da vrši uticaj ubuduće kao superpregovarać? Da li se uplašio odmazde koju bi protest mogao da izazove protiv katolićke populacije i u Nemaćkoj i u Poljskoj? Što se tiće Poljaka, nije im se više ništa gore moglo desiti od onoga što im je uradio Hitler. Po mišljenju Engleza i Francuza, zbunjivao je nedostatak odlučne osude. Poljski ambasador pri Vatikanu je bio oćajan, ali i odlučan da Poljska mora da koristi usluge Svete Stolice kako bi objavila svetu šta se dešava u njegovoj zemlji. On je nagovorio poljsku vladu da pošalje poljskog primasa, kardinala Augusta Hlonda u Rim. Hlond je stigao 21. septembra kada ga je Pačeli toplo doćekao. Ipak, pontifeks je i dalje odbijao da govori u ime Poljske.

Međutim, kardinalu je omogućeno da govori na vaticanskom radiju kojim je rukovodio general jezuitskog reda, Poljak Vladimir Ledokovski. On je tu priliku dobro iskoristio. 28. septembra on je preko radija objavio svetu: „Mućenićka Poljska, potpala si pod nasilje dok si se borila za svetu stvar slobode... Tvoja tragedija pobudila je savest sveta... Na ovim radio talasima, koji idu preko celog sveta, noseći istinu sa brda Vatikana, vićem ti, Poljska, nisi potućena! Voljom Božijom podići ćeš se u slavi, moja voljena, moja mućena Poljska!"²⁵ Dva dana kasnije, Pačeli se obratio grupi poljskih hodoćasnika koje je predvodio kardinal Hlond. Govorio im je osećajno, objašnjavajući da predviđa uskrsnuće njihove zemlje, koja će se kao Lazar podići iz mrtvih.

To nije bilo dovoljno. Poljski hodoćasnici su oćekivali snažnu osudu kako Nemaćke tako i Rusije. Bili su ogorćeni i njihovo razoćaranje glasno je odjekivalo Rimom. Hlond je obišao kardinala Kurije, pokućavajući da zadobije njihovu podršku; njihove eminencije su uglavnom saosećajno slušale, ali se ništa nije dogodilo. Onda je Eduar Daladje, francuski predsednik vlade, doćdao svoj glas nezadovoljstvu. On je telegrafisao svom ambasadoru pri Svetoj Stolicu, govoreći da je iznenađen da je papa propustio da izrekne osudu. On je naglasio da papa treba da otvori oći italijanskom narodu; ćutanje je, rekao je, u stvari znak odoćbravanja. Opisujući bes Poljaka u Rimu, Ozborn je izvestio da se

priča da su „papine izjave od početka rata malodušno izbegavale da pomenu moralne dileme koje su se postavljale".²⁶

MRAK NAD ZEMLJOM

Kada je Pačeli konačno progovorio, to je bilo u obliku enciklike pod naslovom „Summi pontificatus” (O uzvišenom pontifikatu), koja je poznata u Engleskoj kao „Mrak na zemlji.”²⁷ To je bio najznačajniji čin na početku njegovog papstva, ali je kasno stigao, iako je pripreman od jula 1939. Saopšten je 20. oktobra, a objavljen 28. oktobra u „L'Osservatore Romano”.

Započeo je nazivajući sebe vikarom Hrista koji govori sa staništa koje je izvan ovog sveta. Pozivajući se na encikliku Lava XIII „Appit sacrum”, kao poruku „sa onog sveta”, on se podsetio godine u kojoj je papa posvetio ljudsku rasu „božanskom srcu Isusovom”. Što se više zagrevao za svoju temu, on je osudio porast sekularizma i onoga što je nazvao „laicizam”, i pozvao na novi svetski poredak u kome će svi narodi priznati kraljevstvo Hristovo. Nazvao ga je „Kraljem kraljeva i Gospodarem gospodara”. Tražio je od svojih čitalaca da razmatraju nedavne „spoljne” događaje „u svetlu večnosti”. Bilo je neke unutrašnje i beznačajne ironije u slici sveta koja je nastojala da produbi raskol između svetog i profanog; jer svakako je bilo nerealno, dok je svet bio gurnut u rat, tražiti od naroda da napuste svoje svetovne brige i da razmišljaju o stvarima duha. Istovremeno, u nameri da osudi obožavanje države, Pačeli je postavio nacionalnu državu nasuprot pojedincu i porodici, kao da nije bilo mesta za složene društvene veze između njih.

Tekst je bio pun papske retorike koja je mogla samo da umekša teške reči koje je morao da izrekne: „Naša srca boluju, kao što mora očevu srce, pred mogućnošću žetve koja će iznići iz mračnog semena nasilja i mržnje, za koje sada rat kopa krvave brazde.” Bilo je snažnih reči na temu „jedinstva ljudske rase” i njenog zajedničkog Tvorca; pogodnog citiranja sv. Pavla: „Ni Grk ni Jevrejin, ni obrezan ni neobrezan, Varvarin, ili Skit, ni vezan ni slobodan: ali Hrist je sve i u svemu”. Nije propustio ni da po imenu pomene Poljsku; „Krv tolikih koji su surovo zaklani, iako

nisu bili vojnici, vrišti do neba, posebno iz voljene zemlje Poljske... Ona veruje u onu Majku Božiju koja pomaže hrišćanima, i čeka na dan kada će konačno moći da se pojavi, nepovređena od talasa koji su je potopili."

Međutim, znak da je propustio da jasno osudi nacističku Nemačku, može se videti u njegovoj ličnoj redakтури teksta, njegovim isecanjima i nijansama, promeni mišljenja. „Vlast“, pisao je u jednom od prvih nacrtu, „koja ne priznaje granice svoje moći, i prepušta se naizgled [dodao je prilog „naizgled“ (quasi) koji je trebalo da oslabi rečenicu, kao naknadnu misao] neograničenom ekspanzionizmu, nastoji da odnose među narodima razume kao borbu u kojoj moćni mora da prevlada; i vladavina sile će zauzeti mesto plemenitom kraljevstvu zakona.“ Uprkos onom „naizgled“, odlučio je da izbací ceo odlomak pre objavljivanja, smatrajući ga suviše jakim.²⁸

I pored svih nedorečenosti u enciklici, kardinal Hlond je izrazio svoju zahvalnost, Forin ofis je odobrio, a predsednik Francuske je pohvalio. Musolinijeva Italija dozvolila je da se tekst objavi. Francuska avijacija je izbacila desetine hiljada kopija nad Nemačkom. U Poljskoj, nacistička vojska je prešampala encikliku, stavljajući umesto „Nemačke“ - „Poljska“.²⁹ U Berlinu, nemačkom ambasadoru pri Svetoj Stolici, Fon Bergenu, rečeno je da Pije XII nije više neutralan.

PAČELI I ZAVERA PROTIV HITLERA

A onda se desilo nešto neobično u dubokoj tajnosti, što je pokazalo da bez obzira na Pačelijev neodređen stav prema nacističkom napadu na Poljsku, to nije značilo ni kukavičluk niti ljubav prema Hitleru. U novembru 1939, Pačeli se direktno i opasno upustio u verovatno najpovoljniju zaveru da se ukloni Hitler u toku rata.³⁰ Centar zavere bio je Hans Oster, čovek velikih načela i pameti, koji je radio u Vojnoj obaveštajnoj službi u Berlinu. Oster je bio u vezi sa grupom funkcionera i vojnika Abvera, obaveštajne grane vojne službe, čija je vodeća figura bio general Ludvig Bek, bivši načelnik generalštaba oružanih snaga, koji je pripremao vojni udar da bi uklonio Hitlera. Zaverenici su

se posvetili ideji da se Nemačkoj vrati demokratija, i zamislili su federaciju koja će uključiti Austriju, ali bez Poljske ili slovenskih delova Čehoslovačke, koje bi opet postale nezavisne. Oni su shvatili da bi udar mogao da se pretvori u razdoblje građanskog rata. Pre nego što su preduzeli prve korake, želeli su da dobiju uveravanje britanske vlade da zapadne demokratije neće iskoristiti ranjivost Nemačke. Tražili su garancije da će se poštovati Minhenski sporazum. Najvažniji deo njihovog plana uključivao je pomoć Pija XII, koga je Oster, koji je poznao Pačelija dok je bio nuncije u Nemačkoj, smatrao idealnim posrednikom.

Oster je za svoju nemačku vezu sa Vatikanom izabrao bavar-skog advokata i katolika, Jozefa Milera koji je regrutovan u Abver kada je napadnuta Poljska. U jesen 1939, Oster je poslao Milera u Rim, u nameri da izvesti o italijanskom defetizmu, ali u suštini da uspostavi veze sa Vatikanom i na kraju i sa papom. Jedan od Pačelijevih najbližih poverenika u Apostolskoj palati, bio je bivši šef Stranke centra, nemački sveštenik Ludvig Kas, koji se nalazio u stalnom izgnanstvu i koji je obavljao dužnosti administratora bazilike Svetog Petra. Kas je povezo Milera sa jezuitom Robertom Lajberom, koji je viđao Pačelija dva-tri puta dnevno.³¹

Plan je predviđao da Pačeli stupi u vezu sa Nevilom Čemberlenom (posredstvom britanskog ambasadora u Vatikanu, Ozborna koji je bio u vezi sa lordom Halifaksom u Londonu) u nameri da zatraži garancije za častan mir između zapadnih demokratija i Nemačke nakon prevrata. To će se potom vratiti preko Lajbera i Milera do Oстера.

Teško da je preterano reći koliko je riskantna bila priroda takve zavere za papu, Kuriju i sve one koji su bili u vezi sa Vatikanom. Istoričar Harold Dojč ju je smatrao „jednim od najneobičnijih događaja u istoriji papstva“. Do kraja života, Lajber nije mogao da savlada šok koji je preživeo i smatrao je da je „Pačeli otišao suviše daleko“. Rizici su bili ogromni. Da je Hitler saznao za zaveru, verovatno je da bi se surovo osvetio Katoličkoj crkvi u Nemačkoj. U isto vreme, Musolini je to mogao da shvati kao povredu neutralnosti Lateranskih sporazuma, što bi opravdalo radikalne, čak nasilne mere protiv Vatikana. Vatikan je ko-

načno, zavisio za svoju vodu i struju od fašističke Italije, i u svakom trenutku u njega su mogle da uđu italijanske trupe.

Pačeli je bio dovoljno svestan opasnosti i složenih etičkih principa, da bi zatražio predah da razmisli. I Kas i Lajber su ostavili svedočenje koliko su bili nesretni zbog čitavog plana. Međutim, bilo je čudno da Pačeli ništa nije rekao kardinalu Maljoneu, državnom sekretaru, koji od početka do kraja ništa nije znao o tome. Pačeli je proveo samo jedan dan mirno razmišljajući, pre nego što će iznenaditi oca Lajbera svojom odlukom. Šestog novembra 1939, Miler je obavešten da je papa spreman da uradi „sve što može”. Način na koji je Pačeli došao do ove presudne odluke, otkriva slabost i ranjivost moderne papske autokratije. Uveren da je kao papa bio ovlašćen da deluje, bez konsultacija sa drugima čija je dužnost bila da kažu svoje mišljenje, kao što je to bio Maljone, on je bukvalno sam doneo takve odluke od istorijskog moralnog značaja.

Ozborn se prvi put upoznao sa zaverom prvog decembra 1939, prilikom ručka sa Kasom koji mu je izneo najopštije crte onoga što se događalo; britanski ambasador dao je jednako neodređen odgovor. Ponovo su se sreli osmog januara 1940, kada je Kas je obavestio Ozborna da je zavera i dalje u toku: nemački prelat je izgledao prilično mrzovoljan i još uvek nije pomenuo Milera.

Četiri dana kasnije, Pačeli je pozvao Ozborna u privatnu audijenciju. Rekao mu je u najstrožem poverenju, da ga je posetio predstavnik izvesnih nemačkih vojnih šefova i da je dobio pouzdana obaveštenja da Nemačka priprema snažnu ofanzivu na zapadu u februaru. Ali da do ofanzive možda neće doći ukoliko ovi vojni šefovi svrgnu Hitlera, što mogu da urade samo ako dobiju uveravanja da će Britanija garantovati častan mir Nemačkoj. Prenoseći razgovor Halifaksu u tajnom memorandumu, Ozborn je izneo utisak da se Pačeli čudno koleba:

„On je želeo da mi prenese ovo saopštenje čisto kao informaciju. Ni u najmanjoj meri nije želeo da je podrži ili preporuči. Pošto je saslušao moje komentare o saopštenju koje je primio i koje mi je preneo, rekao je da, na kraju krajeva, možda i ne vredi dalje nastavljati sa tom stvari i da će zato od mene da zatraži da

smatram kao da ovo saopštenje nije nikad ni dato. Međutim ovo sam odlučno odbio, rekavši da ne želim da imam odgovornost za papinu savest natovarenu na moja leđa."³²

Ozborn je izrazio sumnjičavost u pogledu plana i rekao je pontifeksu da bi i Francuzi trebalo da budu tajno obavešteni. Pačeli je tada odgovorio da, „pošto je tako spasao svoju savest, on čak nije ni očekivao odgovor“.

Ozborn je pisao Halifaksu diplomatskom poštom iz rimske ambasade da mu se čini da je čitava stvar „beznadežno nejasna“ i da ga „podseća na aferu Venlu“, lažnu zaveru u koju su britanske agente u Holandiji uvukli nemački agenti. Završio je komentarišući da je, posle njegovog „izražavanja skepse“ Pačelijeva „spontana ponuda da povuče svoje saopštenje, pokazala da on ne želi da bude iskorišćen kao kanal i da nije imao nikakva očekivanja od toga. Ali sigurno mu se ne može prebaciti što je tako postupao.“³³

Ozbornovo tajno pismo pročitao je Halifaks ratnom kabinetu 17. januara 1940; njegovi članovi su se složili da „Državni sekretar za spoljne poslove treba da preduzme odgovarajuće korake da obavesti francusku vladu o saopštenju koje je Njegova svetost papa, učinila g. Ozbornu.“³⁴

Šestog februara, Pačeli je još jedanput pozvao Ozborna u audijenciju, šaljući mu svog maestro di camera u gluvo doba noći, da obavesti ambasadora da će se sastanak održati sledećeg dana u podne i da ne mora formalno da se oblači ili čak da obavesti svoje saradnike da će se sresti sa papom. Pišući Halifaksu 7. februara,³⁵ Ozborn je izvestio da su se zaverenici opet obratili Pačeliju, ali da je pontifeks odbio da pomene bilo koje ime, osim da kaže da je u pitanju ugledan nemački general. Početak Hitlerove planirane ofanzive na zapadu je bio odložen zbog oštrog vremena. U međuvremenu, organizatori prevrata su i dalje tražili potvrdu da Nemačka neće biti rascepkana u slučaju britanske i francuske invazije i primirja. Ozborn je dalje obavestio Halifaksa: „Izgleda da je značajno to što nam je ovog puta ponuđena 'demokratska, konzervativna, umerena', i što je još važnije, decentralizovana i federalizovana Nemačka, unutar minhenskih granica.“³⁶

Halifaks je 17. februara odgovorio pismom na tri strane, čija je suština bila da se od Pačelija traži da se izjasni. Britanci treba da o tome obaveste Francuze, ali se to nije moglo učiniti „na osnovu ideja koje dolaze iz nepoznatih izvora... Ako treba da dođe do nekog napretka, definitivni program se mora podneti i za njega se mora odgovorno jamčiti.”³⁷

Halifaksovo pismo mimoišlo se sa drugim pismom Ozborna koji je, šesnaestog, poveo Halifaksovu ženu i sina da vide papu. „(Pačeli) me je odveo na stranu pri kraju audijencije da mi kaže da su nemački vojni krugovi pomenuti u mojim prethodnim pismima, potvrdili svoje namere, ili svoje želje, da promene vladu.” Ozbornova reakcija na to što mu je rekao papa, bila je kratka. „Samo sam primetio”, obavestio je Halifaksa, „da ukoliko žele da promene vladu, zašto to i ne urade. Dodao sam da čak i ako se vlada promeni ne vidim kako to može dovesti do mira, sve dok nemačka vojna mašinerija ostane netaknuta.”³⁸

Učesnici ove neobične zavere su začutili. Po Londonu su se širili neverovatni glasovi da se Kasu nije smelo verovati, da je on bio nacistički špijun. Potom je Halifaks saznao da je kralj Džordž VI već bio obavešten o zaveri da se „šutne” Hitler. Miler je putovao između Rima i Berlina. Zaverenici su i dalje čekali na britansku garantiju, dok su Britanci i dalje čekali da saznaju ko su bili zaverenici.

11. marta, Ribentrop je posetio Musolinija u nadi da će Italiju uvući u rat. Nemački ministar inostranih poslova tražio je audijenciju kod Pačelija koji je bez oklevanja prihvatio. Ribentrop je svoju posetu smatrao prilikom za propagandu (konačno, prethodni papa se povukao iz Rima kada ga je Hitler posetio), ali njegov glavni motiv bio je da privoli papu da prestane da kritikuje nacistički režim.³⁹ Tokom sastanka, Ribentrop je preduhitrio svaki razgovor o mirovnim inicijativama kategorički tvrdeći da će Nemačka dobiti rat. Kada je Pačeli postavio pitanje napada na katolike i crkveno vlasništvo, Ribentrop je odgovorio da nemački narod čvrsto stoji iza Firera i da je to bila revolucionarna situacija. „Čak i danas kler nije shvatio da nije njihov posao da se meša u politiku” nastavio je. „Ono što je potrebno je vreme i strpljenje

da se dođe do savršenog razumevanja i sporazuma o verskim pitanjima koje je želeo Hitler."⁴⁰

Kada je Pačeli zatražio od Ribentropa da dozvoli vatikanskom poslaniku da ode u Poljsku, Ribentrop je izbegao odgovor. U jednom trenutku Pačeli je pitao ministra da li veruje u Boga. Ministar je odgovorio, „Ich glaube an Gott, aber ich bin unkirchlich." (Verujem u Boga, ali ne pripadam nijednoj crkvi.) Pačeli je sarkastično ponovio frazu na nemačkom dva tri puta, i rekao Ribentropu da ne može, a da se ne zapita da li je to istina.⁴¹

Dino Alfijeri, italijanski ambasador pri Svetoj Stolici, izvestio je Musolinija posle susreta. „Postalo je jasno (i papa je tako ubeđen) da je Ribentrop želeo da bude primljen u Vatikanu samo zbog domaće politike - posebno da impresionira ogromne katoličke mase u Nemačkoj i da iskoristi taj prijem da bi svetu saopštio njegov povoljan ishod po Nemačku."⁴²

30. marta, Pačeli je ponovo govorio sa Ozbornom o zaveri da se ukloni Hitler. Otkrio je da je London primio mirovne ponude sa drugih strana. Bio je uznemiren. Ozborn nije objasnio Pačelijevo uznemirenje, ali je pontifeks verovatno bio ljut zbog toga što se pročulo o zaveri i besan što je Svetu Stolicu izložio bezrazložnoj opasnosti.

S obzirom na odsustvo poverenja i dalekovidnosti od strane Britanaca i nemačkih zaverenika, zavera je propala. Što se tiče Pačelija, po viđenju istoričara Ovena Čedvika, „papa je rizikovao sudbinu Crkve u Nemačkoj, Austriji i Poljskoj i možda je rizikovao još i više... Rizikovao je verovatno i uništenje nemačkih jezuita. On je preuzeo ovaj veliki rizik samo zato što je na osnovu svog političkog iskustva shvatio da bez obzira kako neuspešan ovaj plan bio, on je bio verovatno jedina preostala šansa da se zaustavi nadolazeća invazija na Holandiju, Francusku i Belgiju, da se spreči ogromno krvoproliće i vrati mir u Evropu."⁴³

U međuvremenu, Forin ofis je stao na stanovište da je na Pačelija moglo „lakše da se utiče nego na njegovog prethodnika". Ozborn je odgovorio sa oštroomnom primedbom: to je verovatno bilo tačno, pisao je londonskim zvaničnicima krajem februara 1940, „u svakom slučaju u najboljem smislu; to će reći, on je spremniji da sluša i da odmerava mišljenja, manje je krut i

beskompromisan u svojim pogledima i postupcima. Ali to uopšte ne znači da je nepostojan i da se može lako ubediti."

Kako je Pačeli bio suočen sa krajnjim moralnim izborima i krizama u nadolazećem požaru, dve stvari izgleda da su postale jasne u svetlu glavne uloge koju je imao u zaveri da se ukloni Hitler u predvečerje rata: kakve god da su bile njegove odluke, dobre ili loše, bile su njegove vlastite; i nije se bojao za svoju bezbednost. Njegova mržnja prema Hitleru bila je dovoljna da mu dozvoli da preuzme velike rizike za sopstveni život - i, kao što je ukazao Robert Lajber, za živote mnogih drugih. Kada se rizik činio opravdanim, bio je sposoban da odmah reaguje. Spolja je delovao nežno, preterano osetljivo, za neke čak i slabo. Malodušnost i neodlučnost - nedostaci koji će se navoditi kako bi se opravdala njegova potonja ćutnja i odsustvo inicijative u drugim stvarima - nisu bili u njegovoj prirodi.

Prijatelj Hrvatske

U proleće 1940, kako je pretnja Hitlerove invazije na Zapad postajala sve neposrednija, tako je i verovatnoća da će se Italija vojno pridružiti Nemačkoj postajala sve veća. Pačeli je postao središte preko koga se moglo uticati na Musolinija i, u stvari, na sve Italijane da se ponovo zamisle.

Međutim, mogućnost pape da skuplja i širi informacije bila je ugrožena čak i pre izbijanja neprijateljstva. Pačelija nije bilo potrebno nagovarati da prekori italijansko ratno huškanje i njegovo glavno sredstvo u kome se zalagao za mir bile su novine „L'Osservatore Romano”. Njihov tiraž je aprila 1940. porastao na 150.000 u odnosu na redovan tiraž od 80.000 tokom tridesetih godina, što je mala cifra za nacionalni dnevni list, ali, pošto ga je čitalo sveštenstvo, njegove poruke su se širile preko predikaonica. Iako je list ostajao u okvirima nemešanja u italijansku politiku kao što je to bilo zacrtano u odredbama Lateranskih sporazuma, novine su širile Pačelijeve pozive na mir na osnovu hrišćanskih načela. Odgovarajući na uticaj Vatikana, župnici širom zemlje pozivali su vernike na crkvenim misama da se mole za mir. Kako je rastao pritisak Nemačke na Italiju da uđe u rat, Pačeli je pokušavao da odvrati Musolinija čestitajući mu u svakoj prilici, javno i privatno, na njegovim „mirovnim inicijativama”. Nije čudo da je to nerviralo Dučea. Poslednje sedmice aprila 1940, Musolini je proglasio Vatikan „hroničnim slepim crevom Italije”, a napadi na papske novine su se zaoštrili. Za neke od vodećih fašista, kao što je bio Roberto Farinači, sama činjenica da postoji nezavisni medijski glas u Italiji, predstavljala je stalnu provokaciju. Farinači koji je sam imao vlastite novine pod nazivom „Regime Fascista”, optužio je „L'Osservatore” da se stavlja na stranu Francuske i Britanije, a protiv Italije. On je izjavio da

su čitaoci "L'Osservatore-a" uglavnom bili Jevreji i masoni. Prve sedmice maja, novinski prodavci „L'Osservatore Romana" pretučeni su na ulicama, dok su primerci novina pokupljeni i uništeni.

Međutim, tokom iste sedmice, iz sasvim drugih razloga, Pačeli je postao otvorena meta fašističkog besa. Trećeg maja, primio je informaciju od Jozefa Milera - nemačkog agenta koji je bio Osterov kurir u zaveri da se svrgne Hitler - da će Nemačka da napadne Holandiju i Belgiju. Državni sekretarijat je odmah upozorio nuncije u Hagu i Briselu šifrovanim telegramom, a informacija je takođe prosleđena u Pariz i London preko Šarl-Rua i Ozborna. U privatnoj audijenciji od 6. maja, štaviše, Pačeli je obavestio italijanskog prestolonaslednika Umberta o Hitlerovom neposrednom planu. Italijanski šifranti koji su delovali iz tvrđave Bocea, presreli su i dešifrovali poruke upućene holandskom i belgijskom nunciju. Umberto je otišao pravo Musoliniju i rekao mu šta je saznao kod Pačelija.

Privilegovan položaj Vatikana da prima informacije i njegova sposobnost za diplomatske akcije, ugrozili su Pačelija uoči Hitlerove ofanzive na zapad. U Berlinu se odavanje informacija nuncijima smatralo kao čin špijunaže; u Rimu, Musolini se našao u strašnoj dilemi, jer je za trenutak izgledalo kao da bi mogao da bude u savezu sa Pačelijem i da ne uđe u rat. Ta okolnost i konačan ishod, naveli su Ovena Čedvika da tvrdi da je Pačelijeva „nesmotrenost" pomogla da „Musolinijev ulazak u rat postane" neizbežan. Pošto je informacija predata, „Musolini nije mogao da uradi ništa drugo", piše Čedvik, „nego da dokaže Nemcima da on potpuno odbacuje papu".¹ Šta god da je bilo, završila se Pačelijeva uloga kao neutralnog mirotvorca, kao i njegov uticaj na Musolinija.

Kada je Hitler napao Holandiju, Belgiju i Luksemburg, 10. maja 1940, Pačeli se našao pod pritiskom Londona i Pariza da osudi ovaj nasilan prekršaj međunarodnog prava i da svim sredstvima koja su u njegovoj moći spreči ulazak Italije u rat. Tardini je skicirao papino pismo u kome se osuđuje napad na „tri vredna mala naroda... bez provokacije i razloga... Mi moramo da podignemo naš glas kako bi još jednom osudili zlo i nepravdu." Ali

Pačeli je mislio da će nacrt pisma po svoj prilici razljutiti Nemce i odbacio ga je.² Umesto njega poslao je telegram trima suverenima Holandije, Belgije i Luksemburga, izražavajući svoje saučešće i naklonost. Njihovi primaoci su toplo pozdravili telegrame, ali se oni nisu dopali silama na obe strane evropske scene. London i Pariz su zamerili što papa nije odmah osudio agresiju, dok su ga Rim i Berlin optužili za političko mešanje u vremenu teške krize.

Kada su tekstovi telegrama objavljeni 12. maja u „L'Osservatore Romano“, fašisti su pokušali da spreče rasturanje novina. Prodavci novina su bili pretučeni. Svako ko je viđen sa primerkom bio je napadnut. Dva čoveka koja su kupila novine blizu fontane Trevi bačena su u vodu. Istog dana, italijanski ambasador pri Svetoj Stolici, Dino Alfijeri, koji će biti predstavnik Italije u Berlinu, požalio se Pačeliju tokom audijencije na telegrame. Alfijeri mu je rekao da su fašističke bande bile besne i da se svakog trena nešto ozbiljno može dogoditi.

Pačeli je odgovorio da se on ne boji da ga stave u koncentracioni logor. On je kazao da je čitao pisma svete Katarine Sijenske, koja je podsetila papu na njen zavet da će ga Bog strogo suditi ukoliko ne ispuni svoju dužnost.³

U to vreme (tačan datum nije izvestan), Pačeliju je nameštena zaseda u Rimu dok je išao da služi misu u jednoj od bazilika. Bande fašista su kamenovale njegov auto na raskršću i urlale „Smrt papi! Dole papa!“⁴ On je zatvorio letnju palatu u Kastel Gandolfu za vreme trajanja rata i nije se usudio da izađe na ulice sve do pada Musolinija. Pošto iz straha od nasilja nije mogao da ide u posetu svojoj dijecezi u Rimu, Pačeli je bio dobrovoljni zatočenik unutar Vatikana. Otuda je za njega postalo još važnije da održi izdavanje lista „L'Osservatore Romano“, koji je bio njegovo glavno sredstvo opštenja sa vernicima Italije, kao i vatican-ski radio, koji je takođe bio u opasnosti.

15. maja 1940, dok je Vermaht prodirao kroz francusku odbranu blizu Sedana i jurišao ka lukama na Lamanšu, Musolini je objavio svoju nameru da se vojno pridruži Hitleru, iako nije odredio tačan datum. Tek 2. juna, pošto su Britanci evakuisali svoje

snage iz Dankerka, Musolini je konačno izjavio da će desetog juna objaviti rat Francuskoj.

Krajem maja, Forin ofis je i dalje tražio od Ozborna da nagovori Pačelija da glasno osudi nemačku ofanzivu - iako je dvadesetog maja, „L'Osservatore" bio na ivici da bude zabranjen izvan Vatikanskih zidina. Dvadeset i osmog maja, u nameri da spreči zabranu prodaje u Italiji, Vatikan se saglasio sa italijanskom vladom da objavljuje samo službena ratna saopštenja zaraćenih strana, bez komentara.⁵

Sveta Stolica je sada bila pod opsadom, opkoljena zemljom koja je bila u ratu sa najstarijom kćeri Crkve, sa Francuskom, kao i sa Velikom Britanijom, zemljom koju je Pačeli poštovao iako je nije dobro poznao, osim kad su u pitanju bila krunisanja ili pomorske smotre. Pačeliju su preostale sasvim ograničene mogućnosti za akciju. Njegovi telegrami i poruke nuncijima širom sveta mogli su biti zadržani. Njegove novine su ometane. Enciklika koju je uputio Nemačkoj mogla je biti uništena ili izmenjena pre objavljivanja. Pačelijev prvi prioritet bio je da očuva svoju ograničenu nezavisnost. Ova ograničenja su dve godine kasnije izgubila na važnosti, kada je mogao da koristi komunikaciona sredstva Saveznika za značajnu izjavu ili izjave.

Rasprave unutar Vatikana o tome kako će minijatura država proći u slučaju da Italija uđe u sukob, vodile su se u predvečerje rata. Papina sudbina bila je predmet maštovitih razmišljanja u diplomatskim krugovima: predlozi da otputuje za SAD, Portugaliju ili Južnu Ameriku donosili su se i gubili se. Pačeli je bio odlučan da se ne mrda iz Vatikana, pa šta bude da bude.

Prema Lateranskim sporazumima, Vatikan je bio suverena država. Hoće li se njegova suverenost i njegov diplomatski personal i aparat poštovati? Musolini je konsultovan u leto 1939. o sudbini ambasadora i izaslanika pri Svetoj Stolici, koji su stanovali u gradu Rimu, a ne unutar zidova Vatikana. U jesen je bilo jasno da će se od diplomata neprijateljskih zemalja zahtevati bilo da se presele u Vatikan, bilo da napuste zemlju. 30. maja 1940, pošto je Vladimir Dormeson (koji je nasledio Šarl-Rua kao francuski ambasador u Vatikanu) odlučio da se preseli u Vatikanski grad, Ozborn je pošao za njim, pridružujući se naselju

predstavnik nacija koje je okupirala Nemačka ili koje su smatrane neprijateljskim, uključujući tu Belgijance i Poljake.

A šta je trebalo da Vatikan uradi oko para? Posle sređivanja finansija prema Lateranskim sporazumima, Vatikan je izgubio novac kada i svi ostali, nakon kraha Vol Strita, uprkos razumskoj politici diverzifikacije. Međutim, godine 1935, stvari su počele da se popravljaju i Vatikan se u svakom slučaju okrenuo ka politici investiranja u plave čipove u SAD, što je trebalo da stvori osnovu za zdravu fiskalnu snagu u posleratnom periodu.⁶ Međutim, tokom rata, Vatikanu su bile potrebne rezerve gotovog novca. Poslednje sedmice maja, Vatikan je obavio jednu zanimljivu transakciju koja je ostala dobro čuvana tajna iz vremena rata; preneo je u SAD izvesnu količinu zlatnih poluga u vrednosti od 7.665.000 \$, od kojih je jedan deo odmah prodat za dolarsku protivrednost.⁷

ODBRANA RIMA

Među istoričarima italijanske scene tokom Drugog svetskog rata, opšte je mesto da je tokom perioda neprijateljstava koja su se ticala Rima, Pije XII bio tvrdoglavo opsednut jednim problemom više nego bilo čim drugim - očuvanjem „Večnog grada“ od bombardovanja iz vazduha. Drugim rečima, njegovim kritičarima se činilo da je stavio spasavanje Rima iznad svih drugih gradova u Evropi koji su se suočavali sa užasima blickriga, deportacijom, mučenjem i samim Konačnim rešenjem. Zbog toga je pitanje bombardovanja Rima opravdavallo navode o Pačelijevoj inerciji i grešnom ćutanju i o drugim problemima tokom rata.

Istovremeno, on je odbio da osudi bombardovanje gradova kao što je bio Koventri u Engleskoj, ili da zahteva da se sačuvaju druga mesta od verske i umetničke važnosti. Zaključak koji su izveli njegovi kritičari bio je da je kriv zbog dvostrukih standarda, da su njegovi prioriteti bili skandalozno neuravnoteženi, da se možda bojao da će ga bombardovati u Vatikanu. Stvarnost je, međutim, bila mnogo složenija.

10. juna 1940, na sam dan kada je Italija objavila rat Francuskoj i Britaniji, državni sekretar-kardinal Maljone, zahtevao je

od Ozborna da zatraži od Londona obećanje da Britansko vazduhoplovstvo (RAF) neće bombardovati Rim. Maljone je očigledno držao u rukama primerak londonskog „Daily Telegraph-a“ u kome je bio članak koji je predviđao bombardovanje italijanskih gradova, zajedno sa prestonicom. Ozborna je odbacio članak kao besmislicu. Ali samo tri dana kasnije, saveznički avion se ustremio na Rim i bacio propagandne letke, od kojih su neki pali na vatikansku teritoriju. To je bio zlokoban znak za Italijane. Za Pačelija, to je bio dovoljan dokaz da je RAF imao domet i verovatno nameru da sravni sa zemljom Rim i Vatikan. On teško da je mogao da uputi formalni protest u ime Italije, ali je tražio od Maljonea da se žali u London na povredu vaticanske teritorije i odmah je nastavio da vrši pritisak na Ozborna da ubedi svoje šefove u Londonu da ne bombarduju Rim.⁸ Kako su meseci prolazili, razmena poruka postajala je sve obimnija.

London se složio da će učiniti sve što je bilo moguće kako bi se izbeglo bombardovanje samog Vatikana: Crkva svetog Petra i apostolska palata, ipak, nisu bili deo neprijateljske teritorije. Ali nisu videli razlog zašto bi pod posebnom zaštitom bio Rim, glavni grad sile koja je bila u ratu sa Britanijom i za koju se govorkalo da će da pošalje italijanske avione da bombarduju Englesku zajedno sa Luftvafeom. U stvari, postojali su svi razlozi - bez obzira na namere Britanaca - da se ne prihvati da Rim bude otvoren grad, da se demilitarizuje i time postane imun od napada po međunarodnom zakonu. Sigurno da je najbolje bilo da se Musolini i građani Rima ostave u nedoumici; ne bi li ih to nateralo da dobro razmisle o bombardovanju Londona, Birmingema i Liverpula? Pre svega, London je smatrao da ne priliči papi, poglavaru neutralne države, što je za sebe tvrdio Vatikan, da se zalaže u ime Rima, koji je bio deo Italije. Nije li ovo ukazivalo da su ga koristili kao propagandno sredstvo fašista?

Sa svoje strane, Pačelija je pokretala duboka ljubav za Rim kao „Večni grad“ - sveto središte hrišćanstva, mesto groba Svetog Petra i katakombi, mesto hodočašća prepuno starih bazilika, crkava i kapela i vekovne hrišćanske umetničke baštine. Pošto je bio rimski biskup, bilo bi čudno da nije bio brižan za stanje „Večnog grada“ i da nije upotrebio sav uticaj koji je bio u njego-

voj moći da obezbedi njegovu sigurnost. Iako je istina da je Rim bio glavni grad nove države od 1870, na svakoj ulici ili trgu bili su vidljivi tragovi koji su podsećali na njegov položaj od davnina - kao srca univerzalne Katoličke crkve. Pačelijev zalaganje za Rim, u očima fašističke vlade, imalo je još jedan jednako važan razlog, očuvanje suverenog položaja Vatikana.⁹ Posle ulaska Italije u rat, Vatikan sa svojim skupom stranih diplomata zaraćenih i okupiranih zemalja, počeo je da liči na košnicu špijunaže. Bilo je poziva od vodećih fašista da se preuzme grad-država i da se ti strani „špijuni“ proteraju. Međutim, zbog svog zalaganja da se spreči bombardovanje „Večnog grada“, smatralo se da je Sveta Stolica činila fašističkoj vladi korisnu uslugu, dajući Musoliniju osnovu da osigura imunitet Vatikana od mešanja ili upada. Italijanska vlada će jednom, izraziti svoju zahvalnost.¹⁰ Tako su Pačelijevi naponi da se Rim proglasi otvorenim gradom bili dokazi stalnog prioriteta: očuvanje Vatikana i papstva. Ali za to nikako nije mogao da traži od Ozborna da se zalaže u Londonu. Pa ipak, Britance je ljutio Pačelijev stav odbijanja da osudi bombardovanje civila u Engleskoj, što je bila politika koju je Pačeli prihvatio težeći strogoj neutralnosti.

Stvari su došle do vrhunca sredinom novembra 1940, kada su engleski grad Koventri i njegova stara katedrala bili teško oštećeni od bombardovanja. Ozborn je tražio od Pačelija da osudi ove napade, ali rezultat njegovih napora bila je poseta portugalskog ambasadora Forin ofisu, koji je tražio da Britanci ne bombarduju Rim u znak odmazde. Ponižavajuća priroda ovog apela, razljutila je londonske zvaničnike i zaustavila ih u nameri da ponovo zamole papu da osudi vazdušne udare Luftvafea. „Tražio bih“, pisao je Vensitart, „da Ozborn za uzvrat postavi pitanje, a ne pruži istovremeno priliku koju bi papa iskoristio da kaže ‘Dobro, ja ću osuditi bombardovanje engleskih crkava, a vi ćete poštediti Rim.’ To bi bila najbednija moguća ponuda“.¹¹ Vensitart se nije morao brinuti jer do takve ponude nije došlo. Sve što je Pačeli bio spreman da uradi posle napada na Koventri, bilo je da u molitvi nejasno pomene neimenovane „razorene gradove i ubijene civile“.

Delom iz pakosti, ali pre svega iz diplomatskog žara, London je sada tražio od Ozborna da zahteva da se Vatikan noću što bolje osvetli kako bi se izbeglo predstojeće bombardovanje RAF-a sa Malte (što je moglo navesti na zaključak da će osvetljena Crkva sv. Petra navoditi bombardere da gađaju Rim). Nadbiskup Tardini je odgovorio da je predlog bio „detinjast“ na šta je Ozborn odmah odgovorio: „Nepraktično da, ali ne i detinjasto!“ Potom ga je Tardini podsetio na nešto što su izgleda i Ozborn i London bili zaboravili: da Vatikan dobija struju od Italije. Tardini je dodao da će Musolini i Hitler biti oduševljeni ukoliko RAF bude bombardovao Rim, jer će to za Sile osovine biti neposredan propagandni uspeh. Ozborn kao da je ozbiljno shvatio ovo razmišljanje, jer je počeo da podseća London na njega. Njegova podsećanja postala su sve učestalija kako je RAF dobijao naredbe da priprema napade na italijanske gradove kao odgovor na očekivano bombardovanje Atine u Musolinijevoj vojnoj kampanji na Grčku.

Kako se rat odužio, Pačelijeve molbe u ime svetosti Rima postajale su sve snažnije, kao što su bili i njegovi pokušaji da se grad službeno proglasi otvorenim. Takav potez bi podrazumevao da Musolini preseli svoju vladu iz glavnog grada, zajedno sa vojnim ciljevima. Godine 1942, mnogo se govorilo o tom planu i čak ga je podržao italijanski kralj, ali od toga nije bilo ništa sve do sedmica koje su prethodile savezničkom oslobađanju Rima. Pačelijevi neprestani pokušaji da ubedi Saveznike da poštuju svetost Rima uspeali su u većem delu rata, mada grad nije ostao potpuno netaknut. Njegovi naponi skupo će ga koštati u očima istorije.

ZLOČINAČKI REŽIM KATOLIČKE HRVATSKE

Pačeli i zvaničnici u Državnom sekretarijatu bili su ubedeni, kao što su to bile i vlade širom Evrope, da je rat između Nemačke i Sovjetskog Saveza bio samo pitanje vremena. S obzirom na mogućnost da se Evropa nađe pod Staljinovom čizmom i obilje dokaza o sovjetskoj nameri da uguši hrišćanske crkve, neki članovi Kurije su gledali na Musolinijevu kampanju na Balkanu

oktobra 1940, sa izvesnom dozom optimizma, pošto se u tom kontekstu Jugoslavija smatrala kao poslednji grudobran za Italiju i Sredozemlje. Međutim, Musolinijev neuspeh da porazi Grke, značio je da je Hitler morao da mu pritekne u pomoć. Da bi dobio prolaz do Grčke, Jugoslaviju je trebalo ubediti da se pridruži Silama osovine. Pakt između Nemačke, Italije i Jugoslavije potpisan je u Beču, 25. marta 1941. Dva dana kasnije, grupa srpskih nacionalista preuzela je vlast u Beogradu, ukinula regentstvo i objavila da je Jugoslavija stala uz zapadne demokratije. Čerčil je iz Londona izjavio da su Jugosloveni povratili svoju „dušu“.

Za odmazdu, Hitler je napao Jugoslaviju 6. aprila, i istovremeno započeo napad na Grčku, bombardujući otvoreni grad Beograd i ubijajući pet hiljada civila. Čim je Vermaht ušao u Zagreb, 10. aprila, hrvatskim fašistima je dozvoljeno da proglašene nezavisnu Hrvatsku. Narednog dana, Italija i Mađarska (još jedna fašistička država) udružile su snage sa Hitlerom u podeli jugoslovenskog kolača. 12. aprila, Hitler je izneo plan o podeli Jugoslavije, dajući „arijevski“ status nezavisnoj Hrvatskoj pod Antom Pavelićem, koji je čekao razvoj događaja pod pokroviteljstvom Musolinija u Italiji. Pavelićeva grupa, ustaše (od glagola ustati), suprotstavljala se stvaranju južnoslovenskog kraljevstva posle Prvog svetskog rata i planirala je nemire i sabotaže iz sigurnog utočišta Italije: Pavelić je bio taj koji je skovao zaveru za ubistvo kralja Aleksandra 1934. Musolini je dozvolio Paveliću da koristi logore za obuku na udaljenom eolskom ostrvu, kao i pristup Radio Bariju za propagandne emisije preko Jadrana.

To je bila pozadina kampanje terora i istrebljenja koju su sprovodile hrvatske ustaše nad dva miliona srpskih pravoslavni hrišćana i manjim brojem Jevreja, Roma i komunista, između 1941. i 1945. Čin „etničkog čišćenja“ pre nego što je taj strašni izraz ušao u modu, bio je pokušaj da se stvori „čista“ katolička Hrvatska putem prinudnog preobraćanja, deportacija i masovnih istrebljenja. Tako su strašna bila mučenja i ubistva da su čak i okoreli nemački vojnici zabeležili svoj užas. U poređenju sa nedavnim krvoprolicima koja su se u vreme pisanja ove knjige de-

šavala u Jugoslaviji, Pavelićeva klanja pravoslavnih Srba ostaju jedan od najstrašnijih civilnih masakra poznat u istoriji.

Važnost tih događaja za ovu priču zasniva se na tri činjenice: saznanje Vatikana o zločinima, Pačelijev propust da iskoristi svoje dobre usluge da interveniše i saučesništvo u konačnom rešenju koje je planirano u severnoj Evropi.

Istorijsko nasleđe koje je opravdavalo stvaranje NDH (Nezavisne države Hrvatske) bilo je kombinacija starih lojalnosti papsstvu koja idu unazad hiljadu trista godina, i osećaj goruće mržnje prema Srbima za navodne prošle i sadašnje nepravde. Hrvatski nacionalisti su gajili mržnju protiv srpske premoći koja ih je navodno isključivala iz profesionalnih službi i jednake mogućnosti u obrazovanju. Srbi su bili krivi, kako su to smatrali Hrvati, što su favorizovali pravoslavnu veru, ohrabivali šizmu među katolicima i sistematski kolonizovali katolička područja pravoslavnim Srbima. I Srbi i Hrvati su stavljali znak jednakosti između etničkog i verskog identiteta: pravoslavni Srbi naspram katoličkih Hrvata. U isto vreme, Jevreji u regionu bili su osuđeni na osnovu rasne pripadnosti kao i zbog svojih veza sa komunizmom, slobodnim zidarima i navodnog ohrabrivanja abortusa.

Pačeli je odlučno podržao hrvatski nacionalizam i potvrdio ustaško poimanje istorije, novembra 1939, kada je grupa hrvatskih hodočasnika došla u Rim da se založi za kanonizaciju hrvatskog franjevačkog mučenika Nikole Tavelića. Hrvatski primas, nadbiskup Alojzije Stepinac, predstavljao je hodočasnike i govorio u papinom prisustvu. U svom odgovoru, Pačeli je upotrebio epitet koje je na Hrvate primenio Lav X: „predstraža hrišćanstva” - kao da Srbi, pravoslavne vere u staroj šizmi protiv Rima, nisu imali pravo da sebe nazivaju hrišćanima. „Nada u bolju budućnost izgleda da vam se smeši”, rekao im je Pačeli u obraćanju punom strašne ironije, „budućnost u kojoj će odnosi između Crkve i države u vašoj zemlji biti sređeni na skladan način u korist i jednog i drugog”.¹²

Granice nove države obuhvatale su Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu, Hercegovinu i veliki deo Dalmacije. Od 6.700.000 sveukupnog broja stanovništva, 3.300.000 su bili Hrvati (inače katolici), 2.200.000 Srbi pravoslavci, 750.000 muslimani, 70.000 protes-

tanti i nekih 45.000 Jevreja. Postojanje protestantske nemačke manjine nije predstavljalo problem za ustaško vođstvo, niti, što je bilo neobično, velika enklava muslimana. Ali pravoslavni Srbi su bili suočeni sa „radikalnim rešenjem“, kao i Jevreji koji su odmah označeni za odstranjivanje.

25. aprila 1941, Pavelić je doneo ukaz da se zabranjuju sva privatna i javna izdanja na ćirilicnom pismu (koje koriste pravoslavni Srbi). U maju, objavljeni su antisemitski zakoni u kojima se o Jevrejima govorilo na rasistički način, između ostalog i zabranom da se žene arijevkama. U njima je bila pokrenuta „arijanizacija“ birokratije, profesija i jevrejskog kapitala. Istog meseca, prvi Jevreji su deportovani iz Zagreba u koncentracioni logor u Danici.¹³ U junu, zatvorene su osnovne škole i predškolske ustanove pravoslavnih Srba.

U ovoj za Srbe opasnoj, novoj situaciji, postavilo se pitanje: ukoliko život zbog toga što je neko pravoslavac postane neizdržljiv, zašto ne preći u katoličanstvo? Nekoliko sedmica po osnivanju hrvatske države, katolički župnici su počeli da prizivaju pravoslavne Srbe u Katoličku crkvu. Međutim, 14. jula 1941, očekujući selektivnu politiku preobraćanja i njen krajnji cilj - genocid, hrvatsko Ministarstvo pravde obavestilo je biskupe da „hrvatska vlada ne namerava da prihvati u Katoličku crkvu sveštenike ili učitelje ili, rečju, bilo koga od intelektualaca - uključujući tu bogate pravoslavne trgovce i zanatlije - pošto će određene naredbe u vezi sa njima biti donete kasnije, i takođe kako oni ne bi naškodili ugledu katoličanstva“.¹⁴ Neizgovorena sudbina ovih pravoslavnih Srba, unapred odbačenih iz budućeg programa prisilnog preobraćanja, bila je deportacija i uništenje. Ali u ludučkom krvoproliću koje je usledilo, čak ni katoličko pokrštenje nije moglo da obezbedi imunitet.

Od početka, javne delatnosti i stavovi u vezi sa etničkim čišćenjem i antisemitskim programom bili su dobro poznati katoličkom episkopatu i Katoličkoj akciji, laičkim organizacijama koje je Pačeli tako snažno podržavao kao papski nuncije u Nemačkoj i kao kardinal državni sekretar. Ove rasističke i antisemitske mere bile su takođe poznate i Svetoj Stolici, pa time i Pačeliju, u trenutku kada je pozdravljao Pavelića u Vatikanu.

Ova dela bila su poznata, štaviše, baš u trenutku kada su tajne diplomatske veze bile uspostavljene između Hrvatske i Svete Stolice. Središnja odlika ovog u suštini verskog rata bila je prisvajanje ispražnjenih ili otetih pravoslavnih crkava od hrvatskih katolika. O tom problemu se raspravljalo u Kuriji i dogovorena su pravila ponašanja.

Ali od samog početka bilo je i drugih zločina o kojima su se vesti širile brzo od usta do usta.¹⁵ Uskoro je bilo jasno, da Pavelić nije baš slika i prilika Himlera i Hajdriha, pošto nije imao njihovu hladnokrvnu sklonost za birokratiju sistematskog masovnog ubijanja; ali ustaško rukovodstvo je krenulo u masakre sa surovim i nasumičnim varvarizmom koji teško da ima premca u istoriji.

Od italijanskog pisca Karla Falkonija naručeno je početkom šezdesetih da napiše priču o hrvatskom masakru Srba, Jevreja i drugih. Njegova istraživanja u odgovarajućim jugoslovenskim arhivima i onome što je bilo dostupno u vatikanskim izvorima u to vreme bila su mučna.¹⁶ On je otkrio sledeće primere široko rasprostranjenih zločina izvršenih u Hrvatskoj, počev od proleća 1941.

28. aprila, jedna grupa ustaša napala je šest sela u okrugu Bjelovara i odvela 250 muškaraca, uključujući i učitelja i pravoslavnog sveštenika. Žrtve su morale da iskopaju jarak, a onda su vezane žicom i žive zakopane. Nekoliko dana kasnije, u Otočcu, ustaše su skupile 331 Srbina, zajedno sa lokalnim sveštenikom i njegovim sinom. Ponovo su žrtve morale da iskopaju svoje vlastite grobove, pre nego što su ih pobili sekirama. Izvršiocima ovog zločina sačuvali su sveštenika i njegovog sina do kraja. Sveštenik je morao da očita molitvu za umiruće, dok je njegov sin raskomadnan. Onda su sveštenika mučili, čupali mu kosu i bradu, iskopali mu oči.

Konačno su ga živog odrali.

14. maja, u mestu Glini, stotine Srba je dovedeno u crkvu kako bi prisustvovali obaveznoj službi zahvalnosti za stvaranje NDH. Kad su Srbi ušli u crkvu, grupa ustaša je ušla sa sekirama i noževima. Zatražili su od svih prisutnih da pokažu potvrde o pokrštanju. Samo dvoje je imalo tražene dokumente i oni su

bili oslobođeni. Vrata crkve su zatim bila zatvorena i ostali su iskasapljeni.

Četiri dana nakon masakra u Glini, Pavelić, takozvani Poglavnik, otišao je u Rim da potpiše (pod pritiskom Hitlera) državni ugovor sa Musolinijem, koji je davao Italiji pravo da uzme hrvatske okruge i gradove na dalmatinskoj obali. Tokom te iste pose- te, Pavelić je imao audijenciju „odanosti" kod Pija XII u Vatika- nu, i Nezavisna država Hrvatska je de facto priznata od Svete Stolice. Opat Ramiro Markone, iz benediktinskog samostana Monteverdine, odmah je naimenovan za apostolskog legata u Zagrebu. Nema dokaza da su Pačeli ili Državni sekretarijat znali za zločine koji su već počeli u Hrvatskoj u proleće 1941. Jasno je da je brzo de facto priznanje (u toku rata Vatikan je izbegavao priznavanje novih država) dugovalo više položaju Hrvatske kao bastiona protiv komunizma nego potvrdi njene ubilačke politi- ke. Bez obzira na to, od samog početka se znalo da je Pavelić bio totalitarni diktator, lutka u rukama Hitlera i Musolinija, da je izdao niz rasističkih i antisemitskih zakona, da je bio sklon prisilnom preobraćanju iz pravoslavlja u katoličanstvo. Iznad sve- ga, Pačeli je bio svestan da nova država nije bila, kako je to napi- sao Džonatan Steinberg, „rezultat herojskog ustanka Naroda Božijeg, već spoljne intervencije". Nezavisna država Hrvatska, kao što je poznato u celom svetu, bila je posledica snažnog i nezakonitog Hitlerovog i Musolinijevog napada i aneksije Kralje- vine Jugoslavije (koja je imala zvanične diplomatske veze sa Vati- kanom). Tu je sad bio Pačeli koji je držao Pavelićevu ruku i da- vao mu svoj papski blagoslov.

Proći će vreme dok Sveta Stolica ne sazna za zločine. Ali deta- lji o masakrima Srba i praktična eliminacija Jevreja i Roma bila je poznata od početka, a i kasnije, hrvatskom katoličkom sve- štenstvu i episkopatu. Zaista, sveštenici su često u tome vodili glavnu reč.¹⁷

Brojke su gotovo neverovatne. Prema poslednjoj pouzdanoj proceni, 487.000 pravoslavnih Srba i 27.000 Roma masakrirano je između 1941. i 1945, u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Uz to, oko 30.000 od populacije od 45.000 Jevreja bilo je ubijeno; 20.000 do 25.000 u ustaškim logorima smrti i još 7.000 deportovano je u

gasne komore.¹⁸ Kako je bilo moguće da uprkos strogo autoritarnim odnosima sile između papstva i lokalne Crkve - odnosu moći na čijem je uspostavljanju Pačeli toliko radio - nije bilo pokušaja iz vatikanskog centra da se zaustavi ubijanje, prisilna preobraćanja, otimanje pravoslavnih imanja? Kako je bilo moguće da onda kada su zločini postali opštepoznati unutar Vatikana, kao što će se videti, Pačeli nije odmah i bez okolišanja odvojio Svetu Stolicu od delovanja ustaša i osudio zločince?

VATIKAN POZNAJE PRILIKE U HRVATSKOJ

Od samog početka, nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac (čija je beatifikacija u Rimu u toku), u potpunosti se slagao sa opštim ciljevima nove hrvatske države, i radio na tome da je prizna papa. On je lično posetio Pavelića 16. aprila 1941. i slušao dok je novi vođa izjavio da neće „biti tolerantan“, kako je zapisao Stepinac u svom dnevniku, „prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi pošto, kako on vidi stvari, to nije Crkva već politička organizacija“. Zbog toga je Stepinac pomislio da je „Poglavnik bio iskreni katolik“.¹⁹ Istog dana, Stepinac je priredio večeru za Pavelića i vodeće ustaše kako bi proslavio njihov povratak iz izgnanstva. 28. aprila, na sam dan kada je 250 Srba bilo masakrirano u Bjelovaru, sa katoličkih predikaonica pročitano je Stepinčevo pastirsko pismo u kome su se pozivali sveštenici i vernici da sarađuju sa vođom.

Kako je Stepinac mogao da bude tako naivan i da ne shvati šta je takva saradnja mogla da znači? Početkom juna 1941, nemački generalni opunomoćenik akreditovan u Hrvatskoj, Edmund Glez fon Horstenau, izjavio je da su, prema pouzdanim izveštajima od nemačkih vojnih i civilnih posmatrača, „ustaše pobesnele“.²⁰ Sledećeg meseca, Glez je izvestio o neprijatnosti koju su imali Nemci kada su sa „šest bataljona pešadije“ bespomoćno posmatrali „slepi, krvavi bes ustaša“.

Sveštenici, po pravilu franjevci, rukovodili su masakrima.²¹ Mnogi su išli naoružani i sa žarom ubijali. Sveštenik Božidar Bralo, poznat po tome što je stalno nosio mašinku, optužen je da je plesao oko tela 180 masakriranih Srba na Alipašinom mostu. Pojedini franjevci su ubijali, palili kuće, pljačkali sela i pustošili

bosansku zemlju, predvođeci ustaške bande. U septembru 1941, italijanski reporter pisao je o franjevcu koga je video južno od Banjaluke, gde predvodi bandu ustaša sa raspećem u rukama.

U Ministarstvu inostranih poslova u Rimu, postoje fotografije zločina: žena sa odsečenim dojčkama, iskopanim očima, osakaćenih genitalija; kao i oruđa kasapljenja: noževa, sekira, kuka za meso.²²

A kakav je bio stav i reakcija italijanskih snaga u regionu? Na neki način sličan reakciji trupa Ujedinjenih nacija u Jugoslaviji u nešto skorijoj istoriji (mada sa očiglednim razlikama): bespomoćnost i zaprepašćenost. Ograničena svojim savezništvom sa nacističkom Nemačkom i ratnim prilikama, italijanska vojska je imala ograničenu slobodu delovanja. Pa ipak, procenjuje se da su do prvog jula 1943, Italijani zaštitili 33.464 civila u njihovoj jugoslovenskoj sferi uticaja, od kojih su 2.118 bili Jevreji.²³ Falkone je mislio da je humanost Italijana u tom pogledu možda bila posledica delom pritiska Vatikana, iako on tvrdi da su dokazi „nepotpuni i nejasni”.²⁴ Široka istraživanja i procene Džonatana Steinberga o italijanskom oklevanju da se angažuju u deportaciji i uništavanju, ne ide u prilog takvoj pretpostavci. U dirljivom rezimeu o složenom fenomenu italijanskog humanizma u Jugoslaviji između 1941. i 1943, Steinberg tvrdi: „Dug proces koji je započeo spontanijama reakcijama pojedinih mladih oficira u proleće 1941, koji nisu mogli da stoje i gledaju hrvatske koljače kako kolju Srbe i Jevreje, muškarce, žene i decu, završio se 1943, sa nekom vrstom nacionalne zavere da se osujeti mnogo veća i mnogo sistematičnija brutalnost nacističke države... On se zasnivao na izvesnim pretpostavkama o tome šta je značilo biti Italijan.”²⁵

Mnogo se govorilo u posleratnom periodu o ličnoj svetosti nadbiskupa Stepinca, hrvatskog katoličkog primasa, i njegovim protestima protiv progona i masakara. Ipak, čak i kad bi se povećalo u njegovu nevinost u pogledu oprosta ubilačke rasne mržnje, jasno je da su on i episkopat odobrili da se nepoštovanje verske slobode izjednači sa saučesništvom u nasilju. Stepinac je napisao dugačko pismo Paveliću u kome je govorio o nasilnom pokršćavanju i pokoljima, a koje je 1946. pisac Hubert Batler pre-

veo iz prepisa u Zagrebu. Tu se navodi mišljenje njegove braće biskupa, sva sa odobravanjem, zajedno sa pismom katoličkog biskupa Mostara, dr Mišića, kojim se izražava istorijska želja da Hrvatski episkopat odobri masovno preobraćanje u katoličanstvo.

Biskup počinje izjavom da „nikada nismo imali tako povoljnu priliku kao sada da pomognemo Hrvatskoj da spase bezbrojne duše“. On oduševljeno piše o masovnom pokrštavanju. A zatim kaže da odbacuje „uska shvatanja“ vlasti koja hvata čak i preobraćenike i „lovi ih kao robove“. On nabroja poznate masakre majki, devojaka i dece ispod osam godina, koji su dovedeni na brdo i „živi bačeni...u duboke provalije“. Onda daje zapanjujuću izjavu: „U parohiji Klepca, sedam stotina šizmatika iz susednih sela bilo je zaklano. Potprefekt Mostara, g. Bajić, musliman, javno je izjavio (kao državni činovnik trebalo je da ćuti) da je samo u Ljubinju sedam stotina šizmatika bačeno u jednu jamu.“²⁶

Pismo otkriva moralnu poremećenost prisutnu u ponašanju biskupa, koji su iskoristili poraz Jugoslavije od nacista da povećaju svoju moć i da prošire katoličanstvo na Balkanu. Jedan biskup za drugim, odobravaju pokrštavanje, dok priznaju da nema smisla da se čitavi tovari šizmatika bacaju u provalije. Nesposobnost biskupa da se odvoje od režima, da ga osude, da ekskomuniciraju Pavelića i njegove pajtaše, bila je posledica njihove neodlučnosti da propuste mogućnost koju su dobili zahvaljujući „povoljnoj prilici“ da izgrade katoličku tvrđavu moći na Balkanu. Isto oklevanje da se zanemare mogućnosti za ostvarenje katoličke premoći na Istoku, delili su Vatikan i Pačeli. Zaista, to je bilo isto oklevanje da se izgubi jedinstvena mogućnost „evangelizacije“ koja je navela Pačelija 1913-1914, da izvrši pritisak da se potpiše Srpski konkordat u nadi da će time stvoriti uporište latinske crkve u Istočnom hrišćanstvu, bez obzira na moguće posledice i opasnosti.

Pačeli je bio bolje obavešten o situaciji u Hrvatskoj nego o bilo kom drugom području u Evropi, van Italije, tokom Drugog svetskog rata. Njegov apostolski legat Markone, putovao je između Zagreba i Rima kako je hteo, i vojni avioni su mu stavljeni na raspolaganje da putuje u novu Hrvatsku. U međuvremenu,

biskupi, od kojih su neki sedeli u hrvatskom saboru, slobodno su opštili sa Vatikanom i mogli su da vrše svoje redovne ad limina posete papi u Rimu.²⁷ Za vreme tih poseta, pontifeks i odgovarajući članovi Kurije mogli su da se raspitaju o okolnostima u Hrvatskoj, što su oni zasigurno i činili.

Pačeli je imao i druge privatne načine da se obavesti, među kojima su bile dnevne radio emisije Bi-Bi-Sija. U toku rata, njih je brižljivo pratio i prevodio za papu ambasador Ozborn. Bi-Bi-Si je često slao izveštaje o situaciji u Hrvatskoj, od kojih je tipičan bio onaj od 16. februara 1942: „Najgori zločini se vrše u blizini zagrebačkog nadbiskupa. Krv braće teče kao reka. Pravoslavci se silom pokrštavaju u katoličanstvo i mi ne čujemo glas nadbiskupa koji izražava protest. Umesto toga, izveštava se o njegovom učešću u nacističkim i fašističkim paradama”.²⁸

Bujica uputstava hrvatskim biskupima od Kongregacije za Istočne crkve koja brine posebno za katolike istočnog obreda u tom regionu, ukazuje da je Vatikan znao za prisilna pokrštavanja od jula 1941. Dokumenti upućuju na insistiranje Vatikana da budući preobraćenici u katoličanstvo treba da budu odbijeni, ako traže pokrštenje iz pogrešnih razloga. Pogrešni razlozi bili su (dokumenti to podrazumevaju, iako se to ne kaže otvoreno) teror i izbegavanje smrti.

14. avgusta, predsednik Jevrejske zajednice Alatrija, pisao je kardinalu Maljoneu, moleći ga u ime hiljada hrvatskih Jevreja, „stanovnika Zagreba i drugih centara u Hrvatskoj koji su bez razloga uhapšeni, lišeni svoga vlasništva i deportovani”. Nastavio je da opisuje kako je šest hiljada Jevreja bačeno na pusto brdovito ostrvo, bez zaštite od nevremena, bez hrane i vode. Svi pokušaji da im se pomogne bili su „zabranjeni od strane hrvatskih vlasti”.²⁹ U pismu se moli za intervenciju Svete Stolice kod italijanske i hrvatske vlade. Nije zabeležen odgovor ili akcija od Svete Stolice.

30. avgusta 1941. papski nuncije u Italiji, monsinjor Frančesko Borgondini Duka, pisao je Maljoneu o neobičnom razgovoru koji je vodio sa hrvatskim kulturnim atašekom u Kvirinalu i sa dva hrvatska franjevca. Oni su govorili o oko 100.000 pravoslavaca pokrštenih u katoličanstvo, i nuncije ih je zapitao o pro-

testima za koje je čuo zbog „progona koje katolici čine pravoslavnima“. Ataše, „uz mnogo klimanja glavom od strane sveštenika“, pokušao je da razuveri nuncija u te priče, naglašavajući da „kako papa stalno govori sveštenicima i vernicima, katolici treba da slede učenje našeg Gospoda i da šire veru sredstvima ubedi- vanja, a ne nasiljem“.³⁰

Sledećeg meseca, Pavelićev specijalni ambasador, sveštenik Kerubin Šegvić, došao je u Rim da vidi šta se govorilo o režimu, kako bi predupredio nepovoljne „glasine“. U svojim odbranaškim memoarima, on se žalio na „nagoveštaje kleveta“ koje se čuju u Rimu o Hrvatskoj, i tvrdio da „je sve iskrivljeno ili izmišljeno. Napravili su od nas gomilu varvara i kanibala.“ Govorio je sa Đovanijem Montinijem (budućim Pavlom VI), koji je „tražio potpuno obaveštenje o događajima u Hrvatskoj. Ja sam sve detaljno ispričao. Slušao je sa velikim zanimanjem i pažnjom. Klevete su stigle do Vatikana i moraju su ubedljivo opovrgnuti.“³¹ Tako su zločini ili „klevete“ bili opštepoznati u Rimu u leto 1941, a Sveta Stolica je imala kanale kroz koje je Pačeli mogao da proveri i utiče na događaje.

Apostolski delegat, Ramiro Markone, koga je Pačeli izabrao da bude njegov lični predstavnik u Hrvatskoj, bio je amater koji kao da je kroz čitavu ovu krvavu epohu prošao poput mesečara. Šezdesetgodišnji benediktinac nije imao diplomatsko iskustvo i proveo je veći deo svog zrelog života predajući filozofiju na univerzitetu San Anselmo u Rimu. Njegov ambijent je bio samostan i učionica. Vreme u Hrvatskoj uglavnom je proveo učestvujući u ceremonijama, na ručkovima, javnim paradama, slikajući se pored Pavelića. Jasno je bilo da je bio izabran da smiruje i ohrabruje. Markonijeve diplomatske kolege sa hrvatske strane bili su Nikola Rušinović, doktor medicine, koji je radio u rimskoj bolnici i čovek koji je trebalo da ga zameni, papski komornik u Vatikanu, princ Ervin Lobković (češkog porekla). Ovi aranžmani bili su polutajni pošto je Sveta Stolica još uvek zvanično održavala diplomatske veze sa kraljevskom jugoslovenskom vladom u izbeglištvu.

Marta 1942, uprkos obilju dokaza koji su ukazivali na masovna ubistva, Sveta Stolica je ipak polako uspostavljala službene

odnose preko hrvatskih predstavnika. Montini je rekao Rušino-
viću: „Preporučite blagost vašoj vladi i vladinim krugovima i naši
odnosi će se sami urediti. Ako se ponašate ispravno, naši odno-
si će se sami uobličiti.“³² 22. oktobra 1942. Pačeli je primio prin-
ca Lobkovića u audijenciju. Prema prinčevim rečima, Pačeli „na
svoj uobičajeni, dobroćudni način“, rekao je „da se nada da će
me uskoro primiti u drugom svojstvu.“³³

U međuvremenu, krik za pomoć u ime progonjenih Jevreja u
Hrvatskoj, poslao je u Svetu Stolicu, Svetski jevrejski kongres i
Švajcarsku jevrejsku zajednicu, preko monsinjora Filipa Bernar-
dinija, apostolskog nuncija u Bernu. U povećem edmemoaru, od
17. marta 1942, manje od dva meseca posle Konferencije u Van-
zeu na kojoj je skicirano konačno rešenje, predstavnici pome-
nutih agencija dokumentovali su progone Jevreja u Nemačkoj,
Francuskoj, Rumuniji, Slovačkoj, Mađarskoj i Hrvatskoj. Organi-
zacije su se posebno brinule da papa iskoristi svoj uticaj u pos-
lednje tri zemlje, koje su bile vezane snažnim diplomatskim i
crkvenim vezama sa Svetom Stolicom - u Slovačkoj, na primer, u
to vreme predsednik je bio katolički sveštenik. U delu koji se tiče
Hrvatske, kaže se sledeće: „Nekoliko hiljada porodica bilo je ili
deportovano na pusto ostrvo u Dalmaciji ili zatvoreno u kon-
centracionim logorima... svi muškarci Jevreji poslani su u radne
logore gde im je dodeljeno da isušuju močvare ili da rade najpr-
ljavije poslove, gde su umirali u ogromnom broju.... U isto vre-
me, njihove žene i deca, slati su u drugi logor, gde su takođe, tr-
peli velike patnje.“³⁴

Edmemoar, čiji se rukopis čuva u Cionističkim arhivima u Je-
rusalimu, objavio je Saul Fridlender u svojoj zbirci dokumenata
o Pačeliju i Trećem rajhu. U oktobru 1998, Gerhard Rigner, pre-
živeli potpisnik memoranduma, otkrio je u svojim objavljenim
memoarima, „Ne jamais désespérer“,³⁵ da je Vatikan isključio
ovaj dokument iz jedanaest tomova objavljenih ratne građe -
ukazujući da, više od pola veka posle rata, Vatikan još uvek neće
da prizna šta je znao o hrvatskim zločinima u ranoj fazi konač-
nog rešenja, i kada je to saznao.

Tri šefa u Državnom sekretarijatu Vatikana - Maljone, Mon-
tini i Tardini - ukazivali su neprestano da su svesni protesta i

molbi za pomoć, ali njihovi razgovori sa Rušinovićem i Lobkovićem uvek su se svodili, kako je zapazio Falkoni iz dostupne dokumentacije, na nepromenljivi obrazac „simuliranog napada, strpljivog slušanja, velikodušnog popuštanja". Na isti način, tajni hrvatski diplomati u Vatikanu bili su više nego zadovoljni načinom na koji su vođena ova unakrsna ispitivanja: „Sve sam sredio", pisao je Rušinović posle jednog takvog sastanka sa Montinijem, „otkrivši neprijateljsku propagandu u istinskom svetlu. Što se tiče koncentracionih logora, rekao sam da bi bilo bolje da o tome dobije obaveštenja od Apostolske delegacije iz Zagreba... Strani novinari su pozvani da posete koncentracione logore... i kada su ih videli, izjavili su da se u logorima sasvim dobro može stanovati i da zadovoljavaju higijenske potrebe." Na kraju razgovora, kada je Rušinović kazao da sada ima pet miliona katolika u zemlji, Montini je rekao: „Sveti otac će vam pomoći, budite u to uvereni."³⁶

Vatikansko poznavanje pravog stanja stvari u Hrvatskoj početkom 1942, može se čak nazreti iz razgovora koji je Rušinović vodio sa francuskim kardinalom Eženom Tiseranom, slavističkim stručnjakom, a sada bliskim poverenikom Pačelijevim, uprkos njegovoj ranijoj rezervi po pitanju izbora u konklavi. „Znam pouzdano", rekao je Tiseran hrvatskom predstavniku 6. marta 1942, „da sami franjevci, kao na primer otac Šimić iz Knina, učestvuju u napadima na pravoslavni narod kako bi uništili Pravoslavnu crkvu. Na isti način uništili ste Pravoslavnu crkvu u Banjaluci. Znam sigurno da su se franjevci u Bosni i Hercegovini užasno ponašali, i to me boli. Takva dela ne bi smeli da čine obrazovani, kulturni, civilizovani ljudi, a kamoli sveštenici."³⁷ Tokom sledećeg susreta, 27. maja, Tiseran je rekao Rušinoviću da je, prema nemačkim procenama, „350.000 Srba nestalo", i da „u samo jednom logoru ima 20.000 Srba".³⁸

Međutim, što se tiče Pačelija on je i dalje bio raspoložen prema vođama i predstavnicima Pavelićevog režima. Značajan je spisak njegovih audijencija, osim onih već pomenutih. Julu 1941, primio je sto članova hrvatskih policijskih snaga predvođenih šefom zagrebačke policije. Šestog februara 1942, primio je jednu grupu ustaške mladeži koja je bila u poseti Rimu. Poz-

dravio je jednu drugu grupu predstavnika ustaške mladeži u decembru iste godine.

I tako je 1943, razgovarajući sa Lobkovićem, Pačeli „izrazio svoje zadovoljstvo zbog ličnog pisma koje je primio od našeg Poglavnika (Pavelića)". Kasnije, tokom razgovora, Pačeli je rekao da je „razočaran da, uprkos svemu, niko ne želi da prizna ko je pravi i glavni neprijatelj Evrope; istinski, zajednički vojni, krstaški pohod protiv boljševizma još nije započeo".³⁹

Ali, nije li Hitler započeo upravo takav krstaški pohod u leto 1941? Kroz Pačelijevu okolišne zaključke o komunizmu, nacizmu, Hrvatskoj i katoličkoj evangelizaciji Istoka počinjemo da razumevamo - iako ne i da opraštamo - njegovo ćutanje o hrvatskim masakrima.

PRAVOSLAVLJE I KOMUNISTIČKA OPASNOST 1941-1945.

Kada je Hitler započeo operaciju Barbarosa, šifrovano ime za invaziju na SSSR, 22. juna 1941, Pačeli se suočio sa složenim nizom nada i strahovanja. Jer iako je njegov „jedini, stvarni i glavni neprijatelj Evrope" morao da pretrpi poraz tokom leta te godine, nije se moglo pretpostaviti gde će se taj rat neminovno proširiti. Sa mogućnošću da Sovjetski Savez postane saveznik Britanije, pa vremenom i Sjedinjenih Država, pontifeks se suočio sa situacijom da prećutno podrži komunizam u ratu. A šta ako se Hitler spotakne i pretrpi poraz? Tada će Crvena armija doći na zapad, najavljujući novo mračno doba progona i razaranja hrišćanstva.

Ali šta, ako Hitler pobedi i postane gospodar Evrope; da li je Pačeli bio potpuno ubeđen da su između ova dva totalitarna zla nacisti bili bolji? Neki članovi Kurije, kao što je bio Tiseran, uvek su verovali da je nacizam veća opasnost. Pačeli je, kako se veruje, prihvatio to isto mišljenje već početkom 1942. „Da", rekao je jezuiti koji ga je posetio, „komunistička opasnost postoji, ali u ovom trenutku nacistička opasnost je ozbiljnija. Oni žele da unište Crkvu i da je gzaze kao žabu."⁴⁰

Međutim, postojale su i druge alternative u složenoj mešavini mogućnosti, uključujući tu i priliku za katoličku evangelizaci-

ju tragom neumoljive sile Vermahta, dok je napredovao ka Moskvi. To je pružalo izgleda da se okonča stari sukob između rimskog katoličanstva i istočnog pravoslavlja. Kakva duhovna moć bi mogla da se javi iz takvog novog, ujedinjenog hrišćanstva, kad se totalitarni divovi iscrpu u ratu?

Pre svega, izgledalo je kao da Vermaht pomaže u procesu evangelizacije. Kad je Ukrajina „oslobođena” juna 1941, nemačke filmske novosti i štampana propaganda su se usmerili na oživljavanje verske slobode na Istoku. Crkve koje su se koristile kao ateistički muzeji, magacini i klupske prostorije, ponovo su počele da se koriste u verske svrhe i bilo je dokaza o široko rasprostranjenosti verskoj obnovi u predvečerje sovjetskog poraza.

Franc fon Papen, bivši katolički vicekancelar, razmišljao je o mogućnostima za katoličanstvo u novoosvojenim oblastima. U tom smislu, nedugo posle invazije, on je poslao Fireru memorandum. Sredinom jula, Hitlerov odgovor nije ostavio ni trunku sumnje o neizvodljivosti takvog plana. „Ideja 'Starog Džokeja' o misionarskim aktivnostima ne dolazi uopšte u obzir”, navode se Hitlerove reči. „Kada bi se to uopšte uradilo, onda bi trebalo dozvoliti svim hrišćanskim veroipovestima da uđu u Rusiju, kako bi pobili jedni druge svojim raspećima.”⁴¹

Hitlerovi planovi bili su drugačiji. Upravo u to vreme, sredinom jula 1941, on je izjavio: „Hrišćanstvo je najteži udarac koji je ikada zadat čovečanstvu. Boljševizam je kopile hrišćanstva; oboje su čudovišni izdanak Jevreja.”⁴² Već je kovao zaveru kako da uništi različite Crkve. „Rat će se završiti”, izjavio je u decembru, „a meni kao poslednji zadatak ostaje da rešim pitanje Crkve. Tek tada će nemački narod biti potpuno bezbedan... U svojoj mladosti imao sam viziju: dinamit! Danas vidim da je ne mogu prelomiti preko kolena. Ona se mora odseći kao gangrenozni ud.”⁴³

Otuda je propaganda verski prijateljski nastrojenih nemačkih osvajača brzo iščezla, dok je sam Hitler odlučno odbacio ideju katoličkog prozelitizma na Istok. Novembra 1941, Hitler je izdao naredbu preko Martina Bormana da do „daljeg ništa ne sme da se objavi o verskoj situaciji u Sovjetskom Savezu”.⁴⁴

Papen nikada u životu neće priznati da je njegovo početno oduševljenje za ponovnu evangelizaciju Sovjetskog Saveza bilo inspirisano iz Vatikana. Pa ipak, odeljenje za misionarski rad na Istoku - Kongregacija za Istočne crkve, pod kardinalom Eženom Tiseranom - postojala je pri Vatikanu. Tiseran je došao iz Lorene u Francuskoj, i smatrali su ga osobenjacom u Kuriji zbog njegove nezavisnosti i otvorenosti. Karlo Falkoni ga je opisao kao „Princa Crkve, ali sa profanim i svetovnim rasuđivanjem, za koga je politika gotovo sve i za koga se svet deli na saveznike i neprijatelje. Sveštenik se retko javlja u politici, ali kad se pojavi njegove reči gore kao užareni čelik.“⁴⁵ Upravo je Tiseran bio taj koji je u privatnom pismu kardinalu Emanuelu Siaru u Parizu, maja 1940, izjavio: „Bojim se da će istorija prigovoriti Svetoj Stolici što je njena politika bila da sebično koristi pogodnosti i ništa drugo.“⁴⁶

Tiseranove aktivnosti u oblasti evangelizacije na istoku počele su da se spominju u diskusijama nacista već jula 1940. Alfred Rozenberg, antikatolički šef novog Ostministerium-a ili Ministarstva za Istok, odmah je zabranio ulazak misionara u „oslobođene“ oblasti na istoku. A Rajnhard Hajdrih, šef Glavne službe bezbednosti Rajha (Reichssicherheitshauptamt-RSHA), posvetio je posebnu pažnju osujećenju namera i ciljeva Vatikana. U memorandumu, pod naslovom „Nove taktike u delovanju Vatikana u Rusiji“, datiranom na 2. jul 1941, Hajdrih je saopštio ministru inostranih poslova da je Vatikan uobličio novi plan, koji je nazavao „Tiseranov plan.“ S obzirom da je Nemačka bila u ratu sa Sovjetskim Savezom, nastavio je, Sveta Stolica je odlučila da koncentriše čitavu svoju vatikansko-rusku politiku na Slovačku i Hrvatsku. Prema Hajdrihu, ideja je bila da se vrbuju prekobrojni kapelani, koji će se popuniti iz redova španskih i italijanskih sveštenika, da prate jedinice koje se bore na Istočnom frontu. Ovi tajni sveštenici trebalo je da budu angažovani u sakupljanju obaveštenja, tražeći prilike da uspostave katoličanstvo na tragu nemačkog napredovanja. Hajdrih je zaključio: „Neophodno je sprečiti da katoličanstvo stvarno profitira od rata u novoj situaciji koja se razvija u ruskom području osvojenom nemačkom krvlju.“⁴⁷

Hitler se zabrinuo zbog širenja političkog verskog katoličanstva u novom Lebensraum (životnom prostoru) Rajha, zbog čega je 6. avgusta i 6. oktobra, izdao dva naređenja kojim su se zabranjivale sve aktivnosti Crkve u interesu lokalnog stanovništva. Naređenje od 4. septembra tražilo je od komandanata da obaveste visoku vojnu komandu o „pojavi bilo kakvog znaka aktivnosti Vatikana u Rusiji”.⁴⁸

Hajdrihovo obaveštenje bilo je samo donekle tačno, ali Pačelijeva „istočna politika” bila je složenija nego što je nacističko razumevanje tzv. Tiseranovog plana dopuštalo. Stvarno je postojao dugoročan plan za uvođenje katoličanstva u Sovjetski Savez, ali ne kardinala Tiserana već Pija XI, sa znatnim učešćem Pačelija u tome. Vatikan je naučio lekciju početkom dvadesetih, posle nameštenih suđenja katoličkim vođama u Moskvi 1923, da je nemoguće napraviti dogovor sa boljševicima. Kada je bio nuncije u Berlinu, Pačeli je pokušao pregovore sa sovjetskim diplomatama, ali od toga nije bilo ništa. (Kao što smo ranije videli, on je imao duboko neprijateljski stav prema sovjetskom komunizmu, ili boljševizmu, kada se 1919, našao i suočio sa „Crvenim terorom” u minhenskoj nuncijaturi. Njegov stav postao je još ogorčeniji i nepomirljiviji u potonjim godinama dok je posmatrao progon katolika u „Crvenom trouglu” Rusije, Meksika i Španije.)

Godine 1925, većina biskupa latinskog obreda u Sovjetskoj Rusiji bilo je proterano, zatvoreno ili pogubljeno. Te godine, Pije XI je uputio francuskog jezuitu Mišela D' Erbinjija u tajnu misiju u Rusiju kako bi kao biskup rukopoložio šest tajnih sveštenika. Na putu za Moskvu, D' Erbinji je boravio u Berlinu kod Pačelija koji ga je posavetovao i tajno rukopoložio za biskupa. D' Erbinjijeva misija je bila uspešna utoliko što je rukopoložio šestoricu tajnih ruskih biskupa, ali oni su svi otkriveni i uklonjeni.

Godine 1929, kada je Pačeli naimenovan za kardinala državnog sekretara, Pije XI je osnovao vatikansku „Komisiju za Rusiju”. Kasnije iste godine, on je na Vatikanskoj teritoriji otvorio „Ruski pontifikalni kolegijum”, poznatiji kao Rusikum, i „Rutenijski pontifikalni kolegijum”, gde su se polaznici obučavali za službu u Sovjetskom Savezu. Druge ustanove takođe su tajno

učestvovala u obučavanju ljudi za misiju u Rusiji, uključujući tu i opatiju iz Grota Ferata, blizu Rima, opatiju Ševtonj u Belgiji i opatiju Velehrad u Moravskoj. Neki od najmoćnijih redova Crkve - redemptoristi, asumpcionista, jezuiti i kler raznih redova u Poljskoj - napravili su svoje vlastite programe unutar plana za tajnu evangelizaciju u Rusiji. Tipičan za žar običnog župnog klera koji se dobrovoljno prijavio iz još daljih krajeva za misiju u Rusiji, bio je primer Džona Karmela Hinana, lokalnog župnika u okrugu Istočni London, koji će kasnije postati kardinal nadbiskup Vestminstera. Hinan je dobio dopust od svog lokalnog biskupa, i bez njegovog znanja (iako sa blagoslovom primasa Vestminstera, kardinala Hinlija), oputovao je u Rusiju 1932, preobučan kao trgovački putnik, noseći u svom prtljagu raspeće na rasklapanje, unutar lažnog nalivpera. Imao je brojne avanture, zaljubio se u svog tumača i konačno bio uhapšen; na kraju je uspeo da se izvuče iz nevolje i brzo vrati natrag u sigurnost svoje župe u Engleskoj.⁴⁹

Posle Hitlerove invazije na Sovjetski Savez 1941, sveštenici iz Rusikuma i Rutenijskog kolegijuma u Vatikanu, kao i dobrovoljci iz Poljske, Mađarske, Slovačke i Hrvatske, uputili su se na Istok. Putovali su kao vojni kapelani; neki su tvrdili da su civili mobilisani u nemačku vojsku; neki su dobili posao kao konjušari, brinući se za konje u nemačkoj Komandi za transport. Kada bi se našli u području koje je bilo pogodno za njihov misionarski rad, bilo gde od Baltika do Crnog mora, nastupali bi sami. Oni koji su stigli u nekadašnje katoličke krajeve (bilo latinskog, bilo istočnog obreda) mogli su se naći u neposrednoj i opasnoj potražnji, privlačeći stotine ljudi koji su godinama bili bez sakramenata. Većina je konačno uhvaćena i streljana kao dezerteri i špijuni ili su poslani u koncentracione logore. Oni koje su uhvatili Rusi završili su u gulazima. Do današnjeg dana nije objavljen spisak nestalih, uhapšenih ili pogubljenih.⁵⁰

Na taj način, Hajdrih u svom poimanju „Tiseranovog plana“ nije uspeo da shvati složenost Pačelijeve politike prema evangelizaciji Istoka. Suštinska odlika te politike bila je razlikovanje između katolika latinskog i katolika istočnog obreda (unijata), ponekad poznatih kao vizantijski ili orijentalni obred. Unijati su

imali dosta sličnosti sa „šizmaticima" pravoslavnog hrišćanstva, i u nekim područjima, kao što je Ukrajina, unijatskim sveštenicima je bilo dozvoljeno da se žene u skladu sa praksom pravoslavne crkve. Kongregacija za istočnu crkvu kardinala Tiserana uglavnom se bavila katolicima koji su se držali istočne liturgije, ali koji su bili u zajednici sa papom. U nekim oblastima, latinski i istočni obred je postojao jedan uz drugi, kao u Ukrajini i naročito u novoj Hrvatskoj. „Tiseranov plan" uključivao je jačanje unijatske crkve, slanjem sveštenika i verskih i liturgijskih knjiga.

Međutim, za Pačelija, nova situacija katolika istočnog obreda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ponovo je podstakla ambiciozan san koji je namamio i njega i Kuriju 1913. u pregovore oko Srpskog konkordata: mogućnosti evangelizacije pod pokroviteljstvom oba obreda - latinskog i istočnog, oba lojalna pontifeksu - istočno, preko Rumunije u Ukrajinu i potom u Rusiju, i južno, u Grčku. Mogućnost da privuku na preobraćanje mase pravoslavnih „šizmatika", kroz njihovu blisku vezu sa katoličkim istočnim obredom, objašnjava Pačelijevu popustljivu politiku prema Paveliću i njegovom ubilačkom režimu. Da se on suprotstavio Pavelićevim prisilnim preobraćanjima, deportacijama i masakrima, sa osudama i ekskomunikacijama, postojanje hrvatskog mostobrana prema istoku došlo bi u opasnost. Strpljenje, popuštanje, šurovanje, bile su opcije koje je Pačeli očigledno izabrao.

Za Pačelija je ekumenizam imao samo jedno značenje: da razdvojena hrišćanska braća uvide grešku koju su počinili i da se vrate u punu zajednicu sa papom i Rimom. Godine 1940, nadbiskup Stepinac je rekao jugoslovenskom regentu princu Pavlu: „Najidealnija stvar za Srbe bila bi da se vrate veri svojih otaca, to znači, da spuste glavu pred Hristovim predstavnikom, Svetim ocem. Onda bismo konačno mogli da dišemo u ovom delu Evrope, jer bizantizam je igrao strašnu ulogu u istoriji ovog dela sveta."⁵¹ Izražavajući jasno ovaj cilj u svojoj enciklici Rim i Istočne Crkve (*Orientalis ecclesiae decus*, 23. aprila 1944), Pačeli se molio za uklanjanje „doba vekovnih prepreka" između Istočne i Rimske crkve, pošto „konačno sviće dan kada će biti samo jedno stado u jednom toru, svi poslušni i jedinstveni pred Isu-

som Hristom i njegovim vikarom na zemlji". To jedinstvo, tvrdio je, bilo je utoliko neophodnije što bi „Hristovi vernici radili zajedno u jednoj Crkvi Isusa Hrista, da bi mogli da predstavljaju zajednički, zbijeni, ujedinjeni i nepopustljivi front naspram svakodnevnih, sve žešćih napada neprijatelja vere".⁵²

Međutim, Pačelijeva ambicija za evangelizacijom Istoka, ne objašnjava njegovo ćutanje o uništavanju jevrejskog naroda u Hrvatskoj, ćutanje koje se može porediti sa njegovim propustom da uopšte govori u ime Jevreja Evrope. Ali pre nego što se okrenemo Pačelijevom odnosu prema holokaustu, treba nešto reći o vezama između ratnog ustaškog blaga i akcija Vatikana, što ima odjeka do današnjeg dana.

HRVATSKO ZLATO I ODESSA

Istraživanja koja su Saveznici vodili posle rata otkrivaju da je opljačkano blago ustaša koji su bežali, iznosilo oko 80 miliona dolara, od koga je dobar deo bio u zlatnicima.⁵³ Dokaz o dosluhu Vatikana sa ustaškim režimom podrazumeva i gostoprimstvo pontifikalnih verskih ustanova, i obezbeđivanje smeštajnih mogućnosti i sefova za pohranjivanje ustaškog blaga, od koga je jedan deo bio ukraden od žrtava uništenja - Srba i Jevreja.

Tokom rata, Kolegijum svetog Jeronima u Rimu postao je dom za hrvatske sveštenike koji su se teološki obrazovali pod sponzorstvom Vatikana. Kasnije, tu je bio smešten vrhovni štab posleratnog ustaškog podzemlja, koji je obezbeđivao bekstvo hrvatskim ratnim zločincima. Tu su ustašama davani lažni pasoši i identiteti kako bi izbegli da ih uhapsu Saveznici.⁵⁴ Vodeća ličnost Svetog Jeronima bio je hrvatski semenišni profesor, sveštenik Krunoslav Draganović, koga je američka obaveštajna služba opisala kao Pavelićev „alter ego". Draganović je stigao u Rim 1943, pod izgovorom da radi za Crveni krst, ali prema američkim obaveštajnim izvorima, njegova prava uloga bila je da usklađuje italijansko-ustaške akcije. Posle rata, bio je središnja ličnost u omogućavanju bekstva bivših ustaša u Južnu Ameriku, uglavnom u Argentinu. Onovremeni izvori CIA takođe navode, da mu je bilo omogućeno da pohrani arhive ustaških poslanstava unu-

tar Vatikana, kao i dragocenosti koje su iz Hrvatske izneli ustaše koji su bežali.⁵⁵ Sveštenik Draganović je radio sa američkom vojnom kontraobaveštajnom službom (CIC) kako bi organizovao bekstvo antikomunističkih špijuna i nacističkog ratnog zločinca Klause Barbija u Južnu Ameriku.⁵⁶ Barbi, kao šef Gestapoa u Lionu (1942-44) mučio je i ubijao Jevreje i članove francuskog pokreta otpora. Tokom hladnog rata, CIC je štitio Barbija i pomogao mu da stigne u Boliviju, pošto je živeo pod zaštitom Draganovića u Svetom Jeronimu od početka 1946, do kraja 1947. Tek nekoliko dana posle Pačelijeve smrti, 1958, sam Draganović je izbačen iz Kolegijuma svetoga Jeronima po naredjenju vatikanskog Državnog sekretarijata, što nagoveštava da je sveštenika lično štitio Pije XII, do samog kraja.⁵⁷

Ako je Pačeli zaslužan za to što je iskoristio vatikanske ekstrateritorijalne verske zgrade kao sigurne kuće za Jevreje tokom nemačke okupacije Rima, onda je jednako kriv što je iste zgrade iskoristio kao sigurne kuće za nacističke i ustaške zločince.

Međutim, nema dokaza da su Pačeli i Vatikan bili umešani u organizaciju poznatu pod imenom „Odesa” (Odessa), za koju se smatra da je finansirala i planirala bekstva brojnih nacističkih zločinaca u Južnu Ameriku. Izvesno je da je u slučaju Franca Štangla, komandanta Treblinke, nacistički simpatizer biskup Alojz Hudal pomogao lažnim papirima i mestom za skrivanje u Rimu. Napori uglednih novinara da povežu organizaciju „Odesa” sa Vatikanom i nacističkim zlatom, pokazali su se uzaludnim.

Gita Serenji u svojoj knjizi „U taj mrak” izjavljuje da postoja-
nje „Odesa” „nikada nije bilo dokazano.”⁵⁸ Ali ona naglašava da je važno da se ispitaju motivi pojedinaca, kakav je bio Hudal; on je bio isto toliko efikasan kao i bilo koja organizacija. Tri engleska novinara - Magnus Linklater, Izabel Hilton i Nil Ačerson - takođe su istraživali navode o „Odesi” u svojoj knjizi o Klausu Barbiju i nisu uspeli da dođu do dovoljno dokaza koji bi mogli da ih potkrepe. „Američka i engleska istraživanja stalno su donosila razočaravajuće rezultate.” Nešto kao „Odesa” možda je i postojalo, zaključuju autori, ali „nikada nije nađen dokaz da je „Odesa” bila neka čvrsta mreža”.⁵⁹

Svetost Pija XII

Kada je Pije XII počeo da prima pouzdane informacije o Konačnom rešenju, u proleće 1942, on je uprkos ponavljanim zahtevima od strane Saveznika i jevrejskih organizacija oklevao da progovori. Mučio se sve do 24. decembra, i tada je, na kraju poduže božićne emisije na radiju, pomenuo „one stotine hiljada koji su, bez svoje vlastite krivice, ponekad samo iz razloga svoje nacionalnosti ili rase, osuđeni na smrt ili postepeno uništenje”.¹ To je bila najpotpunija javna osuda koju je izrekao o Konačnom rešenju, u trenutku kada je otvoreno izrečena osuda mogla da ima uticaja.

Posmatrači onog vremena izneli su različite razloge ili motive i o njima se raspravljalo godinama. Bojažljivost, neodlučnost, naklonost prema nacistima, antisemitizam, opravdana opreznost iz straha od posledica; želja da se ostane nepristrasan kako bi se kvalifikovao kao budući mirotvorac; nepouzdanost obaveštenja; strah od širenja komunizma na račun manjeg zla - nacionalsocijalizma. Ali kako, sa ove udaljenosti, prodreti do svesti jednog tako krajnje ličnog, sebi okrenutog pape? Na početku, jedna mogućnost je da se ispita - bez sentimentalnosti, predrasuda ili neumesnog poštovanja - kakav se on pokazao kao papa za Crkvu svog doba. Jer, u njegovoj svesti, njegova ličnost je bila potpuno podređena onome što je za njega značilo biti vikar Hrista na zemlji. Ako je imao papski program, plan, kakav je on bio u odnosu na krizu svetskog rata i Hitlerov režim? Kakav je bio naspram Konačnog rešenja? To su krajnje važna pitanja kako bismo mogli da donesemo sud o njegovom reagovanju na holokaust.

Od svog detinjstva uronjen u kulturu i istoriju papstva, svestan tokom tridesetih da je izrazito papabilan (papabile), Pačeli

se nije zadovoljavao da ostane papa koji samo odgovara zahtevima koje donosi svetski rat. Znamo da je 1942, nastojao da prema programu bude veliki papa. Mnogo godina kasnije, kardinal Đuzepe Siri, koji je poznao Pačelija kao kardinala državnog sekretara, izjavio je da je Pije XII imao veliki plan o kome je razmišljao još dok nije postao papa.²

Prvo, Pačeli je gajio duhovnu ambiciju: težiti svetosti. Drugo, tražio je da produbi i proširi obim i moć svoje dužnosti u odnosu na Crkvu i svet. Treće, pokušao je da dâ istorijski doprinos nauci o Svetom pismu i reformi liturgije (formalne, zajedničke molitve katolika širom sveta). I četvrto, bio je odlučan, kao i sve velike pape u prošlosti, da ostavi fizički trag na zemlji; njegova ambicija je bila da iskopa kriptu svetog Petra u nadi da će naći kosti prvog biskupa Rima, što je bio zadatak koji je predao u ruke svom bliskom prijatelju, Ludvigu Kasu. Konačni cilj bio mu je, osim toga, da uradi nešto posebno, nešto spektakularno, za Devicu Mariju.

Prva i poslednja ambicija uključivale su njegovu ličnu viziju jedne odgovarajuće papske duhovnosti; druga i treća su ga uvukle u duboke teološke probleme sa dalekosežnim posledicama za ugled papstva. Tako, tokom najmračnijih dana 1941-1943, Pačelijeva energija i pažnja bile su podeljene između uglavnom duhovnih i teoloških aspiracija i njegovih dnevnih odgovornosti u vezi s ratnim događanjima.

Pačelijeva duhovnost bila je zasnovana na individualističkoj pobožnosti koju je gajio ceo život, i koja je bila stalno suprotstavljena profanom, svetovnom. Pačeli je bio vaspitan, kao što smo videli, na Imitaciji Hrista Tomasa a Kempisa. Razmišljanje, skrušenost, okrenutost sebi, pomirenost, čistota, jednostavnost, samoodbacivanje, uzdržanost: to su bile odlike koje je Pačeli očigledno negovao od svog detinjstva. One su bile podstaknute njegovim asketskim izgledom - prirodno mršav, bled kao pergament, izgledao je kao da stalno učestvuje u crkvenom ritualu. Poze koje je zauzimao tokom molitve, podsećale su na slike svetaca na vitražu.

U okruženju baroknog dekora Vatikana, njegova povučenost i jednostavnost izgledale su još skromnije, njegova iskrena zain-

teresanost za svoje posetioce, još više svetačka. Prema izveštajima za beatifikaciju, nije spavao više od četiri časa noću tokom svog pontifikata.³ Lišavao se običnih užitaka kao što je kafa, odbijao je grejanje u sred zime, proveo je mnoge časove, danju i noću, u opštenju sa Bogom - kao da se nalazio na vrhu planine ili možda u katakombama. Đovani Montini, budući Pavle VI, seća se da je prisustvovao Pačelijevoj molitvi u gluvo doba noći u grobnici papa, ispod Crkve sv. Petra. On je zabeležio sa divljenjem: „Nikada zajednica svetaca i duhovna genealogija naslednika Hrista nije imala, činilo mi se, dirljiviji izraz... Crkva, ta živa stvarnost, duhovna i vidljiva, prisutnija je više nego ikad.“⁴ Naslednici Hrista, a ne svetog Petra, omaška je u pisanju koja mnogo otkriva.

I dok su pape, pre i posle, smatrale usamljenost papstva mučenjem, Pačeli je izgleda u tome uživao. Za Pačelija nisu bili potrebni ni poželjni razgovori sa kolegama, konsultacije, kritikovanje stvari svetovnih međunarodnih odnosa, a kamoli svakodnevna politika Crkve. Iz svoje uzvišene kule sve je posmatrao sub specie aeternitatis. Carstvo duha u kome je živelo njegovo biće bilo je prava stvarnost, dok je „dolina suza“ sveta izgledala senkovita i efemerna, kako je često podsećao vernike, posmatrajući zaraćene strane kao sa velike visine i moralno ih izjednačavajući - Saveznike i Osovinu, demokratije i totalitarne države.

Usamljenost modernog papstva u to vreme, smatrala se kao mistična odlika papske uloge, nikako mana ili slabost. Kardinal Agostino Bea, Pačelijev ispovednik tokom deset godina, govorio je o Pačelijevoj samoći sa ushićenjem. Bio je, rekao je Bea (kao Lajber, takođe nemački jezuita), „u osnovi usamljen čovek u svojoj veličini i svom oštrom smislu za odgovornost i u tom pogledu, takođe, bio je usamljen u svojoj ličnoj ozbiljnosti i životu“.⁵

Pačelijeva vizija vlastite samoće bila je izražena na simboličan način u filmu koji je o sebi naručio u leto 1942. Čak i dok su vesti o konačnom rešenju stizale u Vatikan, on se dogovarao sa Luiđijem Gedom, predsednikom Katoličke akcije u Italiji, da napravi jednosatni film za ceo svet, pod naslovom Pastor Angelicus, u kome će se slikati „svakodnevni život pape i kako on

ispunjava proročanstvo irskog kaluđera Malakija, da će 262. naslednik svetog Petra biti nazvan imenom Anđeoski pastir".⁶

Film počinje i završava se kipom dobrog pastira-Pačelija i/ili Hrista - koji nosi jagnje na svojim plećima; nastavlja se kroz istorijsku priču o papinom uzornom životu od rođenja do krunisanja, posle čega slede scene o svakodnevnom životu i radu.⁷ Dve kratke sekvence pucnjave iz topova i potonuća broda ukazuju da je rat bio u toku. Tu su, zatim, isečci o vatikanskim zvaničnicima koji rade u službi za nestale osobe; milosrdne sestre koje se brinu za ranjenike. Ali film se zadržava i na vrtovima i lođama, mramornim holovima Grada Vatikana, veličanstvenosti bazilike svetog Petra. Na fonu velikih horova, sve je mirno; monsinjori i kardinali, u svojim sjajnim odorama, pokleknju i poklone se pred Vrhovnim pontifeksom. U jednoj sceni, on klizi u gaju starih maslina, čisto belo priviđenje, čitajući dokument; ne podižući pogled ulazi u svoju limuzinu, koja pozadi ima prestono sedište, dok šofer pada na kolena i krsti se. On pozdravlja kraljevsku porodicu Italije, kralj i princeze klanjaju se onom koji je iznad svih svetovnih kraljeva. U još jednom delu, on pozdravlja devojčice koje idu na prvu pričest i čvrsto drže ljiljane u ruci. Blistava bela mantija usred belih haljinica za pričest, nosi svoju poruku: pontifeks je izvor čistote. On širi ruke na način koji Tardini naziva gestom „prinošenja žrtve", blagosilja masu koja ga obožava. U ranim satima, u njegovoj kancelariji gori svetlo - budni papa koji nastoji da u svakom trenutku služi čitavom čovečanstvu, dok svet spava.

Mnogi su bili zavedeni tim osećanjem odvojenosti i bezvremenosti unutar tog svetovnog utočišta koje je bilo izdvojeno od kopna života. Za nekolicinu, međutim, manje romantična i možda manje impresivna, snažna harizma podsećala je posetio- ca na autosugestiju. Pisac Džon Gest, koji je sreo Pačelija za vreme rata, bio je zbunjen zbog „snažnog mirisa" koji je zračio od pape. „Ne miris u svetovnom smislu", nastavio je Gest, „ne slatkast ili uznemirujući na bilo koji način, već hladan, veoma čist miris... Neka vrsta predivnog mirisa rane jutarnje rose koji se gotovo može opisati kao iznenadni nedostatak bilo kog drugog mirisa... Moguće je da je to bila mašta; možda je to bio simpatič-

ki nervni nadražaj nosa kad su sva ostala čula izuzetno nadražena; moguće je, čak, da je to istinski i pravi 'miris svetosti'."⁸ Kako bilo, majka Paskvalina je svakodnevno umakala Pačelijeve ruke i maramice u antiseptični losion kako bi se izbegao rizik da se zarazi klicama u dodiru sa ljudima.

Tako je Pačelijeva papska svetost izgledala spolja. Čudna stvar je bila da je tako malo njih u to vreme primetilo nameštene poze pred okom kamere, gde bi moglo da leži poreklo Pačelijevog nadimka Anđeoski pastir.⁹ Povremeni posetioci Vatikana, štaviše, nisu bili svesni Pačelijevog insistiranja da niko ne sme da poremeti njegove dnevne šetnje u vrtovima (radnici koji bi se tu našli morali su da se sakriju u grmlje).

Ali kakav je bio moralni i duhovni sadržaj ispod površine?

Središte Pačelijeve lične svakodnevne duhovnosti bila je njegova odanost devici Mariji. Približavanjem rata, on se naročito okrenuo kultu Naše Gospe od Fatime. Ovo mesto postalo je svetilište posle niza Marijinih pojava koje su videla tri deteta u Portugaliji tokom Prvog svetskog rata, kao i zbog Marijinih poruka i tajni. Najbitnija sadržina poruka odnosila se na zahtev da vernik treba da se moli Mariji kako bi se izbegao svetski sukob, širenje komunizma i konačno uništenje sveta u holokaustu božanske kazne. Pije XI je podržao vizije iz Fatime, a diktatori Portugalije i Španije, Salazar i Franko, slavili su kult kao simbol fašističke solidarnosti koji je pozivao na okupljanje. Pačeli ne samo što je potvrdio ovo verovanje (kao što će to učiniti i Jovan Pavle II) već je takođe video i ličnu, mističnu vezu u okolnosti da je on postao episkop 13. maja 1917, na datum prvog pojavljivanja, što je kasnije postao dan slavljenja kulta. Godine 1940, preživeli svedok viđenja, sada redovnica koja je uzela ime sestra Lucija, pisala je Pačeliju, tražeći od njega, kao što je to naredila Devica, da posveti Rusiju Prečistom Bezgrešnom Srcu Marije.

Pačeli je tek 31. oktobra 1942, napravio uzdržanu aluziju na Rusiju i Devicu (izbegavajući da pomene Rusiju po imenu) u radio poruci Portugaliji, u kojoj se molio: „Za one... među kojima nije bilo doma gde nije viđena Tvoja prečasnica ikona ... da im donese mir i ponovo ih vrati u jedno stado.”¹⁰

Konačno, 8. decembra 1942, odgovorio je na Marijin zahtev prema pismu sestre Lucije, mada ne do kraja. Sakupivši četrdeset kardinala oko sebe u Crkvi sv. Petra, posvetio je ceo svet, a ne Rusiju, Bezgrešnom Srcu Marije (činjenica da se nije držao uputstava Device da kraja, smatra se da je kasnije dovela do širenja moći Sovjetskog Saveza tokom Hladnog rata). Kasnije, 1944, sestra Lucija je poverila Pačeliju čuvenu Treću tajnu Fatime, za koju se pričalo da sadrži datum trećeg svetskog rata, a koju će otvoriti papa koji bude vladao 1960. Pačeli je pohranio zapečaćeno pismo u tajni pretinac na svom stolu, gde je ono ostalo do njegove smrti. Kada je Jovan XXIII pronašao poruku 1960, pročitao ju je i neobjavljenju zakopao bez komentara, duboko u vati-kanski arhiv.

Značaj kulta Fatime daje Pačelijevom mišljenju primesu gnosticizma. On se zasniva na ideji o postojanju dvostrukog carstva mraka i svetlosti izvan „vela pojavnosti“, gde boravi božanstvo, devica Marija, Mihailo, i svi anđeli i sveci, nasuprot silama Princa tame i njegovih palih anđela, „koji lutaju kroz svet kako bi uništili duše“, kako je to papa Lav XIII stavio u molitvu koju treba izgovoriti na kraju svake mise. Ono što se u ovom našem svetu dešava, prema takvom viđenju stvari, zavisi od posredovanja Marije i njenog Sina da slomi moć Sotone kako bi se pobedio rat i nesloga. Uslovi mogućeg smirenja zasnovani su na Marijini-m otkrićima koje je papa proglasio autentičnim, i čija se moć tako smatra jednaka Marijinoj. Od kada je Pije IX definisao, bez pominjanja episkopske saglasnosti, dogmu o bezgrešnom začecu blažene device Marije 1854, postojala je bliska veza u svesti modernih papa između Marije i papske vlasti. Ukratko, razvoj ljudske istorije ne zavisi od delovanja i odgovornosti zajednice i društva, već od čudesnog Marijinog posredovanja koje podržava papstvo.

Takav pogled na svet, u izvesnom smislu, podudara se sa još jednim katoličkim kultom koji su prihvatile pape u prvoj polovini veka: kraljevstvo Hrista, obožavanje koje je posebno uvažavao Pije XI, a koje je Pačeli izneo u svojoj prvoj enciklici „Mrak na zemlji“. Drugi svetski rat, prema nekim tumačima kulta, predstavlja izazov sila Sotone Hristovom kraljevstvu, a Hristova po-

bednička suprematija privremeno je ukinuta.¹¹ U skladu sa izjavom jednog od Pačelijevih nećaka, u svedočenjima za beatifikaciju, papa je imao običaj za vreme rata, da izvodi neku vrstu egzorcizma kako bi isterao Đavola koji je, kako je verovao, boravio u Hitlerovoj duši. To je radio u gluvo doba noći u svojoj privatnoj kapeli, u papskim apartmanima.

PAČELI, MISTIČNO TELO I HOLOKAUST

Dok je negovao svoju ličnu duhovnost i svoju vezanost za kult Marije, Pačeli je, slično svojim ovovekovnim prethodnicima, smatrao sebe jedinim zaštitnikom magisteriuma - zvaničnog crkvenog učenja koje se prenosilo vekovima. Pačeli, koji je dobro poznao svaki aspekt prirode i istorije svoje Crkve, nije proveo svoje formativne godine kao teolog, već kao kanonski pravnik. Međutim, između 1941. i 1943, dok je rat besneo na svim kontinentima, on je dugo i duboko razmišljao, uz pomoć belgijskog jezuitskog teologa Sebastijana Trompa sa Gregorijanskog univerziteta, o nizu međupovezanih i suštinskih pitanja. Kako je samo Katolička crkva najistinitija? I kako Hrist ostaje živa stvarnost unutar te Crkve? Ko je u zajednici sa Crkvom? I kako?

Takva pitanja postavljala su se još od početka hrišćanstva i podstakla su stvaranje moćnih metafora kao što su - „Mistično telo Hristovo" i „Stvarno telo Hristovo" - metafora, u stvari živih simbola koji su dostigli vrhunac u „realizmu" Žrtvene mise i „stvarnog prisustva" sakramenta u evharistiji: žrtvi hleba i vina, njenom osveštanju kao tela i krvi Hristove i njenog prijema u Svetom pričešću. Pačelijeva odluka da uroni u istoriju, Sveto pismo i ogroman krug komentara o tim doktrinama usred svetskog sukoba liči na jedno neobično uzmaknuće. Pa ipak, s obzirom da je razmišljao o pojmovima žrtve - isticanje krvi prosute za čovečanstvo - možda je to bio nesvesni odgovor na razaranje čitavog „tela" Božijih ljudi koje se upravo u to vreme dešavalo u Evropi. Nije li to bio trenutak da se pronade solidarnost sa roditeljskom religijom hrišćanstva? Izvesno, postojale su moćne tendencije prema upravo takvoj solidarnosti unutar katoličanstva.

Dok je svet tonuo u rat, krajem tridesetih godina, grupa francuskih katoličkih naučnika, a posebno jezuita Anri de Libak

(1896-1991), počeli su rad na teološkoj obnovi.¹² Oni su težili da okončaju dugi period katoličkog konzervativizma i antiprotetantskog duha u Francuskoj, boreći se istovremeno protiv nacističkog neopaganizma i antisemitizma. U ovom procesu oni su se vraćali korenima hrišćanske vere. De Libak je verovao da je katoličanstvo napustilo uverenje da je Crkva istinski svoja u slavljenju evharistije, u žrtvi i delenju pričesnog hleba i vina. Verovao je, štaviše, da je katoličanstvo u opasnosti da izgubi smisao za zajednicu čovečanstva, njegovu solidarnost kroz Božiju inkarnaciju u Isusu Hristu.

De Libak je u svojim predratnim pisanjima nastojao da ubedi katolike da je katoličanstvo društvena vera. Katoličanstvo¹³ je značilo spasenje ne samo za pojedince već i za zajednice. Ipak, pojedinci nikada ne mogu da se žrtvuju u interesu zajednice, kako to traže totalitarne ideologije, pošto je svaka ličnost stvorena prema slici Božijoj. Ali to nije značilo ni da čovek traži prisustvo Boga, ili da je Bog učinio sebe dostupnim čovečanstvu samo kroz privatnu, ličnu molitvu ili isključivo u sredini institucionalizovane „zvanične“ religije.

U drugoj De Libakovoj knjizi, „Corpus Mysticum” (Mistično telo),¹⁴ završenoj 1938, koja je međutim, doživela veliku popularnost prvih godina rata (mada nezvanično objavljena tek 1944), ove ideje dobile su dublji izraz u komentaru o Evharistiji i Mističnom telu Crkve. De Libak je tvrdio da je u jedanaestom veku smisao „stvarne prisutnosti” Hrista u zajednici oslabila. Osveštani hleb je postao „stvarno prisustvo” putem čuda, a prisustvo Hrista u stvarnim zajednicama Crkve postalo je simbolično, pa otuda i manje stvarno. To je, prema De Libaku, imalo za posledicu slabljenje društvenog katoličanstva i uvećanje moći i kontrole rituala, što je očigledno, na primer, u procesijama Tjelova.¹⁵

Ideje De Libaka osporavale su strukturu moći Katoličke crkve dvadesetog veka, sa njenim naglašavanjem na „čudesnom”, na individualnoj, privatizovanoj popularnoj pobožnosti, i posebno na privilegovanoj moći sveštenstva, sa papom kao vrhovnim sveštениčkim primasom. Iznad svega, on je osporio ideju Crkve kao organizacione i pravne strukture moći. Štaviše, rad De Liba-

ka ohrabrio je hrišćanski savez između katolika i hrišćana nekatolika, između hrišćana i drugih vera, uključujući Jevrejstvo.¹⁶ Takve ideje mogu da izgledaju, sa ove udaljenosti, nejasne i teško da imaju veze sa kontekstom svetskog rata, ali one čine suštinsku podlogu Pačelijevog stava prema Jevrejima i holokaustu.

20. jula 1943, Pačeli je objavio „Mystici corporis” (O mističnom telu), koji podseća na De Libakovu tezu.¹⁷ Dok je izgledalo da uvažava neke od ideja koje su kružile kao rezultat rada De Libaka i njegovog kruga, dokument u stvari, sadrži uzlet novog zahteva za papsku vlast i papsku moralnu ispravnost, povezanu sa definicijom hrišćanskog jedinstva, koja isključuje sve što nije u saglasju sa papom. Nije li Crkva najistinskije svoja, tvrdio je Pačeli, iz razloga svoje privrženosti papi koji nije niko drugi do vikar Hristov na zemlji i samim tim, živi fizički poglavar Mističnog tela? Rat, zalagao se, sa svojim „mržnjama, animozitetima i semenjem nesklada”, okrenuće ljudska srca od „prolaznih stvari na zemlji ka onima koje su božanske i večne.” Tako, širom sveta, deca Hristova će gledati „na vikara Isusa Hrista kao na voljenog Oca svih, koji sa potpunom nepristrasnošću i sudom bez predrasuda, neuznemiren burnim vetrovima ljudske strasti, posvećuje svoje snage unapređenju i odbrani istine, pravde i milosrđa.”

Dok je izgledalo da odobrava običnu ljudskost „koja je pozivala čoveka na spasenje”, zahtevao je da postoji samo jedna vera: vera koja je u zajednici sa Rimom. „Šizma, jeres, otpadništvo”, izjavljuje, „takvi su i po svojoj prirodi da odvajaju čoveka od Tela Crkve.”¹⁸ Pa ipak, dalje nastavlja da razmišlja, na zapanjujući način za ono vreme: „Nije svaki greh, čak i najteži, takve vrste, niti sav život odlazi od onih koji, iako su zbog greha izgubili dobrotu, milosrđe i božansku milost, i shodno tome nisu više u stanju da dobiju božansku nagradu, ipak čuvaju hrišćansku veru i nadu.” Drugim rečima, katolici, bez obzira kako su im teški gresi, mogu biti sigurni da su deo naroda Božijeg, dok oni koji odbiju da se pokore papi, bez obzira kako dobri i pristojni bili, treba da se smatraju isključenim. „Zbog toga je opasna greška”, zaključuje, „smatrati da se može biti uz Hrista kao poglavara Crkve bez lojalne pokornosti njegovom vikaru na zemlji.”

U kakvoj su vezi ove teološke ideje sa najpogubnijim ratom u istoriji? Kako on povezuje moćni simbolizam Mističnog tela sa zlom nacizma i njegovim žrtvama? Svestan „velike odgovornosti koja je na Nama“, zaključuje, primoran je da „izgovori teške reči“. „Vidimo na Našu duboku žalost da se smrti izlažu izobličeni, duševno uskraćeni i oni koji pate od naslednih bolesti, pod izgovorom da su neizdrživ teret u društvu; i štaviše, da neki pozdravljaju takav način kao otkriće koje je doneo ljudski napredak i kao pogodnost za opšte dobro.“ Krv tih „nesrećnih bića, posebno bliskih našem Spasitelju zbog čega ih naročito treba žaliti, plače sa zemlje do Boga“.¹⁹

Nije bilo ničega posebno značajnog niti hrabrog u tim „teškim“ rečima, koje, uzgred, ne pominju nacističke zločince, pošto je nemački biskup Klemens fon Galen u svojoj propovedi od 5. avgusta 1941, već žestoko osudio nacistički program „eutanazije“ čije je kopije kao letke baca RAF širom cele Nemačke. U ovoj situaciji posebno je ironično, kao što to ističe Majkl Barli u svojoj knjizi „Death and Deliverance“ (Smrt i spasenje, 1994), da je program smanjen ne samo zbog Galena već zato što su sredstva za ubijanje krajem 1941, bila preusmerena na konačno rešenje. Potpuno odvojeno od te činjenice, Pačelijeva briga elokventno izlaže, razjašnjava i skreće pažnju na njegovo potpuno ćutanje u dokumentu o ogromnim zločinima holokausta koji su bili u toku. Pačelijeva vlastita pobožnost bila je tako obeležena snažnom ličnom okrenutosti sebi, koja odgovara njegovoj Marijanskoj odanosti u gnostičkom stilu po tome što odbacuje društvenu odgovornost u radu na hrišćanskom spasenju. U svojim doktrinar-nim spekulacijama, štaviše, on se odvojio od savremenih pokušaja u to vreme, da se obnovi teološka osnova društvenog hrišćanstva i solidarnosti ljudske rase. U stvari, njegova verzija doktrine Mističnog tela produbila je njegovo ubeđenje o papskoj ideologiji moći i potvrdila njegovu predrasudu da su nekatolici tuđi narodu Božijem.

Iznad svega, u sred rata, Pačelijev papski program - njegove težnje ka svetosti i njegovi pokušaji da izjednači Božije ljude sa njihovom pokornošću papi - nije bio naklonjen osećanju odgovornosti za evropske Jevreje i za zajedništvo sa njima.

Pačeli i holokaust

Konačno rešenje provodilo se tokom prve tri godine rata, podudarajući se sa prve tri godine Pačelijevog pontifikata. Mnogo toga je planirano i izvršeno u tajnosti, pošto je nacistički režim bio osetljiv, čak zastrašen od nekontrolisanog javnog mišljenja. Ali nešto tako veliko kao što je plan da se uništi čitav jedan narod nije moglo biti dugo skrivano, i Adolf Hitler je obznanio svoje namere prema Jevrejima, 3. januara 1939. „Ako međunarodno Jevrejstvo", izjavio je, „uspe u Evropi i drugde, da natera narode u rat, rezultat neće biti boljševizacija Evrope i pobeda judaizma, već istrebljenje jevrejske rase."¹ Krajem jula 1941, mesec dana posle napada na Rusiju od 22. juna, Rajnhard Hajdrih je dobio naredenje da pripremi sve što je neophodno za „potpuno rešenje" Jevrejskog pitanja u nemačkoj sferi uticaja u Evropi. Do jeseni 1941. završene su pripreme za nešto do tada neviđeno veliko i potpuno jedinstveno u istoriji: sistematsko porobljavanje, deportacija i istrebljenje čitavog jednog naroda.

Septembra 1941, Hitler je objavio da svi nemački Jevreji moraju nositi žutu zvezdu, već obaveznu u Poljskoj. Žuta zvezda je prirodno imala pogubno, stigmatično i demorališuće dejstvo na one koji su morali da je nose. Ova naredba je uključivala i Jevreje koji su bili pokršteni. Nemački katolički biskupi su uložili prigovor režimu: tražili su da se uklone zvezde, ali ne sa svih Jevreja, već samo sa katoličkih. Gestapo je to odbio. U oktobru su počele prve masovne deportacije nemačkih Jevreja na Istok, što je ponovo nagnalo biskupe da raspravljaju da li bi možda mogli da traže bolji postupak prema jevrejskim preobraćenici-ma u katoličanstvo; rešili su da ne uznemiruju režim, čak ni po cenu svojih vernika.² Tog istog meseca, zvaničnici u Ministarstvu za Istočne teritorije odlučili su da počnu sa upotrebom ot-

rovnog gasa za istrebljenje. U novembru, Gebels je izjavio da „nema saosećanja, a još manje tuge nad sudbinom Jevreja... Svaki Jevrejin je naš neprijatelj.“³

20. januara 1941, došlo je do sastanka u broju 58 u Grosen Vanze, vili koja gleda na Groser Vanze, jezero izvan Berlina. Prisustvovalo je petnaest visokih zvaničnika, a Rajnhard Hajdrih je predsedavao. Hajdrih je zatražio od svih prisutnih da sarađuju na sprovođenju „rešenja“. Čitajući iz nacрта koji je pripremio Ajhman, Hajdrih je naredio da „tokom Konačnog rešenja Jevreje treba dovesti na odgovarajući način na Istok da rade u logorima. Razdvojeni po polovima, Jevreji sposobni za rad, biće odvedeni u ta područja u velike radne kolone da grade puteve, pri čemu će bez sumnje, veći deo prirodno propasti.“⁴

Prema statistici koju je za konferenciju pripremio Ajhman, jedanaest miliona Jevreja će „propasti“ uključujući tu i Jevreje iz još neosvojenih zemalja. Hrvatska, katolička zemlja koja je uživala posebnu Pačelijevu podršku, proglašena je mestom gde više nema problema, pošto su „suštinska, ključna pitanja već bila rešena“. Ajhman je iz svoje kancelarije u Berlinu trebalo da rukovodi operacijom Konačno rešenje, a njegovi predstavnici trebalo je da putuju po svim prestonicama okupiranih zemalja, izveštavajući ga kako je svaka deportacija bila planirana i izvršavana.

Deportacije su počele marta 1942. i nastavile se do 1944. Logori smrti su podignuti i opremljeni u udaljenim područjima bivše Poljske - Aušvic-Birkenau, Treblinka, Belzec, Sobibor, Kelmno i Majdanek. Transporti su postali prioriteta, što je uključivalo složenu birokratiju reda vožnje, iznajmljivanja vagona, skretničarske aranžmane i obezbeđenje straže. Ajhmanovi predstavnici su u tom cilju upućivani u Francusku, Belgiju, Holandiju, Luksemburg, Norvešku, Rumuniju, Grčku, Bugarsku, Mađarsku, Poljsku i Čehoslovačku.

Do kraja rata, nestalo je oko šest miliona Jevreja.

Konačno rešenje stvorilo je test bez presedana za hrišćansku veru, religiju zasnovanu na ideji agape, ljubavi koja sve pojedince, bez obzira na razlike, smatra decom Božijom - ljubavi koja, kako je izjavio Pačeli u svojoj prvoj enciklici iz 1941, navodeći reči svetog Pavla o hrišćanskoj univerzalnosti, ne pravi razliku

između „Grka ili Jevreja, obrezanog ili neobrezanog, Varvarina ili Skita, slobodnog ili roba: jer Hrist je sve i u svemu". Hrišćani su tako bili suočeni sa istorijskim moralnim izazovom. Nije li bila jasna hrišćanska dužnost da protestuju i suprotstave se uništavanju Jevreja, bez obzira na posledice?

Hrišćanstvo, a katoličanstvo posebno, imalo je dugu istoriju antijevrejstva na verskim osnovama što se ni u kom slučaju nije okončalo u dvadesetom veku. U deo katoličke kulture nije spadalo proterivanje Jevreja na osnovu Hitlerove rasističke ideologije, a kamoli odobravanje istrebljenja rase. Pa ipak, izgleda kao da je katoličanstvo imalo veze sa izrazito desničarskim nacionalizmom, korporativizmom i fašizmom koji su podržavali antisemitizam ili saučestvovali u antisemitizmu na rasnim osnovama. Praktično svaki desničarski diktator tog perioda rođen je i odgajan kao katolik - pre svih Hitler, Horti, Franko, Peten, Musolini, Pavelić i Tiso (koji je bio katolički sveštenik). Bilo je izolovanih, ali značajnih slučajeva gde su katolički biskupi izražavali svoja antisemitska gledišta, čak dok se progon Jevreja zahuktavao u Nemačkoj sredinom tridesetih. Godine 1936, na primer, kardinal Hlond, primas Poljske, smatrao je: „Dokle god ima Jevreja postojaće jevrejski problem.”⁵ Pije XI je kasno odbacio rasizam, u svojoj čuvenoj enciklici „Mit brennender Sorge” iz 1937, ali kao što smo videli, u tekstu je bilo antijevrejskih stavova. Uprkos jasnom uputstvu pontifeksa, slovački biskupi, na primer, objavili su pastirsko pismo u kome se ponavljaju tradicionalne optužbe da su Jevreji bili bogoubice.⁶ Bilo je dokaza za antijevrejstvo, čak antisemitizam, u srcu Vatikana za vreme rata. Vodeći dominikanski teolog i neotomista Garigu-Lagranž bio je teološki savetnik Pačelija i u isto vreme odlučan podržavalac Petena. Bio je blizak prijatelj višijevskog ambasadora pri Svetoj Stolici. U jednoj poznatoj depeši, diplomata je rekao svojoj vladi da se Sveta Stolica ne protivi antijevrejskim zakonima i on je čak naveo izvorne beleške iz Tome Akvinskog koje su sakupili rimski neotomisti.⁷

Ali kakav je po pitanju progona, deportacije i uništenja Jevreja bio stav Euđenija Pačelija, sada prihvaćenog i samozvanog vikara Hrista na zemlji?

PAČELIJEVO ĆUTANJE

Tokom 1942, Pačeli je primio čitav niz pouzdanih obaveštenja o detaljima Konačnog rešenja. Ona su dolazila postepeno. Istovremeno, morao je da sluša sve učestalije zahteve iz čitavog sveta da izrekne jasnu osudu.

9. februara 1942, samo dvadeset dana posle konferencije na Vanzeu, Hitler je histerično izjavio preko radija da „će Jevreji biti likvidirani za barem hiljadu godina!" Govor je preštampan u rimskom listu „Messaggero" i privukao je pažnju kako Ozborna, tako i državnog sekretara kardinala Maljonea, koji je razgovarao sa Ozbornom o „Hitlerovom novom ispadu protiv Jevreja".⁸ Priča o Ozbornovim pokušajima da iz Vatikana ubedi Pačelija da govori, daje idealnu perspektivu iz koje se može pratiti tok Pačelijevih saznanja i reakcija.

18. marta 1942, Vatikan je primio memorandum od Riharda Lihthajma i Gerharda Rignera, koji je poslat preko nuncija u Bernu, u kome se navode okrutne antijevrejske mere u Slovačkoj, Hrvatskoj, Mađarskoj i neokupiranoj Francuskoj. Apel je usmerio pažnju na one katoličke zemlje u kojima je papa imao uticaja. Osim jedne intervencije u Slovačkoj, gde je predsednik bio monsinjor Jozef Tiso, nije bilo daljih papinih reakcija ili intervencija, koliko se to može videti iz vatikanskih dokumenata, osim mlakih lokalnih inicijativa nuncija u Francuskoj.⁹ Istog meseca, čitav niz depeša stigao je u Vatikan iz raznih izvora u Istočnoj Evropi u kojima se opisivala sudbina nekih devedeset hiljada Jevreja, među kojima je bio značajan broj „pokrštenih" koji su poslani u logore u Poljskoj.¹⁰ Nuncije u Bratislavi je rekao da je deportacija bila isto što i slanje velikog broja ljudi u sigurnu smrt.

Tokom proleća 1942, svet se sve više upoznao sa politikom nacista da ubijaju taoce u okupiranim teritorijama kao znak odmazde za napade partizana. To je bilo dobro poznato u Vatikanu, pošto su Nemci želeli da se ova činjenica razglasi i time da se preduprede budući napadi. Ozborn je beležio procene kako bi ih preneo papi, i 21. aprila je pisao svojoj prijateljici i ratnom do-

pisniku, gospođi Bridžit Makivan: „Pošto je juče bio Hitlerov rođendan, nosio sam crnu mašnu u znak žalosti za milionima koje je on masakrirao i mučio.“ Pomenuo je tog dana privatnu teoriju kardinalu Maljoneu, da su „Hitler i njegova đavolska dela možda proces izbacivanja Đavola iz podsvesti nemačke rase“ i da „oni mogu, kada se taj bolni proces završi, postati pristojni članovi društva naroda“. Međutim, Maljone „izgleda da je to odbacio kao detinjastu ludost“.¹¹

Zločini nad taocima dostigli su vrhunac pošto su Rajnharda Hajdriha, šefa Konačnog rešenja, u Pragu ubila dva pripadnika češkog pokreta otpora koji su iz Britanije doleteli uz pomoć britanske obavestajne službe. Deset hiljada ljudi je uhapšeno, a hiljadu tri stotine od njih je ubijeno. Devetog do desetog juna, selo Lidice, koje je proglašeno odgovornim za pružanje utočišta ubicama, uništeno je i svi njegovi muški stanovnici su ubijeni.

Narednog dana, Ozborn je pisao gospođi Makivan: “Jasno mi je stavljeno do znanja da je NjS (Njegova svetost) u prilično lošim odnosima sa FO (Forin ofisom) i bojim se takođe, sa britanskom javnošću. To je dobrim delom njegova greška, ali s druge strane i nije, pošto je to što jeste. Žao mi je zbog toga, ali mislim da on treba mnogo toga da kaže.”¹²

Primedba jasno otkriva da je Pačelijev ugled opao u Britaniji, što je bila posledica njegovog ćutanja, kao i kolebanja onih koji su bili blizu njega unutar vatikanskih zidina. Posle dva dana, Ozborn je bio manje kolebljiv kada je ispod papinih apartmana video mnoštvo dece koja su čekala papu za svoju Prvu pričest. Bio je to „izvanredan prizor“ priznao je Ozborn u svom dnevniku 13. juna, „ali na nesreću moralno vodstvo sveta ne održava se masovnim prijemom italijanske dece koja primaju prvu pričest“. Adolfu Hitleru, razmišljao je Ozborn, „trebalo je mnogo više nego naklonost Anđeoskog pastira, pošto se moralno vodstvo nije obezbeđivalo neprimerenim recitovanjem Deset zapovesti.“¹³

Kada su Sjedinjene Države ušle u rat u decembru 1941, posle japanskog bombardovanja Perl Harbora, Vašington je zatražio da se njegov savetnik u rimskoj ambasadi, Harold Titman, preseli unutar Vatikana na istoj osnovi kao i Ozborn. Vatikan je u početku oklevao, ali posle dosta diplomatskog ubeđivanja, Tit-

man je dobio odgovarajuće akreditive 2. maja 1942, i tu je započeo novi diplomatski odnos između Svete Stolice i Vašingtona.

Od tog trenutka, Ozbourn i Titman su vodili razgovore, čije su se beleške pojavile u njihovim zvaničnim dokumentima, o stavu Pačelija. Prema Titmanu, Ozbourn je izjavio da je papa bio nepopularan u Britaniji i da je njegova vlada bila ubeđena da je pontifeks svoju opkladu stavljao na pobedu Sila osovine. 16. juna 1942, Titman je uputio izveštaj u Vašington u kome je izrazio gledište da se Pačeli kao noj, bavio čisto verskim brigama i da je moralni autoritet koji je postignut za vreme papstva Pija XI počeo da se kruni. On je tražio od kardinala Maljonea da osudi odmazde koje su učinjene nakon Hajdrihove smrti, ali državni sekretar je samo odmahnuo glavom, primećujući da bi to samo pogoršalo stvari.¹⁴ Titman je završio ponavljajući svoju uobičajenu teoriju o Pačelijevoj inerciji i ćutanju; Pačeli je smatrao da je bolje da ljuti prijatelje nego neprijatelje, pošto verovatnije da će mu prijatelji oprostiti njegove grehe. Utisak je da je diplomatski kor unutar Vatikana bio zbunjen Pačelijevim ponašanjem i da je okolo tražio objašnjenja.

Poslednje sedmice meseca juna 1942, stradanje Jevreja unutar nacističke Evrope - od kojih je milion već umrlo do ovog datuma - postalo je poznato širom sveta zahvaljujući štampi i radiju. Prve novine koje su objavile da Jevreji ne samo da su proganjani već i istrebljivani, bio je londonski „Daily Telegraph“, koji je objavljivao istaknute reportaže. U prvom članku od 25. juna, pisalo je: „Nemci su pobili više od 700.000 poljskih Jevreja u najvećim masakrima u istoriji sveta.“ Ovaj izveštaj, zasnovan na depeši koju je tajno poslao Šmuel Zigilebojm, jevrejski predstavnik u Poljskom nacionalnom savetu, tvrdio je da je ubijanje vršeno uz korišćenje otrovnog gasa. Zigilebojm je kasnije izvršio samoubistvo zbog toga što je smatrao da je Zapad ravnodušan. Drugi članak, koji se pojavio 30. juna, imao je naslov: „Više od milion Jevreja ubijeno širom Evrope“, i u njemu se tvrdilo da je cilj nacista bio da „očiste ovu rasu sa evropskog kontinenta“. Oba članka su preneti preko Bi-bi-sija, i tako su preko Ozborna stigla do pape, „The New York Times“, objavio je napise 30. juna i 2. jula, i to je dovelo do protestnog skupa u Medison Skver

Gardenu u Njujorku, 21. jula. U to isto vreme, detaljna obaveštenja o poljskim logorima smrti prenela su na Zapad tri jevrejska begunca; njihove priče su se takođe pojavile u američkim novinama.

Tokom poslednje sedmice jula, Ozborn, Titman i brazilski ambasador Pinto Ačioli sastali su se da se dogovore o planu kako da Pačeli progovori protiv nacističkih zločina. Dva dana kasnije, Ozborn je napisao u svom dnevniku: „Ne sumnjam da bi on, kada bi to bilo moguće, izrazio svoje saučešće drugim narodima. Pa zašto onda on ne osudi nemačke zločine protiv naroda okupiranih zemalja?"

Istoričar Oven Čedvik sumnja da je, uprkos pritoku informacija, Pačeli bio potpuno svestan pravog stradanja Jevreja i tvrdi da je čak i Ozborn sumnjao u izveštaje.¹⁵ Ozbornova nedavno pronađena pisma, koja je pisao iz Vatikana, govore drugačije. Trideset i prvog jula 1942, pisao je gospođi Makivan sledeće:

„Sećate se vašeg poslednjeg pisma, barem poslednjeg koje sam primio, u kome ste kritikovali ćutanje Vatikana prema nemačkim zločinima u okupiranim zemljama? Upravo tako i ja osećam i govorim, kao što to i drugi govore, i vi ste to tako divno izrazili da ja šaljem veoma malo redigovanu kopiju vašeg pisma papi. Nadam se da to nećete smatrati zloupotrebom poverenja. Reći ću da to stiže od mog katoličkog prijatelja i da to smatram važnim kao pokazateljem britanskog mišljenja, protestantskog i katoličkog. Lično se slažem sa svakom rečju iz pisma i to sam isto kazao i u Vatikanu. Sve je to veoma tužno. Činjenica je da je moralni autoritet Svete Stolice koji su Pije XI i njegovi prethodnici izgradili u svetsku silu, sada žalosno umanjen. Sumnjam da se NjS (Njegova svetost) nada da će igrati veliku ulogu kao mirotvorac i da delimično iz tog razloga nastoji da sačuva položaj neutralnosti između zaraćenih strana. Ali kao što kažete, nemački zločini nemaju veze sa neutralnošću... i činjenica je da papino ćutanje poražava svoju svrhu pošto ono uništava njegove izgleda da radi za mir. U međuvremenu, on usmerava svoje frustracije praveći se Anđeoskim pastirom, i time se iscrpljujući i potkopavajući sopstveni moral. Velika je nesreća da je taj irski kaluđer, Malaki, zar ne, izabrao da 262. papa bude Anđeoski

pastir. Da je rekao Leo furibundus (divlji lav) stvari su mogle da budu drugačije. Ovde je napravljen film, koji treba da se gleda širom sveta, pod nazivom „Anđeoski pastir“. Ne mogu da kažem koliko mi je to mrsko. To je kao holivudska reklama.”¹⁶

Čedvik je znao za pismo gospođe Makivan pošto on navodi Ozbornov dnevnik koji ga pominje. Ali u svojim stalnim nastojanjima da opravda Pačelija, Čedvik baca sumnju na to da je papa ikada video to pismo. „Nemamo dokaza“, kaže nam Čedvik, „da je on pokazao pismo papi.“ Međutim, 25. avgusta, Ozborn je ponovo pisao gospođi Makivan da je on zaista predao pismo papi, ili kako je rekao „izvesne delove tog pisma“, dodajući da se oseća malo kriv zbog toga, „ali da ste vi tako divno izrazili ono što mnogi od nas osećaju i što je potrebno da on čuje sa što je moguće više strana.”¹⁷ U istom pismu, piše da je u svojim nedeljnim javnim audijencijama papa „izgovorio tri dugačke, elokventne, ali po mom mišljenju veoma dosadne propovedi o odnosima između gospodara i slugu. Moglo bi se pomisliti da odnosi između nemačkih okupatora i naroda okupiranih zemalja nude mnogo primereniji i važniji predmet za razgovor i savet.”

Narednog meseca, Ozborn je ponovo potvrdio da je uručio pismo papi, ali da nije dobio odgovor. „Imao sam audijenciju prošle nedelje... Mislim da je papa izgledao stariji, mršaviji i umorniji nego kada sam ga poslednji put video... Bio je jednostavan i prijateljski nastrojen kao i uvek i brzo smo prešli preko osetljivih pitanja, a on se nije osvrnuo na delove iz vašeg pisma koje sam mu poslao. Nadam se da smo ga odvratili od mirovnih razgovora ove jeseni.”¹⁸ U stvari, Pačeli će naredne godine priznati da je čitao izvode iz pisma gospođe Makivan: „Osvrnuo se na vaše pismo koje sam mu poslao i u kome se zalažete da se govori otvoreno.”¹⁹

U međuvremenu, deportacije su započele u Francuskoj i Holandiji. 16. i 17. jula 1942, Velodrom D'Iver, zatvorena sportska hala u Parizu, pretvorena je u sabirni centar za sakupljene jevrejske porodice. To su bile žrtve namenjene za Dransi, severoistočnu periferiju Pariza, koja je služila kao predvorje Aušvica. Konačan cilj bio je da se sakupi 28.000 Jevreja u širem okruženju Pariza, što će biti zadatak koji će izvesti devet hiljada francuskih

policajaca. Samo polovina od tog broja bila je sakupljena - 12.884 Jevrejina, što je sa nemačke tačke gledišta predstavljalo razočaranje. Izgleda da su žrtve bile zapanjene i u neverici do samog kraja. Ali prema jednom izvoru, tokom sakupljanja i narednih dana, desilo se preko stotinu samoubistava.²⁰

Tokom leta 1942, nekih petnaest hiljada holandskih Jevreja deportovano je u logore smrti. Izvesne priče o istrebljenju saznale su se u Holandiji uprkos nacističkoj kontroli medija. Pa ipak, kao i u Francuskoj, tragični optimizam je opstajao među samim Jevrejima u pogledu njihove konačne sudbine u odredištu deportacije. Naglašavala se potreba za snažnom akcijom od jednog autoritativnog moralnog glasa koji se daleko čuo. Neuspeh Pačelija da preuzme vođstvo i da opomene Jevreje jednom kada se saznalo za veličinu zločina, ne može se potceniti. Ovo je rezimirao Ginter Levi rečima:

„Široka javna osuda masovnih ubistava od strane Pija XII preko radija Vatikana i pročitana sa predikaonica od strane biskupa, otkrila bi i Jevrejima i hrišćanima šta se podrazumevalo pod deportacijama na Istok. Papi bi se verovalo, dok su radio-emisije Saveznika često odbacivane kao ratna propaganda.”²¹

U Holandiji, katolički biskupi udružili su se sa protestantskim Crkvama da upute telegram protesta protiv jevrejskih deportacija. Oni su ga poslali nemačkom Reichskommissar-u, preteći sveopštim hrišćanskim protestom. U odgovoru, nacisti su ponudili da izdvoje hrišćanske Jevreje (ali samo one preobraćene pre 1941), ukoliko crkva o tome bude ćutala. Holandska reformistička crkva je prihvatila predlog, dok je katolički nadbiskup Utrehta odbacio pogodbu i objavio pastirsko pismo sa jasnom osudom koja je trebalo da se pročita u svim crkvama. Posledica toga bila je da su Nemci sakupili i deportovali sve katoličke Jevreje koje su mogli da pronađu, uključujući i filozofa Editu Štajn, jevrejsku karmelićanku, koja je molila Pija XI da se hitno izda saopštenje o antisemitizmu još u proleće 1933. Štajnova je kasnije umrla u Aušvicu.

Postoje izjave opravdavanja, u svedočenjima za beatifikaciju Pija XII, u kojima se tvrdi da je holandska epizoda primorala Pačelija da donese neopozivu odluku da ne progovori protiv nacisti-

tičkih deportacija. Majka Paskvalina rekla je tribunalu za beatifikaciju da je papa napisao dokument „u kome osuđuje Hitlerovo delo" kada su stigle vesti o „četrdeset hiljada" ubijenih holandskih Jevreja po naređenju Hitlera, posle pastirskog pisma nadbiskupa. „Sećam se", rekla je, „Sveti otac je došao u kuhinju za vreme ručka, noseći dva lista hartije ispisana sitnim rukopisom. 'Oni sadrže,' rekao je, 'moj protest protiv okrutnog progona Jevreja i ja ću ga objaviti u 'L'Osservatore' večeras. Ali sada razmišljam da, ako je pismo biskupa koštalo života 40.000 ljudi, moj vlastiti protest, koji ima još oštrij ton, mogao bi da košta 200.000 jevrejskih života. Ne mogu preuzeti tako veliku odgovornost. Bolje je pred javnošću ćutati i to uraditi privatno, ako je moguće'."22 Opatica Paskvalina je tvrdila da je Montini rekao, pošto se svaki čas očekivao napad na Vatikan, da je najbolje ne ostavljati nikakve važne dokumente da leže naokolo. „Sećam se", rekla je, „da je ostao u kuhinji, dok čitav dokument nije bio uništen."

Međutim, nema dokaza da je četrdeset hiljada jevrejskih katolika sakupljeno kao posledica protesta holandskog biskupa. Poslednja detaljna istraživanja po ovom pitanju, koja su u Holandiji vodili istraživači za producenta Bi-Bi-Sija Džonatana Luisa, došla su do zaključka da je broj uhapšenih i deportovanih bio sveukupno ne više od devedeset i dva katolička preobraćenička iz jevrejske vere.²³ U stvari, do 14. septembra 1942, ukupan broj svih Jevreja deportovanih iz Holandije bio je 20.588, prema brojkama koje je objavio Martin Gilbert.²⁴ U pomalo smešnoj epizodi u kuhinji i deklamatorskom govoru koji je navodno Pačeli govorio svojoj domaćici, važno je istaći da je to zauvek postao alibi za njegove branitelje po pitanju ćutanja. Ukoliko neko poveruje u ovu priču, zanimljivo je da je on zbog opatice Paskvaline toliko preterao broj žrtava kako bi odbranio svoje ćutanje, dok ih je u drugim prilikama potcenjivao upravo iz istog razloga - kao što će se to desiti na Božić.

Narednog meseca počelo je veliko prikupljanje Jevreja u neokupiranoj zoni Francuske; pošto su bili uhapšeni, zatvorenici su bili prebaćeni u Dransi, kao i oni sa severa Francuske. Putnici su svedočili da su videli vagone za deportovanje dok su prolazili kroz stanice na putu i bili su užasnuti strašnim smradom koji je

dolazio iz njih, gde su higijenski uslovi bili još teži zbog letnjih vrućina. Krajem godine, nekih četrdeset i dve hiljade Jevreja poslato je iz Francuske u Aušvic. Kao što se može videti iz objavljenih vatikanskih dokumenata, nuncije u Francuskoj obavestavao je Vatikan o svakom periodu deportacije; on je takođe povremeno upozoravao Petena na očajanje Katoličke crkve zbog tih mera, ali je Peten ostajao gluv. Što je još važnije, Pačeli je ćutao kako u javnosti tako i privatno. Na novu godinu 1943, kardinal Emanuel Siar, nadbiskup pariski, posetio je Pačelija kako bi sa njim raspravljao o važnim pitanjima odnosa između Francuske i Vatikana. Kao što je saopštio svedok ovih razgovora, Pačeli je veoma toplim rečima pohvalio rad maršala Petena i pokazao živo interesovanje za vladine akcije koje su bile znak srećne obnove verskog života u Francuskoj.²⁵

U međuvremenu, vatikanski diplomati koji su predstavljali Francusku, Poljsku, Brazil, SAD i Britaniju odlučili su sredinom septembra da istupe zajednički i pojedinačno, tražeći da papa osudi nacističke zločine. Britanski izaslanik otvoreno je spomenuo masovno ubijanje Jevreja. U svom tekstu, Ozborn je pisao: „Politika ćutanja u pogledu takvih nasrtaja na savest sveta, mora neminovno da uključi osudu moralnog vođstva i potonju atrofiju uticaja i moći Vatikana; upravo na održanju i potvrdi takve moći mora zavisiti bilo kakav izgled za papski doprinos uspostavljanju svetskog mira.”²⁶

AMERIČKI IZASLANIK

Dok je inicijativa ambasadora bila u toku, predsednik Ruzvelt uputio je ličnog izaslanika da ubedi Pačelija da izjavi nešto određeno o istrebljenju Jevreja. To je bila rizična misija pošto je uključivala putovanje na neprijateljsku teritoriju. Majron Tejlor posetio je Vatikan 17. septembra 1942, pošto je dovezen sa aerodroma Litaro u automobilu čiji su prozori bili pokriveni smeđom hartijom. Neobično je da je Musolini dozvolio da u Rim dođe predstavnik vođe zemlje sa kojom se on nalazio u ratu, iako su Nemci izrazili svoje negodovanje. Ozborn je bio oduševljen: „Majron Tejlor prispeo je juče uveče kliperom iz Njujorka, a po-

tom avionom iz Lisabona u Rim. On je neobičan čovek. Putuje slobodno i bez ikakvog ograničenja, iako je dobro prešao šezdeset godina. Biće veoma dobar sagovornik za papu."²⁷

Pačeli je primio Tejlora u prvu audijenciju u subotu 19. septembra. Amerikanac je imao nameru da uveri papu da Amerikanci nisu mogli da izgube rat i da je njihova odlučnost bila podstaknuta moralnim razlozima protiv razbojničkog režima. Do neo je nova obaveštenja o nemačkim ratnim zločinima u okupiranoj Evropi, posebno u Francuskoj. Jedan od njegovih ciljeva bio je da spreči bilo kakve korake Pačelija koji bi imali za cilj da podstaknu kompromisni mir: „Postoji razlog verovanju“, rekao je Tejlor papi, „da će naši neprijatelji među Silama osovine pokušati da podmuklim sredstvima zahtevaju od Svete Stolice da u bliskoj budućnosti podrži predloge za mir bez pobeđe.“²⁸ Ali njegov glavni zadatak bio je da uveri Pačelija da govori otvoreno i s tim na umu on ga je uveravao da će Amerika biti na strani pravde. „Pošto mi znamo da smo u pravu, i pošto imamo potpuno poverenje u našu snagu, odlučni smo da vodimo rat do pune pobeđe.“²⁹ U potonjim susretima sa Tardinijem i Maljoneom, Tejlor je ukazivao na nužnost papine izjave. Iz Tardinijevih beležaka se vidi da „je mister Tejlor govorio o mogućnosti i potrebi papine izjave protiv takvih ogromnih zločina koje su počinili Nemci. Rekao je da narod sa svih strana traži takvu izjavu. Sa glasio sam se sa uzdahom, kao onaj koji zna istinu o svemu tome isuviše dobro. Odgovorio sam mu da je papa već nekoliko puta osudio zločine bez obzira ko ih je počinio... Tejlor je rekao: 'On ih može ponoviti'.“³⁰ Značajno je primetiti da u ovom periodu rata ni Pačeli ni Maljone nisu navodili da je komunikacija sa spoljnim svetom predstavljala problem. Nema sumnje da su Saveznici smatrali da će važna papska poruka proći sve prepreke.

Za vreme svog poslednjeg razgovora sa Maljoneom, Tejlor je ponovo ukazao na važnost da Pije XII objavi jasnu izjavu. Američki monsinjor koji je ostavio zabelešku o razgovoru, zapisao je: „Gospodin Tejlor je rekao da je u Americi i Evropi postojao opšti utisak, dodavši da on nije mogao da pogreši u tome, da je bilo neophodno da papa sada osudi nehuman postupak prema izbeglicama, taocima, a pre svega prema Jevrejima u okupiranim

zemljama. Nisu samo katolici želeli da papa progovori, isto su želeli i protestanti. Kardinal Maljone je odgovorio da Sveta Stolica stalno nastoji da pruži pomoć paćenicima."³¹ Poslednja Maljoneova reč o tom pitanju bila je da papa neće propustiti da ponovo jasno izrazi svoj stav u prvoj prilici.

Na kraju posete, međutim, Pačelijev odgovor nije bio uobičajeno formalan, što je ukazivalo na dubinu njegove nepopustljivosti. Na prvom mestu bio je odlučan da se zabeleži da je on jasno govorio i sa velikom moralnom snagom i da je zasluživao priznanje zbog toga. Drugo, nije bio sklon da pravi razliku između moralnih pretenzija zaraćenih. „Sveta Stolica je uvek bila i još je u velikoj meri zabrinuta i srca ispunjenog stalnom brigom za sudbinu civilnog stanovništva koje nije bilo u stanju da se brani od ratne agresije. Nakon izbijanja ovog sukoba nije prošla godina, a da Mi nismo pozivali u našim javnim izjavama sve zaraćene strane čija su srca takođe vođena majčinskom ljubavlju, da pokažu osećanje sažaljenja i milosrđa za patnje civila, za nemoćne žene i decu, za bolesne i stare, za sve one koji trpe od nasilja, vatre, razaranja i katastrofa bez svoje krivice. Naš poziv ostao je bez odgovora."³² U svemu tome nije bilo reči o Jevrejima, ni reči o nacističkoj Nemačkoj.

Još dok se Majron Tejlor nalazio u Vatikanu, prispela je vest o uništenju varšavskog geta i istrebljenju njegovih stanovnika. Vest je stigla posredstvom dva svedoka jevrejskoj agenciji u Palestini, a odatle u Ženevu, iz Ženeve u Vašington, odakle je bila upućena Majronu Tejloru, a potom saopštena papi. Sledilo je ćutanje.

Dok su Saveznici postizali vojne pobede na nekoliko važnih pozornica rata - nemački poraz kod Staljingarada, vesti o El Alamejnu, američko iskrcavanje u Severnoj Africi - Pačeli je i dalje ostajao neodređen. „Papa još uvek razmišlja“, pisao je Ozborn Antoni Idnu, početkom novembra. „Lično sumnjam da će ikada nešto reći.“³³

Krajem 1942, Pačeli je bio zaokupljen pokušajem da spreči bombardovanje Rima - i to u tolikoj meri da je Ozborn 13. decembra zapisao u svoj dnevnik: „Što više o tome mislim, više sam besan zbog Hitlerovih masakara nad jevrejskom rasom na

jednoj strani, a na drugoj, vatikanskom očigledno isključivom preokupacijom... mogućnošću bombardovanja Rima." Zaključio je da „se papa ponašao kao Italijan”.³⁴ Nekoliko dana kasnije, opisao je kardinalu državnom sekretaru da „Vatikan umesto što samo misli o bombardovanju Rima, treba da misli i o svojim dužnostima u odnosu na nečuveni zločin protiv čovečanstva u Hitlerovoj kampanji istrebljenja Jevreja”.³⁵ Tokom oktobra, zahtevi su stizali od jevrejskih zajednica i organizacija širom sveta. Među njima bilo je detaljnih svedočanstava Jana Karskog koji je bio unutar varšavskog geta i u logoru smrti Belzec.³⁶ Pačeli je rekao Montiniju da odgovori na zahteve, rekavši da Sveta Stolica čini sve što može.

18. decembra, Ozborn je uručio Tardiniju dosije pun obaveštenja o deportacijama i masovnim ubistvima Jevreja, u nadi da se na Pačelija može uticati da svetu uputi jasnu osudu u svojoj božićnoj poslanici preko radija. Preuzevši dosije od Ozborna, Tardini je primetio da „papa ne može da stane ni na jednu stranu”. Ozbornov bes prodro je i na stranice njegovog dnevnika. „Njegova Svetost po svaku cenu pristaje uz ono što smatra politikom neutralnosti, čak i spram najgorih zločina protiv Boga i ljudi, pošto se nada da će moći da igra ulogu u uspostavljanju mira. On ne vidi da je njegovo ćutanje veoma štetno za Svetu Stolicu i da potpuno uništava svaki izgled da ga slušaju.”³⁷

Ozborn se nije predavao. U Londonu, Vašingtonu i Moskvi, Saveznici su objavili zajedničku deklaraciju o progonu Jevreja i Ozborn ju je odneo papi, moleći ga da je samo podrži. Odgovor, preko Maljonea, bio je definitivno negativan. Papa nije mogao da osudi „pojedične” zločine, niti je mogao da potvrdi Savezničke izveštaje o broju ubijenih Jevreja.³⁸

BOŽIĆNA POSLANICA PREKO RADIJA

24. decembra, praveći koncept za konceptom,³⁹ Pije XII je izgovorio svoju Božićnu propoved svetu preko radija.⁴⁰ Tema je bila Prava čoveka i problemi ličnih odnosa prema državi. Započeo je tvrdnjom da je do nesklada između države i pojedinca došlo zbog „razorne ekonomske politike” u poslednjim deceni-

jama u kojima je sve postalo „podređeno motivu profita“. To je dovelo do svođenja pojedinca na „oruđe države, isključivanjem svih moralnih i verskih obzira“. U propovedi se ne može naći nikakva razlika, niti razmatranje suprotnosti između totalitarizma i demokratije, socijaldemokratije i komunizma, kapitalizma i liberalnog kapitalizma. Sa papskog stanovišta, on je izjavio da svetu nedostaje mirna sređenost društva koju nudi pripadnost Svetoj majci Crkvi. Pačelijevu shvatanje idealnog društva, međutim, osim pozivanja na pojedinačnu i porodičnu pobožnost, bilo je hibrid korporatističkih želja i poziva na „odgovorno hrišćansko ponašanje“.41 Iznad svega, međutim, bila je premisa o papskom primatu.

Posle podužeg i suvoparnog propovedanja o katoličkoj društvenoj doktrini, konačno je došao i do ratnih zločina, što je bio trenutak koji je očekivao svet, van nacističke Evrope. Rekao je da je rat bio rezultat društvenog poretka koji je „skrivao fatalnu slabost i neobuzdanu pohotu za profit i moć“. (Takva čudna misao mogla se primeniti, naravno, na obe strane, i na Osovinu i na Saveznike). Inicijativa koju je Sveti otac imao da ponudi svetu u ovom prelomnom trenutku bila je zahtev da se ljudi dobre volje zakunu da će vratiti društvo natrag ka svom nepomerljivom središtu gravitacije u božanskom zakonu, a svi ljudi da se posvete služenju čoveka i služenju božanski oplemenjenom ljudskom društvu.

„Čovečanstvo duguje takvu zakletvu“, rekao je, „onim nebrojenim izbeglicama koje je oluja rata odvušla od njihovog rodnog tla i razvejala po stranim zemljama, koji bi mogli da zajedno sa Prorokom plaču: 'naše nasledstvo predato je tuđincima, naše kuće nepoznatima'.“

Potom je došao čuveni stav čija je namera bila, kako se kasnije tvrdilo, da se razume kao jasna osuda nacističkog istrebljenja jevrejskog naroda: „Čovečanstvo duguje ovu zakletvu onim stotinama hiljada koji su, bez ikakve svoje krivice, ponekad samo iz razloga svoje nacionalne pripadnosti ili rase, osuđeni na smrt ili postepeno uništenje.“

Ovde je bio najpotpuniji izraz njegovog protesta i osude, posle čitave godine nagovaranja, zahteva, argumenata, dokaza za

dokazom o onome što se događalo u Poljskoj i širom Evrope. To će ostati njegov najpotpuniji protest i osuda do kraja rata.

To nije bila samo bleđa izjava. Šokantan je jaz koji se vidi između ogromnosti likvidacije jevrejskog naroda i ovog oblika neodređenih reči. On je mogao da misli na mnoge kategorije žrtava brojnih zaraćenih strana u sukobu. Svesna upotreba nejasnog jezika imala je nameru da umiri one koji su se zalagali da on protestuje, istovremeno izbegavajući da povredi nacistički režim. Ali ove obzire zaklonilo je implicitno odbijanje i trivijalizacija. On je sveo nesrećne milione na „stotine hiljada" i izbrisao reč Jevreji, naglašavajući kvalifikaciju „ponekad samo". Nigde nije spomenut izraz nacisti ili nacistička Nemačka. Sam Hitler ne bi mogao da poželi uvijeniju i neškodljiviju reakciju od „Hristovog vikara" na najveći zločin u ljudskoj istoriji.

Možda je najbolji komentar na papino obraćanje bio taj što je Musolini sa prezirom prešao preko njega. Grof Čano je došao kod Dučea dok je ovaj slušao emisiju na Badnje večer. „Vikar Božiji, koji je namesnik na zemlji Vladara sveta", podsmevao se Musolini, „nikad ne treba da govori; on treba da ostane u oblacima. Ovo je plitkouman govor koji bi mnogo bolje izgovorio župnik iz Predapija." Predapio je bilo Musolinijevo učmalu rodno selo.⁴²

Harold Titman je 28. decembra rekao u Vašingtonu da „poruka ne zadovoljava one krugove koju su očekivali da će papa ovaj put reći 'bobu bob, a popu pop' i odbaciti svoju uobičajenu praksu da govori uopšteno". Papa je bio iznenađen kada mu je Titman lično izrazio svoje razočaranje. Francuski ambasador je pitao papu zašto nije pomenuo reč nacisti u svojoj osudi, a papa mu je odgovorio da je onda trebalo da pomene i komuniste.⁴³ Možda je primerenije bilo da su ga zapitali zašto nije pomenuo reč Jevreji. Ozborn je saopštio Forin ofisu da su vatikanski diplomati bili razočarani, ali da je Pačeli bio ubeđen da je bio „jasan i sveobuhvatan." Pačeli je lično rekao Ozbornu da je on osudio progone Jevreja.⁴⁴ Ozborn je znao da Pačeli nikad neće reći nešto više. Kazimir Pape, poljski ambasador pri Svetoj Stolici, priznao je da bi bilo moguće razaznati nejasnu osudu totalitarnih

doktrina uopšte kada bi se govor „lišio praznoslovlja i retorike“; ali gde je bila reč nacisti?⁴⁵

RAVNODUŠNOST

Pačeliju je, kao i mnogim drugim verskim ličnostima, bilo teško da shvati i odgovori na masovnu smrt Jevreja. Razlika između njega i drugih verskih poglavara bila je, naravno, u tome što su stotine miliona verovali da je on vikar Hrista na zemlji; on je nosio jedinstvenu odgovornost na svojim vlastitim plećima. Ali sama veličina užasa stavlja njegove vrednosti i verovanja, njegovu sliku sveta na probu sa kakvom se nijedan papa u dugoj istoriji ove institucije nikada nije suočio. Otuda mi moramo da ispitamo ne samo Pačelija kao čoveka već takođe i moderno papstvo - instituciju koju je on predstavljao i za koju je uradio toliko mnogo kako bi je ponovo uobličio tokom veka. U stvari, obavezni smo da se zapitamo ne samo da li je institucija papstva bila nesposobna da odgovori na izazov Konačnog rešenja, već i takođe da li je ona na neki šokantan način bila prijemčiva za Hitlerove planove još od početka 1933. Da li je bilo nešto u ideologiji moderne papske vlasti što je podstaklo Svetu Stolicu da pristane na Hitlerovo zlo, radije nego da mu se suprotstavi?

Kao što smo videli, Pačeli je podržao, kao što su to činile pape još od Pija IX, duhovnost koja je naglašavala prevagu duše nad telom i vrhovnu važnost večnom životu kome je ta duša neizbežno dosuđena. Njegove propovedi i rasprave pokazale su slab smisao za istoriju i društveno hrišćanstvo, zanemarivanje prisutnosti Božje u zajednici, odbacivanje otvorenosti i poštovanja prema drugim kulturama i verama. I sve je to potvrda suženog gledanja na smisao života i smrti. Ako je smrt pojedinca samo prolaz duše kroz veo pojavnosti do večnosti, koja je cena smrti šest miliona pojedinaca koji su „drugi“, koji ne pripadaju, koji ne čine deo Mističnog tela? Tradicionalistički rimokatolički stav za koji se zalagao Pačeli, kao i njegov otac Filipo (koji je toliko bio privržen knjizi „Massime eterne“ i onim hodočašćima na groblje), javlja se kao potpuno nerazumevanje onoga što se dešavalo jevrejskom narodu. Nerazumevanje je takođe bilo u propustu

da se u izolaciji Jevreja pronade paralela sa usamljenim Hristom u Getsemanu, samom Hristu na Golgoti. „Sam. To je ključna reč, tema koja proganja”, piše Eli Vizel. „Sam bez saveznika, bez prijatelja, potpuno, očajnički sam... Svet je znao i čutao je... Čovečanstvo je dozvolilo da oni pate, muče se i nestanu sami. Pa ipak, pa ipak, oni nisu umrli sami, jer je nešto u svima nama umrlo zajedno sa njima.”⁴⁶

Veličina holokausta ostavila je bez reči mnoge odane hrišćanske i čak jevrejske vođe posle rata. Jevrejski naučnik Artur A. Koen pisao je da on mnogo godina nije mogao da govori o Aušvicu, jer nije „imao jezika koji bi podneo veličinu rane.”⁴⁷ Pačelijev propust da odgovori na ogromnost holokausta bio je više nego lični propust, bio je to propust same papske dužnosti i vladajuće kulture katoličanstva. Taj propust se nalazio u rascepima koje je katoličanstvo stvorilo i održavalo - između svetog i profanog, duhovnog i svetovnog, telesnog i duševnog, klera i laika, isključive istine katoličanstva nad svim veroispovestima i verama. Suštinska odlika Pačelijeve ideologije papske moći, štaviše, bila je da katolici moraju da, kao katolici, napuste svoje društvene i političke odgovornosti za ono što se dešava u svetu i da se okrenu gore ka Svetom ocu i dalje ka večnosti.

A tu je još mračnije pitanje: pitanje koje je Ginter Levi postavio u svom eseju u listu „Commentary” (februar 1964). Pošto je pregledao dokumente i argumente, Levi piše: „Konačno, može se zaključiti da papa i njegovi savetnici - na koje je uticala duga tradicija umerenog antisemitizma toliko rasprostranjena u vaticanskim krugovima - nije gledala na tragediju Jevreja sa pravim osećanjem nužde i moralnog besa.” Dodaje, mudro: „Ovu tvrdnju nemoguće je dokumentovati, ali ona je zaključak koji se teško može izbeći.”

PAČELI I ANTISEMITIZAM

Sve do danas nije bilo moguće ispričati potpunu istoriju Pačelijeve karijere kao diplomate i kardinala-državnog sekretara. Nova građa koja je postala dostupna u ovoj priči, međutim, otkriva Pačelijevo dugotrajno antijevrejstvo.

Ovo je ono što se sa izvesnošću zna o Pačelijevim stavovima, politici i odlukama u odnosu na Jevreje, u toku četvrt veka.

Pačeli je pokazivao tajnu antipatiju prema Jevrejima, što se videlo još kad mu je bilo 43 godine u Minhenu, i ona je bila i verska i rasna, što je okolnost koja je suprotna kasnijim tvrdnjama da je poštovao Jevreje i da je za vreme rata delovao u najboljoj nameri, iako je činio propuste.

Od 1917, pa sve do pronađene „izgubljene enciklike“ iz 1939, „*Humani generis unitas*“, Pačeli i služba za koju je bio odgovoran, pokazivali su antagonizam prema Jevrejima, zasnovan na uverenju da je postojala veza između jevrejstva i boljševičke zavere da se uništi hrišćanstvo.

Pačelijeva konkordatska politika, kao što se dobro zna, sprečila je potencijalni katolički protest u odbranu Jevreja, bez obzira da li su oni bili preobraćenici u hrišćanstvo ili ne, kao stvar „spoljašnjeg“ mešanja. Na sastanku vlade 14. jula 1933, sam Hitler je priznao da je Nemački konkordat pružao mogućnost da se opravda uništavanje Jevreja.

Dok je javno odbacivao rasističke teorije od sredine do kraja tridesetih, Pačeli je propustio da odobri protest nemačkog katoličkog episkopata protiv antisemitizma. Nije ni pokušao da utiče na proces u kome su katolički sveštenici sarađivali u izdavanju rasnih potvrda kako bi se identifikovali Jevreji, što je pružilo bitne informacije neophodne u nacističkim progonima.

Posle enciklike Pija XI, „*Mit Brennender Sorge*“, Pačeli je tajno pokušao da ublaži jačinu te enciklike privatnim diplomatskim ubeđivanjem Nemaca.

Iz raznog dokaznog materijala, jasno je da je Pačeli verovao da su Jevreji sami na sebe navukli nesreću; posredovanje u njihovu korist moglo je uvući crkvu u savezništvo sa silama - pre svega Sovjetskim Savezom - čiji je konačni cilj bio uništenje institucionalne Crkve. Iz tog razloga, kada je počeo rat, on je bio odlučan da se distancira od svakog apela u ime Jevreja na nivou međunarodne politike. Ovo ga nije sprečilo da izda uputstva da se ublaže njihova stradanja na nivou osnovnog milosrđa.

Kada se ovo ima na umu, obavezni smo da zaključimo da je njegovo ćutanje imalo više veze sa uobičajenim strahom i nepo-

verenjem u Jevreje nego strategijom diplomatije ili opredeljenjem za nepristrasnost. On je bio sasvim sposoban za pristrasnost kada su Holandija, Belgija i Luksemburg bili napadnuti maja 1940. A kada su se nemački katolici žalili, pisao je nemačkim biskupima ukazujući da neutralnost nije isto što i „ravnodušnost i apatija gde su moralni i ljudski obziri zahtevali iskrenu reč“.⁴⁸ Nisu li isto tako, moralni i ljudski obziri kada se radilo o ubistvima miliona, zahtevali „iskrenu reč“?

Propust da se izgovori iskrena reč o Konačnom rešenju koje je bilo u toku, pokazao je svetu da „Hristovog vikara“ nije pogodilo sažaljenje i bes. S tog gledišta on je bio idealan papa za Hitlerov užasni plan. On je bio Hitlerov pion. On je bio Hitlerov papa. Kao što smo videli, Pačelijev jedini prekid samonametnutog ćutanja o likvidaciji Jevreja bila je ona dvosmislena rečenica tokom Božićne radio emisije 1942. kada je propustio da upotrebii reči Jevrejin, nearijevac, Namac i nacista.

Namerna dvosmislenost - diplomatski jezik - razumljiva je u slučajevima kada je savest pojedinca podvrgnuta nepomirljivim pritiscima, posebno u vreme rata kada postoji stalna potreba da se izabere između manjeg od dva zla. Čak i ako se Pačelijeva Božićna emisija može na taj način braniti, stavljanje u stranu pretpostavljene obaveze ne daje mu za pravo da u potpunosti napusti suštinsku obavezu. Prvobitna obaveza da osudi Konačno rešenje odlagana je do onog trenutka kada je Pačelijeva savest bila „oslobođena“ takvih pritisaka. Kako bilo, on ne samo da je propustio da objasni i izvini se za svoje ćutanje, već je kasnije tražio da mu se prizna moralna nadmoć zato što je govorio otvoreno.

Govoreći delegatima Vrhovnog saveta arapskog naroda Palestine, 3. avgusta 1946, rekao je: „Izlišno je da vam kažem da se mi ne slažemo sa pribegavanjem sili ili nasilju, bez obzira od koga dolazi, kao što smo u raznim prilikama u prošlosti osudili progone koje je fanatični antisemitizam naneo jevrejskom narodu.“⁴⁹ Njegovo saučesništvo u Konačnom rešenju, zbog propusta da uputi odgovarajuću osudu bilo je upotpunjeno potonjim pokušajem da se prikaže kao istaknuti branilac jevrejskog naroda. Njegovo visokoparno samopravdanje iz 1946, otkriva ne sa-

mo da je bio idealan papa za nacističko Konačno rešenje, već i licemer.

Ali postojao je neposredniji test Pačelijevom papstvu koji se dogodio pre oslobođenja Rima, kada je on predstavljao jedinu italijansku vlast u „Večnom gradu“. 16. oktobra 1943, nemačke trupe su ušle u rimski geto, pokupile sve Jevreje koje su mogli da nađu i zatvorili ih u Koleđo militare u Via dela Lungara, pod samim zidinama Vatikana. Kako je Pačeli izvršio svoju dužnost?

Rimski Jevreji

Jula 1943, Saveznici su se iskrkali na Siciliju. Uprkos Pačelijevim neprekidnim diplomatskim nastojanjima da Rim bude otvoreni grad, pet stotina američkih bombardera napali su pres-tonicu 19. jula, ciljajući ranžirnu stanicu blizu železničke stanice Termini. Jedan broj bombi je promašio; pet stotina stanovnika Rima je poginulo, dok su mnogi ranjeni. Crkva sv. Lorenca, velika bazilika u kojoj je sahranjen Pije IX, oštećena je. Pačeli, u pratnji Montinija, požurio je na mesto događaja i proveo dva sata među narodom, deleći novac i saučešće. Klečeći među ruševinama, molio je molitvu „De profundis”. Dok je odlazio, primećeno je da je njegov beli dugački mantil bio okrvavljen. Musolinijevo odsustvo bilo je uočljivo. Izgleda da je Papa ponovo bio patrijarh Rima.

Posle bombardovanja Rima, sa Dučecom je bilo završeno. Sedmicu dana kasnije, 24. jula 1943, umoran i senilan, mada samo šezdeset godina star, Musolini je pozvan pred Veliki fašistički savet, koji mu je izglasao nepoverenje sa 19 glasova „za”, i 8 glasova „protiv”. Savet je zahtevao obnovu ustavne monarhije, demokratske skupštine i stavljanje oružanih snaga pod komandu kralja Vitoria Emanuela III. Fašistička partija bila je zvanično raspuštena, a maršal Pjetro Badoljo, koji je bio generalni guverner Libije i vicekralj Etiopije i koji nikada nije bio blizak Musoliniju, oformio je privremenu vladu sastavljenu od generala i civila.

Musolini je odveden u zatvor ambulatnim kolima, a odatle u izgnanstvo. Ali 12. septembra oslobodila ga je grupa nemačkih komandosa, iz usamljenog skijaškog centra visoko u Apeninima; konačno, Hitler će ga postaviti za šefa marionetske republike Salo, u okupiranoj severnoj Italiji.

Badoljo je naredio da rat treba da se nastavi, dok je privatno pregovarao separatan mir sa Saveznicima; međutim, odlaganje u pregovorima, dovelo je do ogromnih ljudskih stradanja u Italiji. Italija je tek 13. oktobra 1943. prišla Saveznicima kao „zaraćena strana“ i objavila rat Nemačkoj. U međuvremenu, nemačke armije su prodrle u Italiju, i Rim se 11. septembra našao pod nemačkom okupacijom. Feldmaršal Albert Keselring izdao je proglas koji je trebalo plakatirati širom grada, kojim se uvodi preki sud. Štrajkači, saboteri i snajperisti ubijani su na licu mesta. Privatna prepiska bila je zabranjena i telefonski razgovori prisluškivani. Na Pačelijevim plećima našla se odgovornost kako za univerzalnu Crkvu tako i za (u direktnom i neposrednom smislu) građane Rima, uključujući tu i staru jevrejsku zajednicu.

Rimska jevrejska zajednica bila je najdugovečnija dijaspora u Zapadnoj Evropi, stara 2.082 godine. Živeći pre hrišćana u Rimu, Jevreji su bili njegovi stanovnici još u vreme kada je ubijen Julije Cezar; videli su propadanje Rimskog carstva, vizigotske pljačke, pogrome Trentske crkve. Progonjeni su iz generacije u generaciju, mada su postojale velike i svete pape koji su ih volele i štatile kao posebne članove udaljene porodice.¹ U sedmom veku, papa Grgur Veliki odbio je pokušaje da se zabrani jevrejska liturgija. U dvanaestom veku, Inoćentije III prekinuo je prisilna pokršćavanja i skrnavljenja jevrejskih grobalja. U osamnaestom veku, papa Benedikt XIV osudio je jevrejsku optužbu krvi. Ali nikakva periodična naklonost prema ovoj staroj zajednici nije mogla da izbriše mrlje na hrišćanskoj savesti tokom vekova, uključujući tu i zakonodavstvo srednjovekovnih Lateranskih sabora kojim je oduzet Talmud i prisilno ustanovljene žute značke, vekovima pre nego što su nacisti uveli žutu zvezdu. Papa Aleksandar VI, pružio je španskim Jevrejima gostoprimstvo u gradu, dok je Pavle IV, u šesnaestom veku ustanovio rimski geto. Više od dva veka potom, rimski Jevreji su bili ritualno ponižavani i omalovažavani na godišnjem karnevalu, sve dok nisu pristali da finansiraju celokupan račun za godišnju proslavu, da bi izbegli ovu pogrdu. Takođe u XVI veku, Grgur XIII je uveo prisilne hrišćanske propovedi u kojima se vređa judaizam. Ovu praksu ukinuo je papa Pije IX, zajedno sa getom; ali, kao što smo videli, on je ponovo uveo

geto posle propasti Rimske republike 1849, kada je naterao Jevreje da podnesu finansijske troškove za njegov povratak u Rim. Kroz sve te promene tokom dva milenijuma, Jevreji Rima nikada nisu napuštali svoju veru ili praksu svojih liturgija i svetih knjiga.

U vreme nemačke okupacije, 1943, broj Jevreja u centru Rima bio je oko sedam hiljada. Nekadašnji geto na obalama Tibra bio je dosta ugodno mesto krajem 1930; njegove boleštinama zaražene zgrade bile su srušene ili obnovljene, ali okrug su uglavnom nastanjivali siromašni članovi jevrejske zajednice.

Od nemačke okupacije do prikupljanja Jevreja 16. oktobra, došlo je do sudara politike i osećanja između predsednika jevrejske zajednice Uga Foa i glavnog rabina, Izraela Colija. Nepopustljivi predsednik odgovoran za društvene i političke odluke rimskih Jevreja, savetovao je da se nastavi sa dotadašnjim načinom života. Coli je bio uveren da će biti krvi do kolena, i zahtevao je da zajednica emigrira ili da se sakrije. Prevladalo je stanovište Foa.

Jedan čovek koji je delio, sasvim nezavisno, istu brigu kao i Coli bio je baron Ernst fon Vajceker, bivši Ribentropov čovek broj dva u ministarstvu inostranih poslova u Berlinu, nedavno naimenovan za nemačkog ambasadora pri Svetoj Stolici (što ukazuje na važnost koju je Hitler pridavao papskoj diplomatiji). Vajcekerov zadatak bio je, dok je rat ulazio u svoju kritičnu fazu u Italiji, da ohrabri Pačelija da održi strogu nepristrasnost Svete Stolice, što je pontifeks izvanredno radio uprkos mnogim zločinima koje je počinio nacistički režim. Pačeli je već odbacio na stranicama „L'Osservatore-a" da Vatikan ima bilo kakve veze sa politikom oko italijanskog primirja.²

Da li se Vatikan mogao nagovoriti da ostane nepopustljiv? Vajceker je obavestio pontifeksa da će njegova vlada uvažavati ekstrateritorijalnost Vatikana i njegovih 150 građevina u okolini Rima.³ U zamenu, podrazumevalo se, Sveta Stolica će saradivati sa okupatorima. Veza je jasno uključivala dogovor da će Pačeli i dalje ćutati o nacističkim zločinima u okupiranim teritorijama, što je sada postao i Rim.

Međutim, Vajceker je bio ubeđen da bi esesovci mogli uskoro da počine najteže zločine nad rimskim Jevrejima. On se, zajedno

sa nacističkim okupacionim vlastima, bojao deportacije rimskih Jevreja, pošto su oni bili ubeđeni da će Pačelijeva nepristrasnost biti pod neizdrživim pritiskom i da svaki dalji korak koji učine esesovci protiv Vatikana može dovesti do narodnog ustanka.

Vatikan je takođe predviđao nevolje za Jevreje i pojačao je svoj dobrotvorni rad, posebno pružanje pomoći oko iseljavanja. Jedan od viđenijih Jevreja koji je iskoristio pomoć koju su nudile crkvene agencije bio je Izrael Coli, zajedno sa ženom i kćerkom. Oni su pronašli utočište u kući katoličke porodice pre nego što su se konačno preselili unutar Vatikana, što je izazvalo bes vođa jevrejske zajednice koje će optužiti Colija da je napustio svoj narod.

OTKUP U ZLATU

Druge sedmice okupacije, esesovski major Herbert Kapler dobio je iz Himlerove kancelarije naređenje da nastavi sa deportacijom rimskih Jevreja.⁴ Međutim, Kapler je oklevao, pošto nije verovao da „jevrejsko pitanje postoji u Italiji“. Ovo gledište prihvatilo je i feldmaršal Keselring, komandant na italijanskom ratištu, koji je oklevao da koristi trupe za tu svrhu. U međuvremenu, Kapler je odredio vlastitu politiku: da sačeka sa rimskim Jevrejima kako bi ih iskoristio u špijunske svrhe, na primer, za prodiranje u „međunarodnu jevrejsku finansijsku zaveru“; i da upotrebi pretnju deportacijom kako bi uzeo otkup od zajednice. „Mi želimo vaše zlato“, rekao je Fou, „kako bismo obezbedili novo oružje za našu zemlju. U roku od trideset i šest sati moraćete da platite pedeset kilograma zlata.“⁵

Sakupljanje zlata počelo je 27. septembra u 11 časova u rimskoj sinagogi na oblama Tibra. Prijem dragocenog metala nadgledao je jedan računovođa i tri jevrejska zlatara. Do poslepodneva, pojavilo se vrlo malo davalaca, iako su se vesti o krizi proširile ogromnom brzinom po Rimu.

Potom se javila ideja da treba tražiti pomoć od pape. Poslat je glasnik da razgovara sa verskim nadzornikom u Konventu svetog srca, koji je imao veze sa Kurijom. U međuvremenu, da bi ubrzale stvari, jevrejske vođe su rešile da uzmu priloge u novcu

kako bi kupile potrebno zlato, koje je sada zdušno ponuđeno na prodaju unutar hrišćanske zajednice. Postepeno, svi Rimljani, i hrišćani i Jevreji, došli su donoseći svoje prstenje, nakit, ordenje - ne za prodaju, ne kao pozajmicu, već kao poklon.⁶

U četiri poslepodne, stigao je glas iz Vatikana. Papa je odobrio zajam. Sveštenik u Svetom srcu je jasno stavio do znanja da je prilog Vatikana pozajmica, a ne poklon: „Očigledno je", kazao je, „mi ga želimo natrag." Međutim, nije bilo ograničeno vreme povraćaja, niti je tražen interes. Da li su Jevreji želeli poluge ili zlatnike? Jevrejske vođe su rekle da misle da će postići svoj cilj bez pomoći Vatikana.⁷ Glasine su se međutim proširile i traju do današnjeg dana, da je Pije XII napravio velikodušan gest, nudeći da obezbedi dobar deo otkupa od svetih sudova koje je trebalo brzo pretopiti. Na kraju, nijedan gram vatikanskog zlata nije podaren niti pozajmljen.⁸

Otkup u zlatu je plaćen u potpunosti i na vreme. Morao se dva puta vagati, jer su Nemci optužili Jevreje da varaju. Nikakva priznanica nije data za ovo ogromno bogatstvo. Kapler je poslao poruku u kojoj je kazao: „Neprijatelju koji se oslobađa od oružja, ne daju se priznanice."⁹ Zlato je poslato u Berlin, gde će ostati nedirnuto na podu u kartonskim kutijama, u jednoj kancelariji ministarstva, sve do završetka rata.

DEPORTACIJA

Čovek koji je na kraju bio odgovoran za izvršenje deportacije rimskih Jevreja, uprkos plaćanju otkupa u zlatu, bio je Adolf Ajhman, šef sekcije IVB4 Gestapoa. Na Konferenciji u Vanzeu, januara 1942, zaključeno je da 58.000 italijanskih Jevreja treba uključiti u broj od 11 miliona Jevreja koje je trebalo ukloniti. Od septembra 1943, nijedan Jevrejin nije deportovan iz italijanske okupacione zone u Jugoslaviji, jugoistočnoj Francuskoj i Grčkoj. Kao što je pokazao Džonatan Steinberg u svojoj studiji o holokaustu i fašističkoj Italiji, „Sve ili ništa", nije bilo u prirodi Italijana da podstiču ili saraduju u likvidaciji Jevreja; u stvari, većina dokaza ide u prilog činjenici da su oni činili sve što je bilo u njihovoj moći da spreče i suprotstave se tom procesu.¹⁰

Poslednje sedmice septembra, Kapler je obavestio Ajhmana da nema dovoljno esesovaca u Rimu kako bi se obavilo prikupljanje i da se može očekivati žestoka reakcija nejevrejskih stanovnika. Međutim, Ajhman je bio odlučan da nastavi sa poslom, sada kada je Rim bio pod nemačkom okupacijom. Bio je potreban vođa, i on je na to mesto postavio Teodora Danekera, SS hauptsturmfirera, čoveka koji je obavljao poslove oko ubijanja Jevreja.

Početak oktobra, snabdeven dokumentom koji mu je davao neophodnu vlast, i u pratnji grupe od četrnaest oficira i tri-deset vojnika iz Waffen SS formacije Mrtvačka glava, Deneker je seo u voz za Rim. Naredne sedmice, esesovci su se pripremili da prikupe rimske Jevreje, uprkos stalnim naporima nemačkih vlasti u Rimu da spreče plan. (Jedan predlog bio je da jevrejsku zajednicu treba iskoristi za prinudan rad.)

U subotu 16. oktobra, u 5.30 ujutro, Daneker i 365 SS policajaca i Waffen SS, naoružanih mašinkama, ušlo je u područje starog rimskog geta u otvorenim vojnim kamionima. Bilo je mračno i pljuštala je kiša. Plan je bio da se prikupi prva hiljada koja će se prevesti do Koledō Militare, koji se nalazio između Tibra i brda Janikulum, ni pola milje od Trga svetog Petra. Ideja je bila, kao i u Parizu, da se Jevreji dovedu do sabirnog mesta tako da bi zadatak oko njihovog ubacivanja u voz išao glatko, pošto su obavljena hapšenja i provere. Snabdeveni imenima i adresama, koje su pronađene prethodne sedmice, oficiri su predali svakom domaćinu dokument. On je sadržavao spisak šta mogu da ponesu sa sobom, uključujući „hranu za osam dana...novac i nakit...odeću, ćebad, itd". Tamo gde su pronašli telefonske žice, Danekerovi ljudi su ih iščupali.

Pačeli je među prvima saznao za prikupljanje. Mlada aristokratkinja, dobro poznata pontifeksu, princeza Enca Pinjатели-Aragona, čula se preko telefona sa prijateljem koji je video kamione parkirane duž Lungotevere. Princeza je požurila u Vatikan gde ju je primio maestro di camera. On priča da su je odmah odveli do papine privatne kapele, gde ga je našla u molitvi. Kada ga je obavestila o prikupljanju, on je žurno telefonirao kardinalu Maljoneu da stupi u vezu sa ambasadorom Vajcekerom.¹¹

U međuvremenu, kamioni napunjeni ljudima, ženama i decom, teško su se probijali kroz pljusak do mračnih kasarni Koleđo Militare. Neki kamioni prošli su pored Trga svetog Petra. Priča se da su namerno vozili tim putem, kako bi esesovci koji su bili poslani u Rim mogli da bace pogled na čuvenu crkvu. Takođe se priča da su Jevreji, dok su prolazili pored trga, dozivali papu da im pomogne. Izjave svedoka pune su patosa. Jedan italijanski novinar je izvestio: „Oči dece bile su širom otvorene, ne videći ništa. Kao da su tražili neko objašnjenje za toliki užas i patnju.“¹² U jednoj ulici zaustavila su se tri kamiona sa izuzetno velikim brojem dece. Markiza Fulvia Ripa de Meana prošla je kroz ulicu: „Videla sam u njihovim užasnutim očima, na licima bledim od bola, i u njihovim drhtavim ručicama koje su čvrsto držale ivice kamiona, ludački strah koji ih je obuzeo.“¹³

Scene koje su se desile to jutro ponavljale su se nebrojeno puta i u nebrojenim mestima širom Evrope prethodne dve godine. Razlika je bila u tome što je u ovom gradu bio čovek sa moćnim glasom, koji je vladao nad pola milijarde vernika i čija je sposobnost da protestuje mogla čak i Hitlera da natera da se ozbiljno zamisli.

Prema svedočenju Vajceкера, tog jutra „pritisak sa svih strana je rastao, tražeći demonstrativnu (papsku) zabranu deportacije rimskih Jevreja“.¹⁴ Veći deo tog pritiska dolazio je od nemačkih vlasti, pre svih od nemačkog konzula u Rimu, Albrehta fon Kesela. Kesel je nagovarao Pačelija tog dana da „zvanično protestuje“.¹⁵ Nemačko rukovodstvo u Rimu bojalo se da će deportacija dovesti do žestoke reakcije italijanskog stanovništva. Po Keselovom mišljenju, da je Pačeli odmah protestovao i da je uspeo u tome, narod bi se umirio.

Prema jednoj beleški koju je ostavio Maljone od 16. oktobra, objavljenom u vatikanskim ratnim dokumentima, Vajceker je došao u Državni sekretarijat u nenavedeno vreme, verovatno ujutro. Maljone piše da je on tražio od ambasadora da interveniše za ove nesrećne ljude u ime „čovečnosti i hrišćanskog milosrđa“.¹⁶

Maljoneov izveštaj je čudno dvosmislen, prikazuje ga u povoljnom svetlu kao nekoga ko se koleba da učini formalni protest, izostavljajući pri tom detalje razgovora sa Vajcekerom. Kao

što će se kasnije videti, Vajceker je očigledno iskoristio ovaj susret da pokuša da nagovori kardinala-državnog sekretara da traži od Pačelija da odlučno protestuje protiv deportacija. Maljone ovo ne pominje. Vajceker, iz očiglednih razloga, nije ostavio belešku o sastanku, i mučio se da ubedi Maljonea da njihov razgovor ostane poverljiv i nezabeležen, što Maljone tri puta potvrđuje u svojoj belešci.

Maljone navodi da je, posle duge pauze, ambasador rekao: „Šta će Sveta Stolica učiniti ako se ovakve stvari nastave?" Očigledno je izaslanik mislio na prikupljanje Jevreja.

Maljoneov odgovor bio je dvosmislen: „Ja sam odgovorio: Sveta Stolica ne bi želela da se stavi u situaciju da izrazi reči protesta."¹⁷

Prema rečima kardinala, Vajceker je tada izgovorio niz nejasno laskavih primedbi, hvaleći Svetu Stolicu što nije „talasala brod" tokom prethodne četiri godine rata. Završio je rekavši, iako ga Maljone ne navodi direktno, da Sveta Stolica treba da razmisli da li вреди „ugroziti sve upravo u trenutku kada brod stiže u luku." Zatim je ponovo zamolio kardinala da ovo što su govorili drži u najstrožem poverenju.

Pošto je razuverio ambasadora, Maljone je izrazio drugi stav od istorijske važnosti: „Hteo sam da ga podsetim da je Sveta Stolica pokazala, kao što je i on sam priznao, najveću mudrost time što nemačkom narodu nije dala ni najmanji utisak da je uradila, ili želela da uradi, bilo šta što bi bilo protiv interesa Nemačke za vreme ovog užasnog rata."¹⁸

Pa ipak, Maljone je ponovo rekao diplomati da „on nema nameru da se stavlja u položaj gde bi bilo nužno da protestuje",¹⁹ ali ukoliko Sveta Stolica bude morala to da učini, on je imao poverenje u Božansko providenje. Zatim je ponovo uveravao ambasadora da neće pomenuti njihov razgovor prema njegovoj izričitoj želji.

Tako je Maljone za potomstvo ostavio tvrdnju da je on verbalno protestovao protiv prikupljanja rimskih Jevreja; ali iako ne pominje Vajcekerov zahtev za zvanični protest, ponavljani navodi poverljivosti i njegove nejasne naznake da ne želi da ga prisli-

le da protestuje, ukazuju da je verovatnija nemačka verzija događaja.

Kako bilo, ni Pačeli niti njegov kardinal-državni sekretar nisu preuzeli inicijativu da protestuju, u svoje ime ili u ime Svete Stolice, ni tog ni sledećih dana. Njihov propust da govore ili deluju zaprepastio je nemačko rukovodstvo u gradu. Konačno, po save-tu starijeg nemačkog starešine, generala Rajnera Štahela, Pačeli je potražio usluge sveštenika Pankracija Pfajfera, nemačkog sveštenika poznatog po dobrotvornom radu u Rimu i jedne od Pačelijevih ličnih veza sa Nemcima. Papa je dao Pfajferu odobrenje da govori u njegovo ime, ali pošto je Pfajfer bio nižeg ranga među sveštenicima, nemačko rukovodstvo je smatralo da bi pismo koje bi potpisao viši nemački sveštenik, biskup na primer, bilo poželjnije. Tako je bio pozvan biskup Alojzije Hudal, rektor nemačke katoličke crkve Santa Marija del Anima u Rimu. Hudala će kasnije da bije glas da je bio ključna ličnost u poma-ganju nacističkih zločinaca da izbegnu pravdi preko rimskih ver-skih ustanova.²⁰

Kesel i sekretar nemačke ambasade Gerhard Gumpert razgo-varali su i izdiktirali pismo generalu Štahelu i ambasadoru Vaj-cekeru, kao da je govorio Hudal, u ime Pija XII. Navodimo prvo od dva istorijska pisma protesta napisanih u jutro kada su priku-pljeni rimski Jevreji:

„Moram vam govoriti o veoma hitnoj stvari. Jedan uvaženi vaticanski zvaničnik, koji je blizak Svetom ocu, upravo mi je rekao da su započeta hapšenja Jevreja italijanske nacionalnosti. U interesu dobrih odnosa koji su do sada postojali između Vatikana i visoke komande nemačkih oružanih snaga - i iznad sve-ga zahvaljujući političkoj mudrosti i širokogrudosti Vaše ekse-lencije koja će jednog dana ući u istoriju Rima - odlučno zahte-vam da naredite da se odmah obustave ova hapšenja kako u Rimu tako i u njegovoj okolini. Inače, bojim se da će papa jasno da istupi protiv ove akcije (ich fürchte dass der Papst sonst öffentlich dagegen Stellung nehmen wird) što bi bez sumnje iskoristili nemački antipropagandisti kao oružje protiv nas Nema-ca.”²¹

Posle mnogih birokratskih odlaganja, tekst pisma je poslat u Berlin, gde je primljen u Ministarstvu inostranih poslova u subotu u 11,30 uveče. Sledilo je drugo pismo, od ambasadora Vajckera:

„U vezi s pismom biskupa Hudala (telegrafski izveštaj od 16. oktobra iz Ranovog odeljenja) mogu da potvrdim da ono predstavlja reakciju vatikanskih predstavnika na deportaciju rimskih Jevreja. Kurija je naročito uznemirena imajući u vidu da je do prikupljanja došlo, na izvestan način, pod papinim prozorima. Reakcija bi mogla da bude ublažena, ako bi se Jevreji iskoristili da rade prinudne radove ovde u Italiji.

Neprijateljski krugovi u Rimu koriste ovaj događaj kao sredstvo pritiska na Vatikan da popusti u svom uzdržanom stavu. Priča se da su biskupi jasno istupili kada se sličan događaj desio u francuskim gradovima. Papa, kao vrhovni vladar Crkve i biskup Rima, ne može a da ne postupi na isti način. Papu takođe porede sa njegovim prethodnikom Pijem XI, čovekom mnogo spontanijeg temperamenta. Neprijateljska propaganda u inostranstvu posmatraće ove događaje na sličan način, kako bi poremetila prijateljske odnose između Kurije i nas.”²²

Memorandum je poslat tek kasno u nedelju, i to kao noćna pošta. U međuvremenu, vreme je isticalo za porodice zatvorene u Koledo Militare.

PAČELIJEVA NEPOPUSTLJIVOST

Dok je u subotu padao mrak, ljudi su počeli da pristižu na kapiju kasarne u Vija dela Lungara da ostave hranu, obuću, pisma ili prosto da bdiju. Bilo je članova porodica i prijatelja među posetiocima, od kojih se većina pravila da su hrišćanski prijatelji i sluge. Oni nisu mogli da uđu i konačno su oterani. Uslovi u kasarnama bili su očajni, bez hrane, vode ili sredenih sanitarija. Jedna trudnica je dobila porođajne bolove i odvucli su je u dvorište da se rodi. Beba je kao i njena majka odmah uhapšena i čekala ju je ista sudbina. Kad je pala noć, vod esesovaca se vratio u neke od jevrejskih stanova, snabdeven ključevima oduze-

tim od njihovih vlasnika. Pod izgovorom da uzimaju hranu i odeću, oni su opljačkali dragocenosti iz domova zatvorenika.

Pod pritiskom zatvorenika, Daneker je sada ispitivao dokumenta onih koji su tvrdili da nisu Jevreji ili koji su imali nejevreje za bračne drugove. Kapetan ih je pojedinačno ispitivao. Tako su oslobođene 252 osobe, što je bila činjenica zbog koje su počele priče o dobrim uslugama Vatikana. Priča se da se kardinal pojavio u Koleđo Militare i da je molio Danekera u ime pape, što je dovelo do oslobađanja 252 ljudi. I dok Vatikan nikad nije pobio ovu priču, istraživanje Roberta Kaca ju je dokumentovano odbacilo. Više od 1.060 ljudi ostalo je unutar kasarni, na spisku za odlazak u Aušvic.

U nedelju, 17. oktobra, vesti o prikupljanju pojavile su se u novinama širom sveta, zajedno sa pričama koje će se ponavljati do današnjeg dana. Na primer, „New York Times“ je preneo vest UPI-ja preko Londona, u kojoj se izveštavalo da je papa platio otkup koji su Nemci zahtevali za oslobođenje stotinu talaca. „Međutim, pošto su primili zlato, Nemci su odbili da oslobode taoce, i umesto toga započeli su opšte prikupljanje Jevreja tokom kojeg su Italijani pomagali progonjenim porodicama da se sakriju ili pobegnu.“

Pre zore, u ponedeljak, 18. oktobra 1943, jevrejskim zatvorenicima naređeno je da se spreme. Kamioni su ih doveli u sme-nama do ranžirne stanice blizu železničke stanice Tiburtina, gde je niz stočnih vagona čekao na sporednom koloseku. Ukrčavani su po šezdeset u jedan vagon. Unutra je bio mrak. Oni koji su stigli ranije morali su da čekaju osam časova pre polaska.

Kompozicija sa prikupljenim Jevrejima krenula je u pet minuta posle dva, prelazeći Tibar i idući na sever. Nedaleko od grada, voz su napali saveznički avioni. Uveče, dok se voz peo uz Apenine, temperatura je pala ispod nule. Hladnoća, glad, žeđ i nedostatak sanitarija, doprineli su teškoj patnji deportovanih, ispunjenih strahom i osećanjem poniženja. Stočni vagoni prošli su kroz Padovu i dijecezanski biskup rekao je Vatikanu da su Jevreji bili u žalosnom stanju. On je molio papu da preduzme hitne mere. Kasnije, kada je voz stigao u Beč, Vatikan je obavješ-ten da su zatvorenici molili za vodu.²³ Na svakom koraku puta,

Vatikan je obaveštavan o napredovanju voza i stanju u kome se nalazio.

Međutim, 19. oktobra, dok je voz nastavio svoj put ka severu, Pačelijevе misli nisu se bavile sudbinom deportovanih, već uticajem prikupljanja Jevreja na komunističke partizane (isti strah, naravno, imali su i nemački gospodari Rima i to su preneli svojim kolegama u Berlinu). Tog dana, Pačelijev strah od „komunista” - tako je on obično zvao italijanske partizane - daleko je prevazilazio sažaljenje prema Jevrejima. Pačeli se brinuo da će nacistički okupatori povećati prisustvo svoje policije u prestonici kako bi sprečili mogućnost „komunističkog” prevrata. To se zna pošto je 18. oktobra, onog dana kada su Jevreji ukrcani u voz na putu za logore smrti, Pačeli poverio svoju uznemirenost američkom predstavniku, Haroldu Titmanu. Titman je posle telegrafisao Vašingtonu, obaveštavajući Stejt department da se papa brine da u „nedostatku dovoljne policijske zaštite, neodgovorni elementi (rekao je da je poznato da su trenutno, male komunističke bande smeštene u okolini Rima) mogu izvršiti nasilje u gradu”. Prema Titmanovim rečima, Pačeli je dalje kazao da „su Nemci poštovali Grad Vatikan i vlasništvo Svete Stolice u Rimu i da je nemački komandant Rima (Štahel) izgleda bio naklonjen Vatikanu”. Titman je obavestio Vašington da je Pačeli dodao da „se oseća sputanim zbog 'nenormalne situacije’”.²⁴ „Nenormalna situacija” bila je deportacija rimskih Jevreja.

Ozborn je takođe tog dana video Pačelija i bio je uveren da Vatikan nema primedbe protiv nemačkog komandanta u gradu ili protiv policije, koji su poštovali neutralnost Vatikana. Pišući u London, Ozborn je javio da jedan broj ljudi smatra „da je (Pačeli) potcenio svoj vlastiti moralni autoritet i kolebljivo poštovanje koje su prema njemu iskazivali nacisti zbog katoličkog stanovništva u Nemačkoj”. Ozborn je dalje kazao da je tražio od Pačelija da ima taj moralni autoritet na umu u slučaju da se „tokom narednih događaja pojavi prilika da se zauzme odlučan stav.”²⁵

Ozborn je ponovo pisao u London o epizodi deportacije krajem oktobra. On je saznao, obavestio je Forin ofis, da je, čuvši za hapšenja, kardinal državni sekretar Maljone poslao po nemačkog ambasadora i formulisao protest. Vajceker je, prema onom

što je Maljone rekao Ozbornu, odmah delovao i „rezultat je bio da je veliki broj oslobođen." Ozborn je dodao da je „intervencija Vatikana tako izgleda bila efikasna u spasavanju većeg broja nesrećnih ljudi". Ozborn je onda pitao državnog sekretara da li bi mogao da izvesti o ovom činu hrabrosti i velikodušnosti Vatikana. Zamoljen je međutim, da o tome ne govori. „Rečeno mi je da bih mogao to da uradim strogo za vašu informaciju", rekao je Forin ofisu, „a nikako za javnost jer bilo kakvo objavljivanje tih vesti dovelo bi verovatno do novih progona."²⁶

Sigurno je bio slučaj da je Maljone pozvao Vajceкера i verbalno protestovao, zabeleživši, kao što smo već videli, njihov razgovor.²⁷ Ali on nije mogao da bude zaslužan za oslobođenje Jevreja kao rezultat tog slabašnog protesta. Njegova tvrdnja da je ova inicijativa dovela do oslobađanja mnogih Jevreja nije bila istinita.

Pet dana pošto je voz krenuo iz stanice Tiburtina, otprilike oko 1.060 deportovanih Jevreja ugušeno je gasom u Aušvicu i Birkenau; 149 muškaraca i 47 žena zadržano je za težak rad. Samo petnaest je preživelo rat, sve muškarci, osim jedne mlade žene, Setimije Spicikino koja je poslužila kao ljudsko zamorče u eksperimentima doktora Mengelea. Kada je oslobođen logor Bergen-Belzen u koji je ona bila preseljena, pronađena je u gomili leševa gde je spavala dva dana.

Inicijative Vajceкера i drugih, u ime Pačelija, izgleda da su zaustavile dalje progone rimskih Jevreja, ali samo privremeno. Posle 16. oktobra, preostali fašisti u Rimu, radeći pod pokroviteljstvom Nemaca, prikupili su u pojedinačnim hapšenjima, još 1.084 Jevreja. Kasnije žrtve poslate su u italijanske koncentracione logore i odatle u Aušvic, gde ih je malo preživelo. Ovom broju treba dodati sedamdeset Jevreja koji su izvedeni iz rimskih zatvora 24. marta 1944, i koje je Gestapo pogubio zajedno sa 265 nejevreja u masakru u pećinama Ardeatine, kao odmazdu za partizansko bombardovanje nemačkih trupa u Vija Rasela u Rimu.

Nepoznat broj preostalih rimskih Jevreja izbegao je hapšenje pošto su se sakrili u „ekstrateritorijalne" ustanove u Rimu, pod vatikanskom zaštitom, uključujući i sam Grad Vatikan. Obični

italijanski vernici i laici mnogo su učinili radeći na zaštiti ovih ljudi, što je bilo u skladu sa italijanskom gostoljubivošću i štice-
njem Jevreja širom italijanske vojne okupacione zone u pret-
hodna dva rata. Ali šta reći o onih 1.060 deportovanih ispod zidi-
na Vatikana? Kada je sudbina uhapšenih Jevreja bila zapečaće-
na, i kada im se više nije moglo pomoći ili ih spasiti, pojavio se
članak u „L'Osservatore Romano" od 25-26. oktobra 1943. Teško
je zamisliti da je pisac mogao sam sebe da nadmaši u preteriva-
nju:

„Uzvišeni pontifeks, kao što je dobro poznato... nije nijednog
trenutka oklevao da upotrebi sva sredstva u svojoj moći da olak-
ša patnje, koje su, bez obzira u kom da su obliku, posledica ovog
surovog požara.

Sa tolikim uvećanjem zla, univerzalna i očinska milost ponti-
fiksa postala je, moglo bi se reći, još aktivnija; ona ne poznaje
granice nacionalnosti, religije ili rase.

Ova višestruka i neprekidna aktivnost od strane Pija XII poja-
čana je još više u poslednje vreme u vezi sa sve većim patnjama
tolikih nesrećnika.”

Vajceker je pročitao članak i telegrafisao prevod u Berlin uz
prpratno pismo:

„Iako pod pritiskom sa svih strana, papa nije sebi dozvolio da
ga gurnu u demonstrativnu kritiku deportacije rimskih Jevreja.
Mada mora da zna da će takav stav biti upotrebljen protiv njega
od strane naših neprijatelja i da će biti iskorišćen u protestant-
skim krugovima u anglosaksonskim zemljama u cilju antikato-
ličke propagande, on je ipak uradio sve što je moguće čak i u
ovoj osetljivoj stvari, kako ne bi zategao odnose sa nemačkom
vladom i nemačkim vlastima u Rimu. Pošto ovde očigledno više
neće biti preduzimate akcije Nemaca po jevrejskom pitanju,
može se reći da je ova stvar, tako neprijatna u pogledu nemačko-
vaticanskih odnosa, okončana.

U svakom slučaju, postoji nesporn znak o tome iz Vatikana.
‘L'Osservatore Romano’ od 25-26. oktobra objavljuje poluzva-
nični izveštaj o velikom papinom milosrđu, napisan sa tipičnim
okolišnim i zamršenim stilom ovog vaticanskog lista, u kome se
izjavljuje da se papa očinski brine o svim ljudima bez obzira na

nacionalnost, veru i rasu. Višestruke i sve veće aktivnosti Pija XII su u poslednje vreme još pojačane zbog sve veće patnje mnogih nesrećnika.

Nema potreba da se protivreći ovoj izjavi, utoliko što će tekst, čiji prevod je priložen, razumeti veoma malo njih u smislu aludiranja na bilo kakav poseban način na jevrejsko pitanje.”²⁸

Pismo ukazuje na prefinjenu dvostruku igru koju je Vajceker igrao tokom epizode deportacije. Vajceker je bio taj koji je pomogao da se zaustave dalja hapšenja Jevreja, preteći papskim protestima, koje Pačeli nije imao nameru da učini. Sada kada više nije bilo hapšenja, mogao je popustljivo da govori o papinoj spremnosti da čuti. Ali šta je sa hiljadama koji su umrli? Pačelijeva odluka da ne učini 16. oktobra, „demonstrativni protest” u njihovo ime, osudila ih je. To je bila odluka koja je više imala veze sa strahom od „komunista” nego sa strahom od većih odmazda.

U Berlinu, neimenovani zvaničnik podvukao je značajne rečenice:

„Papa...ne...gurnu u demonstrativnu kritiku deportacije rimskih Jevreja... uradio sve što je moguće čak u ovoj osetljivoj stvari... Može se reći da je ova stvar, tako neprijatna u pogledu nemačko-vatikanskih odnosa, okončana.”²⁹

Ali, koliki je stvarno bio rizik od esesovske odmazde u odgovoru na papski „demonstrativni” protest zbog deportacija 16. oktobra? Da li je bilo moguće da esesovci uđu u Vatikan i da uhapse papu?

HITLEROV PLAN DA KIDNAPUJE PAČELIJA

Okupacione vlasti u Rimu nisu bile jedini Nemci koji su u jesen 1943. razmatrali posledice nasilne odmazde Vatikanu. Sam Hitler morao je da razmatra ovaj problem kao rezultat svog plana da zarobi Pačelija i dovede ga u Nemačku.

26. jula 1943, Hitler je zlokobno primetio (govoreći visokoparno u svom glavnom štabu): „Otišao bih pravo u Vatikan. Mislite li da me Vatikan impresionira? Baš me briga.... Mi ćemo očititi tu gomilu svinja.... Zatim ćemo se izviniti kasnije.... Baš me

briga." Čvrst dokaz o planu da se kidnapuje Pačeli nalazi se u posedu jezuita odgovornih za slučaj Pačelijevе beatifikacije. On postoji u obliku afdavita koji je napravio general Karl Volf, nemački oficir zadužen za plan. Volf je saopštio priču jezuiti, svešteniku Paulu Molinariju, uz odgovarajuću dokumentaciju, zajedno sa do sada neobjavljenim pismom, datiranim na 24. mart 1972.³⁰

Godine 1943, Karl Fridrih Oto Volf, četrdesettrogodišnjak, bio je vrhovni komandant SS i nemačke policije u Italiji. Nekoliko dana posle okupacije Italije, 9. septembra, Volf je odleteo u „Vučiju (Volf) jazbinu", Hitlerov glavni štab u Istočnoj Pruskoj, kako bi raspravljao sa Firerom o „okupaciji Vatikana i odvođenju pape Pija XII u Lihtenštajn".³¹ Volf se sećao da se Hitler razbesneo zbog onoga što je nazvao „Badoljova izdaja" i izgovorio je „strašne pretnje" protiv Italije i Vatikana. Volf je zapisao sledeći razgovor koji je imao sa Hitlerom 32:

„Hitler: Dakle, Volf, imam poseban zadatak za Vas, od značaja za ceo svet, i to je lična stvar između Vas i mene. O tome nikad ne smete da govorite ni sa kim bez moje dozvole, sa izuzetkom vrhovnog komandanta SS (Himlera) koji je sa tim upoznat. Razumete li?

Volf: Razumeo sam, Fireru.

Hitler: Želim da Vi i Vaše trupe, dok je u Nemačkoj još uvek snažna reakcija na Badoljovo izdajstvo, što je moguće pre okupirate Vatikan i Vatikanski Grad, zaštitite arhive i umetnička blaga koja imaju jedinstvenu vrednost i prebacite papu zajedno sa Kurijom, zbog njihove zaštite, tako da ne mogu da padnu u ruke Saveznika i vrše politički uticaj. Prema vojnim i političkim razvojjima događaja biće odlučeno da li da ga dovedemo u Nemačku ili da ga smestimo u neutralni Lihtenštajn. Kako brzo možete da pripremite ovu operaciju?"³³

Volf je kazao da ne može odmah da odgovori pošto su „SS jedinice i policija već u potpunosti zauzeti". Hitler je prema Volfovom zapisu, razočarano napravio grimasu. Rekao je generalu da će biti strpljiv, pošto mu je potreban svaki vojnik na Južnom frontu, ali u svakom slučaju želeo je da upotrebi SS jedinice za taj posao. Zatim je ponovo upitao Volfa: „Koliko vremena vam

treba da mi date procenu plana?" Volf je odgovorio, da uz elemente za procenu i obezbeđenje vatikanskog blaga, on nije video kako bi mogao da izvrši plan za manje od četiri do šest sedmica. Na to je Hitler rekao: „To je suviše dugo. Bitno je da mi javljate svake dve sedmice kako napredujete. Više bih voleo da uzmem Vatikan odmah."

Volf je zapisao da je poslao šest do osam ličnih izveštaja narednih sedmica, i da je proveo vreme praveći detaljna istraživanja stanja sigurnosti u Italiji. Početkom decembra 1943, nastavio je, Hitler je ponovo navaljivao na njega da pokaže svoj plan. U to vreme, Volf je obavestio tribunal, on je zamolio Vajcekera da ga poveže sa nekim u Vatikanu. Izabrana ličnost bio je rektor nemačkog koledža, jezuita Ivo Cajger. „Cilj mojih razgovora bio je da se spreči deportacija pape i da se uveri Sveti otac da mu se ništa loše neće desiti."³⁴

Početkom decembra, zabrinut da sazna kako su tekle pripreme, Hitler je ponovo pozvao Volfa.

Volf je napisao da je kazao Fireru: „Završio sam svoje pripreme za izvršenje vašeg tajnog plana protiv Vatikana. Mogu li da ukratko objasnim situaciju na terenu u Italiji pre nego što izdate konačno naređenje?"

Hitler mu je rekao da nastavi.

Volf je dao procenu stanja odanosti i morala u italijanskom narodu: pad simpatija za fašiste, zamor od rata, mržnja prema Dučeu, neprijateljstvo prema Nemcima, razaranje tkiva Italije, sve veći bes zbog nastavljanja rata. Zatim je došao na svoj najubedljiviji argument:

„Jedini neprikosnoveni autoritet koji je ostao u Italiji je Katolička crkva, koja ostaje čvrsto neosvojiva ('saldamente strutturata' u italijanskom tekstu jezuitskog rukopisa), kojoj su žene Italije duboko odane, vršeći, makako indirektno, veliki uticaj koji se ne sme potceniti uprkos činjenici da mnogi od njihovih muževa, braće i sinova možda ne izgledaju naklonjeni kleru."

Volf je dalje rekao Fireru, da će italijanski narod braniti svoju Crkvu po svaku cenu. „U protekla tri meseca mog rada u Italiji, bili smo pažljivi da ne postupamo grubo sa Italijanima, i shodno tome imamo diskretnu podršku (appoggio discreto) klera. Bez

podrške Crkve, koja drži mase mirnim, ne bih mogao uspešno da obavljam svoj posao." Mir stanovništva, rekao je, pomogao je južnom frontu i isključio potrebu da se trupe povuku iz borbe.

Hitler mu se zahvalio, a zatim zatražio da mu da iskreno mišljenje o situaciji. „Okanite se", rekao mu je Volf, „vatikanskog projekta koji je rođen iz razumljive uznemirenosti zbog Ba-doljove izdaje. Po mom mišljenju okupacija Vatikana i deportacija pape stvorice krajnje negativnu reakciju u Italiji, i takođe kod nemačkih katolika unutar otadžbine i na frontu, kao i među katolicima u svetu i u neutralnim državama. Biće to reakcije koje će prevazići bilo kakvu privremenu korist koja bi se dobila političkom neutralizacijom Vatikana ili uzimanjem vatikanskog blaga."³⁵ Adolf Hitler se saglasio sa ovim, i plan o kidnapovanju je napušten.

Sve činjenice ukazuju zato, da bi pokušaj da se napadne Vatikan i njegovi posedi, ili da se uhvati papa u odgovoru na papski protest, samo podstakao reakciju širom Italije što je moglo ozbiljno omesti nacističke ratne napore. I tako je čak i Hitler priznao ono što je Pačeli izgleda ignorisao: da je najjača društvena i politička sila u Italiji u jesen 1943, bila Katolička crkva i da su njene mogućnosti za nepokoravanje i pobunu bile ogromne.

PAČELIJEVO LITURGIJSKO ĆUTANJE

Ukratko, nemački okupatori su garantovali ekstrateritorijalni status Vatikana i njegovih verskih zgrada oko Rima, a cena za to bila je pokornost i „nemešanje" - ćutanje o nacističkim zločinima, ne samo u Italiji već i drugde u okupiranoj Evropi. Kada je 16. oktobra počelo prikupljanje Jevreja, nemačke okupacione vlasti bile su ipak ubeđene da će Pačeli, pre ili kasnije, morati da protestuje. Verovali su da bi neposredni papski protest mogao da bude u njihovu korist time što bi preduhitrio aktuelnu deportaciju i spiralu papskih protesta i reakcija post hoc, što bi se završilo zauzimanjem vatikanske teritorije od jedinica SS i građanskom reakcijom. Ali Pačeli nije bio sklon da zvanično protestuje u bilo kojoj fazi protiv prikupljanja i deportacije rimskih Jevreja.

Smatrao je, kao što je kazao Haroldu Titmanu, da bi protest ubrzao sukob sa esesovcima, i da bi to samo koristilo komunistima. Pačelijevu ćutanje, drugim rečima, nije bilo čin kukavičluka ili straha od Nemaca. On je želeo da zadrži status quo okupacije nacista sve dok grad ne oslobode Saveznici. Možda progonjen ličnim vizijama boljševičkih zločina iz svoje prošlosti u Minhen, ili strašnim nasiljem izvršenim nad Crkvom unutar „Crvenog trougla“ Rusije, Meksika i Španije, bio je spreman da toleriše smrt hiljade rimskih Jevreja da bi sprečio posledice komunističkog preuzimanja Rima. Postojao je, međutim, dublji propust u svemu tome, koji otkriva izvanrednu moralnu i duhovnu iščašenost u njegovom papstvu. Pačelijevu oklevanje nije bilo samo diplomatsko ćutanje u odgovoru na političke pritiske trenutka; bilo je to začuđujuće versko i liturgijsko ćutanje. Posle oslobodjenja Rima, priča se da je požurio na jevrejsko groblje da se tamo sam pomoli.³⁶ Ali nije zabeleženo da je održana ijedna javna molitva, niti da je zapaljena votivna sveća, niti je otpevan psalam, niti lamentacija, niti De profundis (kao što je činio stojeći među ruševinama San Lorenca), niti je misa obavljena u znak solidarnosti sa rimskim Jevrejima, bilo tokom njihovog užasnog iskušenja, bilo posle njihove smrti. Niti je bilo odgovarajućeg objašnjenja, izvinjenja ili čina kajanja do današnjeg dana (uprkos inicijativama Jovana Pavla II 1986. i 1998. o čemu se raspravlja u poslednjem poglavlju ove knjige). Ova duhovna i moralna ćutnja naspram zločina izvršenog u srcu hrišćanstva, u senci čivota prvog apostola, traje do danas i svi katolici su u tome saučesnici. Liturgijska ćutnja ukazuje da Pačeli nije imao iskreno duhovno bratsko osećanje za rimske Jevreje koji su bili njegovi susedi od detinjstva. Verujući, kao što to čine katolici, da su oni članovi Hristovog mističnog tela, da evharistija čini Crkvu, morali su znati da ono što je urađeno ili nije, u njihovo ime, posebno od naslednika apostola, ima uticaja na sve njih. Kako se katolici mogu pomiriti sa činjenicom da je biskup Rima propustio da održi jednu jedinu liturgiju za deportovane Jevreje „Večnog Grada“? Pa ipak, čuvši za smrt Adolfa Hitlera, Adolf Bertram, u to vreme kardinal nadbiskup Berlina, svojom rukom naredio je svim župnicima svoje arhidijeceze „da održe svečani Rekvijem u

znak sećanja na Firera i sve one članove Vermahta koji su pali u borbi za našu nemačku otadžbinu, zajedno sa najiskrenijim molitvama za narod (Volk) i otadžbinu i za budućnost nemačke Katoličke crkve".³⁷

SVEDOČENJE JEVREJA

Ipak bilo je Jevreja koji su verovali u Pačelija i koji su to činili i dalje. U utorak, 29. novembra 1945, Pačeli se susreo sa oko osamdeset predstavnika jevrejskih izbeglica iz raznih koncentracionih logora u Nemačkoj, koji su izrazili „svoju veliku čast što mogu da se zahvale Svetom ocu lično, za njegovu velikodušnost prema onima koji su progonjeni tokom nacističko-fašističkog perioda". Mora se poštovati pohvala koju su učinili ljudi koji su propatili progone i preživeli. I mi ne možemo umanjiti Pačelijeve napore u ravni milosrdne pomoći ili njegovu podršku radu bezbrojnih katoličkih vernika i laika koji su donosili utehu i bezbednost stotinama hiljada. Ali istovremeno, moramo čuti i poštovati glas Setimije Spicikino, jedine rimske Jevrejke koja je preživela deportaciju, koja je pronađena pošto je dva dana ležala na gomili leševa i koja se vratila u Rim 1945, u svojoj dvadesetpetoj godini. Govoreći u jednom intervjuu na Bi-Bi-Siju 1995, ona je rekla: „Vratila sam se sama iz Aušvica. Izgubila sam majku, dve sestre, sestričinu i brata. Pije XII nas je mogao upozoriti šta će se desiti. Mogli smo da pobegnemo iz Rima i da se pridružimo partizanima. On nas je izručio pravo u nemačke ruke. Sve se to desilo pred njegovim nosom. Ali on je bio antisemitski papa, progermanski papa. Nije hteo de preuzme ni najmanji rizik. I kad kažu da je papa kao Isus Hrist, to nije istina. On nije spasao nijedno dete. Ništa."³⁸ Moramo prihvatiti da ova suprotna gledišta o Pačeliju nisu uzajamno isključiva. Teško je za katolika da optuži papu, univerzalnog pastira, za prihvatanje Hitlerovih planova, iz bilo kojih razloga i u bilo kom stanju svesti. Ali jedna od najvećih ironija Pačelijevo papstva nalazi se upravo u njegovoj pastirskoj slici sebe samog. Na početku i na kraju filma „Anđeoski pastir”, kojim sam sebe promoviše, kamera se fokusira na kip dobrog pastira koji nosi izgublenu ovcu na ramenima. Parabola

o dobrom pastiru u Jevandelju govori nam o čobanu koji toliko voli svoje ovce da će sve da rizikuje, bez obzira na teškoće, da spase jednog člana svog stada koji se izgubio ili je u opasnosti. Na svoju večnu sramotu, i na sramotu Katoličke crkve, Pačeli je prezirno odbio da prihvati rimske Jevreje kao članove svog rimskog stada.

Spasitelj Rima

Dok su polako napredovali protiv Nemaca koji su pružali otpor na jugu Italije, Saveznici su 22. januara 1944. uspostavili mesto za iskrcavanje na obali u Anciju, južno od Rima, u nadi da će otvoriti drugi front. Bilo je mnogo priča da će se Nemci povući iz Rima da se bore protiv napadača u brdima ka severu. Tako se Pačeli opet zabrinuo da ne bi komunistički partizani, koji su bili naročito jaki u okolini Rima, izveli prevrat pošto Nemci napuste grad. Zahtevao je od Saveznika da moraju da uđu u Rim, čim odu Nemci. Ali on je imao još jednu brigu koju je Frensis Darsi Ozborn 26. januara zapisao i poslao bez komentara, u London:

„Kardinal državni sekretar me je pozvao danas da kaže da se papa nada da nijedan saveznički obojeni vojnik neće biti među onim malim brojem koji mogu biti smešteni u Rimu posle okupacije. On je požurio da doda da Sveta Stolica ne pravi razliku u boji kože, ali da se nada da će njegov zahtev moći da se ispuni.”¹

Više se ni u vatikanskim dokumentima ni u američkim vladinim arhivima ne pominju „obojeni vojnici”. Relator ili biograf Pačelijevog predmeta za beatifikaciju, sveštenik Peter Gumpel, vezuje Pačelijev zahtev za slučaj „Crne sramote” posle Prvog svetskog rata u Nemačkoj, kada su nemačke vlasti optužile okupacione crne francuske vojnike za silovanje i pljačku. Prema Gumpelu, Pačeli je bio ubeđen da su crni vojnici skloniji da siluju od belih vojnika; pontifeks je štaviše verovao da je bilo dokaza upravo za takvo zločinačko ponašanje američkih crnaca dok su se Saveznici probijali kroz Italiju prema severu.²

Iskrcavanje na obalu kod Ansija nije se pokazalo uspešnim i Saveznici nisu napredovali. Nemci su ostali u „Večnom gradu” dok su Saveznici nastavili svoje sporo krčenje puta sa juga. Či-

njenica da te zime nije došlo do oslobođenja pojačala je još više patnje i očaj u Rimu. Bilo je malo gasa, električne, ulja za loženje, čak je i pijaće vode nedostajalo. Pre svega, bilo je malo hrane. Pišući gospođi Makivan, Ozborn je opisao situaciju u Rimu kao „neku vrstu sna koji se ponekad opasno graniči sa morom”.³ Cena hrane je ludovala na crnom tržištu. Pačeli je dozvolio korišćenje vatikanskih zaliha da bi umanjio najteže pogođene. Ozborn je pisao u London da Sveta Stolica obezbeđuje 100.000 obroka dnevno po ceni od jedne lire po glavi. Pored ovih stradanja, bilo je mrtvih i ranjenih od savezničkog bombardovanja. Zatim je došla katastrofa od koje su se plašili svi Rimljani, a ne samo Pačeli.

23. marta, partizani su bombardovali četu nemačkih vojnika koja je marširala niz Via Rasela u Rimu (mnogi vojnici bili su sredovečni porodični ljudi iz Tirola). Trideset i tri čoveka su poginula. Sledeće večer, Gestapo je po naređenju Hitlera, pokupio 335 Italijana, od kojih je sedamdeset bilo Jevreja, uglavnom iz rimskih zatvora, i ubio ih za odmazdu u Ardeatinskim pećinama južno od grada. Ulazi u pećine bili su zatvoreni dinamitom.

Pačelija su kritikovali zbog propusta da interveniše i spreči masakr; u to vreme osudili su ga partizani štaviše zbog toga što nije uspeo da dovoljno snažno osudi odmazdu. Sve do današnjeg dana, njegovi branioci odgovaraju da on nije mogao znati za Hitlerovo naređenje. Međutim, u 10.15 ujutro, posle bombaškog napada, jedan zvaničnik iz rimske opštinske vlade posetio je kardinala Maljonea. Maljone je zabeležio njihov razgovor, pišući i o sledećem: „Još se ništa ne zna o odmazdama: ali se očekuje da će za svakog ubijenog Nemca deset Italijana biti pogubljeno.”⁴ Tog dana „L'Osservatore Romano” na svoj uobičajeni zamršeni način, osudio je akt terorizma, misleći na bombaški napad u Via Rasela. Poslepodne, kardinal koji je posetio zatvor Ređina Ćeli, obavešten je da su zatvorenici odvedeni na pogubljenje. On je požurio da to saopšti papi. Pačeli je pokrio lice rukama i zajaukao: „To nije moguće, ne mogu da verujem.”⁵

Izgleda da je Vajceker tražio od Keselringa, glavnog vojnog komandanta u Italiji, da prestane ili da ograniči očekivanu odmazdu. Branioci Pačelija tvrde da je papski posrednik između

njega i Nemaca, otac Pankracije Pfajfer takođe pokušao da se založi kod nemačke komande.⁶ 26. marta, „L'Osservatore Romano" je doneo članak u kome se izražava saučešće za ubijene nemačke vojnike, a zatim žaljenje „za 320 osoba koje su žrtvovane umesto krivaca koji su izbegli hapšenje". Nemci su se žalili na članak, ukazujući da su žrtve u svakom slučaju bile osuđene na smrt (što nije bilo istina za sve njih); ali partizani su se takođe žalili, jer su se u članku sažaljevali nacistički neprijateljski okupatori, dok su se osuđivali oni koji su se borili za slobodu Italije.

S obzirom na Hitlerovu besnu reakciju na bombaški napad u Via Rasela i brzinu kojom je zahtevao odmazdu, malo je verovatno da bi bilo koja inicijativa koju bi preduzeo Pačeli imala neki efekat. Ali pontifeks je poslao znak partizanima, ako im je to bilo potrebno, da on nema razumevanja za njihove metode.

OSLOBOĐENJE

Rim je oslobođen 4. juna 1944, i papa Pije XII i bazilika svetog Petra i njegov trg postali su središte slavlja za Italijane i za pobedničke savezničke trupe. Poslednjih sedmica pre odlaska Nemaca, Pačeli je konačno uspeo da se izbori za status otvorenog grada Rima, i otuda mu Rimljani pripisuju zaslugu što grad nije bio više bombardovan i što nije bilo razarajućih uličnih borbi (kao što je Musolini zahtevao preko radija iz svoje marionetske republike Salo na severu). Pačelija su na sve strane pozdravljali kao defensor civitatis, spasitelja grada. Bio je proglašen, kako je to rekao Karlo Falkoni, „za najnadahnutijeg moralnog proroka pobeđe". Ali komunisti su se takođe pojavili sa dosta ugleda i prilično sledbenika širom Italije.

Oslobođenje nije prošlo bez teškoća. Bilo je odmazdi za saradnju sa neprijateljem; komandant zatvora Ređina Čeli pretučen je veslima na smrt i bačen u Tibar. Rabina Izraela Colija koji se sklonio u Vatikan i koji će biti Pačelijev najveći jevrejski podržavalac u narednim godinama, žestoko su napali oni koji su ga optužili da je napustio svoju dužnost. O suočavanju na ulici između Colija i njegovih jevrejskih protivnika svedočio je američki dopisnik Majkl Stern:

„Laički šef jevrejske zajednice došao je do mene. ‘Ovaj čovek je napustio svoj narod u vreme nužde’, rekao je. ‘On više nije naš rabin.’ Rabin Coli me je gledao molećivo. ‘On zna da je moje ime bilo na vrhu spiska Gestapoa onih Jevreja koje treba likvidirati. Kakvo bi dobro mogao doneti svom narodu mrtav?’ Novi rabin je imenovan za rimsku sinagogu, ali je Coli odbio da ode. Bitka se nije završila sve dok Coli, u jednom od velikih jevrejskih skandala, nije prešao u katoličanstvo.”⁷

Spisak ličnosti kojima je Vatikan sada nudio diplomatsku zaštitu bio je obrnut. Slovački poslanik, potom nemački i japanski ambasadori, Vajceker i Harada, preselili su se u Vatikan, zauzimajući mesta britanskog, američkog, poljskog i ostalih ambasadora. Broj britanskih vojnika, uglavnom odbeglih ratnih zarobljenika koji su se krili u Vatikanu ili u papskim zgradama u gradu, zamenjen je nemačkim vojnicima koji su izbegli iz logora južne Italije.

Pačeli je davao mnoge dnevne audijencije za vojnike i pokazivao se sa lođe Svetog Petra. Osim kritičkog stava partizana, nije bilo ni nagoveštaja kritike njegovog držanja u to vreme; stizala su mu samo čestitanja i zahvalnost. Ponovo, bezbrojni stranci su odlazili sa utiskom o njegovoj izvanrednoj harizmi. Britanski romansijer Ivlin Vo, koji je bio vojni kapetan u Rimu posle oslobođenja, pisao je kasnije:

„Osećao sam da su bili u ličnoj vezi sa čovekom od velike važnosti, jednim od njih, iako sasvim različitog od njih... Nikad nisam čuo da je iko ko je bio u njegovom prisustvu kasnije govorio cinično o Piju XII. To je kombinacija ljudskog genija i Božanske milosti.”⁸

Sedmicama se u savezničkim krugovima govorilo o vraćanju čitavog Rima papstvu; o davanju papi njegovog vlastitog aerodroma ili barem proširenju teritorije Vatikana. Vatikanske organizacije za pomoć donosile su hranu u Rim sa raznih strana Italije motornim čamcima sa papskom zastavom koja se vijorila sa njihovih jarbola; bilo je glasina o ponovnom obnavljanju „papske flote”.⁹ Sve ove priče o obnovi papske svetovne vlasti bile su prazne.

Kada se završio kopneni rat, Pačelija nisu konsultovali o posleratnom uređenju Evrope. Ali velike ličnosti Zapadnog sveta ređale su se jedna za drugom da se sa njim sastanu. Među njima su bili Vinston Čerčil i Šarl de Gol. Herold Makmilan, budući premijer Britanije, tada glavni saveznički politički savetnik za Italiju, ostavio je izuzetan opis svoje audijencije. Pačeli je, pisao je, izgledao pogružen, „sa umom koji je kao ptica leteo od jedne teme do druge". Makmilan je „promrmljao ohrabrujuće kratke rečenice kao detetu", i zaključio je da je papa „sveti čovek, veoma zabrinut, očito sasvim nesebičan i svetački - istovremeno patetična i ogromna figura".¹⁰

Pačeli je mogao na prvi pogled izgledati patetičan nekom britanskom posetiocu, ali on se u to vreme ponašao egzaltirano i kao autokrata bez predsedana. Ne dugo posle oslobođenja Rima, državni sekretar kardinal Maljone je umro i Pačeli je preuzeo njegove dužnosti. Sada više nije bilo potrebno da se savetuje na bilo kom nivou. Pačeli je u to vreme rekao Tardiniju: „Ne želim kolege, već ljude koji će da slušaju!"¹¹ „Pije XII", pisao je Tardini, „bio je veliki Usamljenik... Sam u svom radu, sam u svojoj borbi."¹²

Ovo je bila Pačelijeva svakodnevna satnica posle rata. Ulazio je u svoj kabinet u 8.50 ujutro. Tačno u minut do devet pritiskao je dugme na podu sa svojim stopalom u crvenoj papuči, da pozove Tardinija. U 9.14, pozivan je Montini koji je odlazio posle četrnaest minuta. Tačno u 9.23, započinjale su dnevne audijencije. U posleratnim godinama, Pačeli je nerado gubio i jednu sekundu vremena. Sve je radio prema propisu i u skladu sa svojim krutim rasporedom.

U 6.30 poslepodne, dva službenika bi ušla kod pape sa dokumentima i prepiskom koji su zahtevali papski potpis. U razgovoru koji se tada vodio, nije smelo da bude ni traga saveta od potčinjenih; pitanja nisu bila dozvoljena.¹³ Tardini je svedočio da ukoliko se Pačeliju nije sviđao način na koji je neki dokument bio sastavljen, vratio bi ga bez objašnjenja. Odbio je da potpiše dokument u kome je bila čak i najmanja greška, uključujući nepravilno špaciranje na početku odeljka. Administracija papske kancelarije bila je poznata po izuzetnoj nekolegijalnosti i odsus-

tvu međusobnog dogovaranja, iako pontifeksu nikada nije nedostajao šarm i velika ljubaznost. „Jednog dana Pačeli je izgubio knjigu koja mu je odmah bila potrebna”, ispričao je vatikanski činovnik na tribunalu za beatifikaciju. „Poslao je po svog sekretara, sveštenika Hentriha, nagoveštavajući da ju je potčinjeni zaturio. Vikao je na njega: 'Svugde sam gledao i izgubio sam mnogo vremena u traženju.'" Prema izjavi svedoka, Pačeli je, međutim, bio svestan da je sveptenik Hentrih bio ustravljen od ovih reči, pa se ubrzo smirio i potražio ga u njegovoj kancelariji. Kleknuvši na kolena pred sveštenikom, Pačeli je zamolio svog potčinjenog za oproštaj zato što ga je povredio. Otac Hentrih je bio toliko šokiran da se rasplakao.¹⁴ Događaj pokazuje da Pačeli nije popustio ni za jednu jotu u svom poštovanju vremena, niti da je obeshrabrivao poniznu potčinjenost vatikanskih činovnika prema njegovoj ličnosti. Od tog vremena pa nadalje, vatikanski zvaničnici su telefonske pozive od Pačelija primali na kolenima.

PAČELI I MAĐARSKI JEVREJI

Uz neposredne probleme u Italiji, mnoštvo zadataka u vezi s ratom oduzimalo je Pačeliju vreme. Posle nacističke okupacije Mađarske, marta 1944, Ajhman je lično preuzeo posao oko plana za konačno rešenje 750.000 Jevreja uz pomoć tri hiljade mađarskih policajaca. Između 23. marta, kada je postavljena nova vlada pod okupacijom, i 15. maja, kada su započele masovne deportacije Jevreja iz provincija, papski nuncije u Mađarskoj, Anđelo Rota, često je obilazio ministre u vladi, u ime Jevreja. 15. maja, Rota je podneo notu vladi osuđujući postupak prema Jevrejima. „Kancelarija apostolskog nuncija ... ponovo zahteva od mađarske vlade da prekine svoj rat protiv Jevreja izvan granica propisanih zakonima prirode i Božijim zapovestima, i da izbegne svaku akciju zbog koje bi Sveta Stolica i savest čitavog hrišćanskog sveta morali da protestuju." Prema naučniku koji se bavio mađarskim jevrejskim genocidom, Randolfu L. Bremu, nota je od velike važnosti u analima Vatikana jer je to bio prvi zvanični protest protiv deportacije Jevreja koju je podneo papin predstavnik.¹⁵ Nota je bila diplomatskog karaktera, naglašavajući,

kao što je ukazao još jedan istraživač holokausta, Helen Fejn, da „nijedan predstavnik Vatikana nikad nije javno rekao katolicima da ne smeju da saraduju zato što Nemci ubijaju Jevreje sistematski i potpuno i da je ubistvo Jevreja greh.“¹⁶

Sâm Pačeli je bio pod pritiskom da osudi deportaciju mađarskih Jevreja od samog početka nemačke okupacije te zemlje. 24. marta, američki Odbor za ratne izbeglice zalagao se kod Pačelija preko apostolskog delegata u Vašingtonu; Harold Titman, američki predstavnik u Vatikanu, molio je Pačelija 26. maja da podseti mađarske vlasti na moralne implikacije „masovnog ubistva bespomoćnih ljudi, žena i dece“; bilo je i drugih molbi, takođe, od jevrejskih vođa u Palestini, preko apostolskog delegata u Kairu, da pontifeks upotrebi „svoj veliki uticaj... da spreči đavolski plan da se istrebe mađarski Jevreji“.¹⁷ Takođe, u maju 1944, dva slovačka Jevrejina pobegla su iz Aušvica i izvestila da se logor smrti priprema za mađarske Jevreje. Izveštaj je konačno našao put do ruku monsinjora Anđela Ronkalija, papskog nuncija u Istambul, budućeg pape Jovana XXIII, i odatle je poslat u Vatikan i predsedniku Ruzveltu u Vašington.

Krajem juna, švajcarska štampa je počela da izveštava o užasima deportacije mađarskih Jevreja. 25. juna, Pačeli je konačno telegrafisao mađarskom predsedniku Hortiju, moleći ga da „upotrebi svaki mogući uticaj kako bi zaustavio patnje i mučenja koje podnose bezbrojni ljudi samo zbog svoje nacionalnosti ili rase“.¹⁸ Narednog dana, predsednik Ruzvelt je poslao poruku preko Švajcarske mađarskoj vladi, zahtevajući da odmah prekine deportaciju Jevreja ili će snositi posledice. Istog dana, Horti je obavestio svoj krunski savet da „okrutnosti deportacije“ moraju odmah da se zaustave.¹⁹ 1. jula, Horti je telegrafisao Pačeliju potvrđujući da će on učiniti sve što je u njegovoj moći da „prevladaju zahtevi hrišćanskih humanitarnih principa“. Deportacije su se, ipak, nastavile do 9. jula. Međutim, tog dana, najveći broj oblasti u Mađarskoj bio judenrein - oslobođen od Jevreja.²⁰ Lov na Jevreje i deportacije nastavili su se pod Ajhmanovim rukovodstvom, ali je hiljade mađarskih Jevreja u Budimpešti spaseno posebnim akreditivnim pismima koje je pribavila Sveta Stolica i obezbeđivanjem skrovišta u katoličkim domovima i verskim ku-

ćama. Evo jednog svedočenja: „Tokom jeseni i zime 1944, nije praktično bilo nijedne ustanove Katoličke crkve u Budimpešti gde progonjeni Jevreji nisu našli utočište.”²¹ U isto vreme, Randolph L. Brem tvrdi: „Uspeh Hortijeve zakasnele akcije je još jedan dokaz koji pokazuje da su nemački zahtevi za konačno rešenje mogli da budu odbijeni ili sabotirani čak i posle okupacije. Da su se Horti i mađarska vlada zaista brinuli za sve svoje građane jevrejske vere, mogli su da odbiju saradnju.”²² Prema studiji istraživača holokausta, Davida Čezaranija, između 15. maja i 7. jula, 437.000 Jevreja je prikupljeno i poslato u kompleks logora za sabiranje i istrebljenje, Aušvic-Birkenau u Gornjoj Šleziji. Od onih koji su odabrani za rad, samo je nekoliko hiljada preživelo.²³

Pačelijeve inicijative u Mađarskoj i drugde doprinele su, bez sumnje katoličkim spasilačkim naporima. Ali njegov protest je stigao suviše kasno da spreči da gotovo pola miliona Jevreja bude deportovano iz provincija. Štaviše, do samog kraja, on je odbijao da imenuje naciste ili Jevreje. Konačno, mora se priznati da su zajedno sa hrabrim nuncijem Rotom, obični vernici, kler i laici, radeći pojedinačno ili u malim grupama, bez Pačelijeve podrške, bili u velikoj meri odgovorni za katoličke spasilačke napore u Budimpešti, tokom leta 1944. Međutim, raniji protest od više vlasti, mogao je da ima značajnog dejstva.

PAČELI SE BORI PROTIV ITALIJANSKOG KOMUNIZMA

Politička situacija u Italiji zasenila je sve Pačelijeve brige 1945. Sa padom fašističkog pokreta, Italija se našla u potrazi za novim društvenim i političkim identitetom. Dva vodeća, uglavnom nestvarna modela nudila su se italijanskom narodu. Na jednoj strani nalazila se promoskovska italijanska Komunistička partija, koja je obožavala Staljina i videla sebe kao pravog branioca društvene pravde i kao autentičnog pobednika nad fašizmom. Na drugoj strani bila je primamljiva demokratija slobodnog preduzetništva američkog tipa, koja je veličala individualizam, potrošačko društvo i američki način života. Sa velikim brojem američkih vojnika u zemlji, Italija je bila preplavljena ame-

ričkom odećom, filmovima, popularnom muzikom, pivom, cigaretama, žvakaćim gumama i koka-kolom. Uz pomoć američke vlade, časopis „Riders Digest“ bio je slan u pola miliona porodica u Italiji.

Javno prezirući ove strane modele (komuniste pre svih), Pačeli se zalagao za treću opciju - mogućnost da se Italijani pridobiju za katoličku obnovu prema pontifeksovoj viziji Crkve. Za Pačelija, najbolji od svih mogućih svetova bio je španski model čvrste korporativne katoličke države (to jest, vođstvo zasnovano na odabiru, a ne na izborima), partnerstvo između dva suvereniteta, svetovnog i duhovnog, oba katolička i lojalna pontifeksu. Uprkos Frankovoj spremnosti da nametne svoju volju Crkvi, Pačeli je odlikovao Kaudilja (španski - lidera) najvećim vatican-skim ordenom, Vrhovnim redom Hrista.²⁴ Hodočasnici koje je finansirao Franko vikaće na Trgu svetog Petra: „Španija za papu.“ A Pačeli će uzvratiti: „I papa za Španiju.“

Ali složena situacija u Italiji posle pada fašizma, onemogućavala je bilo koji od ovih snova, i pored stalnog postojanja Lateranskih sporazuma, koji su obezbeđivali Katoličkoj crkvi privilegovan položaj u italijanskom ustavu. Umesto toga, Pačeli je tražio da manipuliše novoformiranim Hrišćanskim demokratama, koji su pod rukovodstvom Alcída de Gasperija, postali centar sakupljanja protiv komunista. Hrišćanske demokrate nisu bile konfesionalna politička stranka u smislu stare Partito popolare pod don Luidijem Sturcom (raspuštena na nagovor Pija XI 1923) ili nemačke Stranke centra (raspuštene na Pačelijev zahtev 1933). Oni su rasli pod pokroviteljstvom Pačelija, uz podršku Katoličke akcije, uz pomoć energije klera i vernika, i izvanrednog broja glasača koji su se bojali komunista.

U svojoj Božićnoj radio-emisiji 1944, Pačeli je mrzovoljno i oprezno dao demokratiji svoj blagoslov.²⁵ Prvo je citirao svog prethodnika Lava XIII, dopuštajući da Katolička crkva ne osuđuje „nijedan oblik vladavine, ukoliko je ona prilagođena dobrobiti građana.“²⁶ Onda je ukazao na opasnosti od demokratije kao beslovesne vladavine „masa“, izjavljujući da je demokratija nezamisliva bez pokroviteljstva Katoličke crkve: „Crkva prenosi tu natprirodnu snagu milosti koja je potrebna da se sprovede apso-

lutan poredak koji je ustanovio Bog, taj poredak koji je krajnja osnova i rukovodeća norma za svaku demokratiju." Ovde nije bilo hrišćanskih argumenata da podupru ideal kulturnog, verskog i političkog pluralizma. Nije bilo istraživanja društvenog katoličanstva i potrebe za složenom mrežom zajednica koje bi trebalo da obogate prostor između države i pojedinca.

Završio je svoju poruku rečima posebne zahvalnosti SAD, za „veliku pomoć koju su pružile, uprkos izvanrednih teškoća u transportu."

Pačelijev slabašan ustupak demokratiji nije došao prerano, jer su tu bili drugi kao De Gaspari koji su istupali napred - Robert Šuman u Francuskoj i Konrad Adenauer u Nemačkoj - i koji će predstavljati ideale i aspiracije Hrišćanske demokratije u novoj Evropi.

Za Pačelija je demokratija vodila ili ka sumnjivim vrednostima SAD, koje je na mnogo načina odbacivao uprkos njihovom korisnom bogatstvu, ili ka različitim socijalizmima, koje je smatrao prethodnicima komunizma. Bio je ubeđen da su SAD zastupale opasan relativizam koji sadrži u sebi sve vrste verovanja, denominacija ili afilijacija, uključujući protestantizam i slobodno zidarstvo. Američki besramni materijalizam, po Pačelijevom viđenju, predstavlja protivtežu ateističkom materijalizmu Sovjetskog Saveza. Međutim, pragmatično posmatrano, izbor između dva velika posleratna bloka značio je pristajanje ili protivljenje komunizmu. Odvojena od Jugoslavije kratkom razdaljinom preko Jadranskog mora, Italija je bila u prvoj liniji podele istok-zapad; neprijatelj je bio pred kapijama, a Pačeli se bojao neposrednog komunističkog prevrata u Italiji, posle čega bi došlo do mučeništva Katoličke crkve. Otuda je on bio naglašeno na strani Zapada kao manjeg od dva zla, što će mu doneti ironičan naziv „Kapelan Severnoatlantske alijanse". Nije davao ni najmanje ustupke italijanskim komunistima, uprkos činjenici da je vođa Komunističke partije Italije, Palmiro Toljati, barem javno, odbacio nasilje. Gledište Vatikana, gde su se događaji u Istočnoj Evropi neposredno i brižno pratili, bilo je da su komunisti govorili jedno kada su težili vlasti, a radili sasvim drugo kada su je zadobili. Isto je važno i za socijaliste. Tako, posle obrazovanja posleratne

italijanske ustavotvorne skupštine, pre opštih izbora (monarhija je bila ukinuta referendumom, sa Pačelijevim svesrdnim odobravanjem), stvoren je pragmatičan savez između SAD, italijanskih hrišćanskih demokrata i pape Pija XII - da se spreči, kako se govorilo, da „Kozaci i Staljin postave logor na Trgu svetog Petra”.

Ubeđen da je privlačnost komunista bila posledica brojnih lokalnih organizacija, Pačeli je prihvatio pomoć Luidija Gede, koji je kontrolisao masovni pokret Katoličke akcije i koji je osnivao katolička izborna udruženja pod nazivom comitati civici (civilni komiteti) u nadmetanju sa komunističkim ćelijama. Geda je bio producent Pačelijevog ratnog propagandnog filma: Pastor Angelicus, i zato je bio pogodna ličnost da blisko radi sa pontifeksom i da vodi kontrapropagandne aktivnosti Katoličke akcije. Dvadeset hiljada pripadnika comitati civici postali su agenti za regrutovanje za hrišćanske demokrate i igrali su suštin-sku ulogu u izornoj kampanji 1948, pošto su komunisti izbačeni iz prve koalicione vlade.

Izbore 1948, gde se vodila borba između Hrišćanske demokratske koalicije i Popularnog fronta komunista i socijalista, Pačeli je okarakterisao kao borbu za „hrišćansku civilizaciju”. Pačeli je obezbedio 100 miliona lira iz svoje lične banke, Istituto per le Opere di Religione (Institut za religiozne poslove, osnovane 1942), sumu novca koju je dobio od prodaje viška američkog ratnog materijala, namenjenog Vatikanu da se potroši za antikomunističke aktivnosti.²⁷ Dvanaest meseci pre izbora 18. aprila, SAD su ubacile 350 miliona dolara u Italiju za pomoć i u političke svrhe. Na zahtev Pačelija, katolicima je rečeno da je njihova „građanska dužnost” bila da glasaju. Kardinal Tiseran je izjavio da komunisti i socijalisti ne mogu da prime sakramente; u stvari, rekao je da oni čak ne mogu ni da se hrišćanski sahrane.²⁸

Pred izbore predviđalo se nasilje, čak i građanski rat. Džozef Volš, irski ambasador pri Svetoj Stolici, imao je audijenciju kod Pačelija 26. februara 1948, sedam sedmica pre izbora, i zapazio je da je „pontifeks zaista izgledao vrlo umorno i po prvi put, video sam ga u raspoloženju najdubljeg pesimizma”. Pačeli je bio „pogrbljen, gotovo fizički ophrvan težinom sadašnjeg tereta... neposredne opasnosti po Crkvu u Italiji i čitavoj Zapadnoj

Evropi."²⁹ On je zapitao diplomatu: „Ako oni dobiju većinu, kako ja mogu da upravljam Crkvom onako kako to Hrist od mene traži?“³⁰ Volš je odgovorio da, ako stvari krenu loše po pontifeksa, on će uvek biti primljen sa dobrodošlicom u Irskoj. Na to je Pačeli skočio: „Moje mesto je u Rimu, i ako to bude volja Božanskog Gospodara, spreman sam da se za njega žrtvujem u Rimu.“

18. aprila, izbori su održani uz maksimalno učešće biskupa, klera, vernika i seminarista širom Italije. Slogan Hrišćanske demokratije, kojim odzvanjaju „Duhovne vežbe“ Ignacija Lojole, bio je „Ili za Hrista ili protiv Hrista“. Ildefonso Šuster, uvaženi kardinal biskup Milana, rekao je vernicima da je „borba između Satane i Hrista i njegove Crkve ušla u akutnu kriznu fazu“.³¹ Uoči izbora, nadbiskup Đenove, Đuzepe Siri, rekao je svojoj dijecezi da je „smrtni greh“ ne glasati, da je „glasanje za komuniste nepojivo sa onim ko je katolik“, i da ispovednici „ne treba da daju oprostaj onima koji se nisu držali njegovih uputstava“.³² Snage SAD prikazale su svoju moć, iskrcavajući tenkove namenjene Grčkoj, u Napulju. Frenk Sinatra, Bing Krozbi i Gari Kuper napravili su posebne radio-emisije za italijanski narod, podsećajući obožavaoce svojih filmova da će rezultat izbora pokazati „razliku između slobode i ropstva“.

Pačelijev strah je, kao što se pokazalo, bio neosnovan: rezultat glasanja bio je pobjeda Hrišćanske demokratije sa 48,5 procenata glasova od 90% izašlih na izbore. Stranka će vladati italijanskom političkom scenom sledećih trideset i pet godina. Narodni front komunista i socijalista obezbedio je 31% glasača. Ali pretinja od nasilja ostala je da visi u vazduhu. Posle neuspelog pokušaja ubistva komunističkog vođe Toljatija na Siciliji, 14. jula, komunisti su sazvali generalni štrajk, što je podstaklo američku ambasadu da preko Gede, ubaci sredstva u katoličke sindikalne organizacije.³³

Pačeli je pobedio, ali Vatikan je bio skrajnut. Postoji dokaz da je u avgustu 1948, kardinal Frensis Džozef Spelman otišao sa vatikanskom molbenom činijom generalu Džordžu Maršalu, začetniku Maršalovog plana da se oporave privrede i konsoliduju antisovjetske snage u Zapadnoj Evropi sa sumom od 12 milijardi dolara.³⁴ Prethodne godine, Pačeli je podržao Maršalov plan

odobravajući pozitivan članak u „Quotidiano“ koji je napisao Montini, zamenik državnog sekretara.³⁵ Prema pisanju Spelmanovog biografa Džona Kunija, američki kardinal je obavestio Pačelija u tajnom memorandumu da je kao rezultat njegovog sastanka sa Maršalom, američka vlada tajno „pustila ogromne sume 'crnog novca' za Katoličku crkvu u Italiji“.³⁶

Avgust 1948. bio je period rastuće napetosti između Zapada i Sovjetskog bloka. Pravio se berlinski vazdušni most (kao protivmera blokadi kopnenih puteva u zapadne sektore), a treći svet-ski rat izgledao je neizbežan s obzirom na rastući američki nuklearni arsenal. Za godinu dana, Sovjetski Savez je takođe imao atomsku bombu i uspešno obavio prvu probu u septembru 1949. Pet godina ranije, Pačeli je izrekao opomenu protiv razorne upotrebe nuklearne energije u jednom obraćanju Pontifikalnoj akademiji nauka (izabrana grupa međunarodnih naučnika kojima je Sveta Stolica ukazala čast i koje je finansirala), dve godine pre nego što je atomska bomba bačena na Hirošimu. Trećeg avgusta 1948, Komitet za neameričke aktivnosti pozvao je Vitakera Čejmbersa, urednika magazina „Times“ da svedoči o američkim zvaničnicima koji su bili poznati kao komunisti: on je među ostalima imenovao Aldžera Hisa, bivšeg zvaničnika Stejt departmenta. To je bio početak lova na komuniste koji je vodio senator Džo Makarti. Vitezovi Kolumba, jedno muško katoličko udruženje, sarađujući sa „radio biskupom“ Fultonom Šinom i kardinalom Spelmanom, podržali su Makartijev antikomunistički krstaški pohod. Vitezovi su prikupili „dolare istine“ za Radio Slobodnu Evropu i sa biskupom Šinom sakupljali sredstva za Vatikan. Tokom pedesetih u SAD je za Svetu Stolicu sakupljeno otprilike 12,5 miliona dolara.³⁷

U međuvremenu, došlo je do predloga jedne kurijalne ličnosti u usponu, Alfreda Otavijanija, koga je podržavala „Civiltá Cattolica“, da vlada Italije treba zvanično da zabrani Komunističku partiju. Pačeli je instinktivno bio protiv toga. „Preduzeti takvu akciju znači ohrabriti revoluciju“, pripisuje mu se da je rekao, „i to bi bilo nezamislivo u svetlu demokratskih procedura.“³⁸ Ipak, bio je spreman da uradi sledeću najbolju stvar izdajući dekret 2. jula 1949, da nije zakonito da se katolici upisuju kao članovi Ko-

munističke partije. Nije bilo zakonito da se objavljuju i pišu članci u kojima se zalaže za komunizam; i nije bilo zakonito da sveštenici daju svete sakramente bilo kome ko čini navedeno.³⁹ Dekret je obavezao vernike Italije, jasno stavljajući do znanja da se ne može biti katolik i komunista, i upozorenje je bilo upravljeno ne samo Italijanima već i katolicima Istočne Evrope.

Dekret nije doveo do pada Komunističke partije Italije, niti je uticao na komunističke glasove narednih godina, ali je verovatno bio snažna moralna brana da se stanje očuva.

KATOLIČANSTVO U ISTOČNOJ EVROPI

Ogromna odgovornost koja je ležala na Pačeliju krajem četrdesetih, kako to opisuje Džozef Volš, bila je delimično posledica Pačelijevega straha da Italija može pretrpeti razaranja slično Španiji tokom građanskog rata. U isto vreme, bio je svestan sudbine Katoličke crkve u Istočnoj Evropi, pod Staljinovom čizmom. Pogled iz Apostolske palate na ove zemlje sa brojnim katoličkim stanovništvom - Poljska, Slovačka, Litvanija, Mađarska - bio je nerazrešivo mračan, ukazujući na sličnu budućnost ostalih istočnoevropskih država, ukoliko se komunizam ne zaustavi. Izdajući dekret o ekskomunikaciji, Pačeli je objavio rat komunizmu gde god je on bujao. Ta odlučnost - kasnije će biti ublažena pod Pavlom VI i njegovim državnim sekretarom, kardinalom Agostinom Kazarolijem - naslutila je i uspostavila, trideset godina kasnije, duboke veze sa jednako nepomirljivim nadbiskupom Krakova Karolom Vojtilom, budućim Jovanom Pavlom II.

Pačeli nije video mogućnost prilagođavanja ideologiji koja je sistematski prihvatala i propovedala ateizam, diktaturu proletarijata, klasni rat, ukidanje privatnog vlasništva (koje je za moderne pape podsticalo porodične vrednosti), ideologiji koja je odbijala „postojanje duhovne i besmrtne duše". Stav komunista prema katoličanstvu nije bio ništa manje neprijateljski. U očima istočnoevropskih marksističkih vlada, katoličanstvo je bilo snaga koja je izazivala podele; ohrabrialo je lenjost, građanske stavove i nepravdu. Katolike su optuživali da su bili na strani nacista tokom rata. Žestina sa kojom je katoličanstvo napadano razliku-

je se od zemlje do zemlje, idući od neznatne represije do nameštenih suđenja, hapšenja, mučenja i ubistava. Međutim, sveukupna politika bila je da se ukloni ispovedanje vere, da se zabrani versko obrazovanje, da se stavi van zakona versko izdavaštvo i mediji, da se onemogući prijavljivanje za sveštenike. Istovremeno, obrazovanje u školama naglašavalo je naučni materijalizam, ismevalo religiozno verovanje i sistematski propovedalo ateizam.

Crkva je bila suočena sa mučnom dilemom. Da li je bolje praviti kompromise sa ovim režimima kako bi se očuvala struktura sa kojom se može preživeti i nadati boljim vremenima? Ili bi bilo bolje odupreti se, protestovati, sukobiti se, rizikujući uništenje? U Nemačkoj tridesetih godina, Pačeli je napravio izbor dok se Hitlerova partija tek uzdizala do moći i dok joj se moglo suprotstavljati. Pačeli je od samog početka vodio Katoličku crkvu u Nemačkoj u kompromis, pomažući legalno Hitleru da postane diktator. U istočnoj Evropi, krajem '40-ih, marksistički režimi bili su gotova stvar, uz podršku ogromne vojne i totalitarne moći Sovjetskog Saveza. Nada u bolje dane izgledala je kao nemogući san. Međutim, ovaj put Pačeli je podržao nepopustljivu odbojnost crkve pred sovjetskim komunizmom. Nije moglo biti dogovora.

Događaj sa Jozefom Mindsentijem u Mađarskoj, ilustruje teške odluke koje su stajale pred Pačelijem dok je razmišljao o Istočnoj Evropi pod komunizmom. Događaj otkriva, iz današnje perspektive posmatrano, trajnu moralnu snagu i ugled onih koji su izabrali da se suprotstave komunizmu zbog njegovog neprijateljstva prema hrišćanstvu. Krajem 1945, u Mađarskoj su održani slobodni izbori. Konzervativna demokratska stranka dobila je većinu i formirala vladu.

Međutim, posle talasa inflacije, komunisti su izvršili prevrat i zaveli vladu terora, podržani okupatorskom Crvenom armijom. Jozef Mindsenti je postavljen za biskupa marta 1944, pošto su nacisti pokorili Mađarsku. On je otvoreno osudio naciste koji su ga bacili u zatvor, a zatim je osudio ruske neprijatelje zbog njihovog napada na crkve. Pačeli je odobrio otvoreni stav novog biskupa. Oktobra 1945, on je postavio Mindsentija za primasa čitave Mađarske i zamolio ga da dođe u Rim. Narednog meseca,

Mindsenti je s mukom stigao u Bari, odakle je autobusom doputovao u Vatikan. Priča se da je Pačeli prekinuo svoje duhovne pripreme za Advent, kako bi ga primio.

Mindsenti je pisao u svojim memoarima da je „oduvek cenio Pija kao vrhunsku ličnost”; sada je mogao sam da se uveri „kako nam je Bog dao ljubaznog Svetog oca”. Mindsenti je rekao pontifeksu kako mu je drago što je Rim bio pošteđen najgorih posledica rata, a Pačeli je kazao: „Zar vi koji ste toliko mnogo patili, još uvek imate snage da se tome radujete?” Na kraju audijencije, Pačeli je kazao Mindsentiju da će ga proizvesti za kardinala.

Ugarski primas, koji je bio star 54 godine, ponovo je putovao u Rim u februaru 1946, na ceremoniju. Dok je Pačeli stavljao crveni šešir na Mindsentijevu glavu, rekao je: „Među trideset i dva (nova kardinala) vi ćete biti prvi koji ćete doživeti mučeništvo čiji je simbol ova crvena boja”.⁴⁰ Nasuprot svojoj pomirljivosti prema nacistima u Nemačkoj tokom tridesetih, Pačeli je sada otvoreno zagovarao otpor do smrti. Sa Pačelijevim blagoslovom, Mindsenti je postao središte opozicije režimu, ne praveći razliku između verskog i političkog katoličanstva. Mindsenti je osudio komunistički režim kao najgori u mađarskoj istoriji.

Posle propagandne kampanje protiv njega u medijima koje je kontrolisala vlada, Mindsenti je uhapšen na Božić 1948, pod optužbom saradnje sa nacistima, špijuniranja, izdaje i pronevere. Nijedan od navoda nije bio istinit. Kardinal je bio duševno i fizički mučen, svaki dan prebijan gumenim palicama, sve dok nije potpisao neku vrstu priznanja. Trećeg februara 1949, započeo je montirani proces. Ujedinjene nacije su osudile ovaj proces, a to je javno učinio i Pačeli. Lažne optužbe, o kojima se u potpunosti izveštavalo na Zapadu, užasnule su katolike širom sveta. Mindsenti koji je očigledno bio drogiran (navodno actedronom za koji se kaže da otupljuje „psihički otpor”) priznao je sve optužbe i posle trodnevnog suđenja osuđen je na doživotnu robiju.

Nedelju dana posle suđenja, Pačeli se obratio kardinalima u Vatikanu:

„Smatramo našom posebnom dužnošću da žigošemo kao potpuno lažnu tvrdnju koja je izrečena tokom suđenja, da je čitav spor bio u tome što je ova Apostolska stolica, u nameri da

podstakne plan za političku dominaciju nad narodima, dala preporuke da se suprotstavi Republici Mađarskoj i njenim upravljačima; na taj način, sva odgovornost bi pala na ovu istu Apostolsku stolicu. Svako zna da se Katolička crkva ne rukovodi sve-tovnim motivima, i da ona prihvata bilo koji i svaki oblik građanske vlasti pod uslovom da on nije u suprotnosti sa božan-skim i ljudskim pravima. Ali kada je on u suprotnosti sa tim pra-vima, biskupi, a i sami vernici moraju po vlastitoj savesti da se suprotstave nepravедnim zakonima."⁴¹

To su bile borbene reči, sasvim različite od bilo kog obraćanja katoličkim biskupima i vernicima u Nemačkoj tridesetih godina. Međutim, one nisu imale uticaja na mađarski episkopat. Mindsentijeva braća biskupi, popustili su 22. jula 1951, i zakleli se na lojalnost režimu pod svetlom medijske javnosti. Mađari koji su javno ispovedali svoje katoličanstvo bili su suočeni sa otkazi-ma. Verski redovi bili su raspušteni i njihovi članovi isterani iz svojih samostana i konvenata. Katoličkoj crkvi data je novčana pomoć iz njenih ranijih vlastitih fondova. Katolički sveštenici i laici poznati kao „progresivni katolici“ sarađivali su sa komunis-tima. Ni Mindsenti u zatvoru niti Pačeli u Rimu, nisu prestajali da osuđuju takve kompromise. „U svakoj prilici“, pisao je Min-dsenti posle oslobađanja, „(Pačeli) je osuđivao mahinacije ko-munista i onih takozvanih 'progresivnih katolika'."⁴²

Mindsenti će čamiti u zatvoru sve do oktobra 1956, kada je oslobođen tokom mađarske antikomunističke revolucije. Otpu-tovao je u Budimpeštu gde su ga dočekali kao heroja, ali morao je da pobegne u američku ambasadu kada su ruski tenkovi ušli na ulice i opkolili zgradu parlamenta. Pačeli je javno osudio gu-šenje mađarskog ustanka.

Mindsenti je ostao u ambasadi u Budimpešti narednih pet-naest godina; mađarska vlada je htela da on izađe iz zemlje i po-nudila je da mu obezbedi siguran put, ali on je odbacio svaku mogućnost da se vrati u Rim. Na kraju, stvorio je neprilike Svetoj Stolici tokom onih godina kada je nova administracija u Vati-kanu pokušavala da se nagodi sa komunistima u politici pozna-toj kao Ostpolitik. Konačno, 1971, Pavle VI je naredio Mindsen-tiju da napusti Budimpeštu u dogovoru sa mađarskom vladom.

Mindsenti se nastanio u mađarskom semeništu u Beču, gde je napisao svoje memoare bez dlake na jeziku.

Papa Pavle VI mu je savetovao da ih ne objavljuje, bojeći se da bi knjiga poremetila ravnotežu koja se uspostavljala između Vatikana i zemalja Istočnog bloka. Mindsenti ga nije poslušao i ipak ih je objavio. Agostino Kazaroli, kardinal državni sekretar Pavla VI, rekao je da je Mindsenti bio „kao granit, i mogao je da bude isto tako neprijatan kao granit“.⁴³

Trijumfalna crkva

Pačelijev neprijateljstvo prema komunizmu nije ukazivalo na umekšavanje stava prema raznolikosti i decentralizaciji u unutrašnjoj politici Crkve. Naprotiv, krajem 1940. i početkom 1950, došlo je do učvršćavanja njegovih crkvenih stavova. Imao je trijumfalnu viziju Crkve i papske vlasti; a sveopšte odobravanje koje je zadobio na kraju rata izgleda da ga je uverilo u njegovu nepogrešivost. Njegova vizija papstva, i pored sve njegove lične poniznosti i pristojnosti, bila je vizija neprikosnovene moći, koju je „mistično darovao Bog” u onome što je on smatrao interesima očuvanja i jedinstva Katoličke crkve.

Robert Lajber, četrdeset godina njegov pomoćnik, pokušao je da opiše osobenu kombinaciju Pačelijevih instinkata: „Pošto je bio realista, Pije XII je imao jasan osećaj moći. Nije voleo planove, bez obzira kako da su bili idealni, ukoliko iza njih nije stajala moć.... Ali njegova trezvenost ipak nije značila nedostatak osećanja. Pije XII je naprotiv, bio izuzetno osetljiv i saosećajan.”¹

Pačelijev trijumfalizam dobio je snažan fizički i istorijski izraz 1950, kada je po tradiciji koja potiče još od 1300. godine, proglasio Svetu godinu - godinu u kojoj se milioni hodočasnika iz čitavog sveta podstiču da posete „Večni grad”. Pojam svete godine pozajmljen je od Jevreja koji imaju takve jubileje svakih pola veka. U Katoličkoj crkvi učestalost je uvećana na svakih dvadeset i pet godina. Toliko je bilo hodočasnika da su morali da logoruju na brdima oko Rima. Data je i sveopšta indulgencija, potpuna amnestija od vremena koje treba provesti u Čistilištu, za one koji posete određene bazilike u Rimu; uvedeni su posebni tramvaji kako bi ovi obilasci bili ugodniji. Radnje koje su prodavale svete predmete izložile su gipsani kip Pačelija sa rukom koja se automatski dizala da blagoslovi. Trg Svetog Petra postao je amfitea-

tar za redovne masovne skupove i izložbe papske pompe i događanja. Pačelijeva sklonost ka gimnastici i sportu ličila je na slične demonstracije na Crvenom trgu u Moskvi. Ogromni skupovi grupa Katoličke akcije na Trgu svetog Petra, štaviše, imali su manje veze sa društvenim katoličanstvom, a više sa izlivima lojalnosti kultu papstva.

Ova spoljna potvrda monolitnog, autokratskog katoličanstva imala je paralelu u dubokoj ideološkoj reakciji u intelektualnom životu Crkve. Godine 1943, u sred rata, Pačeli je objavio svoju encikliku „Divino afflante spiritu” (Po nadahnuću Svetog duha) prema učenju Svetog pisma, kako bi ohrabrio moderne metode u biblijskoj nauci i kako bi podstakao povratak biblijskim izvorima među teolozima. Enciklika je pripisana njegovom ispovedniku, jezuitskom naučniku Svetog pisma Agostinu Bei, i u njoj se izgleda, označilo dugo očekivano odbacivanje antimodernističke kampanje, umekšavanje kurijskih stavova prema modernim pristupima biblijskih komentara. Štaviše, 1947. godine, Pačeli je objavio svoju encikliku „Mediator dei” (Posrednik između Boga i ljudi), najavljujući reforme u rimokatoličkoj liturgiji, čime je doprineo da je ona postala značajnija i pristupačnija vernicima. Izgledalo je kao da ove dve enciklike ukazuju na veoma potrebno ohrabrenje za stvaralaštvo i otvorenost Crkve, ali se pokazalo da je to bila zabluda. U svetlu Pačelijevog kasnijeg okoštavanja stavova, pisanje „Divino afflante” liči na misteriju. Godine 1950, u sred velike Svete godine, Pačeli je objavio encikliku koja je zamrzla stvaralački naučnički napor i dovela do intelektualnog lova na veštice koji se mogao porediti sa antimodernističkom kampanjom u prvoj deceniji veka. Uperena na borbu protiv novih teoloških ideja, koje su uglavnom dolazile iz Francuske i naširoko se nazivale „Nova teologija”, Pačelijeva enciklika „Humani generis” (O ljudskoj rasi) vratila se nazad na kruto predratno pravoverje.

Enciklika, objavljena 2. septembra 1950,² kritička je i usko-grudna. „Greška i nesklad”, započeo je, „može se očekivati samo izvan okrilja Hrista”, jer tamo nailazimo na mišljenje koje propagiraju komunisti da je „svet u stalnoj promeni”. Pored toga, u tekstu se nalazi mnoštvo filozofskih pogreški zamaskiranih no-

vim obličjem, uključujući i „egzistencijalizam“, koji se „bavi postojanjem pojedinačnih stvari, a zanemaruje razmatranje njihovih nepromenljivih suština“. Uz to, bio je tu „izvestan istoricizam“ (podsmešljiva aluzija na naglasak koji je istoriji davao Novi teološki pokret u Francuskoj), koji je on svrstao zajedno sa racionalizmom i pragmatizmom kao intelektualne bolesti vremena - moderne intelektualne stavove koji su bili u suprotnosti sa apsolutnim i nepromenljivim dogmama rimskog „magisterijuma“.

Ove pogreške, tvrdio je, ne mogu se „pravilno shvatiti ukoliko nisu pravilno utvrđene“. Čak su i katolički naučnici, nastavio je, zbog „nerazumnog žara za dušama“ bili zavedeni. Postojala je „neprihvatljiva žudnja za novotarijom... i oni hrabriji su skandalizovali mnoge, posebno među mlađim klerom i na štetu crkvenog autoriteta“. Bilo je naučnika koji su sumnjali u bukvalnu istinu Svetog pisma, pokrećući „nove egzegeze koje oni sa zadovoljstvom zovu simboličnim ili spiritualnim“; drugi bacaju sumnju na prvobitni greh Adamov, navodeći na pomisao da je bilo „mnogo Adama“ (jeres poznat kao „poligenizam“). Najgore od svega, ovi katolički naučnici, žedni novotarija, prihvataju „dogmatski relativizam“, smatrajući da su dogme dobre u svoje vreme, ali da su u stalnom stanju propadanja.

Pačelijev lek za sve ove različite bolesti bio je razjašnjenje Kodeksa kanonskog prava, priručnika crkvenih dekreta koga je on sam koncipirao gotovo pola veka ranije. „Dužnost je“, izjavio je, navodeći Kanon 1324 (koji spaja pogrešku i jeres), „kloniti se svih onih grešaka koje se manje ili više približavaju jeresi, i sledstveno tome 'držati se odredbi i dekreta kojim su takva loša mišljenja proskribovana i zabranjena od strane Svete Stolice.'"³ Time je mislio na dokumente kao što su papske enciklike. A zatim je došla dogmatska bomba. Papske enciklike, koje se obično smatraju „važećim poučnim tekstom“ i zbog toga nisu nepogrešive, u budućnosti, utvrdio je, moraju se prihvatati bez pogovora, čak i među kompetentnim teolozima, kada papa želi da budu konačne. Kanon 1323. Kodeksa iz 1917, pripremio je put za takvo gledište, iako je Prvi vatikanski koncil sasvim jasno naznačio da su samo „svečane definicije“, dogme ex cathedra za celu Crkvu, bile „nepromenljive“. Svi teolozi koji su mislili da je moguće

pronaći neku rupu u zakonu, sada su bili primorani da ga se čvrsto pridržavaju:

„Ako vrhovni pontifeks u svojim zvaničnim dokumentima namerno presudi o stvari koja je do tada bila predmet rasprave, očigledno je da ta stvar, a prema svesti i volji samog pontifeksa, ne može više da se smatra pitanjem otvorenim za diskusiju među teolozima.”⁴

Pačeli nije otvoreno kazao da je svaka enciklika ili apostolsko pismo ili papski dokument po sebi nepromenljiv, nego da je to bilo pitanje jezika koji se koristi u enciklici. Otuda, kada je papa namerno ušao u problem, obznanjujući da ga on sređuje, neće biti dalje rasprave, čak ni među kompetentnim stručnjacima koji su smatrali da su kvalifikovani da uđu u diskusiju. Drugim rečima, on je uveo pojam jedne vrste nepogrešivosti na mala vrata, ili „prikrivenu nepogrešivost” kako će se zvati kasnije u ovom veku.

Cilj ovog izuzetnog širenja papske nepogrešivosti bio je Pačelijev nadmen odgovor na novo mišljenje, što je dovelo do stvaranja reakcije slično antimodernističkoj kampanji od pre pedeset godina. Upravo kao što su naučnici kakvi su bili Luj Dišan i Alfred Loazi u prvoj deceniji veka podstakli originalne i uznemirujuće izazove rimskom shvatanju katoličkog pravoverja, tako su francuski naučnici u posleratnom periodu zahtevali nove pravce u liturgiji, crkvenoj istoriji, Svetom pismu i teologiji, što je prestravilo Pačelija i Kuriju.

Obaveza hiljada francuskih katoličkih sveštenika da služe u vojsci tokom Prvog svetskog rata i da rade u nacističkim radnim logorima u Drugom svetskom ratu, podstakla je široko rasprostranjenu želju za Crkvom koja bi bila više u skladu sa modernim vremenom. U isto vreme, grupa sveštenika u Francuskoj započela je sveštениčko-radnički pokret, apostolat koji je prodro u industrijsku stvarnost posleratne Francuske. Bojeći se da Rim gubi intelektualnu kontrolu nad Novom teologijom i time flertuje sa socijalizmom i komunizmom, Pačeli je disciplinovao radnike-sveštenike i učutkao naučnike vršeći pritisak preko Svete službe (nekada Inkvizicija) pod kardinalom Đuzepeom Picardom, na biskupe i vođe verskih redova.

Među najuglednijim žrtvama Pačelijevog intelektualnog pritiska pedesetih godina, bio je Pjer Tejar de Šarden, francuski jezuita i paleontolog koji je pokušao da integriše biološku i kosmološku evoluciju i teologiju Mističnog tela. Bio je stavljen pred surov izbor; ili da ga stave pod strogi nadzor u udaljenu seosku kuću ili da ode u izgnanstvo u SAD. Izabrao je odlazak u Njujork. Svima onima na koje je uticao oduzeto je pravo da predaju ili su premešteni daleko jedan od drugog i od svojih studenata.⁵ Jezuiti liberalnih usmerenja, uključujući tu i Anrija de Libaka koji se bavio društvenim katoličanstvom, bili su uklonjeni kako bi se razbila zaverenička društva na koja se sumnjalo, i zabranjeno im je da predaju i objavljuju. Knjige su im bile zabranjene. Američki jezuita Daniel Berigan obavestio je novinara koji je pisao o ovim događajima: „Video sam izbliza kako se intelektualna vrlina mrvi u talasu pravoverja, kao velika staljinistička čistka. To me je direktno pogodilo, zbog toga sam duboko patio, to me je ispunito odlučnošću da nastavim delo ljudi koji su učutkani.“⁶

Drugi veliki intelektualni red u Crkvi, dominikanski, bio je slično pogođen.⁷ Sveštenik Emanuel Suarez, general dominikana, primio je niz žalbi od kardinala Picarda, zajedno sa ovom: „Dobro su vam poznate nove ideje i tendencije, koje ne samo da su preterane već su i pogrešne, i koje se razvijaju u oblastima teologije, kanonskog prava i društva i koje imaju dosta velikog odjeka u izvesnim redovima... Ovo žalosno stanje stvari ne može a da ne brine Svetu Stolicu, pošto ona smatra da su verski redovi snaga od koje Crkva može i mora da zavisi na jedan poseban način u ovoj borbi protiv neprijatelja istine.“⁸

Konačno, sam opstanak dominikanskog reda u Francuskoj bio je doveden u pitanje. Dva njegova čuvena „nova teologa“ bili su sveštenik M. D. Šeni i Iv Kongar; oni su imali dosta uticaja širom reda, a posebno među mlađim vernicima. Sveštenicima je rečeno da moraju „dati neko zadovoljenje Svetoj Stolicu, znake poslušnosti i discipline“. Šeni je izdvojen zato što je pisao o radničko-sveštenskom pokretu, ohrabrujući sveštenike da se zapošljavaju u fabrikama, da se pridružuju sindikatima i da postaju politički aktivisti. Kongar je podržavao ekumenizam i reformu Crkve. Iz Vatikana su zaustavili nova izdanja njihovih radova.

Kongaru je naređeno da prestane sa objavljivanjem i poslat je u izgnanstvo u Englesku.

Šteta koju je Pačeli naneo toj generaciji naučnika, od kojih su mnogi postali savetnici na Drugom vatikanskom koncilu 1960, nije bila samo gubitak njihovog uticaja kroz predavanje i objavljivanje, već i onemogućavanje njihovog uspona i napretka kroz međudijalog sa njihovim kolegama.

Jednako tragično bilo je i Pačelijevo gušenje i konačna zabrana radnika-sveštenika. Projekt je izrastao iz regrutovanja klera da radi za nemačku industriju tokom rata, i izveštaja koji je sledio posle toga, poznatog kao Francuska, zemlja misije, koji su napisala dva mlada sveštenika o uslovima života radničke klase u Francuskoj. Jedan od najtemeljnijih podržavalaca pokreta bio je kardinal nadbiskup Pariza, Emanuel Siar, koji je 1946. pisao: „Kada idem u fabrički kraj, moje srce se cepa od tuge... Zid odvaja Crkvu od masa.”⁹ Kao rezultat, uvedena je Pariska misija, misionarski program za radničku klasu prestonice, a uskoro i za druge dijeceze širom Francuske. Seminaristi su se obučavali da postanu misionari u fabrikama i radionicama; mladi sveštenici radili su pune smene, živeći u radničkim četvrtima, pod istim uslovima kao i radnici. Šeni je pisao članke sa uputstvima. On je otkrio kako su prosjački verski redovi u srednjem veku pokazali put za radnike-sveštenike. „Stvarna evangelizacija ne razvija se samo u neku instituciju ili neke ljude u instituciji, već kako je ispravno po prirodi Crkve, u učenje, to jest, nov način mišljenja, proučavanje teologije, objašnjavanje vere.”¹⁰

Radnici-sveštenici postali su svesni Pačelijevog nezadovoljstva već 1949, ali u to vreme njih su još štitili mnogi francuski biskupi, koji su sa dobrodošlicom dočekali misionarski entuzijazam pokreta i njegovo poistovećivanje sa potrebama i duhovnim težnjama radnog naroda. Posle 1950, pritisak se povećao sve dok 1953, grupi radnika-sveštenika koji su delovali iz Pariza, nije bilo zabranjeno da ubuduće prihvataju bilo kakve poslove. Iste godine, kardinal Picardo je rekao hijerarhiji u Francuskoj da seminaristi ne treba da rade u rudnicima ili fabrikama. Kasnije te godine, tri francuska kardinala (Linar, Gerlije i Felten) otišli su skrušeno u Rim da traže kompromis. Rezultat je bio predaja.

Pristali su da radnici-sveštenici ne treba više da žive u zajednicama u kojima su radili već u sveštenečkim kućama ili verskim zajednicama; da rade samo jedan deo radnog vremena i da izađu iz članstva u sindikatu. Dominikanci nisu bili tako popustljivi i njihov dalji prkos Rimu doveo je do otpuštanja tri provincijala u Parizu, Tuluzu i Lionu. Januara 1954, pokret radnika-sveštenika je zabranjen. Biskupi Francuske poslali su pismo svim radnim grupama, naređujući im pod pretnjom ekskomunikacije da prestanu sa celodnevnim radom. Morali su da napuste članstvo u sindikatu, da se povežu sa verskom zajednicom i da prestanu sa formiranjem grupa.¹¹ Daniel Berigan je rekao: „Naša ledara, papa Pije XII raspustio je pokret jednim brzim udarcem, naređujući svakom pojedinom radniku-svešteniku u Francuskoj da se prijavi svom biskupu.“¹²

Ono što je izgubljeno u ovoj katastrofi bila je želja za društvenom, više pluralističkom Crkvom koja bi dosezala do svoje odvojene braće, koja bi srušila prepreke između svetog i svetovnog, klera i laika, koja bi priznala važnost apostolata za radnike. Iznad svega, Pačelijev udar protiv svih pomeranja unutar Crkve značio je gušenje ljubavi u interesu komformizma i moći. Pokojni Čarls Dejvis, ugledni katolički teolog ovog perioda u Engleskoj, rekao je ovako: „Stalno osujećivanje dinamičnog pokreta ka istini sprečava lično širenje i zaustavlja izvor lične slobode. A sva iskrena ljubav zasniva se na istini. Hrišćanska ljubav nije u tome izuzetak.“¹³ Gušenje ovih pionira imalo je svoju cenu; mnogi, kao Dejvis, napustiće sveštenečki poziv i Katoličku crkvu, bilo tada ili kasnije šezdesetih godina. Oni koji su ostali, trpeli su Pačelijev pritisak sve do zasedanja Drugog vaticanskog koncila.

Trećeg juna 1951, Pačelija su nosili u njegovoj ceremonijalnoj stolici, od bronzanih vrata do stepeništa Crkve svetog Petra gde je pročitao propoved kojom se pripremila beatifikacija za Pija X, papu koji je vodio antimodernističku kampanju, papu koji je progonio i učutkao više stotina naučnika u prvoj deceniji veka. „Ako danas Božija crkva“, izjavio je Pačeli, „daleko od toga da ustupa pred silama koje razaraju njene duhovne vrednosti, pati, bori se i napreduje prema božanskoj istini, ona to duguje velikim delom dalekovidom delu i svetosti Pija X.“

PAČELIJEVA MARIOLOGIJA

Iako je potiskivao autentičnu kreativnu teologiju, Pačeli nije bio bez smisla za potrebu Crkve za duhovnom i liturgijskom obnovom. On će, na primer, podržati praktične promene u liturgiji Svete nedelje i pravilima za post pre pričešća. Njegova obnova ceremonije Uskršnjeg bdenja ostaje jedna od njegovih najpozitivnijih i najtrajnijih nasleđa. Njegovo uvođenje večernje mise olakšalo je vernicima koji rade da obavezno prisustvuju misi za praznike, i mada to nije dokazano, zaustavilo veći egzodus iz Crkve pedesetih godina. Ali njegovi pokušaji da oživi katoličku duhovnost usredsredili su se na hibrid pobožnosti i autokratiju papstva. Njegova odanost devici Mariji koja mu je bila usađena još u mladosti i zadržala se do zrelosti sa dnevnim moljenjem Krunice i dvaput dnevno Angelusa (molitva svetoj Devi), sada se široko primenjivala posredstvom papske dogme.

1. novembra Svete godine 1950, Pačeli se pojavio u lođi iznad Trga svetog Petra i najavio kroz buru aplauza milionske gomile da je „Bezgrešna Majka Božija, zauvek devica Marija, kada je tok njenog života istekao, prešla telesno i duhovno u večnu slavu." Formalna definicija dogme Uznesenja, nazvana „Munificentissimus deus” (Najvelikodušniji Bog),¹⁴ objavljena je tri dana kasnije. To je bio prvi (i do danas jedini) svečani i nepromenljiv dekret koji je jedan papa dao prema definiciji nepogrešivosti donetoj na Prvom vatikanskom koncilu 1870.

Dogma je tvrdila, kao što odgovara „Onoj koja je rođena bez mrlje prvobitnog greha”, da Marijino telo nije propalo i umrlo da bi čekalo Uskrснуće već da je uzeto, ili uzneto, u stanju slave pravo na nebo, gde ona sedi na prestolu kao kraljica nad svim anđelima i svecima. Ovaj svečani opis oslanja se na ranu hrišćansku tradiciju za koju nema osnove u Svetom pismu, ali nema sumnje da su je podržali biskupi, teolozi, vernici univerzalne Katoličke crkve i da se Pačeli tu držao sasvim u okviru pravila postavljenih na Prvom vatikanskom koncilu.

Dogma je bila puna značenja. U njenom središtu bio je trijumf pojedinca koji je spojem poslušnosti i čednosti mogao da

prevaziđe vreme, propadanje i smrt. Tako je središna metafora naglašavala suštinski dualizam: prolaznost vremena i seksualno zadovoljenje; trajnost duha i čednosti. U tekstu papske bule, Pačeli je naveo ranog crkvenog oca iz osmog veka, Jovana Damaskina: „Bilo je neophodno da telo one koja je na porođaju sačuvala svoju nevinost nedirnutu, bude sačuvano od propadanja posle smrti." Kao što je to bilo sa Pijem IX koji je definisao dogmu o Bezgrešnom začeću 1854, dogma o Uznesenju asocijativno je oduševila vrhovnog pontifeksa. Ona je, štaviše, ukazala na Pačelijevu odlučnost da se pozove na svoju nepogrešivost više kao na slavljenje moći nego kao odgovor na sporna pitanja od vitalnog značaja za Crkvu. Konačno, postojao je odobren kult Uznesenja još od rane hrišćanske crkve i Marijin praznični dan bio je 15. avgust još od pradavnih vremena. Ali postojao je i neki osećaj borbenosti i prkosa u tome što je baš u ovo vreme izdata ova dogmatska formulacija. Već od 1940, generalisimus Franko koristio je kult Uznesenja, povezan u Španiji sa Marijinim kraljevanjem na nebu, kao poziv na okupljanje protiv komunizma. Uznesenje je bilo suštinsko pitanje marijanskih privilegija koje su veličali razni Marijini legionari i vojske. Svete slike i medaljoni sa ilustracijama tajne Uznesenja, pratile su frankovske dobrovoljce koji su odlazili na Istočni front da se bore protiv Crvene armije.

Dogma je bila sprektakularna za Mariju; ona je imala moć da nadahne i oživi masovnu odanost njenom kultu. U isto vreme, ona je nadahnjivala odanost papi i njegovoj jedinstvenoj moći da vezuje ili oslobađa na nebu i na zemlji. Na nesreću, ona se suočila sa mučnim savremenim naporima ka hrišćanskom jedinstvu u ime katolika, protestanata i pravoslavnih. Protestanti nisu mogli da prihvate da je tradicija Uznesenja u istoj ravni kao, na primer, doktrina Svetog trojstva; a pravoslavnima se nije dopadala tendencija deifikacije Marije i njenog odvajanja od ljudi. Prema jednom protestantskom teologu, „Stvaranje dogme o Uznesenju danas se tumači u sred napora za bližim odnosima između crkava, kao fundamentalni veto od strane Rimske crkve."¹⁵

Pačelijev marijanski žar bio je sputan i pojačan u vreme donošenja dogme ličnim „mističnim“ iskustvom. Šetajući po vaticanskim vrtovima, svedočio je, kako tvrdi, o pojavi vrtećeg sunca povezanoj sa „javnim čudom“ vizija Naše gospe od Fatime iz 1917. Taj događaj, još čudniji kod pape koji je zazirao od emocionalnog i sentimentalnog, otkrio je papski legat kardinal Federiko Tedeskini (zvanični zaštitnik španskog verskog udruženja Opus Dei) na skupu miliona hodočasnika u Fatimi, naredne godine.¹⁶

Dogma o Uznesenju i papska vizija, prethodili su najavi 1954. Za marijansku godinu, podstičući široko rasprostranjene „krstaške pohode“ marijanske molitve, okupljanja, krunisanje njenih statua, posebne mise i posvete njenih svetilišta, zajedno sa bezbrojnim marijanskim pojavama i viđenjima. Španski jezuita je mrzovoljno izjavio da „naleti priviđenja brišu kroz istočne i zapadne narode Evrope, a marvelizam je odleteo čak do Amerike i Azije, gde je stvorio ništa manje sjajno cvetanje čuda“.¹⁷ U SAD, kampanju oca Patrika Pejtona s ciljem ohrabrenja moljenja Krunice kod kuće, pratili su slogani: „Porodica koja se moli zajedno, ostaje zajedno“ i „Svet u molitvi je svet u miru“.

Vakuum koji je stvoren potiskivanjem dinamične, stvaralačke teologije u posleratnom periodu tako je ispunjen marijanizmom čija je privlačnost bila u popularnoj kombinaciji privatne odanosti i izražavanju masovne lojalnosti i žara. Središna crkvena obeležja bila su papski zanos i trijumfalizam. Lične vrline koje je ohrabrivala bile su disciplina, poslušnost, poniznost, skrupulozna čednost, čistota. Politički, marijanska odanost smatrala se suštinskim oružjem u Hladnom ratu. Na „proklamaciji Krunice“ u Kadizu 1954, jezuitski propovednik je izjavio da se „pacifikacija Hladnog rata“ može postići samo kroz „intervjue nebeske diplomatije“ koji su se vodili u Lurdu i Fatimi.¹⁸ Kult Fatime, sa njenom strašnom Trećom tajnom, i dalje je nastavio da preti trećim svetskim ratom „koji će uništiti narode“ ukoliko vernici odbace poziv da se mole Majci Božijoj. Prva sovjetska hidrogenska bomba isprobana je 1953, zbog čega je traženje utočišta u devici Mariji postalo još važnije. Godine 1954, Franko je govorio španskom narodu o opasnosti od sovjetskog nuklearnog oružja:

„Sa nadom da ovaj čas neće doći, mi se u punoj veri predajemo zaštiti koja ne može da izostane, našem svetom zaštitniku i zalaganju Bezgrešnog Srca Marijinog.“¹⁹

MARIJA GORETI, SVETICA ČEDNOSTI

Pačelijevu uzdizanje čednosti na najviši tron dobilo je izvanredan izraz tokom Svete godine sa kanonizacijom Marije Goreti 24. juna uveče, 1950, pre nego što se okupila najveća masa do tad viđena za takav događaj na Trgu svetog Petra. Ceremonija je obavljena na stepenicama izvan bazilike i prenošena je preko glasnogovornika smeštenih u Via dela Conciliacione sve do Kastelo Sant Anđela. „Hoćete li da vam ona bude primer?“ Uzviknuo je Pačeli. „Sí, Sí,“ pevalo je mnoštvo.

Marija Goreti je bila kćer seljaka iz rimske Kampanje. Sa jedanaest godina, 1902, bila je meta seksualnog napada Alesandra Serenelija koji je stanovao u istoj kući. Zapretio joj je smrću ako otkrije majci šta se desilo. Pet sedmica posle njenog prvog pričešća, on ju je uhvatio i po treći put. Kako kaže priča, njeno odbijanje da popusti pred njegovim seksualnim napadima završilo se njenom smrću. U svom besu naneo joj je četrnaest uboda nožem. Živela je dovoljno dugo da mu oprost i primi Svetu pričest u poslednjim trenucima života. U svojoj propovedi, Pačeli je rekao da je ona zaslužila svoju kanonizaciju svojom spremnošću da rađe prolije svoju krv nego da ukalja svoju čistotu.²⁰ On je zaključio da je potčinjavanje pod pretnjom grešno. Govorio je omladini sveta da treba da bude spremna da se suoči sa mučeništvom rađe nego da popusti seksualnom nasilju kako bi spasla svoj život. Princip su mnogi pobožni komentatori uvećali, uključujući i ovaj iz 1958, iz Sažetog biografskog rečnika svetaca: „Ljudi kao Marija Goreti... stalno su svesni da olako potčiniti integritet svog tela, čak i u najpresudnijem trenutku, remeti čitav ritam univerzuma.“ Pedesetih godina, katoličke učionice širom sveta našle su počasno mesto za sliku ili statuu svete Marije Goreti.

U oštroj suprotnosti sa očekivanjima moralnog ponašanja onih koji su bili krivi za učestvovanje u masovnom ubijanju Jevreja tokom rata, Pačeli nije oklevao da savetuje mučeništvo onima čija je seksualna moralnost bila dovedena u pitanje.

Apsolutna moć

Sredinom pedesetih, Pije XII je vladao nad ogromnom Crkvom. Nikada u istoriji sveta nijedan čovek nije imao takvu vlast nad pokornim srcima i umovima tolikih ljudi. Prema zvaničnim vatikanskim podacima, 1958. broj katoličkih vernika bio je 509 miliona u svetskoj populaciji od oko dve milijarde. Pije XII bio je središte kurijske birokratije koja se sastojala od 20 odeljenja. U posleratnoj eri, kurijalne aktivnosti brzo su se granale, njihov domet uvećale su moderne komunikacije, stvarajući Crkvu koja je zaista bila povezana sa celim svetom: godišnji „akti“ Svete Stolice, objavljeni u Acta Apostolica Sedis, uvećali su se od tri stotine stranica u 1945, na hiljadu stranica 1953.

Uloga pape bila je da poučava i ispravlja kao jedini glas Hristovog vikara na zemlji. Njegova odeljenja - razne kongregacije, tribunali, službe - nisu se ni savetovala ni konsultovala sa pontifiksom; ona su tumačila njegovo mišljenje i volju i slušala njegova izričita uputstva.

Sveta kancelarija je bdila nad jeresi i grehom, sprovodeći cenzuru. Njene oči i uši nisu ništa propuštale, iako su njene reakcije nekada bile smešno zakasnele (katolički pisac Grem Grin ukočen je za „greške“ u svom romanu „Moć i slava“ koje su zapažene tek četrnaest godina posle objavljivanja). Kongregacija za propagandu vere upravljala je misionarskim aktivnostima Crkve dopirući do svih krajeva sveta; Kongregacija obreda, nametala je liturgijsku uniformnost; Kongregacija za semeništa i univerzitet nadgledala je programe katoličkog visokog obrazovanja i formiranja sveštenika. Kongregacija za sveštenstvo i redovnike upravljala je životima 400.000 dijecezanskih župnika, četvrt miliona rukopoloženih sveštenika verskih redova i jednim milionom redovnica. Sveštenici i redovnice morali su da žive u celibatu,

poslušničkim životom: tokom tog perioda oni su se uglavnom držali svojih zakletvi, i bekstvo sveštenika, redovnica ili redovnika koji su napustili svoju zakletvu, bilo je gotovo nečuveno.

Redovnice su se još uvek oblačile od glave do pete u odoru koja je sve pokrivala. One su obezbeđivale Crkvi nastavnike i bolničarke, dok je jedan veliki broj radio fizičke poslove: kao čistačice, pralje, često u službi kod sveštenika. U SAD, gde se katolička populacija najbrže širila (1950. bilo ih je 26 miliona) bilo je 141.000 redovnica koje su radile u 260 različitih redova.

U samom srcu birokratije bila je Kongregacija konzistorija (biskupske skupštine), zadužena za pregled kandidata za biskupije. Samo imena onih koji su pokazali strogu poslušnost i čvrstinu bila su prosleđena do Rima. Svake dve godine, slane su nominacije putem apostolskog delegata ili nuncija u Vatikan, gde ih je Kongregacija dalje ispitivala. Konačno, papa je imao pravo da odobri i imenuje. I svaki biskup na svetu morao je svake pete godine da dođe u Rim da se javi pontifeksu lično.

Pačeli nije stvarno podržao ideju supsidijarnosti koju je izložio Pije XI kao princip po kome više institucije ne bi preuzimale ono što niže mogu same da urade. 20. decembra 1946, Pačeli je ponovio definiciju svog prethodnika dodajući: „Takve reči su zaista prosvetljujuće: one važe ne samo za društvo već i za život Crkve." Nažalost, njegova podrška principu bila je isključivo podrška važnosti pojedinca naspram zajednice.¹

U međuvremenu, Pačeli je, kako tvrde bio najuzvišeniji autoriteta na svetu, iako je njegov stil života ostao jednostavan, kaluđerski, kruto udešen. Ako je i pokazivao znake veličine, bilo je to u njegovoj težnji da raspravlja o sve širem krugu pitanja. Toliko brojni i tako van njegove kompetencije bili su ovi specijalizovani razgovori ili „alokucije", da je njihovo praktikovanje izgledalo kao da otkriva njegovu obmanu o sveznanju. Držao je predavanja posetiocima o takvim temama kao što je zubarstvo, gimnastika, ginekologija, aeronautika, kinematografija, psihologija, psihijatrija, poljoprivreda, plastična hirurgija i novinarstvo. Nije oklevao da dâ tehničke predloge. Jedan posetilac u njegovom kabinetu primetio je jednom gomilu debelih priručnika oko njegovog stola; Pačeli mu je rekao da priprema govor o centralnom

grejanju na gas. Kada je T. S. Eliot, jedan od vodećih pesnika i književnih kritičara svog vremena na engleskom jeziku, došao u Vatikan u privatnu audijenciju 1948, Pačeli mu je održao predavanje iz književnosti.²

Kako bi stekao široki krug prividne stručnosti, Pačeli je držao ogromnu biblioteku tehničkih radova, enciklopedija i kompendija, koja je brojala više od pedeset hiljada knjiga. U njegovim istraživanjima pomagali su mu sveštenik Hentrih i uvek verni sveštenik Robert Lajber, kao i improvizovana grupa uvek spremnih jezuita. Pobornik tačnosti, pritiskao je ove podanike da služe, proveravajući i po dva puta svaku referencu i navod. Jednom je rekao monsinjoru: „Papa ima dužnost da sve na svaki način radi bolje; drugima se može oprostiti njihova nesavršenost, ali nikad papi. Ne!”³ Lajber, koji je živeo i radio na Gregorijanskom univerzitetu, tri milje daleko od Vatikana, žalio se posle Pačelijeve smrti da se od njega očekivalo da ostavi šta god da je radio i da požuri u Vatikan na poziv pape. Iako je Lajber patio od akutne astme, nikad mu nije ponuđen papski auto, već je morao da se bori da ulazi i silazi iz tramvaja kroz najprometniji deo grada.

Pačeli je pisao svoje govore u sitne sate, koncipirajući ih masilom pre nego što bi ih prekucao na ručnoj pisačkoj mašini. Njegova opsednutost urednošću bila je takva, da je prema pričanju njegovog pomoćnika sekretara iz predvorja, ostajao do dva ujutro kako bi vratio svaki dokument i knjigu na pravo mesto pre nego što bi se povukao na spavanje.⁴ Tardini je jetko opisao Pačelijevu skrupuloznost čak kada je potpisivao dokument: „On je pažljivo ispitivao pero za pisanje kako bi se uverio da ne postoji ni najmanja mrlja koja bi mogla pokvariti spis. Ako bi bilo šta takvo video, ili samo posumnjao, uzeo bi crni brisač za pero (uvek na istom mestu) i pažljivo istrljao pero.” Tako se obred nastavljao, pažljivim umakanjem pera u mastionicu, nastojanjem da se ne uzme suviše mastila i tako zaprlja sto ili papir. „Konačno, Sveti otac je počeo da se potpisuje... onda je pažljivo obrisao pero istom crnom krpom, i uverio se da ni trag mastila nije ostao na njemu. ('Inače', običavao je da kaže, 'pero će zarđati i ne može se više koristiti.') Zatim bi stavio pero i krpom na mesto.”⁵

Još jedan pokazatelj raznoraznih Pačelijevih stremljenja u poznim godinama, bila je želja da se pokaže kao poliglota. Pored italijanskog i latinskog jezika, govorio je francuski i engleski, a njegov nemački je bio prilično tečan posle trinaest godina provedenih u toj zemlji. Tokom svog pontifikata, priča se da je naučio španski i portugalski, potom danski, holandski, švedski i ruski - ali voleo je da pozdravi posetioce iz prekomorskih zemalja na bilo kom i na svim jezicima. Imao je veliku zbirku gramatika i rečnika koje je stalno prelistavao. Pa ipak, Ivlin Vo je smatrao, kao i Bernard Vol, da je Pačelijev engleski bio slab. Vo je primetio u pismu svojoj ženi: „Tužna stvar sa papom je da voli da govori engleski i da je naučio nekoliko malih elegantnih govora napamet kao papagaj i da ih izgovara praktično bez akcenta, ali on ne razume nijednu reč tog jezika.”⁶ Pačeliju je laknulo kada je Vo počeo da govori francuski.

Kako su godine prolazile, sve se jače osećala atmosfera učmalosti u Apostolskoj palati, ali i neka pritajena zategnutost. Robert Lajber je tvrdio u svojim memoarima o Pačeliju da je ponašanje pontifeksa uvek bilo „trezveno ozbiljno.”⁷ Utisak je da je postojalo ono što su pisci duhovnosti nekad nazvali *accidie* - suvoparnost duha - što je ponekad moglo da dovede do neurotičnih, čak psihotičkih simptoma: različite fobije o njegovom zdravlju i povremene vizije ili halucinantne epizode. Šetajući se po vaticanskim vrtovima, video je sunce kako se vrti u različitim bojama 30. oktobra 1950 (iako njegov vozač, Đovani Stefanori koji ga je pratio, nije video ništa);⁸ drugom prilikom verovao je da se Isus Hrist lično pojavio pred njim u njegovoj spavaćoj sobi. Javno je govorio o oba ova iskustva, i o njima se pisalo u raznim novinama širom sveta. Ali „trezvena ozbiljnost” je prevladala i ubrzo, on je nervozno odbijao da govori o svojim vizijama kada bi ih pobožni posetioci pomenuli. Ipak, bilo je znakova da ga je opsedala ideja da mu je sudbina namenila da postane svetac. Svedočanstva za beatifikaciju govore o čudu ozdravljenja koje se desilo po njegovoj naredbi; dok su ga nosili u njegovoj ceremonijalnoj stolici on je redovno razmenjivao kapice sa onima koje su kupovali hodočasnici od Gamarelija, prodavca sveštenečke odeće. Drugorazredne relikvije!

Posle rata, redovno se sastajao sa svojim nećakom Karlom i sa grofom Galeacijem, uglavnom oko vođenja vatikanskog gradadržave. Voleo je da razgovara sa monsinjorom Kasom, neposrednim starim predsednikom Stranke centra, koji je valjda bio jedina osoba kojoj je bilo dozvoljeno da kaže šta misli u papinom prisustvu, mada nikad o verskim stvarima.⁹ Kada je 1952. Kas umro, Pačelijevi dani prolazili su u društvenoj osami. Čak ga je i njegova bliska i dalja familija viđala samo jednom godišnje, na Božić. Bila je to savim izrežirana stvar. Tačno u četiri sata, tri generacije Pačelijevih bi ušle u njegov kabinet pod budnim okom opatice Paskvaline. Prvo bi vodio decu da pregledaju nemačke jasje koje je kupio tokom boravka u Minhenu; zatim bi predao poklone, a redovnice bi donele kolače i toplu čokoladu. Pošto bi porazgovarao sa odraslima koji su sedeli poređani u krug u njegovom kabinetu, otpratio bi ih do vrta i vratio se svom usamljeničkom, nepromenljivom rasporedu.

Govorilo se da je opatica Paskvalina, „krst koji je morao da nosi" (prema pričanju njegove mlađe sestre), sve više kontrolisala njegove dnevne aktivnosti i proveravala pristup do njega. Ona je na svom svedočenju za beatifikaciju odbacila glasine da je jednom upala na audijenciju sa državnim sekretarom SAD, Džonom Fosterom Dalesom kako bi obavestila pontifeksa da se njegova supa hladi.¹⁰ Pa ipak, takvim se pričama verovalo tokom godina i one su očigledno zabrinjavale tribunal za beatifikaciju.

Kako su odmicale pedesete godine, pokazivali su se znaci ekscentričnosti. „Papa Pije XII ima ruke kao gušter!", rekao je čuveni filmski glumac i reditelj Orson Vels jednom novinaru. „One gotovo da trepere - imao je tako snažnu papsku ličnost. Proveo sam četrdeset i pet minuta sam sa njim. Držao je moju ruku i nije je ispuštao. Sedeli smo sami i on je rekao: 'Da li je istina da Ajrin Dan razmišlja o razvodu? Šta mislite o predstojećem venčanju Taja (Tajrona) Pauera?' Raspravljali smo samo o vrućim holivudskim temama."¹¹

Izgleda da je Pačeli sve manje verovao u buduće generacije. Kao što smo videli, odbio je da naimenuje novog kardinala državnog sekretara, ne dodajući ovaj posao svojim ionako velikim obavezama. Tardini je otkrio u svojim memoarima o Piju da

pontifeks nije voleo da zakazuje sastanke i promocije. Držao je samo dva konzistorija za imenovanje novih kardinala, 1946. i 1953. Pod pritiskom Amerikanaca izabrao je posle rata ukupno trideset i dva kardinala, i to više stranaca nego ikada do tada u istoriji Svetog kolegijuma. Na drugoj konzistoriji, on je uspostavio ravnotežu, imenujući deset novih italijanskih kardinala od dvadeset i četiri, od kojih je većina bila određena za službu u Kuriji.

Retko kad je imao redovne audijencije za poglavare odeljenja u Kuriji. To je naglašavalo njegovu uzvišenu izdvojenost, ali to je isto tako davalo određene ruke snažnijim članovima Kurije. Žrtve su bili biskupi u dijecezama, koje je, kako kaže Falkoni, „papa ignorisao, a kurijska odeljenja ponižavala“. Ovo naglašavanje podele uprave na vrhu Crkve, dovelo je do zanemarivanja običnog klera, njihovog obrazovanja, njihove dobrobiti, njihovih rastućih problema pred svetom koji se sve brže menjao.

Oktoobra 1954, izbacio je, pod vidom daljeg napredovanja, svog nekada voljenog Đovanija Montinija, šaljući ga u nezgodnu, prenaseljenu dijecezu u Milano, bez nade da će dobiti kardinalski šešir. Pričalo se da je Montini, budući papa Pavle VI, uvredio Pačelija obelodanjujući nepravilnosti u Vatikanskoj banci, koju su tada vodila dva Pačelijeva nećaka; možda je još tačnije, neprijatelji unutar Kurije mislili su da je Montini postajao mek prema socijalizmu.¹²

Što je Pačeli bivao stariji, postajao je sve uskogrudniji. Godine 1952, žalio se na takmičenja za izbor mis Evrope i mis Italije.¹³ Mislio je da su razvratna i da takva takmičenja treba zabraniti. Kako su godine prolazile, stalno je galamio protiv džezza i filmova u kojima je bilo otvorenog seksualnog sadržaja. Prema svedočenju za beatifikaciju, tražio je od novinskih dopisnika da se uzdrže od pisanja da je „milovao“ dečije glave. Želeo je da oni pišu da je on „stavio svoju ruku“ na dečiju glavu; „Svet je zao“, objasnio je. Odbio je da odobri slučaj kandidata za beatifikaciju pošto je „Sluga božiji“ bio pušač; drugom prilikom, odbio je kandidata za koga se znalo da je izgovorio „skarednu reč“.¹⁴ Zamolio je monsinjora Kasa, koji je bio zadužen za zgradu Crkve svetog Petra, da pokrije nage statue i slike u bazilici. Razglasio je, štaviše,

da ne odobrava da sveštenici vode grupe neudatih mladih žena na hodočašće u Rim: takva pastirska aktivnost po njegovom mišljenju, nosi u sebi mogućnost greha.¹⁵ Zatim je tu bila kampanja protiv jezuita pušača. Još od kraja rata, on je plaćao račune za duvan jezuitskih sveštenika na Gregorijanskom univerzitetu u znak priznanja za istraživačke usluge koje su mu učinili. Ali proveravajući troškove jedne godine, polovinom pedesetih, zaprepastila ga je količina duvana koju su trošili i naredio je svim članovima društva širom sveta da se od tada uzdrže od pušenja; razume se, rekao im je da se to nije slagalo sa svetim siromaštvom. Jezuiti koji su bili strasni pušači, nisu gubili vreme primenjujući jezuitsku kazuistiku na situaciju i nastavili su da puše kao što su i navikli.¹⁶

Pačeli je sasvim malo ili nimalo popustio pred oslobađanjem žena u Crkvi. Odredba da „ženska osoba ne sme da priđe oltaru ni pod kojim okolnostima, i može da odgovori samo iz daljine”,¹⁷ još uvek je važila, iako je mrzovoljno odobrio da ženske horistkinje mogu slobodno da pevaju u crkvi, mada ne i unutar oltarskog prostora.¹⁸

Što se tiče savremenih pitanja o seksualnoj moralnosti, Pačeliju je palo u deo da razmišlja i da se oglasi o napretku u farmakologiji kojim se nagoveštavala pilula za kontrolu rađanja. Njegova odluka će dvadeset godina kasnije primorati Pavla VI na konačnu osudu pilule u enciklici *Humanae vitae*.

Pačelijev prethodnik Pije XI je početkom tridesetih godina uzdržano odobrio upotrebu takozvanog metoda ritma, pomoću kojeg su parovi koristili neplodne periode za seks bez rizika od trudnoće. Od tada je započela tiranija vođenja tabela i merenja temperature, što je obeležilo seksualni život miliona katoličkih parova koji su nastojali (često bezuspešno) da izbegnu neželjenu trudnoću i smrtni greh. Međutim, 1934. biolozi su izolovali prirodni hormon progesteron (povezan sa početkom ovulacije) i pobožni američki katolički farmakolog Džon Rok, započeo je istraživanja o terapijskim mogućnostima regulisanja ovulacije kod žena koje su imale teškoće da zatrudne. Pedesetih godina, Rok se više interesovao za progesteron kao sredstvo za sprečavanje trudnoće, tvrdeći da je mogući efekat isti kao kod telesnog

endokrinog sistema i zato „prirodan“. Godine 1955, Rok i njegove kolege su izvršile kliničku probu u Portoriku koja je uspela.¹⁹ Na Pačelija je tada sve više vršen pritisak da se izjasni.

12. septembra 1958, mesec dana pred smrt, Pačeli je objavio presudu o jednom ekstremnom slučaju, kako bi sprečio svaku dalju raspravu. Pitanje je bilo da li je dozvoljeno koristiti progesteronsku terapiju da bi se sprečila ovulacija (pre nego što je došlo do masovne proizvodnje same pilule), ako žena zna da se nijedna trudnoća koju će ona inače verovatno imati, neće moći izvesti do kraja. Pačeli je tvrdio da se „direktna i nedopuštena sterilizacija uvodi, ako je ovulacija prekinuta, kako bi se sačuvao organizam od posledice trudnoće koja se ne može održati“.²⁰ Tako, kao što to tumači feministički teolog Uta Ranke-Hajnenman: „Generativna namera prirode ne sme se ni u kom slučaju sprečiti čak i kad priroda ne može da ostvari tu nameru i žena umre u trudnoći.“²¹ Međutim, ovu izjavu opravdavallo je tradicionalističko gledište, koje je već potvrdio Pije XI u svojoj enciklici *Casti connubii* (1930), u kojoj se tvrdi da pojedinci ne smeju da uživaju u zadovoljstvima seksa ukoliko u potpunosti ne „sarađuju“ sa njegovom božanskom svrhom rađanja.

HIPOHONDRIJA

Od sredine do kraja pedesetih, uprkos sve prisutnijem osećanju puritanskog pritiska, atmosfera u Vatikanu nije bila naročito moralno jaka niti psihički zdrava. Godine 1954, dogodio se bučni skandal kada je princ Filipo Orsini, koji je uživao ugled „pomoćnika papskog prestola“, presekao vene na rukama zbog prekida ljubavne veze sa engleskom glumicom Belindom Li. Vatikan se dogovarao sa njegovom ženom da ga smeste u duševnu bolnicu i on je, razume se, bio lišen svog statusa specijalnog pomoćnika „papskog prestola“. Ipak, utisak da je nešto trulo osećao se u Apostolskoj palati.²²

Postajući sve osetljiviji i sve veći hipohondar, Pačeli je bio ubeđen da je ozbiljno bolestan, iako su njegove tegobe ukazivale da je reč o psihosomatskom poremećaju. Njegovi odnosi sa ličnim lekarom, oftalmologom, profesorom Rikardom Galeaci-Li-

sijem, polubratom grofa Galeacija, postajali su sve značajniji. Galeaci-Lisi bio je Pačelijev lični lekar još od kraja 1930. Kao kardinal državni sekretar, Pačeli ga je konsultovao u vezi sa novim naočarima i dovoljno ga je impresioniralo njegovo poznavanje medicine da ga naimenuje za zvaničnog papskog doktora ili arhiatra. Po mišljenju mnogih, Galeaci-Lisi bio je nadržilekar, i od Kurije su često dolazile preporuke da se on ukloni; ali, kako pokazuju izjave za beatifikaciju, posebno svedočenje Pačelijeve mlađe sestre, očnog lekara štitila je opatica Paskvalina koja je smatrala da je on savršen za papu. Galeaci-Lisijeva kombinacija neznanja, zapuštanja i bizarnih predloga imala je dugotrajne posledice na Pačelijevu zdravstveno stanje.

Prema rečima njegovog nećaka, princa Karla Pačelija,²³ pontifeks je često posećivao zubne specijaliste, bojeći se da bi gubitak zuba mogao da utiče na još lošije varenje i kvarenje njegove dikcije, tako bitne za alokucije na raznim jezicima. Pačeli je bio ubeđen da njegove desni postaju mekše, a nisu mogli da ga razuvere ni odgovarajući specijalisti. Po preporuci Galeaci-Lisija, konsultovao je nekog nepoznatog rimskog zubara koji mu je preporučio hromnu kiselinu, koja se upotrebljava u bojenju životinjskih koža. Vremenom, progutao je toliko supstance da je to dovelo do stomaćnih komplikacija i verovatno do napada štucanja koji su ga mučili danju i noću i konačno postali hronični. Vatikan je primio na stotine hiljada pisama od dece sveta koja su nudila svoje molitve i lekove za njegovo štucanje.²⁴

Oktobra 1953. se iznenada razboleo. Ne uspevši da dà dijagnozu, Galeaci-Lisi je predložio rešenje pomodno u ono vreme među filmskim zvezdama i narcističkim svetskim vođama. Pozvao je švajcarskog lekara Paula Nihansa, koji je izmislio takozvanu ćelijsku terapiju. On je obično radio na svojoj klinici iznad Ženevskog jezera, ali u ovom slučaju, pristao je da dođe u Vatikan. Tretman se sastojao od unošenja injekcijom pod kožu pacijenta, „živih“ ćelija fetusa ovce i majmuna, po mogućstvu ćelija iz prednjeg dela mozga fetusa. Nihans je tvrdio da je njegova terapija svemogućí lek, navodeći da je korisna kod ciroze jetre, upale bubrega, raka i seksualne impotencije.²⁵ Nihans je takođe tvrdio da njegov tretman usporava proces starenja. Na sreću za

Nihansov ugled u Vatikanu, nije bilo štetnih posledica, i Pačeli se prirodno oporavio i vratio na posao. Ponovo je pao u krevet 1954; tada je Nihans još jednom došao i dao novu turu injekcija.²⁶

Godine 1956, Galeaci-Lisi je otpušten sa mesta arhiatre. Govorilo se o kockarskim dugovima i „promeni ličnosti”.²⁷ Zameenio ga je doktor Antonio Gazbarini. Očni lekar je međutim i dalje nastavio da obilazi Vatikan i da se pojavljuje pri javnim audijencijama.

U jesen 1958, Pačelija je ponovo obuzela štucavica. Petog oktobra 1958, glumac Alek Ginis prisustvovao je audijenciji za grupu plastičnih hirurga, u papskoj letnjoj rezidenciji u Kastel Gandolfo. Pačeli je dao svoj uobičajeni stručni savet, koji je bio praćen štucanjem. „Seli smo na zlatne stolice naspram Njegove svetosti koji je izgledao bled i umoran.” Kada je papa sišao sa svog podijuma da ih blagoslovi, Ginis je zabeležio ovaj razgovor između pontifeksa i bračnog para koji je sedeo pored njega:

„Čovek je glasno zaridao... ‘Tako je potresen Vaša svetosti’, rekla je njegova žena. +A zamislite, Vaša svetosti, došli smo čak iz Mičigena.’ Papa je savladao štucanje... ‘Poznajem Mičigen’, rekao je papa, i uspevši da se oslobodi od stiska plastičnog hirurga podigao ruku u blagoslov: ‘Poseban blagoslov za Mičigen!’”²⁸

Ginis je mislio da su to bile poslednje reči koje je papa izgovorio na engleskom jeziku. Pratlja ga je potom, izgurala iz sobe za audijencije, a za njima je izašao papski lekar, smrknuto gledajući na svakog od „plastičnih hirurga” ponaosob, a naročito na Aleka Ginisa.

SMRT I SAHRANA PIJA DVANAESTOG

Dva dana posle audijencije za plastične hirurge, 6. oktobra 1958, Pačeli se razboleo i pao u krevet. U 12.30 te večeri, otac Hentrih, papski sekretar, pozvan je do pontifeksovog kreveta. „Pokazao mi je primerak male španske knjige ‘Duhovne vežbe’ i ponovio nekoliko puta sa suzama: ‘Ove sedmice sve vreme sam čitao ovu knjigu i stalno molio molitvu Anima Christi (Hristova duša)’.”

Narednog dana stanje se pogoršalo. Bila su prisutna barem tri papaska lekara, a otpušteni Galeaci-Lisi je uspeo da se ubaci u bolesničku sobu, noseći fotoapararat. Paul Nihans je dojurio iz Švajcarske do bolesničke postelje, ali nije primenio ćelijsku terapiju.

Tri Pačelijeve redovnice bdele su nad umirućim pontifeksom. Monsinjur Tardini je izgovorio misu i obavio poslednji obred u prisustvu sveštenika Lajbera. U jednom trenutku, u svojoj smrtnoj agoniji izgledalo je kao da se papa sabrao. Uzviknuo je: „Na posao! Dosijea! Dokumenti! Na posao!”

U deset minuta do četiri ujutro, u četvrtak 9. oktobra, dr Gazbarini je proglasio da je pontifeks umro od „cirkulatornog fenomena”. Uskoro potom, smrt je potvrdio Camerlengo Svete rimske crkve, kardinal Tiseran, koji je od tog trenutka bio zadužen za leš i poslove oko sahrane i ukopa. Tiseran je bio taj koji je do kraja glasao protiv Pačelija na konklavi 1939, ubeđen da je to bio pogrešan izbor. Dok je posmatrao mrtvog pontifeksa, možda je pomišljao da je bio u pravu.

Naredne večeri, Pačelijevo telo bilo je odneto motornim mrtvačkim kolima do Crkve svetog Jovana Lateranskog u Rimu, dok je gomila ožalošćenog sveta stajala duž celog puta. Budući Jovan XXIII, Anđelo Đuzepe Ronkali, posmatrajući putovanje na italijanskoj televiziji u Veneciji, razmišljao je u svom dnevniku da li je ijedan rimski imperator doživeo takav trijumf. Narod Rima, mislio je, ukazivao je počast ne samo prolaženju običnog svetovnog vladara, već i otelovljenju „duhovne veličine i verskog dostojanstva”.²⁹

U časovima koji su sledili nakon Pačelijeve smrti, stizale su brojne pohvale od zapadnih državnika. Herold Makmilan, britanski konzervativni premijer, rekao je: „Svet je siromašniji zbog gubitka čoveka koji je igrao veliku ulogu u odbrani duhovnih vrednosti i u radu za mir.” Predsednik Ajzenhauer je rekao: „Živeo je život pun posvećenosti Bogu i služenja ljudima.... Bio je otvoreni i zakleti neprijatelj tiranije.” I Makmilan i Ajzenhauer poznavali su Pačelija i privatno i javno. Golda Meir, izraelski ministar inostranih poslova, pisala je: „Kada je naš narod stiglo strašno mučeništvo u deceniji nacističkog terora, glas pape se

digao za žrtve. Život našeg vremena bio je obogaćen glasom koji je govorio o velikim moralnim istinama iznad meteža dnevnog sukoba. Žalimo za velikim slugom mira."³⁰

Predveče, uz muklo zvonjenje zvona sa stotine zvonika širom „Večnog grada“, telo je još jednom preneto motornim mrtvačkim kolima, uz pratnju procesije klerika i redovnica koje su molile Kronicu, kroz ulice, pored Koloseuma, preko Tibra, do bazilike svetog Petra. Trotoari su bili ispunjeni stotinama hiljada tihih Rimljana, koji su se krstili dok je prolazio kovčeg. Za vreme bdenja u Crkvi svetog Petra naredna tri dana i noći, procenjuje se da je više od pet stotina ljudi u minuti brzo prolazilo u dva reda po pet, pored izloženog tela. Prema jednom opisu, njegovo telo videlo je više od milion ljudi pre njegove rekvijemske mise, u ponedeljak trinaestog.³¹

„L'Osservatore Romano“ opisao je njegovu sahranu kao „najveću u dugoj istoriji Rima, nadmašivši čak i onu Julija Cezara“. Telo je ležalo na katafalku ispod velikog Berninijevog baldahina; s desna su bila tri kovčega u koje će telo biti smešteno. Zaključujući da Pačeli već uživa božanske vizije, papin sekretar za prepisku, monsinjor Antonio Bači, rekao je u svojoj eulogi: „Sa njegovom smrću veliko svetlo je napustilo zemlju, i nova zvezda zasjala na nebu.“

Rekvijemska misa prenošena je preko televizije i dalje uživo preko Evrovizije, širom kontinenta. Doajen prenosa velikih događaja iz Bi-Bi-Sija, Ričard Dimblbi, ozbiljno je komentarisao na engleskom. Kamere su se diskretno pomerile dok se telo polagalo u prvi kovčeg; lice je bilo pokriveno belom svilom, a zatim je celo telo uvijeno u crveni pokrov. Euloga je smeštena u mesingani cilindar zajedno sa torbicom u kojoj su bili zlatni, srebrni i bronzani novčići kovani tokom njegovog pontifikata; potom je unutrašnji kovčeg zavezan svilenim trakama učvršćenim pečatima, pre nego što su ga stavili u zaštitni olovni kovčeg. Spoljni hrastov kovčeg bio je sada učvršćen zlatnim ekserima i teški trostruki kovčeg konačno je dovezen do visokog oltara i spušten dizalicama sa platoa u pećine ispod, gde se zaustavio na samo šest metara od groba svetog Petra.

Tako se završio život jednog od najznačajnijih papa u istoriji papstva. Sećanje na njega bilo je prepuno divljenja. Takva je bila autocenzura puna poštovanja koja je okruživala njegovo ime i pontifikat da je trebalo da prođe nekoliko godina da se sazna pravi opis njegove smrti i pogreba i da to dopre do šire javnosti. Njegovu smrtnu agoniju fotografisao je njegov bivši lekar Galeaci-Lisi, koji je ponudio slike različitim časopisima. Dobri doktor, štaviše, pobrinuo se i za balsamovanje novim metodom ostavljajući unutrašnje organe na mestu; posledica je bila da je telo počelo odmah da se raspada na jesenjoj vrućini. Kad su se mrtvačka kola zaustavila ispred Crkve svetog Jovana Lateranskog, niz strašnih riganja čulo se iz kovčega, očigledno od brze fermentacije. Tokom bdenja u Crkvi svetog Petra, lice mrtvog pape postalo je sivozeleno, a zatim crveno, a smrad je bio toliko jak da je jedan od čuvara pao u nesvest. Poslednje poniženje bilo je kada se njegov nos zacrnio i otpao pre ukopa.³²

U narednim godinama, kritičari njegove vladavine razmišljali su o ovim štetnim okolnostima, kako bi ilustrovali pokvareno finale najapsolutnijeg papstva u modernoj istoriji. Vremenom, međutim, bilo je drugih pitanja, komisija i propusta, mnogo sramnijih, mnogo štetnijih za sećanje na njega i instituciju papstva nego što je iko mislio da je moguće tokom njegovog života.

Prve reči njegovog testamenta glase:

„Imaj sažaljenja za mene, Bože, prema svojoj milosti; saznanje o nedostacima, propustima, grehovima počinjenim tokom tako dugog pontifikata i u tako teškom vremenu, učinilo je moje nesposobnosti i nevrednosti vidljivijim. Ponizno molim za oproštaj sve koje sam povredio, pozledio i sablaznio.“

Pije XII redivivus

Pačeli je ostavio u iza sebe centralizovanu Crkvu, tvrđavu, sa papom koji je zauvek ostao na straži, zauvek prva i poslednja vlast, koji jedini opšti sa Bogom. Ali ova monolitna Crkva, disciplinovana, trijumfalistička, na mnogo načina izvanredna, nije bila u saglasju sa svetom.

Pačeliju je bilo teško da razdvoji društvenu demokratiju od boljševizma, pluralizam od relativizma. On je samo preko volje priznao da hrišćanske crkve duguju svoju slobodu i širenje pluralističkom okruženju manje-više demokratskih društava na Zapadu. Španija pod Frankom i Portugalija pod Salazarom i dalje su za njega bile pojam idealnih društava. Nije pokazivao znake da je naučio lekcije iz svojih kontakata sa nacističkom Nemačkom tokom tridesetih godina.

Kao što smo videli, postojala je grupa radnika-sveštenika i teologa, uglavnom u Francuskoj, pod pokroviteljstvom Nove teologije, koja je podsticala katolike da učestvuju u laičkom apostolatu sa novim sveštenečkim službama u industrijskim središtima. Ovi sveštenici su se zalagali za pluralističku Crkvu otvorenu za mogućnosti ekumenizma i zajedničku akciju protiv totalitarizma. Njihova društvena i politička briga bila je neodvojiva od novih pristupa biblijskoj nauci, reformi liturgije (uključujući tu i upotrebu narodnog jezika) i dijaloga između vera. Ukratko, želeli su Crkvu koja bi bila angažovana u svetu i koja bi išla u korak sa vremenom, a ne protiv njega.

Posle Pačelijeve smrti, predstavnici Nove teologije postali su katalizatori za duboku promenu. Postojao je neodoljivi zahtev, štaviše među vernicima, za reformu i obnovu. Katolici su tražili drugačiju vrstu Crkve; želeli su da se okonča legalistička monolitnost koju je uobličio i kojom je upravljao Pačeli.

Andelo Ronkali, čovek koji je postao papa Jovan XXIII, bio je sin seljaka iz Bergama. Proveo je veći deo svog sveštenečkog života kao nuncio i dobro je poznao istočne crkve. Pokušao je da pomogne Jevrejima tokom rata. Jedan od njegovih prvih koraka kao pape, bio je da zatraži oprostaj od Jevreja za hrišćanski antijudaizam. Upravo tri meseca posle izbora od 25. januara 1959, sazvaio je generalni Koncil u vezi sa pastirskom obnovom i unapređenjem hrišćanskog jedinstva.

Unutar Vatikana postojala je prilična opozicija. Kada stariji zvaničnici nisu uspeli da zaustave projekt, pokušali su da onemoguće njegove namere i odluke. Stara garda je želela da to bude Koncil koji će da osudi modernu jeres. Nisu uspeli. Papa Jovan je intervenisao kako ne bi bilo anatema ili ekskomunikacija, kako bi predstavnici drugih hrišćanskih crkava bili prisutni. Njegovo insistiranje na principu *aggiornamento* (da Crkva treba da se razvija i menja spram društva i istorije), pokazalo je široke mogućnosti za radikalnu reformu.

Odluke Drugog vatikanskog koncila dovele su do mnogih istorijskih promena - u liturgiji i biblijskim studijama; dijalog sa protestantskim i pravoslavnim crkvama; deklaraciju o verskim slobodama. Mnoge stvari više nikada neće biti iste; više nije bilo mise na latinskom jeziku. Ali najvažnija odluka koja je dovela do promene bila je poziv na „kolegijalnost“ - priznanje potrebe za deljenjem vlasti između biskupa i pape. Od toga je zavisio dugoročni duh i uspeh Koncila. To je podrazumevalo verovanje u prisustvo Svetog duha u široj crkvenoj zajednici, lokalno i šire, a ne samo u centru. Drugim rečima, Koncil je označio kraj ideologije papske moći koju je pokrenuo Prvi vatikanski koncil i koja je trajala preko sedamdeset godina, do svoje apoteoze pod Pijem XII tokom pedesetih. Izraz kolegijalnosti bio je nova metafora za Crkvu koncilskih otaca, potpuno različita od slike jedne neosvojive, nepomične tvrđave. Govorili su o „hodočasnoj Crkvi“ što je naglašavalo proticanje istorije, ljudsku grešnost uprkos providenju koje vodi, poštovanje duhovne autentičnosti ostalih crkava.¹ Prihvatajući izraz iz jevrejskog Svetog pisma, govorili su o Crkvi kao o Narodu Božijem. „Vođen duhom Gospodnjim“, rekao je Koncil otaca, vernik treba da nastoji da „razluči u događajima,

potrebe i želje koje deli sa drugim ljudima našeg vremena, što može biti istinski znak prisustva ili namere Boga".²

NEUSPEH KOLEGIJALNOSTI

Međutim, kolegijalnost je osporena i odbačena u vaticanskom centru moći. Nešto odgovornosti za to nalazi se u reakcionarnim kurijalnim klikama, posebno u Svetoj službi (čuvarima doktrinarnog pravoverja), ali i dalje je postojalo gušenje stvaralačke teologije, kruti intelektualni i institucionalni konformizam zaostao još iz vremena Pija X. Bilo je nerealno zamisliti da bi led od šezdeset godina mogao da se otopi u toku jedne decenije. Biskupi i njihovi savetnici došli su na Koncil opterećeni godinama opreznosti.

Papa Jovan XXIII, uradio je mnogo da spreči da Koncil dopadne u ruke reacionara. Međutim, on je umro 3. juna 1963, i nasledio ga je papa Pavle VI, Pačelijev bivši podsekretar Đovani Batista Montini. Pavle VI je predsedavao trećoj i četvrtoj sesiji Koncila i upravljao je Crkvom u kritičnim postkoncilskim vremenima. Tokom tog perioda, Crkva se našla raspolučena između progresivaca, koji su verovali da je snažni prenos vlasti bio potvrđen, ali ne i primenjen, i tradicionalista, koji su ostajali pri tvrdnji da tako nešto ne treba i ne može da se desi.

Koncilski oci nisu razorili strukturu koja je podržavala ideologiju papske moći. Nije odobrena nikakva reforma Kurije (ako je nečeg i bilo, vaticanska birokratija postala je još moćnija); i nije bilo pokušaja da se opozove Kodeks kanonskog prava iz 1917, ili bar odredbe koje štite centralizovanu moć. Zbog toga je totalna vlast ostala isključivo u rukama pape. Postojala je moralna obaveza papa da primenjuju kolegijalnost, ali ne i institucionalni mehanizam. Pape koje su došle posle Jovana nisu bile voljne da to urade.

Ključni problem bio je, i to je ostao do danas, kako se biraju biskupi. Kolegijalnost ne može da napreduje dok papa ima vlast da imenuje i kontroliše svakog biskupa na svetu. Sve ostalo potiče iz toga, otkrivajući koliko je dubok i dalekosežan uticaj vlasti na imenovanje biskupa u Kodeksu kanonskog prava iz 1917: li-

šavanje izbornog prava i demoralisanje dijecezanskog klera i laika; podriavanje sinoda (posebnog skupa biskupa koji je uveo Pavle VI da bi nastavio rad Koncila); zapanjujuće odsustvo pluralizma i lokalnih prava i sloboda.

U srcu liberal, izgleda da se Pavle kolebao između progresivaca i tradicionalista sve dok nije intervenisao u savetovanju o kontracepciji. Skupljena su odgovarajuća savetodavna tela koja su, sa većinom svetskih biskupa, želela da odobre kontraceptivnu pilulu pod izvesnim uslovima. To bi bila promena kursa koji bi doneo duhovnu utehu milionima, i zalečio otvoreni jaz između učenja i prakse. Međutim, Pavle je rešio problem ličnom autokratskom odlukom (fiat) sa svojom enciklikom „Humanae vitae” (1968). Vatikanski konzervativci su savetovali Pavlu da se mnogo ne meša, navodeći izjave prethodnih papa. Doneo je odluku sam, pošto je opštio sa Svemogućim, kao da se Koncil i njegova revolucija nisu ni desili. Više nikada nije napisao nijednu encikliku tokom narednih deset godina svog papstva. Njegova intervencija da spreči ishod kolegijalnog procesa o pitanju od najveće važnosti za katoličke vernike pokazala se kobnom. Bio je to početak velikog rascepa između progresivaca i tradicionalista, koji je nasledio Jovan Pavle II, kada je 16. oktobra 1978. izabran za papu, posle tri sedmice pontifikata Jovana Pavla I.

JOVAN PAVLE II

Uoči Duhova, u subotu drugog juna 1979, Karol Wojtila, Jovan Pavle II, manje od godinu dana papa, suočio se sa više od milion ljudi u samom srcu komunističke Poljske: na Trgu pobeđe u Varšavi. „Dođi Sveti duše”, zapevao je, „ispuni srca vernika i obnovi lice zemlje.” Zatim je dodao, na ekstatični urlik mnoštva. „Ove zemlje”, ukazujući zamahom desne ruke na zemlju i narod Poljske.

Ako je postojao ključni trenutak u pontifikatu Jovana Pavla II, bila je to ova izjava data u srcu njegove potčinjene otadžbine. Istorija će mu odati ogromnu počast što je nadahnuo i podržao narodni pokret koji je oslobodio Poljsku od ateističkog komunizma i doprineo procesu koji je doveo do konačnog pada sovjet-

skog sistema. Njegova vizija solidarnosti, saradnja između infrastrukture Crkve i poljskih vernika da se sruši tiranija, povezuje se sa katoličkom opozicijom Kulturakmpf-u, odgovorom mase na Bizmarkove progone. U isto vreme, ona predstavlja snažan kontrast sa Pačelijevim prilagođavanjem Hitleru i gušenjem političkog katoličanstva u Nemačkoj tokom tridesetih godina. Pa ipak, postoji duboka protivrečnost u Vojtilinom papstvu, uzetom u celini. Zagovornik i podržavalac društvenog i političkog aktivizma u Poljskoj tokom sedamdesetih i osamdesetih, on se pojavljuje kao tradicionalistički autokrata jednako despotski u svom upravljanju Crkvom kao što je bio i Pačeli.

I pored toga, teško bi se mogla zamisliti ličnost manje slična Eudeniju Pačeliju; skijaš i planinar širokih ramena, glumac i pesnik u mladosti, Vojtila je antiteza papi asketskoj „ledari.“ U Apostolsku palatu doneo je živost, humor i humanost. Prvi susret njegovog irskog sekretara sa njim, živo izražava ovo prisustvo humanosti:

„Sedeo je za mojim stolom. Njegova zuccetto (kapica) bila je nakrivljena na jednu stranu, njegova mantija otkopčana na grudima, bez kragne; sedeo je po strani za stolom, pišući, ne kao što je činio papa Pavle VI, uspravno i elegantno, već skvrčeno, sa rukom na glavi, kao čovek koji je više naviknut na fizičku aktivnost nego na nauku. Zakucao sam, i kada se okrenuo bio je to pokret svetovnog čoveka - sasvim nepapski.

Bio je to vrlo human, ovozemaljski čovek. Skočio je i došao do mene. Nije mi dozvolio da mu poljubim prsten. Dohvatio me je, i obgrlio rukama.”³

Vojtilu su izabrala njegova braća kardinali u osmom glasanju sa velikom većinom: 104 od 111 glasova. Kada se pojavio u lođi iznad Trga svetog Petra, opisao je sam sebe kao čoveka „iz daleke zemlje“, i izjavio da će njegovo papstvo biti „svedočanstvo univerzalne ljubavi“. Progresivci su verovali da je to bio papa koji će da sprovede reforme Vatikana II. Međutim, tradicionalisti su bili ubeđeni da će prelat, odgajan u katoličanstvu Poljske, uspostaviti stare discipline i vrednosti. Malo njih je verovalo do koje će mere razočarati progresivnu stranu sve veće podele unutar Crkve.

Svetski političari su u redu čekali kod njega na prijem, savet i odobravanje. On ih je podsećao - Regana, Buša i Klintonu, Gorbacova i Jeljcina, svakog u svoje vreme - na njihove moralne odgovornosti prema siromašnima, obespravljenima i onima bez prava glasa. Bio je neprijatelj totalitarizma u svim njegovim oblicima. Jedan broj vodećih posleratnih diktatora - Markos na Filipinima, Bejbi Dok na Haitimu, Pinoče u Čileu, Jaruzelski u Poljskoj, Stresner u Paragvaju - izgubili su vlast kada je Vojtila poljubio tle u njihovim zemljama.

Što se tiče unutrašnje politike Crkve, Vojtilino papstvo izgledalo je u početku kao živo odbacivanje usamljenih uznesenja njegovih prethodnika. Tu je sada bio čovek koji je, do početka Parkinsonove bolesti, uživao u srdačnim doručcima sa redovnicama, sveštenicima i laicima, radnim ručkovima i večerama sa teolozima i biskupima. I dok je jeo, slušao je - ili je bar tako izgledalo.

Ali njegov pontifikat je video ponovno oživljavanje istorijske dileme modernog papstva, koja je ostala nerešena kako se Katolička crkva približavala trećem milenijumu. Da li je Rimski katolička crkva piramida sa čijeg vrha vlada čovek u beloj odori? Ili je to Crkva hodočasnika, ljudi u pokretu, kao što su je opisali oci Drugog vaticanskog koncila?

Vojtila je rođen 18. maja 1920, u Vadovicama, trgovačkom gradu nekih 36 km jugozapadno od Krakova, nedaleko od češke granice. Pre nego što je napunio dvadeset, Vojtila je bio svedok užasa nacističke okupacije Poljske i uskoro je iz prve ruke saznao o genocidu nad Jevrejima. Aušvic je bio samo oko 25 km udaljen od njegovog rodnog grada.

Posle rukopoloženja 1946, započeo je intelektualnu potragu koja će uobličiti njegovu osobenu, apokaliptičnu viziju Božanske akcije u svetu. Otišao je u Rim da istražuje za svoju doktorsku tezu o svetom Jovanu od Krsta, španskom mističaru iz šesnaestog veka. Ideja sv. Jovana o „Mračnoj noći duše" tvrdi da božansko znanje ulazi u duh koji je očišćen putem patnje, sumnje i molitve. Pokojni kardinal Džon Krol iz Filadelfije, komentarišući Vojtilinu tezu, pisao je da je Jovan Pavle II „studirao teologiju klečeći na kolenima".

Vrativši se u Poljsku, gde je radio na različitim mestima kao župnik i nastavnik u semeništima, Vojtila je narednih sedam godina studirao filozofiju. Njegove meditacije o „ličnosti koja dela" bile su pod uticajem radova nemačkog filozofa Maksa Šelera, čiji se uticaj osećao, kao što smo ranije videli, u Nemačkoj tokom dvadesetih godina. Međutim, dok je njegova misao sazrevala, Vojtila je nastavio da se vraća detaljnom iščitavanju neotomističke filozofije, posebno o pitanjima morala - insistiranjem na unutrašnjem zlu „nedopuštenih" seksualnih odnosa. Intelktualno izdvojeno od Zapada, njegovo mišljenje je brusila stalna potreba da se upušta u antagonističku debatu sa marksizmom-lenjinizmom. Na površini, Vojtila je izgledao naklonjen pluralizmu; iznutra, bio je to jedan nepomirljivi, apsolutistički način mišljenja.

Vojtiline meditacije bile su usmerene na zagonetku iskustva njegovog ranijeg života; kako mogu ljudska bića da dele uzvišenu sudbinu okrenutosti ka Bogu i da budu sposobna za užase Aušvica? Kada je došao u srednje godine, postao je sve više ubeđen da je svetsko zlo bilo van čovekove odgovornosti i razumevanja. „Zlo koje postoji u svetu", rekao je u propovedi, „izgleda da je veće nego ikad, daleko veće nego zlo za koje se svaki od nas oseća lično odgovornim". U godinama u kojima su se mnogi teolozi okretali više racionalnim, sociološkim rešenjima, Vojtila je obnavljao svoje verovanje u onosvetovni sukob između sila mraka i sila svetla. Verovao je u sposobnost device Marije da deluje u istoriji - izražavajući kao i Pačeli, odanost Našoj gospi iz Fatime, koja ga je, kako je verovao, spasla prilikom pokušaja atentata na njega 1981. „Jedan prst je povukao obarač", rekao je ogromnoj masi u svetilištu Fatime tokom proslave „Naše gospe iz Fatime", 1982, „drugi je vodio metak". Godinu dana nakon napada, stavio je metak u krunu iznad statue Device.

Rukopoložen je za biskupa septembra 1958, što je bilo jedno od poslednjih Pačelijevih episkopalnih imenovanja, i postao je nadbiskup Krakova 1964. Bio je lukavi protivnik poljskog represivnog komunističkog režima, i postao je kardinal u svojoj četrdeset i šestoj godini. Odvažno je preformulisao koncept solidarnosti kao praktičnu inspiraciju za narodnu, nenasilnu pobunu.

Njegovo podržavanje sindikata „Solidarnost“, jedine slobodne radničke organizacije u Istočnom bloku, ohrabrilo je osporavanje komunizma u Poljskoj i van nje, značajno doprinoseći silama koje su vodile do drastičnih promena političkog stanja u Istočnoj Evropi. Sa tipičnom skromnošću, rekao je: „Drvo je bilo trulo; ja sam ga samo dobro protresao.“

Ali postojala je još jedna sila koja ga je vodila; teret same istorije. Posmatrajući iz epicentra kako se Crkva vuče tamo-amo, noseći na svojim plećima teret snage milijarde vernika, on je sve više bio sklon da deluje sam; što je duži bio njegov pontifikat, to je više sledio svoje neposredne prethodnike. Ključ za ovu prividnu protivrečnost je njegovo dualističko viđenje ljudske prirode. On veruje, kako to smatra njegov biograf Majkl Velš, da ljudsko biće „i treba društvo i prevazilazi ga“. Tako je društvenu i političku akciju najbolje ostaviti laicima, dok transcendirana stvarnost ostaje u domenu Crkve, što za njega znači uvođenje odluka i vlasti Hristovog vikara na zemlji. On je ponovo uveo ideologiju papske moći. Pluralizam, veruje, može da vodi samo do centrifugalne fragmentacije; samo snažni papa koji vlada sa vrha, može spasti Crkvu.

Tokom najduže papske vladavine u ovom veku, koja je započela novembra 1978, Jovan Pavle II se bez odlaganja suočio sa nizom globalnih kriza koje su pretile celini i opstanku Univerzalne crkve, kao da je sve zavisilo od njega i samo od njega. U Latinskoj Americi, on postojano odbacuje ono što smatra „marksistički nadahnutom“ teologijom oslobođenja, ideju da greh nije toliko odbijanje da se sluša reč Božija koliko je on rezultat nepravedenih društvenih i političkih odnosa. Samo četiri godine nakon svog ustoličenja, on je cepteo od prezira zbog zviždanja sandinista u Managvi (Nikaragva) na jednoj misi na otvorenom prostoru. Odbacio je primedbu da nije podržavao „rešenje za siromašne“. Zašto oni nisu razumeli da je Hrist, a ne Karl Marks, bio oslobodilac potlačenih? Na kraju veka, uprkos propasti komunizma, katoličanstvo u Latinskoj Americi i dalje je opterećeno eksplozivnim sukobom između katoličke levice i desnice, suočenih sa misionarskim prodorom protestantskih pentekostalaca.

U SAD, sa svojih šezdeset miliona katolika, jednostrane interesne grupe - homoseksualci, lezbijke, feministkinje, pristalice abortusa, pripadnici Novog doba - tražili su da svoju veru izraze na individualan način. Putujući kroz Severnu Ameriku 1987, Vojtila je propovedao opraštanje dok su katolički disidenti sa zastavama i parolama odbacili njegovu samilost. Ako je Latinska Amerika tražila oslobođenje od političkog i društvenog ugnjetavanja, katolici Severne Amerike činilo se da traže oslobođenje od papske vlasti jednako kao i od samog prvobitnog greha. Godine 1993, u Denveru, on je tražio na masovnom skupu omladine da „odbace lažne proroke i lažne učitelje" koji ih vode „putem nemogućeg oslobođenja". Njegove mete bile su abortus, kontracepcija, hedonizam i neobuzdani kapitalizam. Kao da govori da će se možda naredna generacija obazirati na njegova upozorenja, pošto sadašnja generacija izgleda nepopravljiva: on voli masovne demonstracije katoličkih omladinskih pokreta, koji podsećaju na Katoličku akciju iz tridesetih i pedesetih.

U međuvremenu, u Africi i Aziji, postojanost tradicionalnih i lokalnih religija, koje u sebi sadrže elemente od animizma do obožavanja predaka, predstavljala je izazov rimskom načinu vere i molitve. Postoje pritisci da se popusti u pitanju sveštenećkog celibata u kulturama gde se nedostatak muškog seksualnog izražavanja smatra perverzijom. Tu se nalaze misionari koji teško rade, deleći kondome da zaustave epidemiju side u Centralnoj Africi.

Zatim, tu su pitanja doktrinarnog pravoverja. Progresivci su bili svedoci spektakla kada je Jovan Pavle II iskoristio svoju ogromnu moć da ponizi teologe. U prvoj godini svog papstva, on je opozvao nastavničku dozvolu svešteniku Hansu Kingu, švajcarskom teologu koji je osporavao papsku nepogrešivost. Ugledni flamanski naučnik Edvard Šilebek bio je pozivan u Vatikan tri puta na ispitivanje, povodom svog tumačenja Svetog pisma. Sredinom osamdesetih opozvana je dozvola za nastavnički rad Čarlsu Kjuranu sa Katoličkog univerziteta u Vašingtonu, zbog njegovih umerenih pogleda na seksualnost. Od nadbiskupa Rejmonda Hanthauzena iz Sijetla, poznatog protivnika nuklearnog naoružanja, tražilo se da prihvati posmatrača koji će da nadgleda

da njegove komentare o poništenju braka i njegovo držanje prema lokalnoj homoseksualnoj zajednici. Godine 1997, Vojtila je ekskomunicirao pisca-sveštenika iz Šri Lanke, Tisa Balasurija, zato što je razvodnjavao rimsko doktrinarno pravoverje: pisanje Balasurija je bacilo sumnju na doktrinu prvobitnog greha i devičanstvo Majke božije. Kasnije je rehabilitovan.

Pritisnut sa svih strana, Vojtila kao da drži mnoštvo centrifugalnih sila u napetosti. Njegova sjajna fizička i psihička snaga u skladu je sa izvanrednom uverenošću u mističnu prirodu njegovog poziva, koja daje snagu njegovoj glavnoj strategiji u borbi za jedinstvo: kruta kontrola nad izborom biskupa u svetu i nad njihovim ponašanjem.

Na javnim skupovima za običan narod, on zanosi ogromnu masu na stadionima sveta. Iza zatvorenih vrata, on kinji lokalne biskupe zbog propusta da osude kontracepciju, abortus, homoseksualnost i razvod. Stalno daje prednost najreakcionarnijim kandidatima za biskupije; stalno onemogućava da lokalna crkva izabere kandidata koga želi. Njegovo naimenovanje Volkfanga Hasa, neomiljenog krajnjeg konzervativca, za biskupa Šura u Švajcarskoj, imalo je za posledicu da su parohijani napravili tepih od svojih tela pred katedralom i prisilili sveštenike koji su služili misu da idu preko njih, kako bi ušli u crkvu. Slična pobuna desila se kada je naimenovao krajnjeg konzervativca Hansa Groera za nadbiskupa Beča; vernici austrijske crkve morali su da prihvate tri druga reakcionarna izbora protiv svoje volje. Kasnije, Groer je bio optužen za pedofiliju i oteran u samostan, gde čeka crkvenu istragu.

U SAD, imenovanje nadbiskupa Pija Lagija za apostolskog pronuncija, papinog ličnog izaslanika pri tamošnjoj Crkvi, značilo je izričiti mandat da stavi veto na izbor novih biskupa kako bi suzbio liberalne tendencije u severnoameričkoj Crkvi. Tri četvrtine američkih i britanskih biskupa su sada naimenovani od Jovana Pavla II. Karakteristična je njegova opaska: „Ne smete da dozvolite da se javi bilo kakva sumnja o pravima pape da slobodno imenuje biskupe.”

Svetovni i nekatolički posmatrači i komentatori su mu čestitali na odbrani apsolutističkih moralnih standarda protiv plime

relativizma. Godine 1994, proglašen je za čoveka godine od magazina „Time“, upravo zbog svoje samostalne autoritarnosti. „U godini u kojoj toliko ljudi žali zbog propadanja moralnih vrednosti ili traži izvinjenja za loše ponašanje“, kaže se u navodu, „Papa Jovan Pavle II snažno nameće svoju viziju dobrog života i zahteva da je svet prati.“ Tradicionalisti su oduševljeni zbog ogromnog odobravanja onih koji dolaze iz nekatoličkog sveta. Međutim, podržavaoci iz nekatoličkih medija previđaju činjenicu da je Jovan Pavle dokazani prijatelj Opus Dei, modernog desničarskog verskog reda španskog porekla, i da on promovira interese sektaških masovnih pokreta, kao što je Comunione e Liberazione, koji se specijalizuju za sprovođenje kontrole na vojnički način i koji odbacuju pluralističke medije.

Više od dvadeset godina Vojtilinog pontifikata i trideset pet godina od početka Drugog vatikanskog koncila, „velika plima koju je pokrenula sila Vatikana II“, kao što to kaže Adrijan Hastings, „potrošila je barem institucionalno svoju snagu“.4 Pačelijev monolitan piramidalni model Crkve još jednom se učvrstio, i metafore o „hodočasničkoj Crkvi u pokretu“ i „Narodu Božijem“ retko se koriste. Pluralizam i kolegijalnost se smatraju neprijateljima centralističke vlasti.

Mnogi vernici, u velikom i možda sve većem broju u stvari, u potpunosti odobravaju reafirmaciju ideologije papske moći Jovana Pavla II, uvereni da ona nudi najbolju nadu za jedinstvo i opstanak. To samo može da znači širenje jaza u budućnosti i nezbežan sukob.

Prvi znaci titanske borbe mogu se videti u Severnoj Americi, gde episkopat ćuti u svom konformizmu dok su teolozi na većini katoličkih univerziteta, bar za sada, izvan kontrole Vatikana i sve otvorenije „disedenti“.

Na jednoj strani, postoji izborna telo koje reafirmira pravo čoveka u beloj odeždi da autokratski upravlja sa vrha, sa vladajućom Kurijom koja nameće konformizam i dijecezanskim biskupima koji se lišavaju svojih ovlašćenja i slobode. Ova vizija Crkve je sve više neprijateljska prema hrišćanskom ekumenizmu i ona istrajava na vladavini muškaraca i celibatu. Prevladava marijanska odanost, sa naglaskom na čudima i otkrovenju u

gnostičkom stilu. Stvaranje svetaca je središna preokupacija. Jovan Pavle II je kanonizovao više svetaca tokom svog pontifikata nego sve druge pape zajedno od kada je ustanovljena formalna procedura. Značaj Pačelijevе kanonizacije Pija X, antimodernističkog pape, povezuje se sa Vojtilinom beatifikacijom Esriva de Balaguera, osnivača Opus Dei, i njegovim oduševljenjem za kanonizaciju Euđenija Pačelija. Stvaranje sveca od Pija XII predstavljalo bi odlučnu pobjedu tradicionalista nad progresivcima u tumačenju odredbi Drugog vaticanskog koncila.

Progresivci, takođe u velikom broju, i dalje tvrde da su papa i Kurija propustili da primene suštinsku odluku Koncila o kolegijalnosti. Oni su skloni da se odreknu postojanja takvog pape koji obezbeđuje nepogrešiv mehanizam kako se ukaže potreba. Oni odbacuju mašineriju po kojoj papa interveniše da imenuje biskupe širom sveta, često protiv lokalnih želja, jer to nije način na koji kolegijumi treba da obavljaju svoj posao. Oni žele papu koji će da predsedava nad Crkvom u milosti kao konačni apelacioni sud. Oni tvrde da modernoj ideologiji papske moći nedostaje tradicija, da ona odbacuje istorijsku mudrost i autoritet koncilijarne Crkve.

Oni koji žude za ostvarenjem kolegijalnosti u Katoličkoj crkvi možda će prihvatiti, u svetlu ove priče, da ponovno utvrđivanje Pačelijevog modela vlasti zanemaruje bolne lekcije iz nedavne svetske istorije; da papska autokratija, dovedena do krajnosti, može samo da demoralizuje i oslabi hrišćanske zajednice.

U mnogim delovima sveta, Katolička crkva uživa blagodeti pluralizma široko potcenjenog od njenih tradicionalista. U epohi koja je veoma prijemčiva za verske slobode, teško je proceniti punu meru moralnog i društvenog slabljenja lokalnih crkava. Međutim, ideja vodilja ove knjige bila je da pokaže da kada papstvo jača na račun Naroda Božijeg, katolička crkva gubi moralni i duhovni uticaj na štetu svih nas.

Izvori, debata o „ćutanju” i svetost

Proučavanje savremene istorije papstva nije lak zadatak, pošto se vatikanski arhivi drže pravila o čuvanju tajnosti od sedamdeset i pet godina. Pored toga, Euđenio Pačeli je bio usamljen i tajanstven čovek koji, koliko je poznato, nije pisao dnevnike pre nego što je postao papa, a napisao je samo nekoliko intimnih pisama. Ništa što postoji nije dostupno naučnicima. Međutim, proučavaoci vatikanske istorije tokom rata imali su veliku pomoć u jedanaest tomova dokumenata objavljenih po uputstvu Pavla VI, između 1965. i 1981, iako postoje dileme oko celovitosti ove zbirke, kao što sam ukazao u mom tekstu.

Štaviše, neprocenjiv je rad pokojnog jezuita Ludviga Folka i drugih, na dokumentaciji dugog procesa koji je, jula 1933, doveo do potpisivanja Nemačkog konkordata između Trećeg rajha i Svete Stolicе. Obimna građa koja se odnosi na veze između Vatikana, crkava i nacističkog režima dostupna je u vladinim arhivima u Parizu, Londonu i Nemačkoj (posebno u Katoličkom arhivu u Minhenu).

Ovde se mogla ispričati istorija Pačelija u svetlu novih dokaza, zahvaljujući tome što se dobio uvid u dosada nepristupačne dve zbirke neobjavljenih izvora u zatvorenim arhivima u Rimu. Prva je zbirka zakletih izjava za beatifikaciju Pija XII, u posedu jezuita. Pošto savremena procedura za beatifikaciju i kanonizaciju zahteva strogo istraživanje dokaza o svetosti „Sluge Božijeg”, ovi dokumenti koji se sastoje od sedamdeset i šest intervjuova (na oko hiljadu stranica teksta) i koji su vođeni pod zakletvom pre četvrt veka, pokazali su se bitnim. Ovde se oni koriste po prvi put.

Druga zbirka, sakupljeni dokumenti u vezi sa Pačelijevim aktivnostima kao vatikanskog birokrate od 1913-1917, i kao pap-

skog nuncija u Nemačkoj od 1917-1922, bila mi je dostupna zahvaljujući ljubaznosti pomoćnika u Državnom sekretarijatu u Vatikanu, nadbiskupa Žan-Luja Turena i svesrdnoj pomoći arhiviste sekretarijata, jezuite Marsela Šapena.

Zahvaljujući ljubaznosti leđi Hesket, mogao sam da navodim niz privatnih ratnih pisama koja je Fransis Darsi Ozbourn, britanski poslanik u Vatikanu, pisao njenoj majci, gđi Bridžit Makivan. Ova pisma čine celinu sa Ozbournovim dnevnicima, citiranim u knjizi Ovena Čedvika „Britanija i Vatikan tokom Drugog svet-skog rata” (Kembridž, 1986). Knjiga daje jedinstven Pačelijev portret tokom ratnih godina i rešava pitanja koja je postavio Čedvik.

S obzirom na važnost Pačelijevog udela u preoblikovanju kantskog prava, imao sam sreću da radim sa profesorom Đorđom Felićijanijem sa Katoličkog univerziteta u Milanu. On me je upoznao sa procesom koji je doveo do objavljivanja „Codex Juris Canonici” iz 1917, i sa udelom koji je Pačeli imao u tom poslu. Profesor Felićijani je radio na istorijskim izvorima kodeksa sa mikrofilmovanim kopijama čitavog procesa.

Najveću zahvalnost i poštovanje dugujem ogromnom naučnom delu pokojnog Klauza Šoldera, čiji je rad na Pačelijevom Nemačkom konkordatu sa Hitlerom i njegovim posledicama po Katoličku crkvu u Nemačkoj, omogućio nov uvid u neuspeh katoličkog suprotstavljanja usponu Hitlera i nacista.

Svako ko se upušta u proučavanje Pija XII mora da prati tragove onih koji su pokušali da reše problem njegovog ćutanja za vreme rata. Argumenti o reakciji Euđenija Pačelija na konačno rešenje, besne već više od trideset i pet godina u ogromnim zbirkama naučnih i medijskih priloga. Svaki pokušaj da se dâ konačna presuda izaziva suprotnu reakciju. Osnove na kojima počivaju ove ocene o znanju i ponašanju pape, uključuju argumente o dokumentima i datumima; one takođe ponekad iznose nepoverenje prema nedostajućim dokumentima i spekulišu o savesti čoveka kakav je bio Pije XII. Kao što kaže Džonatan Steinberg, to je „zbunjujuće i strašno pitanje kome niko ne bi trebalo da priđe pre nagljeno”. Ali stalno zanimanje ukazuje da nove generacije još uvek pokušavaju da shvate ogromna pitanja savesti papstva i

Katoličke crkve, tokom više od pola veka posle završetka Drugog svetskog rata. Evangelističke crkve u Nemačkoj priznaju, u Štutgartskoj deklaraciji iz oktobra 1945, svoju odgovornost za zločine režima,¹ kao što je to učinila i katolička hijerarhija; nasuprot tome, Sveta Stolica je ostala nema.

Međutim, postojale su papske inicijative s ciljem zalečenja jaza između dve vere: opšte priznanje Jovana XXIII o vekovnom postojanju verskog antijudaizma, poseta Pavla VI Izraelu, posete Jovana Pavla II dvema sinagogama i njegova izjava poznata kao „Sećanje“, u proleće 1998, o istoriji nasilja nad Jevrejima. Ali Jovan Pavle II je tu poslednju priliku iskoristio da opravda ponašanje Pija XII za vreme rata, izjavljujući da Pačeli nije imao za šta da se izvinjava, već samo da bude ponosan. „Mudrost diplomatije Pija XII javno su u brojnim prilikama priznali predstavnici jevrejskih organizacija i ličnosti“, pisao je. „Na primer, sedmog septembra 1945, dr Džozef Natan koji je predstavljao Italijansku jevrejsku komisiju, rekao je: 'Iznad svega, mi zahvaljujemo vrhovnom pontifeksu i vernicima koji su, izvršavajući uputstva Svetog oca, priznali progonjene kao svoju braću i sa trudom i odricanjem požurili da nam pomognu, zanemarujući strašne opasnosti kojima su bili izloženi.'“²

Najraniji i najoštriji napad na ponašanje Pačelija tokom rata desio se 1963, sa postavljanjem komada „Namesnik Rolfa Hohuta“ u Berlinu.³ Komad se te godine pojavio i u Londonu, a naredne godine i u Njujorku, da bi potom bio preveden na više od dvadeset jezika. Pisan u slobodnom stihu, podsećajući na Šilerove komade, on je oblikovao do danas popularnu predstavu o Pačeliju, čak i među ljudima koji nikad nisu videli ili čitali komad.

Stav Svete Stolice određen je u prvoj sceni kada istorijska ličnost, Kurt Gerštajn koji je bio svedok gasnih komora, izveštava berlinskog nuncija, nadbiskupa Orseniga, šta je video. Međutim, Orsenigo odbacuje da prihvati bilo šta što je čuo i odbija da prenese obaveštenje papi.⁴ Konačno, Gerštajnov izaslanik stiže u Vatikan i dobija audijenciju. Ali Pačeli, koji se prvi put pojavljuje u četvrtom činu, ostaje ravnodušan. Hohutov portret pape prikazuje ga kao bezosećajnog, gramzivog, ciničnog, ljutog na

Zapad i raspoloženog prema Nemačkoj, preokupiranog svojim investicijama koje ne stoje dobro zbog savezničkog bombardovanja italijanskih fabrika. Hohutov Pačeli spekulise o prednosti da proda neke od akcija uticajnim Amerikancima u nadi da bi ih to moglo odvratiti od daljeg bombardovanja Rima. Obavešten o logorima smrti u Poljskoj, pravi se nevešt. Ovo mesto se dramatski pojačava okolnošću da se vrši prikupljanje rimskih Jevreja u trenutku dok Gerštajnov izaslanik moli za pomoć.

„Namesnik” je istorijska fikcija zasnovana na oskudnoj građi.⁵ Gerštajn nikad nije video Orseniga i dugački razgovor koji se odvija na sceni nikada se nije desio. Još ozbiljnije, karakterizacija Pačelija kao grabežljivog licemera je toliko netačna da ispada smešna. Važno je, međutim, da Hohutov komad vredi najosnovniji kriterijum dokumentarnosti: da su takve priče i portreti valjani samo ako su istinito prikazani. Uprkos tome, „Namesniku” se prilično verovalo i brisanje tako moćne, jednostavne slike o čoveku pokazaće se teško, ako ne i nemoguće.

Međutim, Hohutov komad ima još još jedan dalekosežan ishod za istoričare. Rat rečima, optužbe i protivoptužbe koje su sledile posle Hohutove predstave podstakle su traganje za autentičnom građom. Rad koji je već bio napisan pre nego što je „Namesnik” bio postavljen na scenu, izbio je zbog polemike na površinu. Autor Eli Vizel, preživeli iz Aušvica i Buhenvalda, priča kako je susreo potištenog Saula Fridlendera u Parizu 1962. Rođen 1932, Fridlender je bio istoričar nacističkog perioda; njegovi roditelji su umrli u Aušvicu, a on sam je preživeo rat sakriven u katoličkom samostanu u Francuskoj. „Dok smo sedeli na terasi jedne kafane na bulevaru Sen Žermen”, piše Vizel, „uzeo je valijum i ispričao mi svoje nevolje.” Tokom pripreme teze o diplomatiji Trećeg rajha, Fridlender je naišao na senzacionalne dokumente o politici Pija XII prema nacističkoj Nemačkoj. „Odmah sam shvatio u čemu je bio problem, pošto sam ga preživeo,” piše Vizel. „Izdavači nisu više bili zainteresovani za taj period.” Narednog dana, Vizel je upoznao Fridlendera sa pariskim izdavačem Polom Flamanom pri „Editions du Seuil”. Tako je „započela Fridlenderova karijera”.⁶

Fridlenderova knjiga Pije XII i Treći rajh objavljena je u Parizu 1964. usred dešavanja sa Hohutovom knjigom, a zatim se pojavila u Njujorku i Londonu 1966. To je strogi pokušaj da se pusti raspoloživim dokumentima da govore za sebe. Zasnovan uglavnom, iako ne isključivo na izveštajima koji su prolazili kroz ruke nemačkih ambasadora pri Svetoj Stolici tokom rata, imao je duboko dejstvo na Vatikan, pošto je otkrio, kako Fridlender oprežno navodi u zaključku knjige, da „vladajući pontifeks izgleda da je imao naklonost za Nemačku što nije umanjila priroda nacističkog režima i što nije bilo odbačeno sve do 1944". Fridlender se, naravno, nadao da će Vatikan otvoriti svoje arhive, pošto se „istinitost dokumenata mogla proveriti samo ako bi se uporedila sa odgovarajućim dokumentima iz Vatikanskih arhiva." A ovo se desilo.

Godine 1964, Pavle VI je naredio grupi jezuitskih naučnika da brzo sprema za objavljivanje vatikanske ratne dokumente. Rad se pojavio u jedanaest tomova između 1965. i 1981. Sakupljeni pod opštim naslovom „Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale”, dokumenti su objavljeni na originalnim jezicima sa odgovarajućim naučnim aparatom na francuskom; samo jedan tom (prvi) se pojavio na engleskom. Obim dostupne građe bio je upečatljiv i naučnički, ali da li je bio potpun? Usred borbe rečima o tome da li je Pije XII znao i kada, nije li bilo moguće da je Vatikan zadržao kompromitujuće dokumente? Poslednji preživeli priređivač od četvorice, jezuita Pjer Blet, crkveni istoričar na Gregorijanskom univerzitetu, nedavno mi je rekao da su dokumenti bili pohranjeni u kutijama u prašnjavoj prostoriji u Vatikanu i da su izgleda bili netaknuti od rata. On je bio ubeđen da ih niko nije dirao niti vadio pre nego što je građa postala dostupna priređivačima. „U svakom slučaju", rekao mi je kratko, „Italijani su provalili šifru i imali su praktično sve što smo slali. Niko nije otkrio da smo bilo šta sakrili."⁷

Ova samouverena tvrdnja nedavno je osporena, kao što je ranije pomenuto, u memoarima Gerharda Rignera „Ne jamais désespérer”.⁸ Rigner koji je koordinirao informacije u Švajcarskoj iz čitave Evrope tokom rata, skrenuo je pažnju na odsustvo iz dokumenata Svete Stolice suštinskog memoranduma koji je on

dao 18. marta 1942. papskom nunciju u Bernu, monsinjoru Filipu Bernardiniju, da dostavi u Vatikan. „Naš memorandum“, piše Rigner, „otkriva katastrofalnu situaciju Jevreja u brojnim katoličkim zemljama ili zemljama gde živi veliki broj katolika, kao što su Francuska, Rumunija, Poljska, Slovačka, Hrvatska.... Situacija je detaljno izložena od zemlje do zemlje. Mogli smo da pokažemo mere koje su preduzeli nacisti da unište čitav jevrejski narod.“⁹

Dokumenti koje je objavio Vatikan - Actes et Documentes - pokazuju da je memorandum Rignera i njegovog kolege, Richarda Lihthajma primljen u Državnom sekretarijatu, da je dokument preživio i da je u njihovom posedu, pošto postoji jasan opis njegovog sadržaja „des mesures antisémités“, u fusnoti u Tomu osam (Volume 8).¹⁰ Pa ipak, stvarni tekst dokumenta je izostavljen.

Rigner dodaje da je izostavljanje utoliko više za žaljenje pošto su on i njegove kolege naglasili da su u „nekim od ovih zemalja političke vođe bile katolici osetljivi na vaticansku inicijativu“. Ali on navodi da je Vatikan intervenisao samo u slučaju Slovačke, gde je katolički sveštenik Jozef Tiso bio predsednik i gde je došlo do „ublažavanja ove antisemitske politike“.¹¹ Rigner zaključuje sa nadom da će Vatikan predati sva dokumenta koja čuva o Piju XII i genocidu nad Jevrejima.

U svakom slučaju, dok je Vatikan tako radio šezdesetih na svom projektu od jedanaest tomova, razni pisci su nastavljali da daju svoja mišljenja. Zapažena je knjiga Gintera Levija „Katolička crkva i nacistička Nemačka“ (Njujork, 1964), čiji se jedan deo takođe pojavio u časopisu „Commentary“, februara 1964. Levi ispravno hvali Pačelijevu mučnu dilemu, dozvoljavajući da je protest mogao da pogorša stvari za Jevreje kao i za katolike. Međutim, Levi rečito, mada ne i dovoljno snažno, postavlja pitanje etike upotrebe diplomatskog jezika ili namerne dvosmislenosti, u borbi sa takvim nečuvenim zlom. „Katolički teolozi“, piše on, „dugo su raspravljali o liniji koja razdvaja katoličku uzdržanost i nehrišćanski kukavičluk. Tu je liniju često teško odrediti i nikakva kazuistika o ćutanju spram zločina koji je dozvoljen da bi se sprečilo veće zlo, neće olakšati teški posao traganja za njom.

Postoje situacije kada je do moralne krivice došlo zbog propusta. Ćutanje ima svoje granice."¹²

Problem je zatim uporno istraživao novinar i bivši sveštenik Karlo Falkoni u knjizi „Ćutanje Pija XII”, objavljenoj prvo na italijanskom 1965, a potom na engleskom 1970.¹³ Falkonijev poseban doprinos debati, bio je obimna i optužujuća hrvatska građa, koja ostaje glavni izvor za svakog ko ulazi u polemiku i koja optužuje Pačelija da je znao za ustaške zločine, a da nije ništa rekao ili učinio, i da je pokazao svoje odobravanje režimu. Međutim, Falkonijevi opšti zaključci o Pačeliju i Konačnom rešenju su oprezni. Nije bio spreman da ide van priče koju iznose dokumenti - „Vatikan je bio dobro informisan i... papu su stalno nagovarali da progovori... Oni svakako ne opravdavaju opreznost i ćutanje Pija XII”, Pa ipak, upozorio je da ta oblast još uvek krije „nepredvidive tajne”, i izrazio je nadu da će „uskoro drugi da slede i koriste se tragovima koje sam otkrio - i čak sa boljim ishodom”.¹⁴

Posle Falkonijeve knjige došla je jedna oduševljena pohvala Pačeliju u delu Pinhasa E. Lapida „Poslednje tri pape i Jevreji” (London, 1967), koji je bio izraelski konzul u Milanu početkom šezdesetih. Lapid je pretražio Jad Vašem Arhiv, Centralne cionističke arhive i Jevrejske opšte istorijske arhive u Jerusalimu za detalje o pomoći Vatikana Jevrejima za vreme rata. Snabdeven zahvalnicama iz mnogih jevrejskih četvrti, on je tvrdio da je Sveta Stolica učinila više da pomogne Jevrejima nego bilo koja druga zapadna organizacija, uključujući tu i Crveni krst. On je izračunao da je Pije XII, neposredno ili posredno, spasao živote 860.000 Jevreja. Posebno je nastojao da prizna napore pape Jovana XXIII da se izvini za dugu tradiciju katoličkog antijudaizma i naglasio je Jovanovu molitvu za oprostaj, štampajući je na naslovnoj strani knjige: „Oprosti nam za prokletstvo koje smo grešno pripisali njihovom imenu kao Jevrejima. Oprosti nam što smo Te razapeli po drugi put u njihovom telu. Jer nismo znali šta činimo”.¹⁵

Međutim, Lapid izgleda da nije koristio Falkoneovo istraživanje, iako je Falkoneova knjiga bila objavljena dve godine pre njegove. Niti je ovde pominjana Hrvatska koja je bila na vrhu liste Pačelijevih ćutanja i koja je postala središte javnog interesovanja

početkom pedesetih zbog suđenja kardinalu Stepincu u Titovoj Jugoslaviji. Pitanje je ipak, da li bi Lapid mogao da bude pokoleban bilo kakvom količinom negativnih dokaza, pošto je njegov glavni cilj bio da pozdravi „Jevrejsku shemu“ na Drugom vatičanskom koncilu, „koja je“, pisao je Lapid, „imala uticaja na zvanično katoličko priznanje jevrejskog naroda, njegova jednaka prava i neraskidive veze koje povezuju hrišćanstvo sa starijom verom“. Proslava novog početka bila je, po Lapidovom mišljenju, neodvojiva od želje da Vatikan prizna Izrael. Otuda na kraju knjige upućivanje na „Papu Ronkalija... pontifeksa maksimusa - vrhovnog mostograditelja koji je rekao Morisu Fišeru, izraelskom ambasadoru u Rimu: 'Priznaću državu Izrael sada i odmah.'“¹⁶ Lapidova knjiga je sjajan naučni odgovor onima koji bi hteli da Pija XII i Svetu Stolicu prikažu kao negativce, ali u njoj postoji i jedna rđava crta diplomatskog samointeresa. Ipak, čitajući između redova, Lapid kao da nije bio baš sasvim ubeđen u vlastiti slučaj. Možda je najtužnija misao ove knjige bila usputno osporavanje da je Pije XII samo imao više hrabrosti od drugih, da je bio manje zaražen „bolešću koja leži u duši slobodnog sveta“.¹⁷

Tri godine posle pojave Lapidove knjige, pisac Robert Kac pokušao je da rekonstruiše epizodu od 16. oktobra u svojoj knjizi „Crni Šabat“ (ranije, Kac je objavio knjigu „Smrt u Rimu“, o ubistvu 335 Rimljana, uključujući i sedamdeset Jevreja, u Ardeatinskim pećinama 24. marta 1944. Kac je nagovestio da je Pačeli znao za nacističku odmazdu i da se nije sažalio na žrtve). Što je više Kac proučavao Pačelijevu reakciju na nacističke zločine u Rimu za vreme nemačke okupacije, sve više je bio uveren da je papstvo imalo razlog da odgovori. Njegov prethodni, antropološki izveštaj o deportacijama rimskih Jevreja, pod naslovom „Putovanje kroz zločin protiv humanizma“, objavljen 1969, istražuje odnos između žrtve i progonitelja na nov način. On je počeo istraživanje za svoju knjigu 1964, usred kontroverze oko knjige Hane Arent „Ajhman u Jerusalimu: Izveštaj o banalnosti zla“, u kome ona osporava nacističku monstruožnu teoriju i ispituje nivo e saučesništva među običnim ljudima u Rajhu i čak unutar same jevrejske zajednice. U slučaju rimskih Jevreja Kac

veruje da je deportacija otkrila daleko više o toj drevnoj zajednici nego što je prihvaćena priča o nacističkoj tiraniji dozvoljavala, govoreći nam „mnogo o stvarnoj vrednosti onoga što se cenilo u Rimu i to je jasno govorilo i o stanovima od blata i svemu što se nalazilo između. Niko u Evropi, Jevreji i nejevreji jednako, nije živio izvan sistema vrednosti koji je stvorilo ili nosilo u sebi društvo dvadesetog veka." Kac u svom istančanom razotkrivanju Pačelijeve uzdržanosti, zaključuje da je on delovao u dosluhu sa nacističkim sistemom, koji je nagradio njegovo ćutanje prividnim poštovanjem ekstrateritorijalnog statusa Vatikana i ključnih ustanova iz okoline Rima. Kac tvrdi da je, da bi zaštitio institucionalnu Crkvu, Pije bio spreman da žrtvuje živote šačice Jevreja. Kaca su u Italiji, gde je moguće podići optužbu u ime mrtvih, tužili Pačelijeva sestra i nećak posle filma koji je Karlo Ponti napravio po njegovoj knjizi „Smrt u Rimu”. Pačelijevi su izgubili, ali su se žalili, i na kraju je sudija okončao slučaj u nedostatku dokaza.

Naredni niz navoda protiv Pačelijevog ponašanja tokom rata objavljen je 1980, u knjizi Valtera Lakera „Strašna tajna” (London, 1980), gde se ukazuje na ono šta se i kada znalo o Konačnom rešenju. Mada su Lakeru bili dostupni neki od tomova vatikanskih ratnih dokumenata, izgleda da se on nije koristio tim materijalom. On, međutim, navodi iz Fridlendera Rignerov memorandum poslat u Rim preko švajcarskog papskog nuncija. Laker je bio ubeđen da je „Vatikan bio bolje obavešten od bilo kog drugog u Evropi”,¹⁸ s obzirom na svoju „superiornu organizaciju i šire međunarodne veze”. Laker navodi da je Vatikan sistematski lagao o svom ranijem nepoznavanju politike Konačnog rešenja, što nije dalekoviđa politika, piše on, „jer pre ili kasnije bar neke činjenice će se saznati”.¹⁹ To je bila proračunata pretpostavka, iako dolazi od istaknutog naučnika i istoričara. Laker je računao na pojavu optužujućih dokaza iz italijanskih i nemačkih špijunskih arhiva koji su čuvali dešifrovane vatikanske informacije bilo u dolasku bilo u odlasku. Ni posle osamnaest godina, takva informacija nije se pojavila, iako je Rignerov memorandum dovoljan dokaz da je Vatikan prikrio važna dokumenta. Lakerova ocena o Pačeliju zasnivala se na sličnim pretpostavkama.

Zašto Pačeli nije progovorio? „Verovatno je to bio“, piše Laker, „više slučaj kukavičluka nego antisemitizma. Ako se Vatikan nije usudio da pomogne stotinama poljskih sveštenika koji su takođe umrli u Aušvicu, bilo je nerealan očekivati da će pokazati više hrabrosti i inicijative u ime Jevreja.“²⁰

Međutim, Laker izgleda da nije znao za zaveru generala Ludviga Beka da se svrgne Hitler, i Pačelijevu gotovo ludačku neustrašivost u ulozi posrednika. Jasno je da je pravo razumevanje Pačelijevog karaktera bilo jednako ključ za razumevanje tajne njegovog ponašanja kao što je bila i potraga za dokumentima. Pa ipak, nijedan pisac još nije pokušao da uhvati taj složeni karakter u celini.

Prvi i do vremena pisanja ovog teksta, jedini ozbiljan i opširan portret Pačelija iz ratnih dana od nepristrasnog naučnika, dao je britanski istoričar Crkve Oven Čedvik u svojoj knjizi „Britanija i Vatikan tokom Drugog svetskog rata“ (Kembriđž, 1986). Ne samo da je Čedvik imao sve papske Akte i dokumente na raspolaganju, već je koristio i građu iz Forin ofisa i Ratnog kabineta u javnom arhivu u Kjuu, kao i francusku diplomatsku građu u Ke Dorseju. Od suštinskog značaja je bilo, štaviše, što su mu bili pristupačni dnevnicu (u posedu Elizabete, kraljice majke) Frensis Darsija Ozborna, britanskog poslanika pri Svetoj Stolici zarobljenog tokom rata u Vatikanu, blizu Pija XII.

Čedvikov lik Pačelija veoma je sličan papinom liku kakvog ga je video engleski gospodin iz gornje klase u britanskoj diplomatskoj službi. Pačeli je šarmirao Ozborna, zaveo ga svojom „sve-tošću“. Povremeno, on se gorko žalio na Pačelijevu ćutanje u prvim godinama rata, ali njegovo potonje mišljenje, posle Hohutove afere, bilo je sledeće:

„Daleko od toga da je bio hladan diplomata (što pretpostavljam znači hladnokrvan i nehuman), Pije XII je bio najhumaniji, najljubazniji, najvelikodušniji i najsamilosniji (i uzgred svetački) čovek koga sam imao privilegiju da sretnem tokom čitavog svog dugog života. Znam da je njegova osetljiva priroda stalno i neprekidno reagovala na tragičnu veličinu ljudske patnje koju je prouzrokovao rat i bez imalo sumnje, on bi bio spreman i rad da dà svoj život da spase čovečanstvo od njegovih posledica. I to

bez obzira na nacionalnost i veru. Ali šta je on zaista mogao da uradi?"²¹

Opšti tok Čedvikovog dobronamernog pričanja o Pačelijevom odgovoru na vest o Konačnom rešenju ne razlikuje se mnogo od ove ocene. Za Čedvika, Pačeli je bio smerni, osetljivi, sveti čovek zarobljen u nezamislivu dilemu. Treba li on da progovori i pogorša stvari i za Jevreje i za hrišćane? Čedvikovo mišljenje podstaknuto je nespornim ubeđenjem da je Pačeli bio nesposoban za obmanu, narcizam, ambiciju, kukavičluk ili interes za vlast. Ako je Pačeli grešio, a Čedvik uopšte nije siguran u to da jeste, onda je to bilo iz najboljih namera.

Na podudarnost Čedvikovog sa Ozbornovim mišljenjem o Pačeliju, ukazao je Džonatan Steinberg u svom prikazu knjige u časopisu „The Journal of Ecclesiastical History”, oktobra 1987: „Ne postoji uvod u kome se Čedvik lično obraća svojim čitaocima niti zaključak u kome upravlja našu pažnju na glavne tačke svoje rasprave. Osim u zahvalnicama, nikada ne upotrebljava reč 'ja'. Njegove ličnosti same govore, i jedini direktan komentar na Hohutove optužbe dolazi od Ozborna, ne od Ovena Čedvika." Steinberg zaključuje da „kao i Pije XII, profesor Čedvik čuti".

Dok su se ove „svetovne" rasprave o Pačeliju pojavljivale tokom dvadeset godina, istraživanje drugačije vrste bilo je u toku u Rimu u štabu jezuita u Borgo Santo Spirito i nastavlja se i u vreme pisanja ove knjige. To je istraživanje i pisanje *positio*, posebne „svete" biografije, koja treba da podrži Pačelijevu beatifikaciju, a potom i kanonizaciju. Beatifikacija i kanonizacija su nepogrešive izjave pape da je pokojnik vodio život herojske vrline i da boravi na nebu. Beatifikacija ukazuje da je papa odobrio lokalni kult „svetosti" nekog pojedinca i da mu se može moliti; kanonizacija ukazuje na slavljenje kulta širom sveta. *Positio*, koji može da ima mnogo hiljada stranica, je priča o svetosti pojedinca; mora biti tačna i mora odražavati viđenja ljudi koji su poznavali „slugu Božijeg".

Proces beatifikacije Pačelija opterećen je političkim značajem, unutar i izvan Crkve. Ako uspe, Pačelijeva politika će biti dramatično potvrđena: podržaće modernu ideologiju papske moći i opravdati Pačelijevu ponašanje za vreme rata. Proces je

započet u jesen 1964, kada su progresivni oci iz Vatikana želeli da kanonizuju Jovana XXIII putem aklamacije, mimoilazeći zacrtnu proceduru koja može da traje vekovima. Progresivci su videli pokret kao sredstvo da se podrži reformistički duh Koncila. Papa Pavle VI je preduhitrio inicijativu najavljujući da Kongregacija za svece treba da započne formalne procedure i za Pija XII i za Jovana XXIII. „Ujarmljujući slučajeve Pija i Jovana", komentariše Kenet L. Vudvord, „Papa Pavle nije rešio delikatan problem crkvene politike; on ga je samo odložio."²²

Franjevački red prihvatio je da preuzme odgovornost za proceduru za papu Jovana, a jezuitima je dat papa Pije. Dva specijalista za „pravljenje svetaca", sveštenik Pol Molinari i sveštenik Peter Gumpel, naimenovani su da rukovode poslom 1965, i u svojim sedamdesetim, u vreme pisanja ove knjige, još uvek na tome rade.

Ključna ličnost je Gumpel, Namac plemićkog porekla, čiju su porodicu progonili nacisti. On je izvestilac - relator, nezavisan, autonoman sudija koga je naimenovao papa da ispita građu koju mu predaju predlagači Pačelijevog slučaja. U periodu od dve godine, dok sam radio u rimskim arhivima, razgovarao sam sa Gumpelom u mnogim prilikama, tražeći informacije. On je čovek velike inteligencije, ogromnog znanja o Pačeliju i njegovom vremenu, i smatrao sam ga zadržavajućim i zagonetnim. Positio ili biografija Pačelija koju nadgleda Gumpel treba da sakupi ogromnu raznolikost akademskih (ili „naučničkih" kao što voli da ih opisuje) studija. Stotine ljudi bilo je pozvano da svedoče pred tribunalom za beatifikaciju, i detaljna svedočanstva su data pod zakletvom u mnogim zemljama sveta. Ogromna količina dokumenata iz mnogih arhiva Evrope je sakupljena i ispitana. Građa se i dalje gomila, ali niko izvan Kongregacije za svece neće videti positio dok se uspešno ne okonča proces beatifikacije.

Izvesno je da će postojati veoma kontroverzan međuperiod u procesu beatifikacije, ako i kad papa proglaši Pačelija „prečasnim" - u značenju da je odobrio poslednju fazu procesa, kada će tribunal da ispita navodna čuda kako bi se odmah podržala izjava o Pačelijevoj „svetosti." I Molinari i Gumpel poznavali su Pačelija lično, i četrdeset godina posle njegove smrti oni su ubeđe-

ni u njegovu svetost. Gumpel, koji je od njih dvojice verovatno veći stručnjak za dokumenta, borbeno brani svoj predmet, i objavio je oštar napad na Pačelijeve kritičare na stranicama međunarodnog sedmičnika „The Tablet”.²³

Tokom mnogih naših razgovora koji su trajali mesecima, nije bio sklon da prihvati ni najmanju kritiku Pačelija. To može da ukaže na to da mu je njegovo ogromno znanje obezbedilo neosporno povoljan zaključak. Međutim, moj utisak je bio da je njegovo prikupljanje građe bilo daleko od sveobuhvatnog i da je njegov izbor „stručnjaka” bio veoma selektivan. Na primer, priznao je da ne samo da nije čitao obimnu i značajnu studiju Klause Šoldera o Nemačkom konkordatu, već i da nije znao ni da ona postoji.

Poredeći oprečne radove u debati o Pačelijevom držanju tokom rata, on hvali rad sveštenika Majkla O’Kerola „Pije XII: obeščašćena veličina” (1981), i knjigu Pinhasa Lapida „Tri poslednje pape i Jevreji”, dok s prezirom govori o radovima Roberta Kaca, Gintera Levija i Saula Fridlendera, koje karakteriše kao „nepravedne i klevetničke napade protiv velikog i svetog čoveka.”²⁴

Poslednjih godina bilo je kritika na proces beatifikacije, zbog nestanka uloge „Đavolovog advokata”, jednog nezavisnog istraživača čiji je zadatak bio da ozbiljno razmatra kritike na račun „Sluge Božijeg”. Nova pravila za pisanje biografije iz 1983. treba da nadoknade ovaj gubitak protivničkog mišljenja uzimajući u obzir studije koje su kritične prema kandidatu. Međutim, Gumpel je, kako mi se čini, postao tako apologetski pristrasan prema Pačeliju, da smatra da su čak i najnaučnije kritike, čiji je jedan primer Fridlender, „nepravedni napadi”.²⁵

Gumpelove poslednje reči o ovoj stvari, u njegovom eseju objavljenom u „The Tablet”, izriču da kritičari Pačelija (kao što su Kac, Levi i Fridlender) „treba da shvate da gaze po osećanjima katolika i čineći to oni sprečavaju napore da se izgrade bolji odnos između Katoličke crkve i Jevreja”. Ova vrsta posebnog zalaganja (postoji, konačno, kao što on dobro zna, mnogo katolika koji kritikuju Pačelija) samo udaljuje relatora Pačelijevog slučaja

od uloge akademskog historičara, stavljajući ga pravo u krug apologeta.

Ako treba da se izgrade bolji odnosi između Katoličke crkve i Jevreja do toga neće doći zbog slepe vere u jedan jedini proročki glas katoličke apologetike, već zbog katolika koji nepopustljivo slede pluralističke tokove istorije. Došavši do kraja mog vlastitog putovanja kroz Pačelijev život i vreme, ubeđen sam da ga sveukupna presuda istorije neće videti kao svetački primer za buduće generacije, već kao duboko grešno ljudsko biće od koga katolici i naše veze sa drugim verama, mogu imati najveću korist ako budemo izrazili naše iskreno žaljenje.

Skraćenice, arhivski izvori

AAS - Acta Apostolica Sedis

ADSS - Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale (Izveštaji i dokumenti Svete Stolice u vezi sa Drugim svetskim ratom), Vatikan, 1965-1981.

CAB - Cabinet Office papers in Public Record Office, Kew.

CIC - Codex Juris Canonici (Kodeks kanonskog prava), Rim 1917.

DBFP - Documents of British Foreign Policy (Dokumenti britanske inostrane politike).

DGFP - Documents of German Foreign Policy (Dokumenti nemačke inostrane politike).

Osborne - Pisma u posedu ledi Hesket.

SRS - Sezione per i Rapporti con gli Stati, Vatikanski sekretarijat državnog arhiva.

Teste - Svedočenja za proceduru beatifikacije Pija XII, u posedu Jezuitskog društva u Borgo Santo Spirito, u Rimu.

Reference

PROLOG

- 1 Teste, 229: Princ Karlo Pačeli, papin nećak, rekao je tribunalu za beatifikaciju da je njegov stric tokom svog života uglavnom bio visok nešto preko 177 cm i oko 56 kg.
- 2 S. Pallenberg, *The Vatican from Within* London, 1961, 27.
- 3 J. Lees-Milne, *Midway on the Waves: Diaries, 1945-1949*, London, 1985, 98.
- 4 P. Hebblethwaite, *Paul VI*, London, 1993, 339.
- 5 C. Dessain, ed., *Letters and Diaries of John Henry Newman* London, 1961. Vol. 22, 314-15.
- 6 S. Friedlander, *Nazi Germany and the Jews*, Vol. 1: *The Years of Persecution, 1933-1939*, London, 1997, 49; Fridlenderov nemački izvor, *Der Nationalsozialismus: Dokumente 1933-1945*, Frankfurt am Main, 1957, 130.

1. PAČELIJEVI

- 1 Osim dokumenata za Pačelijevu kanonizaciju, citiranih kao Teste, najpouzdaniji objavljeni izvor o Pačelijevom detinjstvu i porodici je *Articoli per il processo*, hronološki spis koji su istražili jezuiti za beatifikaciju, koji je privatno objavljen u Borgo Santo Spirito, Rim, 1967. Drugi izvori su: I. Giordani, *Pio XII: Un grande Papa* (Torino, 1961); I. Konopatzki, *Eugenio Pacelli: Kindheit and Jugend Dokumente* (München, 1978); N. Padelaro, *Portrait of Pius XII*, prevod na engleski (London, 1956) i J. Smit, *Pope Pius XII* (London, 1961).
- 2 G. Trevelyan, *Garibaldi's Defence of the Roman Republic* (London, 1928), 228.
- 3 D. Kertzer, *The Kidnapping of Edgardo Mortara*, London, 1997.
- 4 C. Butterm Vatican Council, London, 1962, 355.
- 5 Denzinger-Schonmetzer, *Enchiridion symbolorum definitionum declarationum*, Rim, 1976, 508.
- 6 H. E. Manning, *The True Story of the Vatican Council*, London, 1877, 145.
- 7 Teste, 30.
- 8 D. Holmes, *The Triumph of the Holy See*, London, 1978, 160.
- 9 J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*. Oxford, 1987, 310.
- 10 N. Padelaro, *Portrait of Pius XII*, 10.
- 11 *Ibid.*, 10-11.
- 12 Konopatzki, *Eugenio Pacelli*, 34.
- 13 Giordani, *Pio XII*, 14-15.
- 14 Teste, 109.
- 15 P. Lehnert, *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Wurzburg, 1982, 9ff.
- 16 R. Leiber, S., *Pius XII As I Knew Him*, „The Tablet”, December 13, 1958.
- 17 *Ibid.*

- 18 B. O'Reilly, *Life of Leo XIII*, London, 1887, 483.
 19 Encyclical, *Aeterni patris*, 1879.
 20 Teste, *Elizabeta Pacelli*, Rosignani, 3.
 21 P. Lapide, *The Last Three Popes and the Jews*, London, 1967, 83.
 22 G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, Chicago, 1949.
 23 Postoji opširna literatura o optužbi krvi i s tim u vezi o sknavljenju Hostije. Videti R. Po-chia Hsia, *The Myth of Ritual Murder: Jews and Magic in Reformation Germany*, Yale, 1988.
 24 Oremus et pro perfidis Judaeis: ui Deus et Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum: ut et ipsi agnoscant Jesum Christum Dominum nostrum. Pri ovoj molitvi na katoličkom ritualu sveštenik i narod propuštaju da kleknu, kao što je inače ubičajeno.
 25 „Civiltà Cattolica“, August 20, 1881, 478; December 3, 1881, 606, January 21, 1882, 214.

2. TAJNI ŽIVOT

- 1 Articoli per il processo, Rome, 1967, 16; I. Giordani, *Pio XII: Un Grande Papa*, Torino, 1961, 31-32.
 2 Articoli per il processo, Rome, 1967, 16; I. Giordani, *Pio XII: Un Grande Papa*, Torino, 1961, 31-32.
 3 Articoli per il processo, 16.
 4 Teste, 255-56.
 5 Ibid., 256.
 6 C. Falconi, *Popes in the Twentieth Century*, London, 1967, 165.
 7 G. Daily, *Transcendence and Immanence: A Study in Catholic Modernism and Integralism*, Oxford, 1980, 165.
 8 N. Lash, *Modernism, Aggiornamento and the Night Battle*, u *Bishops and Writers*, ed. Garret Sweeny, Cambridge, 1977. 55-56.
 9 G. Fogarty, *The Vatican and the American Hierarchy from 1870 to 1965*, Wilmington, Delaware, 1985, 178.
 10 O. Chadwick, *A History of the Popes: 1830-1913*, Oxford, 1998, 357.
 11 C. Falconi, *Popes in the Twentieth century*, London, 1967, 54.
 12 Chadwick, *History of the Popes*, 55.
 13 Daily, *Transcendence*, 51.
 14 AAS 50, 1907, 593-650.
 15 Ibid., 631.
 16 *Motu proprio - Sacrorum antistium*.
 17 P. Collins, *Papal Power*, London, 1997, 66.
 18 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, London, 1956, 22-23. o Romolo Muriju, osni-vaču Hrišćanskog demokratskog pokreta.
 19 H. Dal-Gal, *Pius X*, Dublin, 1953, 234.

3. PAPSKE IGRE MOĆI

- 1 Za raniju istoriju *Codex Juris Canonici* (Roma, 1917), dalje CIC, videti: C. van de Wiel, *History of Canon Law*, Louvain, 1989; J. Coriden, *An Introduction to Canon Law*, New York 1990.

2 Feliciani, *La Codificazione del Diritto Canonico e la Riforma della Curia Romana*, u *La Chiesa e la societa industriale*, deo 2, ed. E. Guerriero i A. Zambarbieri, u *Storia della Chiesa*, vol. XXII, Milano, 1990, 293-315.

3 U. Stutz, *Der Geist des Codex Juris Canonici*, Stuttgart, 1918, 50.

4 CIC. Canon 246: „Singulari Congregationibus praeest Cardinalis Praefectus vel, si eisdem praesit ipsemet Romanus Pontifex, eas dirigit Cardinalis Secretarius; quibus adiunguntur Cardinales quos Pontifex eis adscribendos censuerit, cum actiis necessariis administris.” („Nad svakom kongregacijom predsedava kardinal prefekt, ili u slučaju da sam Rimski pontifeks predsedava nad njom, njom upravlja kardinal sekretar; ona se sastoji od onih kardinala koje će rimski pontifeks dodeliti svakoj, zajedno sa potrebnim pomoćnicima.”).

5 CIC, Canon 1323: „Fide divina et Catholica ea omnia credenda sunt quae verbo Dei scripto vel tradito continentur et ab Ecclesia sive sollemni iudicio sive ordinario et universalis magisterio tanquam divinitus revelata credenda proponuntur.” („Sve ove istine moraju se verovati fide divina et Catholica, koje se sadrže u pisanoj reči Božijoj ili u tradiciji i koje Crkva predlaže da se prihvate kako ih je otkrio Bog, ili preko svečane definicije ili kroz obično i univerzalno učenje).

6 T. Lincoln Bouscarew, S. J., i Adam C. Ellis, S. J., *Canon Law; A Text and Commentary*, Milwaukee, 1951, 743.

7 CIC, Canon 1325: „Caveant Catholici ne disputationes vel collationes, publicas praesertim, cum acatholicis habeant, sine venia Sanctae Sedis aut, si casus urgeat, loci Ordinarii”.

8 G. Sweeney, *Bishops and Writers*, Cambridge, 1977, 298.

9 Canon 749.2, CIC. Roma, 1983.

10 R. Astorri, *Diritto comune e normativa concordataria*. Un scritto inedito di Mons Pacelli sulla decadenza degli accordi tra chiesa e stato. u *Storia contemporanea*, August, 4, 1991, 685-701.

11 A. Rhodes, *The Power of Rome in the Twentieth Century*, London, 1983. 122-23.

12 E. E. Y. Hales, *The Catholic Church in the Modern World*, London, 1958, 252.

13 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, London, 1956, 24.

14 C. Falconi, *Popes in the Twentieth Century*, London, 1967, 76.

15 *Ibid.*, 76.

16 Pačeli je nasledio Beninjija 7. marta 1911. Videti E. Poulat, *Integrisme et Catholicisme Integral*, Paris, 1969, 258.

17 Rhodes, *The Power of Rome*, 223.

18 Primedba redaktora: Srbija se proširila samo u Makedoniju i na Kosovo.

19 Rhodes, *The Power of Rome*, 224.

20 Kordonova priča objavljena je u „L' Éclairneur de Nice”, 26. juna 1914, očigledno na osnovu intervjuua sa sveštenikom. Druge verzije Kardonove priče pojavile su se 17. juna 1914, u „Le Journal”, Paris i „Echo de Paris”.

21 Primedba redaktora: U pitanju je Ljubomir Jovanović, ministar prosvete i crkvenih dela.

22 Vatican SS (Segreteria di Stato) SRS (Sezione per i rapporti con gli stati): *Austria-Ungheria (1913-14)*, Fasc. 448, folios 26-29.

23 *Ibid.*, Fasc. 448, folios 32-34.

24 *Ibid.*, Fasc. 449, folios 53-54.

25 *Ibid.*, Fasc. 448, folios 34ff.

26 Ibid., folio 38.

27 Ibid., Serbia (Rapporti sessioni), 1914, Fasc. 1186.

28 Ibid., Fasc. 1187.

4. PUT NEMAČKE

1 A. Hasler, *How the Pope Became Infallible*, New York, 1981, 253.

2 H. Daniel-Rops, *A Fight for God*, London, 1963, 241.

3 A. Hatch and S. Walshe. *Crown of Glory: The Life of Pope Pius XII*, London, 1957, 62.

4 F. Johnston, *Fatima: The Great Sign*, Exeter, 1980, 28.

5 S. Antonio. *La conciliazione ufficiosa: Diario del Barone Carlo Montini, 1914-1922*, Vol. 2, Vatican, 1997, 96.

6 Vatican. SRS, *Guerra Europa, 1914-18*, i, viii, 17. Vol. III folios 50-51.

7 Ibid., folio 62.

8 Ibid., folio 64.

9 Theobald von Bethmann-Hollweg u *Betrachtungen zum Weltkrieg*, Vol. 2, 21 ff; navedeno u Hatch and Walshe, *Crown of Glory*, 62.

10 „New York Times”, October, 17, 1922.

11 Hatch and Walshe, *Crown of Glory*, 74.

12 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, London, 1956, 41.

13 Vatican SRS, *Germania, 1917*, Fasc. 852, folios 2-5.

14 Ibid., folio 4.

15 Vatican SRS, *Germania, 1917*, Fasc. 853, folios 6-7.

16 Vatican SRS, *Baviera, Fasc. 40*, folios 6, 9, 10.

17 Ibid., folio 11.

18 Ibid., folio 17.

19 Vazica SRS *Baviera, Fasc. 42*, folio 57. Prvo postojeće pismo u dosijeima od Pačelija iz Minhena u 1919. nosi datum 3. februara.

20 Vatican SRS, *Baviera, Pačelijevo pismo Gaspariju*, 18. aprila 1919.

21 Ibid., folio 37.

22 M. Martin, *Decline and Fall of Roman Catholic Church*, London, 1981, 262.

23 P. Lehnert, *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Würzburg, 1982, 15ff.

24 Vatican SRS, *Baviera, folios 46-47 RV*.

5. PAČELI I VAJMAR

1 S. Stehlin, *Weimar and the Vatican*, New Jersey, 1983, n. 275.

2 Enciklike *Lava XIII Diuturnum Illud*, 1881, *Immortale Dei*, 1885.

3 H. Spiegelberg, *The Phenomenological Movement*, The Hague, 1969, 228-68; M. Scheler, *Il formalismo nell'etica e l'etica materiale dei valori*, Milano, 1996, posebno uvod Giancarlo Caronelloa.

4 Za međukonfesionalne tendencije Stranke centra i Katoličkih sindikata nasu-prot „integrali” Svete Stolice, videti H. Hürten, *Deutsche Katholiken, 1918-1945*, Paderborn, Deutschland, 1992, 7-8.

5 Studija M. Šelera iz 1915., pod naslovom *Sociological Reorientation and the Task of German Catholics after the War*, navedeno u K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1. London, 1987, 15.

6 Stehlin, *Weimar and the Vatican*, ix.

- 7 E. R. Huber and W. Huber, *Staat und Kirche*, Vol. 2, Berlin, 1976, 540.
- 8 Papska bula *De salute animaruum i prateće apostolsko pismo Quad de fidelium*, oba 1821.
- 9 Vatican SRS, Germania, Fasc. 885, folio 3.
- 10 Vatican SRS, Germania, Fasc. 885, folio 5.
- 11 N. Trippen, *Das Domkapitel und die Erzbischofwhalen in Köln, 1821-1929, Köln und Wien*, 1972, 504, navedeno u Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1. 59.
- 12 Vatican, SRS Germania, 1919, Fasc. 885, folio 10.
- 13 *Ibid.*, folio 17.
- 14 *Ibid.*, folio 11.
- 15 *Ibid.*, folio 18.
- 16 *Ibid.*, folios 11-12.
- 17 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 61.
- 18 *Ibid.*
- 19 Ercberger Aversi, 2. marta 1917., navedeno kod Stehlin, *Weimar and the Vatican*, 12.
- 20 Scholder, *The Churches and the Third Reich*. Vol. 1, 61.
- 21 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, Detroit, 1979, 98.
- 22 Scholder, *The Churches and the Third Reich*. Vol. 1. 62, 249.
- 23 *Ibid.*, 62.
- 24 *Ibid.*, 62.
- 25 Stehlin, *Weimar and the Vatican*, 53.
- 26 *Teste*, 6ff.
- 27 *Ibid.*, 6.
- 28 *Ibid.*, 69.
- 29 Vatican SRS, Germania, 1921, Fasc. 902. folio 9 RV.
- 30 *Ibid.*, folios 20ff.
- 31 U. S. House Joint Resolution 433, 1920.
- 32 FO 371/ 43869/ 21.

6. SJAJNI DIPLOMATA

- 1 K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, London, 1977, 65.
- 2 L. Volk, *Das Reichskonkordat Mainz*, 1969, 11-13.
- 3 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 66.
- 4 Volk, *Reichskonkordat* 18.
- 5 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 67.
- 6 „*The Tablet*”, February 18, 1939.
- 7 Belg. FO, *Allemagne*, 17, *Aspeslo generalu de Gaforiju, šefu belgijske delegacije u Međusavezničkoj vojnoj kontrolnoj komisiji*, 12. jula 1923, naveo Stehlin, 256.
- 8 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol 1, 69.
- 9 *Ibid.*
- 10 DBFP, 1919-1939, *Second Series*, Vol. 5, 1933, London, 1956, 525.
- 11 A. Hatch and S. Walshe, *Crown of Glory; The Life of Pope Pius XII*, London, 1957, 83.
- 12 P. Lechnert, *Ich durfte Uhm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, Würzburg, 1982, 38.

- 13 A. Stahlberg, *Bounden Duty: Memors of German Officer, 1932-45*, London, 1990, 36-37.
- 14 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 71.
- 15 W.Weber, *Die Deutschen Konkordate und Kirchenverträge der Gegenwart*, Göttingen, 1962, 86-88.
- 16 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 72.
- 17 A. Hatch and S. Walshe, *Crown of Glory*, 85.
- 18 Teste, 54.
- 19 Lehnert, *Ich durfte*, 42.

7. HITLER I NEMAČKO KATOLIČANSTVO

- 1 A. Hitler, *Mein Kampf*, prev. Ralph Manheim, London, 1992, 105-7.
- 2 Paul Hoser, *Hitler und die Katolische Kirche*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ July 1994, 483.
- 3 F. Zipfel, *Kirchenkampf in Deutschland, 1933-45*, Berlin, 1965, 9, navedeno u M. Housden, *Resistance and Conformity in the Third Reich*, London, 1997, 46.
- 4 P. Hoser, *Hitler und die Katolische Kirche*, 485ff.
- 5 *Za katolički razvitak u dvadesetim*, videti E. S. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, Detroit, 1979, 99f.
- 6 Helmreich, *The German Churches*, 100.
- 7 O. Heilbroner, „The Disintegration of the Worker's Catholic Milieu,“ u *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, ed. C. Fischer, 1996, 217.
- 8 T. Abel, *Why Hitler Came into Power*, Harvard, 1986, 98.
- 9 *Prepiska ce na primer, pojavljuje u H. Müller, Katholische Kirche und Nationalsozialismus, Dokumente, 1930-1035*, München, 1963, 13-15. Prevod i diskusija K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, London, 1977, 132-33.
- 10 K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 134.
- 11 Prevod u *ibid.*, 135.
- 12 Teste, 6ff.
- 13 H. Daniel-Rops, *A Fight for God*, London, 1966, 326-27; Robert A. Graham, *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?*, San Francisco 1996, 48ff.
- 14 H. Daniel-Rops, *A Fight for God*, 327ff.
- 15 J. D. Holmes, *The Papacy in the Modern World*, London, 1981, 80.
- 16 L. Volk, *Reichskonkordat*, 45.
- 17 *Ibid.*
- 18 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 149.
- 19 *Bergen Forin ofisu*, 2. juna 1930, Arhiv AA Bon, *Botschaft Rom-Vatican*, Vol. 143, navedeno u *ibid.*
- 20 S. A. Craig, *Germany, 1866-1945*, Oxford, 1961, 553.
- 21 W. Patch, *Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic*, Cambridge, 1998, 88-89ff.
- 22 *Ibid.*, 2-4.
- 23 R. Morsey, „Die Deutsche Zentrumspartei“ u *Das Ende der Parteien*, 1933 ed. E. Matthias and R. Morsey, Düsseldorf, 1960, 301.
- 24 *Heinrich Brüning, Memoiren, 1918-1934*, Stuttgart, 1970, 358ff. Folk (videti belešku 16), jezuitski istoričar i lični obožavalac Pačelija, smatra da je teško povero-

vati da je Pačeli mogao da bude toliko politički nesposoban. Morsi (videti belešku 23 gore) upozorava na osnovu povremenih netačnosti u tekstu kao celini na osobeni skepticizam o Pačelijevom sastanku. S obzirom na njegovo upoređivanje spoljnih i unutrašnjih dokaza sklon sam da prihvatim mišljenje Karla Šoldera u *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 612n -, „Ne može biti nikakve sumnje da on ukazuje tačno na Pačelijeve namere - što bi bilo u suprotnosti sa upozorenjima Folka iznetim u Reichskonkordat, 48ff i R. Morsi *Zur Entstehung Authentizität und Kritik von Brüning's Memoiren* (Opladen, 1975), 45ff. Morsijeve rezerve o susretu Pačelija i Brininga su prenaplašene i ne sasvim tačne. Dok Morsijeva kritika pouzdanosti Memoara nije potpuno bez osnova, velika je verovatnoća da je razgovor tekao onako kako ga opisuje Brining.

25 Scholder u *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 153.

26 Brüning, *Memoiren*, 358.

27 Scholder u *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 152.

28 I. Kershaw, *Hitler, 1889-1936*, London, 1998, 339.

29 Scholder u *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 152; Brüning, *Memoiren*, 358.

30 Brüning, *Memoiren*, 358.

31 *Ibid.*, 359.

32 Scholder u *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 153; Brüning, *Memoiren*, 359.

33 Brüning, *Memoiren*, 359.

34 *Ibid.*, 360.

35 Briningov rukopis, *Memoari*, 351-52: Harvard University Archive FP 93.4, navedeno u Patch, *Heinrich Brüning*, 295-96.

36 Brüning, *Memoiren*, 361.

37 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 153.

38 Riterov izveštaj Minhenu, 20. decembra 1931, navedeno u Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 154.

39 *Ibid.*, 55.

40 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 157.

41 *Ibid.*, 157.

42 Ludvig Kaas, „Der Konkordatstyp des faschistischen Italien," *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, III.1, 1933, 488-522.

8. HITLER I PAČELI

1 K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 406.

2 W. Hofer, ed., *Der Nationalsozialismus Dokumente, 1933-1945*, Frankfurt am Main, 1957, 130.

3 K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 240.

4 *Ibid.*, 243.

5 L. Volk, ed., *Akten Kardinal Michael von Faulhaber, 1917-1945*, Mainz, 1975, 715.

6 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, Detroit, 1979, 237.

7 K. Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 244.

8 *Ibid.*, 246.

9 O. Chadwick, *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge, England, 1986, 86.

- 10 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 244.
- 11 *Ibid.*, 299.
- 12 *Ibid.*, 299.
- 13 *Ibid.*, 247.
- 14 Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 239.
- 15 *Ibid.*, 239.
- 16 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 253.
- 17 W. L. Patch, Jr., *Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic*, Cambridge, England, 1998, 301.
- 18 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 253.
- 19 S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, Vo. 1: The Years of Persecution 1933-1939*, London, 1997, 42.
- 20 *Ibid.*, 42; citira E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 276-77.
- 21 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 384.
- 22 P. Lehnert, *Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII*, 28-31.
- 23 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 391.
- 24 *Ibid.*, 388.
- 25 *Ibid.*, 386.
- 26 *Ibid.*, 387.
- 27 *Ibid.*, 393.
- 28 *Ibid.*, 394.
- 29 *Ibid.*, 395.
- 30 *Ibid.*, 395.
- 31 *Ibid.*, 398.
- 32 L. Volk, *Kirchliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen, 1933*, Mainz, 1975, 82-85.
- 33 L. Volk, *Das Reichskonkordat vom 20. Juli 1933*, Mainz, 1972, 2331.
- 34 Patch, Brüning, 302-2.
- 35 R. Leiber, *Reichskonkordat und Ende der Zentrumspartei, „Stimmen der Zeit“*, 167, 1960-61, 220.
- 36 R. Leiber, *Pius XII As I Knew Him, „The Tablet“*, December 27, 1958.
- 37 Pripisuje se da je grof Hari Kesler rekao o Briningu, navedeno u J. G. Vaillancourt, *Papal Power*, Berkeley, 1980, 191.
- 38 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 402.
- 39 A. Kupper, *Staatliche Akten über die Rechskonkordatsverhandlungen, 1933*, Mainz, 1969, 166.
- 40 *Ibid.*, 175.
- 41 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 404.
- 42 Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 245.
- 43 Navedeno u Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 404.
- 44 M. Burleigh and N.J. Wipperman, *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge, 1996, 138.
- 45 Engleska verzija Nemačkog konkordata štampana je u *British and Foreign State Papers*, Vol. 136, 697-705.
- 46 D. J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, New York, 1996.
- 47 G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York, 1964; 282, *ibid.*
- 48 DBFP, 1919-1939, druga serija, Vol. 5, 1933, London, 1956, 524.
- 49 *Ibid.*, 525.

9. KONKORDAT NA DELU

- 1 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 495.
- 2 E. S. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 253.
- 3 *Ibid.*, 254.
- 4 *Ibid.*, 254.
- 5 *Ibid.*, 257; Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 495.
- 6 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 502.
- 7 E. S. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 259.
- 8 Takode i M. Faulhaber *Judentum, Christentum, Germanentum*. Adventspredigten, gehalten in St. Michael zu München, 1933, München, 1934.
- 9 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 518-519; S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, London, 1997, 47-48.
- 10 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 262; videti takode i D. J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*. London, 1996, 109..
- 11 Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 519.
- 12 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 262.
- 13 *Ibid.*; videti i Scholder, *The Churches and the Third Reich*, Vol. 1, 515.
- 14 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 268.
- 15 J. S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches, 1933-45*, London. 1968, 90-92.
- 16 *Ibid.*, 270.
- 17 D. Tardini, *Pio XII*, Rome, 1959, 105.
- 18 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 113.
- 19 S. Falconi, *Popes in the Twentieth Century*, 239.
- 20 P. Preston, *A Concise History of the Spanish Civil War*, London, 1967, 239.
- 21 Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 117.
- 22 A. Hatch and S. Walshe, *Crown of Glory*, 109.
- 23 N. Perry and L. Echeverría, *Under the Heel of Mary*, London, 1988. 178.
- 24 Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 122.
- 25 H. Daniel-Rops, *A Fight for God* (London, 1966), 7.
- 26 Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 123.
- 27 *Ibid.*, 124; A. Hatch and S. Walshe, *Crown of Glory*, 121.
- 28 S. Friedländer, *Pius XII and the Third Reich*, 7.
- 29 H. Daniel-Rops, *A Fight for God*, 332-35.
- 30 *Ibid.*, 333.
- 31 Ridley, *Mussolini*, London, 1997. 263.
- 32 *Ibid.*, 263.
- 33 A. Hatch and S. Walshe, *Crown of Glory*, 115.
- 34 Spelmanov dnevnik, 22. decembra 1936. navedeno u J. Cooney, *The American Pope*, New York, 1984, 107.

10. PIJE XI GOVORI

- 1 E. C. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 276.
- 2 *Ibid.*, 279.
- 3 C. Falconi, *Popes in the Twentieth Century*, 228.
- 4 Za umešanost Pačelija videti Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 280, 526n; K. Scholder, *Requiem for Hitler* (London, 1989), 112; S. Friedländer, *Pius*

XII and the Third Reich, 6n; L'Osservatore della Domenica, June 28, 1964; Falconi, Pope, 228ff; A. Martini, Il Cardinal Faulhaber e l'enciclica di Pio XI contro il nazismo, „Civiltà Cattolica“, December 5, 1964, passim.

5 Dugujem ovu informaciju, ocu Peteru Gumpelu, članu jezuitskog reda koji je bio kurir.

6 Engleski prevod može se naći u knjizi On Condition of the Church in Germany, koju je objavilo Catholic Truth Society, London, 1937, 36ff.

7 E. C. Helmreich, The German Churches under Hitler, 281.

8 Ibid., 280.

9 Ibid., 282.

10 Ibid.

11 „L'Osservatore Romano“, 19-20 juli, 1937.

12 Bergen Berlinu, 23.jula, 1937, DGFP 1918-1945 Serija D, Vol. 1, 99092, navedeno u Friedländer, Pius XII, 7.

13 Scholder, Requiem for Hitler, 160.

14 Beleška Vajcekeru od 8. aprila, 1938, ibid., 161.

15 N. Padellaro, Portrait of Pius XII, 128.

16 M. Y. Herczl, Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry, New York, 1993, 94.

17 E. C. Helmreich, The German Churches under Hitler, 294.

18 S. Friedländer, Nazi Germany and the Jews, Vol. 1: The Years of Persecution, 1933-1939, 221.

19 Padellaro, Portrait of Pius XII, 129.

20 Za detalje oko pripreme enciklike Humani generis unitas i njene tekstove, videti G. Passelecq and V. Suchecky, L'encyclique cachée de Pie XI: Une occasion manquée de l'Eglise face a l'antisemitisme, Paris, 1995; R. Hill, The Lost Encyclical, „The Tablet“, November 8, 1997; S. Friedländer, Nazi Germany and the Jews, Vol. 1, 250ff.

21 R. Hill, „The Tablet, 8 novembar, 1997, 1453.

22 P. Lapide, The Last Three Popes 114.

23 „Cité Nouvelle“, 5. septembar, 1938.

24 D. Kertzer, The Kidnapping of Edgardo Mortara, London, 1997.

11. MRAK NAD EVROPOM

1 Za Kulturkampf i poređenja sa katoličkim otporom nacistima, videti D. Blackbourn, The Marpingen Visions: Rationalism, Religion and the Rise of Modern Germany, London, 1995, passim, i naročito 106ff; Takođe i O. Chadwick, A History of Popes: 1830-1914, Oxford, 1998, 254ff.

2 Blackbourn, The Marpingen Visions, 116.

3 Ibid., 117.

4 Ibid., 270-71.

5 N. Stolfus, Resistance of the Heart, London, 1996.

6 J. P. Stern, Hitler: The Führer and the People, Los Angeles, 1975, 116; G. Lewy, The Catholic Church and the Nazi Germany, New York, 1964.

7 I. Kershaw, Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945, Oxford and New York, 1983, 340ff.

8 N. Stolfus, Resistance of the Heart, 147.

9 Ibid.

- 10 M. Burleigh, *Death and Deliverance*, Cambridge, 1994, 176ff.
 11 Lewy, *The Catholic Church and the Nazi Germany*, 267.
 12 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 1-5.
 13 Teste, 12.
 14 C. Falconi, *Popes in the Twentieth Century*, 215.
 15 Ibid.
 16 S. Helmreich, *The German Churches under Hitler*, 299.
 17 Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 133. On navodi papinu misao, bez izvora, „avrebbero avuto rossore del proprio comportamento larvare.”
 18 N. Lo Bello, *Vatican Papers*, London, 1982, 70.
 19 G. Ciano, *Dnevnik*, p. 28.
 20 Chadwick, *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge, England, 1986, 34.

12. TRIJUMF

- 1 Chadwick, *Britain and the Vatican during the Second World War*, 34.
 2 Ibid., 42.
 3 Ibid., 36.
 4 Ibid., 45.
 5 Ibid., 43.
 6 G. Zizola, *Quale Papa?*, Rome, 1977, 145-47, Chadwick, *Britain and the Vatican*, 47.
 7 N. Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 147; A. Spinosa, *L'Ultimo Papa*, Milano, 1994, 141.
 8 F. Charles-Roux, *Huit ans au Vatican, 1932-1940*, 267.
 9 Padellaro, *Portrait of Pius XII*, 147.
 10 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 56.
 11 ADSS, ii 420.
 12 Ibid., 413-114.
 13 K. Scholder, *A Requiem for Hitler*, 161.
 14 Ibid., 161.
 15 A. Rhodes, *The Vatican in the Age of Dictators, 1922-1945*, London, 1973, 229n.
 16 H. Belloc, pismo 22. marta 1939, navedeno u A. N. Wilson, *Hilaire Belloc*, London, 1984, 358.
 17 D. Woodruff u „*The Tablet*”, March 18, 1939, 345.
 18 T. Driberg, *Ruling Passions*, London, 1977, III.
 19 I. Giordani, *Pio XII: Un Grande Papa*, Torino, 1961, 130.
 20 „*The Table*”, March 11, 1939, 314.
 21 D. Woodruff y, „*The Table*”, March 18, 1939, 345.
 22 H. Walpole, *Roman Fountain*, London, 1940, navedeno u Driberg, *Ruling Passions*, 112-13.
 23 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 47.
 24 F. Šarl-Ru Bonetu, 9. marta 1939.
 25 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 48.

13. PAČELI, PAPA MIRA

- 1 B. Wall, *Report on the Vatican*, London, 1958, 71ff.
 2 G. Craig, *Germany, 1866-1945*, Oxford, 1981, 709.

3 Videti AAZ, Vol. 31, 1939, 130. Moto glasi ovako: Scutum coeruleum, quod in edio prae se ferat colore argenteo columbam tribus innixam montibus italicis e terra marique proidentibus. Columba autem prefata gestet rostello olivae ramum. Immineant scuto Claves decussatae ac Tiara de more.

4 Ibid., 149.

5 Ibid., 153-54.

6 FO. 371/23790/110.

7 O. Chadwick, Britain and the Vatican during the Second World War, 63.

8 Videti DGFP, Series D, VI, 426-28.

9 ADSS, 120ff.

10 Ibid., 119.

11 FO, 372/23790/133-34.

12 D. Alvarez and R. Graham, Nothing Sacred: Nazi Espionage Against the Vatican, 1939-1945, London, 1997, 143.

13 Ibid., 149, videti i D. Alvarez, Faded Lustre: Vatican Cryptography, 1815-1920, Cryptologia, Vol. 20, no. 2, April, 1996, 97-131.

14 Alvarez and Graham, Nothing Sacred, 150.

15 Chadwick, Britain and the Vatican, 67.

16 Ibid., 70n.

17 FO, 371/23790/283.

18 Chadwick, Britain and the Vatican, 72.

19 ADSS, i. 197.

20 Chadwick, Britain and the Vatican, 73.

21 Ibid., 74.

22 ADSS, i, 262-63.

23 Oxford Companion to the Second World War, 905-6.

24 ADSS, i, 262-63.

25 Chadwick, Britain and the Vatican, 81.

26 FO, 371/23791/27.

27 AAS. Vol. 31 (1939). 413ff.

28 Chadwick, Britain and the Vatican, 84.

29 R. Graham, Summi Pontificatus, „Civiltf Cattolica" October, 1984, 139-40.

30 Za Pačelijevu umešanost u zaveru protiv Hitlera 1939-1940, videti H. Deutsch, Conspiracy Against Hitler in the Twilight War, Oxford, 1968; J. Fest, Plotting Hitler's Death, London, 1996; M. O'Carroll, Pius XII: Greatness Dishonoured, Dublin, 1980; Chadwick, Britain and the Vatican, 86ff; P. Ludlow, Papst Pius XII, die britische Regierung und die deutsche Opposition im Winter 1939-40, u Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1974, 229ff; kao i u FO i CAB papirima, Jan. Feb. 1940.

31 H. Deutsch, Conspiracy Against Hitler, 115.

32 FO, 800/318/6.

33 Ibid.,/7.

34 CAB, 65/11/159.

35 FO. 800/318/25.

36 Ibid./27.

37 Ibid./34.

38 Ibid./36.

39 J. S. Conway, The Meeting Between Pope Pius XII and Ribbentrop, Historical Papers of the Canadian Historical Association, 1968, 215-27.

- 40 Ibid., 222.
- 41 Ibid., 224.
- 42 Ibid., 225.
- 43 Chadwick, Britain and the Vatican, 98-99.

14. PRIJATELJ HRVATSKE

- 1 O. Chadwick, Britain and the Vatican during the Second World War, 110.
- 2 ADSS, Vol.I, 442-47.
- 3 O. Chadwick, Britain and the Vatican, 111.
- 4 „Tablet“, August, 30, 1941.
- 5 O. Chadwick, Britain and the Vatican, 114.
- 6 Informacija dobijena od J. F. Pollarda u njegovom članku The Vatican and the Wall Street Crash: Bernardino Nogara and Papal Finances in the Early 1930s.
- 7 Ibid., 117.
- 8 ADSS, iv, 63-65, 70.
- 9 Argument kod O. Chadwick, Britain and the Vatican, 223.
- 10 Videti Čanovu zahvalnost u ADSS, VII, 186.
- 11 O. Chadwick, Britain and the Vatican, 227.
- 12 C. Falconi, The Silence of Pius XII, 266.
- 13 J. Steinberg, All or Nothing, London, 1990, 170-80.
- 14 Ibid., 276.
- 15 Ibid., 277-78.
- 16 C. Falconi, Silence. Videti takođe J. Morley, Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, New York, 1989, 147-65.
- 17 Ibid., 308.
- 18 J. Steinberg, Types of Genocide? Croatsians, Serbs and Jews, 1941-1945, u The Final Solution, ed. David Cesarini, London, 1996, 175. Steinberg je zasnovao svoje brojke na referatu saopštenom 1992. na Dvadeset i drugoj godišnjoj naučnoj konferenciji u Sietlu, Vašington.
- 19 Falconi, Silence, 273.
- 20 Steinberg, All or Nothing, 181.
- 21 Falconi, Silence, 298.
- 22 Steinberg, All or Nothing, 30.
- 23 Ibid., 132.
- 24 Falconi, Silence, 318.
- 25 Steinberg, All or Nothing, 133.
- 26 N. Butler, The Sub-Prefect Should Have Held His Tongue, ed. R. F. Foster, London, 1990. 275.
- 27 Falconi, Silence, 303.
- 28 Ibid., 304.
- 29 ADSS. viii, 250ff.
- 30 Ibid., 259.
- 31 Ibid., 307.
- 32 Falconi, Silence, 333.
- 33 Ibid., 334.
- 34 S. Friedländer, Pius XII and the Third Reich: A Documentation, 109.
- 35 G. Riegner, Ne jamais désespérer, Paris, 1998, 164-65.
- 36 Falconi, Silence, 335.

- 37 Ibid., 282.
- 38 Ibid., 388.
- 39 Ibid., 344-46.
- 40 N. Purdy, *The Church on the Move*, London, 1965, 225.
- 41 Beleška savetnika Haso fon Endorfa upućena Ministarstvu spoljnih poslova, 17. jula, navedena u R. Graham, *The Vatican and Communism during World War II*, San Francisco, 1996, 122.
- 42 W. Jochmann, ed., *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941-1944*, Hamburg, 1980, 41.
- 43 Ibid., 150.
- 44 Graham, *The Vatican and Communism*, 121.
- 45 Falconi, *Silence*, 124.
- 46 M. Carroll, *Greatness Dishonoured*, 14.
- 47 Falconi, *Silence*, 124.
- 48 Ibid., 125-26.
- 49 J. Heenan, *Not the Whole Truth*, London, 1971, 101ff.
- 50 Graham, *Vatican and Communism*, 134-35.
- 51 Steinberg, *Types of Genocide*, a78.
- 52 Pius XII, *Selected Encyclicals and Addresses*, New York, 1989, 166, 153.
- 53 Ovaj odeljak zasnovan je na Supplement to Preliminary Study on U.S. and Allied Efforts to Recover and Restore Gold and Other Assets Stolen or Hidden During World War II, koju je pripremio Vilijam Slani, zvanični istoričar američkog Stejt departmenta. Privatno objavljeno 1998, u Odeljenju za ekonomske, poslovne i poljo-privredne poslove. Istraživanje je obavljeno uz učešće CIA, šest ministarstava vlade SAD i američkog Memorijalnog muzeja holokausta. Studija će se navoditi kao „Ustasha Treasury” (Ustaško blago). Pošto stranice nisu paginirane, navodi se citiraju prema abecednom redu poglavlja. Mogućnost da proučim ovaj materijal, zahvaljujem profesoru Džonatanu Steinbergu. Videti takode M. Aarons and J. Loftus, *Unholy Trinity: How the Vatican’s Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets*, New York, 1991, 88-119.
- 54 „Ustasha Treasury”, D.
- 55 CIA Operational Files, October, 11, 1946, *ibid.*, D 28.
- 56 US Department of Justice, Criminal Division, Klaus Barbie and the US. Government: A Report to the Attorney general of the United States.
- 57 CIA Operational Files, december 1958, navedeno u „Ustasha Treasury”, D, n 31.
- 58 G. Sereny, *Into that Darkness: An Examination of Conscience*, London, 1995, 273.
- 59 M. Linklater, et al., *The Nazi Legacy: Klaus Barbie and the International Fascist Connection*, New York, 1984, 137-38.

15. SVETOST PIJA XII

- 1 AAS, 1943, Vol. 35, 23. „Questo voto l’umanità lo deve alle centinaia di migliaia di persone, le quali, senza veruna colpa propria, talora solo per ragione di nazionalità o di stirpe, sono destinate alla morte o ad un progressivo deprimimento.”
- 2 Vatikanski bilten *Pres centra*, 6. oktobra 1938, 2; navedeno u Hebblethwaite, Paul VI, 181.
- 3 Teste, 31.

- 4 Hebblethwaite, Paul VI, 159-60.
- 5 M. Carroll, Greatness Dishonoured, 68.
- 6 L. Gedda, 18 Aprile 1948: Memoire inedite del' Artefice della Sconfitta del Fronte Popolare, Milan, 1998, 74.
- 7 Pastor Angelicus, video snimak u Filmoteci Grada Vatikana.
- 8 J. Guest, Broken Images, London, 1949, 192. 9 Sv. Malaki i njegova proročanstva izmislilo je benediktinski kaluder Arnold Vijom iz Duai, u šesnaestom veku.
- 10 R. Graham, The Vatican and Communism during World War II, 94.
- 11 W. Carr, Angels and Principalities: Society for NT Studies, No. 42, Cambridge, 1981, 1-2.
- 12 N. Kerr, French Theology: Ives Congar and Henri de Lubac, u The modern Theologians, ed. D. Ford, Oxford, 1997.
- 13 H. de Lubac, Catholicisme: les aspects sociaux du dogme, Paris, 1938.
- 14 H. de Lubac, Corpus Mysticum: L' Eucharistie et l' Eglise au moyen age, Paris, 1944.
- 15 Za raspravu o De Libakovom Corpus Mysticum, i istorijskom pomeranju u značaju liturgije u ranom srednjem veku, videti Kerr, French Theology, 110; i C. Pickstock, After Writing, Oxford, 1998, naročito 158.64.
- 16 De Libak tvrdi da je kontinuitet između „mističnog“ i „stvarnog“ ili bukvalnog bio izgubljen u ranom srednjem veku, što je dovelo do grubog razdvajanja; ponovno otkriće može da dovede do otvaranja i produbljavaanja veza. Videti C. Pickstock, After Writing, 159.
- 17 AAS Vol. 35, 1943, 193ff.
- 18 Ibid., 203: Siquidem non omne admissum, etsi grave scelus, ejusmodi es ut - sicut schisma, vel haeresis, vel apostasia faciunt - suapte natura hominem ab Ecclesiae Corpore separet.
- 19 Ibid., 239.

16. PAČELI I HOLOKAUST

- 1 L. Poliakov, Harvest of Hate, London. 1956, 17.
- 2 Guenter Lewy, The Jewish Question, u The Star and the Cross, ed. C. T. Hargrove, Milwaukee, 1966, 162.
- 3 M. Gilbert, Final Journey, London, 1979, 64.
- 4 M. Gilbert, Holocaust, London, 1987, 281,82.
- 5 J. Carroll, The Silence, „The New Yorker“, April 7, 1997.
- 6 Y. Baner, Jews for Sale: Nazi Jewish Negotiations, 1933-1945, Yale, 1994, 69.
- 7 F. Kerr, French Theology: Yves Congar and Henri Lnbac, 112.
- 8 Ozbornov dnevnik naveden u O. Chadwick, Britain and the Vatican during the Second World War, 205.
- 9 S. Friedländer, Pius XII and the Third Reich, 104.
- 10 ADSS, viii, 457.
- 11 Ozbornovo pismo Makivanovoj, 21. april 1942.
- 12 Ozbornovo pismo Makivanovoj, 11. juni 1942.
- 13 Ozbornov dnevnik naveden u Chadwick, Britain and the Vatican, 206.
- 14 Titmanovi papiri navedeni u Chadwick, Britain and the Vatican, 207.
- 15 Chadwick, Britain and the Vatican, 208-9.
- 16 Ozbornovo pismo Makivanovoj, 31 juli 1942.
- 17 Ozbornovo pismo Makivanovoj, 25. avgust 1942.

- 18 Ozborno pismo Makivanovoj, 18. septembra 1942.
- 19 Ozborno pismo Makivanovoj, 1. juli 1943.
- 20 M. Marrus and R. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford, 1995, 250-51.
- 21 G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York, 1964, 303.
- 22 Teste, 85.
- 23 Videti dokumentarni film Džonatana Luisa za seriju „Reputations”: *The Silence of Pius XII*, BBC, 1996.
- 24 Gilbert, *Final Journey*, 159-60.
- 25 *Ibid.*, 278.
- 26 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 213.
- 27 Ozborno pismo Makivanovoj, 18. septembar 1942.
- 28 ADSS, v, 689.
- 29 *Ibid.*, 685.
- 30 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 213.
- 31 ADSS, v, 721.
- 32 *Ibid.*, 273.
- 33 FO, 380/86.
- 34 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 216.
- 35 *Ibid.*, 216.
- 36 W. Laqueur, *The Terrible Secret*, London, 1980, 229.
- 37 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 217.
- 38 *Ibid.*
- 39 O. Chadwick, „The Tablet”, March, 23, 1998, 401.
- 40 Zvaničan tekst na italijanskom, AAS, Vol. 35, 1943, 9ff.
- 41 Za diskusiju o propustima katoličke socijalne doktrine, od Lava XIII do Jovana Pavla II, videti J. Millbank, *Complex Space*, u njegovoj knjizi *The World Made Strange* Oxford, 1997, 268-85.
- 42 G. Cicano, *Diaries*, London, 1947, 538.
- 43 Chadwick, *Britain and the Vatican*, 219.
- 44 *Ibid.*, 220; videti takođe FO, 371/34363; M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, London, 1891, 105.
- 45 Čedvik navodeći Titmana Kordelu Halu, 8. februara 1943. National Archives, Washington 866A/001/142.
- 46 S. Shapiro, *Hearing the Testimony of Radical Negation*, u *The Holocaust Interruption*, Edinburgh, 1984, 3-4.
- 47 A. Cohen, *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*, New York, 1981, 37.
- 48 ADSS, ii, letter 53, 155ff.
- 49 AAS, Vol. 38, 1946, 323.

17. RIMSKI JEVREJI

- 1 Za opis istorijskih događaja koji slede, dugujem zahvalnost P. J. Fitzpatrick-u, In *Breaking of Bread*, Cambridge, 1993, 274.
- 2 „L'Osservatore Romano” 8. septembar, 1943.
- 3 P. Blet, S. J., *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d'après les archives du Vatican*, Paris, 1997, 247.
- 4 Za detalje o prikupljanju i deportaciji Jevreja, dugujem zahvalnost R. Katz-y, *Black Sabbath*, što ostaje najpouzdaniji opis.

- 5 Ibid., 65.
- 6 Ibid., 85.
- 7 Ibid., 87.
- 8 O. Hacki, Pius XII, New York, 1951, 192.
- 9 Ibid., 97.
- 10 J. Steinberg, All or Nothing.
- 11 Blet, Pie XII, 243; videti takode J. Lewis, The Silence of Pius XII, BBC documentary, 1996.
- 12 Katz, Black Sabbath, 197.
- 13 Ibid.
- 14 Ibid., 198.
- 15 Telegram Melhauzena Ribentropu, 7. oktobar 1943, u Inland II Geheim, Doc. E421524 - Dokumenta nemačkog ministarstva inostranih poslova, 1920-1945 u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu; navedeno y Katz, Black Sabbath, 202.
- 16 ASS, Vol. 9, 505.
- 17 Ibid., y 596. „Ho Risposto: La Santa Sede non vorrebbe essere messa nella necessitf di dire la sua parola di disapprovazione.”
- 18 „Volevo ricordagli che la Santa Sede č stata, come egli stesso ha rilevato, tanto prudente per non dare al popolo germanico l' impressione di aver fatto o voler fare contra Germania la minima cosa durante nella necessitf di protestare.”
- 19 „...che la Santa Sede non deve essere messa nella necessitf di protestare.”
- 20 S. Wiesenthal, Justice Not Vengeance, London, 1989, 55.
- 21 E. Möllhausen, La Carta Perdente, Rome, 1948, 117; navedeno i prevedeno u Katz, Black Sabbath.
- 22 Telegram Vajceker Berlinu, 17. oktobra, 1943., Inland II Geheim, navedeno u Katz, Black Sabbath, 215.
- 23 ADSS, ix, 511.
- 24 Titmanov telegram državnom sekretaru Halu, 19. oktobra, 1943, u Foreign Relations of the U.S., 1943, navedeno u Katz, Black Sabbath, 259.
- 25 FO, 371/37571/R 100995.
- 26 FO, 371/3725/19; O Chadwick, Britain and the Vatican during the Second World War, 289.
- 27 ADSS, ix, 505.
- 28 Vajceker Berlinu, 28. oktobra 1943, Inland II Geheim, navedeno u Katz, Black Sabbath, 287.
- 29 Ibid., Docs. E421515; navedeno u Katz, Black Sabbath, 288.
- 30 Ovaj materijal se pojavljuje u manuskriptu Teste, 822ff, u posedu jezuitske Kurije u Borgo Santo Spirito u Rimu.
- 31 Teste, 831.
- 32 Ibid., 832-33.
- 33 Ibid., 832.
- 34 Ibid., 834.
- 35 Ibid., 836-37.
- 36 Priča svedoka u Bibisijevom dokumentarnom filmu: Lewis, The Silence of Pius XII.
- 37 K. Scholder, Requiem for Hitler: And Other Perspectives on the German Church Struggle, London, 1989, 166.
- 38 Ispričano u dokumentarnom filmu Lewis, The Silence of Pius XII.

18. SPASITELJ RIMA

- 1 FO. 371/43869/21; navedeno u O. Chadwick, Britain and the Vatican during the Second World War, 290.
- 2 Intervju sa jezuitom P. Gumpelom, 14. februara 1998.
- 3 Ozbornovo pismo gđi Mekivan, 3. april 1944.
- 4 ADSS, x, 190.
- 5 R. Trevelyan, Rome '44: The Battle for the Eternal City, London, 1981, 227.
- 6 R. Graham, La rappresaglia nazista alle Fosse Ardeatine: P. Pfeiffer, messaggero della carita di Pio XII, u „Civiltà Cattolica" 124, 1973. 4: 467ff.
- 7 M. Stern, An American in Rome, New York, 1964, 22-23.
- 8 „Sunday Times", London, October 12, 1958.
- 9 O. Chadwick, Britain and the Vatican, 302.
- 10 H. Macmilland, The Blast of War, London, 1967, 55-56.
- 11 D. Tardini, Pio XII, Rome, 1959, 79: „Io non voglio collaboratori, ma esecutori."
- 12 Ibid., 79.
- 13 J. Glorney Bolton, Roman Century, 1870-1970, London, 1970, 58.
- 14 Teste, 340.
- 15 R. Braham, The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary, Vol. 2, New York, 1981, 1068.
- 16 Ibid., 1068-69, navodeći H. Fein, Accounting for Genocide, New York, 1979, 110.
- 17 Ibid., 1070.
- 18 ADSS, x, 328.
- 19 Lapidè, The Last Three Popes and the Jews, London, 1967, 153.
- 20 R. Braham, The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis, u Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary, 1944, ed. D. Cesarani, Oxford, 1997, 41.
- 21 Lapidè, The Last Three Popes, 161.
- 22 Braham, The Politics of Genocide, 41.
- 23 D. Cesarani, uvod u Genocide and Rescue, 5.
- 24 R. Preston, Franco, London, 1995, 622.
- 25 AAS, Vol. 37, 1945, 10-23.
- 26 Lav XIII, enciklika Libertas, 20. juni, 1888.
- 27 S. Magister, La politica Vaticana e l' Italia, Rome, 1979, 98.
- 28 Vatican Pre-Election Activities: Report from J. Graham Parsons to U. S. State Department. January 16, 1948 65-001-2848A/VS.
- 29 D. Keogh, Ireland, the Vatican and the Cold War, saopštenje za Smitsonijan Institut Vašington, april 1988, 21-22.
- 30 Ibid., 34.
- 31 L. Gedda, 18 Aprile 1948: Memoire inedite del'Artefice della Sconfitta del Fronte Popolare, Milano, 1998. 131.
- 32 Ibid., 132.
- 33 P. Hebblethwaite, Pope Pius XII: Chaplain of the Atlantic Alliance? u Italy and the Cold War: Politics, Culture and Society 1948-58, eds. C. Duggan and C. Wagstaff, Oxford, 1995, 74.
- 34 J. Cooney, The American Pope, New York, 1984, 213-14, 414n.
- 35 „L Osservatore Romano", 27. jula, 1947.
- 36 J. Cooney, The American Pope, 214.

- 37 Ibid., 253.
 38 A. Ricardi, The Vatican of Pius XII and the Roman Party, „Concilium" 197. 1987: 47.
 39 O. Chadwick, The Christian Church in the Cold War, London, 1993, 15-16.
 40 J. Mindszenty, Memoirs, New York, 1974, 50.
 41 Preveden tekst, The Tablet, February, 19, 1949.
 42 Mindszenty, Memoirs, 50.
 43 O. Chadwick, The Christian Church in the Cold War, 71.

19. TRIJUMFALNA CRKVA

- 1 R. Leiber, Pius XII As I Knew Him, „The Tablet", December 13, 1958.
 2 AAS, Vol. 42, 1950, 561-78.
 3 Ibid., 567.
 4 Ibid., 568; videti u F. A. Sullivan, Creative Fidelity, Dublin, 1996, 22.
 5 J. Aveling, The Jesuits, London, 1981, 360.
 6 F. du Plessix Gray, Divine Disobedience, New York, 1970, 70.
 7 Priča o pritisku na dominikance saopštena je u članku Thomas O'Meara, Raid on the Dominicans, „America", February 5, 1994 (O'Meara uveliko koristi iz R. Leprieur, Quand Rome condamne /Paris, 1989/).
 8 Ibid., 9.
 9 M. Ward, ed., France, Pagan? New York, 1949.
 10 O'Meara, Raid on the Dominicans, 9.
 11 H. Perrin, Priest and Worker, London, 1965, 235.
 12 Gray, Divine Disobedience, 70.
 13 C. Davis, A Question of Conscience, London, 1967, 76.
 14 AAS, Vol. 42, 1950, 753ff.
 15 E. Schlink, An Evangelical Opinion on the Proclamation of the Dogma of the Bodily Assumption of Mary, „Lutheran Quarterly" 3 (1951), 138; videti takođe diskusiju u J. Pelikan, Mary Through the Centuries, Yale, 1996, 201ff.
 16 „The Tablet", October 20, 1951.
 17 C. Staehlin, S. J., Apariciones: Ensayo Crítico, Madrid, 1954, 11.
 18 J. Perry and L. Echeverría, Under the Heel of Mary, London, 1988, 232.
 19 Ibid., 233.
 20 AAS, Vol. 1950, 581.

20. APSOLUTNA MOĆ

- 1 Zapažanje koje je nedavno izneo kardinal Franz König u My Vision for the Church of the Future, u „The Tablet", March 27, 1999, 426.
 2 P. Ackroyd, T. S. Eliot, London, 1984, 286.
 3 Teste, 102.
 4 Ibid., 334.
 5 D. Tardini, Pio XII, Vatican City, 1960, 137-38.
 6 M. Amory, ed., The Letters of Evelyn Waugh, London, 1980, 202.
 7 R. Leiber, Pius XII As I Knew Him. „The Tablet", December 13, 1958.
 8 Teste, 89.
 9 C. Pallenberg, The Vatican from Within, London, 1961, 33.
 10 Teste, 219.
 11 V. Leaming, Orson Welles, London, 1985, 351.

- 12 R. Hebblethwaite, Paul VI, London, 1993, 260-61.
 13 Teste, 37.
 14 Ibid., 249.
 15 Ibid., 210.
 16 Ovu informaciju dugujem jezuiti Peteru Gumpelu.
 17 CIC, 813/2.
 18 AAS, Vol. 48, 1958, 658.
 19 R. Porter, Greatest Benefit to Mankind, London, 1997, 569-70.
 20 U. Ranke-Heinemann, Eunuchs for Heaven: The Catholic Church and Sexuality, London, 1990, 265.
 21 Ibid., 265-66.
 22 Hebblethwaite, Paul VI, 258.
 23 Teste, 229ff.
 24 Jedan svedok mi je rekao da je svim dečacima u školi benediktinskog samostana Fort August u Škotskoj naredeno da pišu pontifeksu „lična" pisma te vrste, 1953. godine.
 25 Pallenberg, The Vatican from Within, 35.
 26 Teste, 276ff.
 27 Ibid., 227.
 28 A. Guinness, Blessings in Disguises, London, 1996. 45-46.
 29 Loris Capovilla, ed., Vent'Anni dalla elezione di Giovanni XXIII, Rome, 1978, 13.
 30 P. Laped, The Last Three Popes and the Jews, 227.
 31 „The Tablet", October 18, 1958, 340.
 32 R. Hofmann, O Vatican, New York, 1984, 25.

21. PIJE XII REDIVIVUS

- 1 Odluka Koncila, Lumen Gentium. Videti A. Flannery, Vatican Concil II: Conciliar Documents, 350ff.
 2 Ibid., 912: Pastoral Constitution of the Church in the Modern World, Gaudium et spes.
 3 J. Cornwell, A Thief in the Night, London, 1989, 200.
 4 A. Hastings, The Shaping of Prophecy, London, 1995, 195.

22. IZVORI, DEBATA O „ĆUTANJU" I SVETOST

- 1 J. S. Conway, How Shall the Nations Repent?, „The Journal of Ecclesiastical History", Vol. 38, No. 4 (October, 1987), 596.
 2 John Paul II, We Remember: Reflection on the Shoah, Vatican, March 12, 1998; prilog Džozefa Natana prvo objavljen u „L'Osservatore Romano", 8 septembra, 1945, 2.
 3 R. Hochhuth, Der Stellvertreter, Hamburg, 1963.
 4 Ibid., I čin, scena 26.
 5 Prema Antoniju Rodesu, The Vatican in the Age of Dictators, London, 1973, 551-52, Hohutovi izvori bili su ograničeni na tekst predavanja koje je održao kardinal Tradini 1959. dva članka oca Lajbera i biografiju Pija XII koju je napisao notorno nepouzdan dr Galeaci-Lisi i objavio na francuskom u Parizu pošto to nijedan italijanski izdavač nije hteo da uradi. Uz to, „Hohutu se poverio tokom putovanja u Rim

član Kurije koji nije hteo da mu se otkrije ime, pod zakletvom tajnosti sve do svoje smrti".

- 6 E. Wiesel, *All Rivers Run to the Sea*, London, 1997, 329.
- 7 Autorov intervju sa jezuitom P. Bletom sa Gregorijanskog univerziteta u Rimu, 21. maja, 1997.
- 8 G. Rigner, *Ne jamais désespérer*.
- 9 *Ibid.*, 165.
- 10 ADSS, viii, 466n.
- 11 Riegner, *Ne jamais désespérer*, 166.
- 12 G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York, 1964, 180.
- 13 C. Falconi, *The Silence of Pius XII*.
- 14 *Ibid.*, 14.
- 15 *Catholic Herald*, May 14, 1965, navedeno u R. Lapidu, *The Last Three Popes...*, 5.
- 16 *Ibid.*, 353.
- 17 *Ibid.*, 223.
- 18 W. Laqueur, *The Terrible Secret*, London, 1980, 55.
- 19 *Ibid.*, 57.n.
- 20 *Ibid.*, 55.
- 21 „*Times*“, London, May 20, 1963, navedeno u O. Chadwick, *Britain and the Vatican*, 316.
- 22 K. L. Woodward, *Making Saints*, New York, 1996, 287.
- 23 P. Gumpel, *Pius XII As He Really Was*, „*The Tablet*“, February 12, 1999, 294.
- 24 *Ibid.*
- 25 *Ibid.*, 206.

Bibliografija

Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale, ed. Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, and Burkhart Schneider, II vols, in 12. Vatican City, 1965-81.

Alvarez, David and Robert A. Graham: *Nothing Sacred: Nazi Espionage Against the Vatican, 1939-1945*. London, 1997.

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, 1963.

Bea, Fernando: *Mezzo secolo della radio del Papa: Radiovaticana, 1931-1981*, Rome, 1981.

Blackbourn, David: *The Fontana History of Germany: 1780-1918, The Long Nineteenth Century*, London, 1997.

Blackbourn, David: *The Marpingen Visions: Rationalism, Religion and the Rise of Modern Germany*, London, 1995.

Blanshard, Paul: *American Freedom and Catholic Power*, Boston, 1950.

Blet, Pierre, S.J: *Pie XII et la Seconde Guerre Mondiale d'après les archives du Vatican*, Paris, 1997.

Bull, George: *Inside the Vatican*, New York, 1982.

Burleigh, Michael: *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany, 1900-1945*, Cambridge, England, 1994.

Burleigh, Michael: *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide*, Cambridge, England, 1997.

Butler, Hubert: *The Sub-Prefect Should Have Held His Tongue, And Other Essays*, London, 1990.

Cardinale, Hyginus: *The Holy See and the International Order*, Gerrards Cross, 1976.

Cesarini, David, ed: *The Final Solution: Origins and Implementation*, London, 1994.

Chadwick, Owen: *Britain and the Vatican during the Second World War*, Cambridge, England, 1986.

Chadwick, Owen: *A History of the Popes: 1830-1914*, Oxford 1998.

Chadwick, Owen: *Weizsäcker, the Vatican, and the Jews of Rome*, *Journal of Ecclesiastical History*, 28: 2 (April 1977), 179ff.

Charles-Roux, François: *Huit ans au Vatican, 1932-1940*, Paris, 1947.

Chelini, Jean, et al.: *Pie XII et la cité: La pensée et l'action politiques de Pie XII*, Marseille, 1988.

Cianfarra, C. M.: *The War and the Vatican*, London, 1945.

Cohen, Philip J.: *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, College Station, Texas, 1996.

Collins, Paul: *Papal Power: A Proposal for Change in Catholicism's Third Millennium*, London, 1997.

Conway, J. S.: *The Meeting Between Pope Pius XII and Ribbentrop*, *Historical Papers of the Canadian Historical Association*, 1968, 103ff.

Conway, J. S.: *The Nazi Persecution of the Churches, 1933-45*, London, 1968.

Conway, J. S.: *Myron C. Taylor's Mission to the Vatican, 1940-1950*, *Church History* 44:1 (1975). 85ff.

Dal-Gal, Hieronymo: *Pius X: The Life-Story of Beatus*, Eng. trans. Dublin, 1953.

Daly, Gabriel: *Transcendence and Immanence: A Study in Catholic Modernism and Integralism*, Oxford, 1980.

Daniel-Rops, Henri: *The Church in an Age of Revolution: 1789-1870*. Eng. trans. London, 1965.

Daniel-Rops, Henri: *A Fight for God: 1870-1939*, London, 1963.

Davis, Charles: *A Question of Conscience*, London, 1967.

Deutsch, Harold: *The Conspiracy Against Hitler in the Twilight War*, Oxford, 1968.

Di Nolfo, E.: *Discorsi e radiomessaggi di Sua Santità Pio XII*, 20 vols, Vatican City, 1955-59.

Duffy, Eamon: *Saints and Sinners: A History of the Popes*, New Haven, 1997.

Falconi, Carlo: *Popes in the Twentieth Century*, Eng. trans. London, 1967.

Falconi, Carlo: *The Silence of Pius XII*, Eng. trans. London, 1970.

FitzPatrick, P. J.: In *Breaking of Bread: The Eucharist and Ritual*, Cambridge, England, 1993.

Fogarty, Gerald P.: *The Vatican and the American Hierarchy from 1870 to 1965*, Wilmington, Delaware, 1985.

Friedlander, Saul: *Nazi Germany and the Jews, Vol. I: The Years of Persecution, 1933-39*, London, 1997.

Friedlander, Saul: *Pius XII and the Third Reich: A Documentation*, Eng. trans. London, 1966.

Furlong, Paul, and David Curtis, eds.: *The Church Faces the Modern World: „Rerum Novarum" and Its Impact*, Boston and Lincolnshire, 1994.

Garrone, Gabriel-Marie. et al.: *Pio XII nel centenario della nascita*, Rome, 1979.

Ginsborg, Paul: *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988*, London, 1990.

Giordani, Igino: *Pio XII: Un grande papa*. Turin, 1961.

Goldhagen, Daniel John: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. London, 1996.

Graham, Robert A.: *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* San Francisco, 1996.

Graham, Robert A.: *La rappresaglia nazista alle Fosse Ardeatine: P. Pfeiffer, messaggero della carità di Pio XII in Civiltà Cattolica*, 124:4 (1973), 467ff.

Hales, E. E. Y.: *The Catholic Church in the Modern World: A Survey from the French Revolution to the Present*, London, 1958.

Hales, E. E. Y.: *Pio Nono: A Study in European Politics and Religion in the Nineteenth Century*, London, 1956.

Hanson, Eric O.: *The Catholic Church in World Politics*, Princeton, 1987.

Hastings, Adrian: *Modern Catholicism: Vatican II and After*, London, 1991.

Hatch, Alden, and Seamus Walshe: *Crown of Glory: The Life of Pope Pius XII*, London, 1957.

- Hebblethwaite, Peter: John XXIII: Pope of the Council, London, 1994.
- Hebblethwaite, Peter: The Next Pope: An Enquiry, London, 1995.
- Hebblethwaite, Peter: Paul VI: The First Modern Pope, London, 1993.
- Helmreich, Ernst Christian: The German Churches under Hitler: Background, Struggle and Epilogue, Detroit, 1979.
- Herczl, Moshe Y.: Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry, Eng. trans. London, 1993.
- Hofmann, Paul: Anatomy of the Vatican: An Irreverent View of the Holy See, London, 1985.
- Holmes, J. Derek: The Triumph of the Holy See: A Short History of the Papacy in the Nineteenth Century, London, 1978.
- Hughes, Philip: Pope Pius the Eleventh, London, 1937.
- Johnston, Francis: Fatima: The Great Sign, Chulmleigh, Devon, 1980.
- Katz, Robert: Black Sabbath: A Journey Through a Crime Against Humanity, London, 1969.
- Katz, Robert: Death in Rome, London, 1967.
- Kelly, J. N. D.: The Oxford Dictionary of Popes, Oxford, 1987.
- Kershaw, Ian: Hitler, 1889-1936: Hubris, London, 1998.
- Kertzer, David I.: The Kidnapping of Edgardo Mortara, London, 1997.
- Kretzmann, Norman, and Eleonore Stump: The Cambridge Companion to Aquinas, Cambridge, England, 1993.
- Küng, Hans: Infallible? An Enquiry, Eng. trans. London, 1971.
- Kwitny, Jonathan: Man of the Century: The Life and Times of Pope John Paul II, London, 1997.
- Laqueur, Walter: The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's Final Solution, London, 1980.
- Lehnert, Pasqualina: Ich durfte Ihm dienen: Erinnerungen an Papst Pius XII. Würzburg, 1982.
- Leiber, Robert, S. J.: Pio XII e gli ebrei di Roma, in *Civiltà Cattolica*, 1961, I, 449ff.
- McDermott, John M., ed.: The Thought of Pope John Paul II: A Collection of Essays and Studies, Rome, 1993.
- Marconi, Maria Cristina: Mio marito Guglielmo, Milan, 1995.
- Marrus, Michael R., and Robert O. Paxton: Vichy France and the Jews, Eng. trans. Stanford, 1995.
- Matheson, Peter, ed.: The Third Reich and the Christian Churches, Edinburgh, 1981.
- Milbank, John: The Word Made Strange: Theology, Language, Culture, Oxford, 1997.
- Mommsen, Hans: From Weimar to Auschwitz: Essays in German History, Eng. trans. Cambridge, 1991.
- Mommsen, Hans: The Rise and Fall of Weimar Democracy, Eng. trans. London, 1996.
- Morley, John F.: Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1939-1943, New York, 1980.
- Muggeridge, Malcolm, ed.: Ciano's Diary: 1939-1943, London, 1947.
- Noel, Gerard: The Anatomy of the Catholic Church, London, 1980.
- Padellaro, Nazareno: Portrait of Pius, XII, Eng. trans. London, 1956.
- Patch, William L., Jr.: Heinrich Brüning and the Dissolution of the Weimar Republic, Cambridge, England, 1998.

- Perry, Nicholas, and Loreto Echeverria: *Under the Heel of Mary*, London, 1988.
- Peters, Walter H.: *The Life of Benedict XV*, Milwaukee, 1959.
- Pollard, John F.: *The Unknown Pope: Benedict XV (1914-1922) and the Pursuit of Peace*, London, 1999.
- Pollard, John F.: *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32*, Cambridge, 1985.
- Preston, Paul: *A Concise History of the Spanish Civil War*, London, 1986.
- Ratte, John: *Three Modernists: Alfred Loisy, George Tyrell, William L. Sullivan*, London, 1972.
- Rhodes, A.: *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922-1945*, London, 1973.
- Riccardi, Andrea, ed.: *Le Chiese di Pio XII*, Bari, 1986.
- Ridley, Jasper: *Mussolini*, London, 1997.
- Scholder, Klaus: *The Churches and the Third Reich*, Translated by John Bowden, 2 vols. London, 1987, 1988.
- Scholder, Klaus: *A Requiem for Hitler: And Other New Perspectives on the German Church Struggle*, Eng. trans. London, 1989.
- Seidel, Gill: *The Holocaust Denial: Antisemitism, Racism and the New Right*, Leeds, 1986.
- Smith, Denis Mack: *Modern Italy: A Political History*, London, 1997.
- Smith, Denis Mack: *Mussolini*, London, 1981.
- Spinosa, Antonio: *Pio XII: L'ultimo papa*, Milan, 1992.
- Stehlin, Stewart A.: *Weimar and the Vatican, 1919-1933: German-Vatican Diplomatic Relations in the Interwar Years*, Princeton, 1983.
- Steinberg, Jonathan: *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-43*, London, 1990.
- Stoltzfus, Nathan: *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse protest in Nazi Germany*, London, 1996.
- Sullivan, Francis A.: *Creative Fidelity: Weighing and Interpreting Documents of the Magisterium*, Dublin, 1996.
- Sullivan, Francis A.: *Magisterium: Teaching Authority in the Catholic Church*. Ramzey. N. J., 1983.
- Sweeney, Garrett, ed.: *Bishops and Writers: Aspects of the Evolution of Modern English Catholicism*, Wheathampstead, Hertfordshire, 1977.
- Tardini, D.: *Pio XII, Vatican City*, 1959.
- Trevelyan, Raleigh: *Rome '44: The Battle for the Eternal City*, London, 1981.
- Trinchese, Stefano: *La repubblica di Weimar e la Santa Sede tra Benedetto XV e Pio XI (1919-1922)*, Naples, 1994.
- Vaillancourt, Jean-Guy: *Papal Power: A Study of Vatican Control over Lay Catholic Elites*, London, 1980.
- Vidler, Alec R.: *The Church in an Age of Revolution: 1789 to the Present Day*, London, 1961.
- Von Matt, Leonard, and Nello Vian: *St. Pius X: A Pictorial Biography*, Eng. trans. London, 1955.
- Walsh, Michael: *John Paul II: A Biography*, London, 1994.
- Woodward, Kenneth L.: *Making Saints: How the Catholic Church Determines Who Becomes a Saint, Who Doesn't, and Why*, New York, 1990.
- Zahn, Gordon C.: *German Catholics and Hitler's Wars: A Study in Social Control*, South Bend, Ind., 1989.

Preporučujemo:

- Hitlerov papa, Džon Kornvel
- Pacovski kanali, Mark Arons, Džon Loftus
- Vatikanske ubice - ispovest bivšeg jezuita, dr Alberto Rivera
- Tajna istorija jezuita, Edmon Paris
- Ko vlada svetom, dr Mirosljub Petrović
- Skrivena tajna masonerije, dr Keti Barns
- Masonerija - zavera protiv hrišćanstva, Ralf Eperson
- Masonski i okultni simboli, dr Keti Barns
- Moje beg od demona, Rodžer Norn
- Ispovest palog anđela, Penta Gram

www.naukaireligija.com